

ΘΕΜ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ  
ΔΙΕΘΝΕΣ ΚΕΝΤΡΟΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ  
ΣΕΙΡΑ ΔΕΥΤΕΡΑ: ΜΕΛΕΤΑΙ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ  
ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΑΙ ΥΠΟ ΚΩΝΣΤ. Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ ΚΑΙ ΣΤΥΛ. Γ. ΚΑΦΩΜΕΝΟΥ

8

ΚΩΝΣΤ. Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ  
ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ  
ΕΙΣ ΤΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ  
ΚΑΙ ΤΑ ΓΥΜΝΑΣΙΑ

Β' ΕΚΔΟΣΙΣ ΒΕΛΤΙΩΜΕΝΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΕΝΗ



ΑΘΗΝΑΙ  
1970



75

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ  
ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ  
ΕΙΣ ΤΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ  
ΚΑΙ ΤΑ ΓΥΜΝΑΣΙΑ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ  
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ  
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ  
ΑΛΕΞΗ ΔΗΜΑΡΑ

GRIECHISCHE HUMANISTISCHE GESELLSCHAFT  
INTERNATIONALES ZENTRUM FÜR KLASSISCH-HUMANISTISCHE FORSCHUNGEN  
ZWEITE REIHE: STUDIEN UND UNTERSUCHUNGEN  
HERAUSGEGEBEN VON KONST. J. VOURVERIS UND STYL. G. KAPSOMENOS

---

8

KONST. J. VOURVERIS

DAS PROBLEM  
DES GESCHICHTSUNTERRICHTS  
AN DEN VOLKS-  
UND HÖHEREN SCHULEN

2. VERBESSERTE AUFLAGE

ATHEN  
1970

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ  
ΔΙΕΘΝΕΣ ΚΕΝΤΡΟΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ  
ΣΕΙΡΑ ΔΕΥΤΕΡΑ: ΜΕΛΕΤΑΙ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ  
ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΑΙ ΥΠΟ ΚΩΝΣΤ. Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ ΚΑΙ ΣΤΥΛ. Γ. ΚΑΨΩΜΕΝΟΥ

---

8

ΚΩΝΣΤ. Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ  
ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ  
ΕΙΣ ΤΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ  
ΚΑΙ ΤΑ ΓΥΜΝΑΣΙΑ

Β' ΕΚΔΟΣΙΣ ΒΕΛΤΙΩΜΕΝΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΕΝΗ



ΑΘΗΝΑΙ  
1970

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ  
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ  
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ  
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ



Διευθυνσεις:  
'Ελληνική 'Ανθρωπιστική 'Εταιρεία.  
'Οδός Καρνεάδου 26, 'Αθήναι (139).  
Τηλ. 720 - 909.

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	<i>Σελ.</i>
ΠΡΟΛΟΓΟΣ Β' ΕΚΔΟΣΕΩΣ (1970) .....	IX
ΠΡΟΛΟΓΟΣ Α' ΕΚΔΟΣΕΩΣ (1936) .....	XI
ΕΙΣΑΓΩΓΗ. 'Η θέσις τοῦ ὅλου προβλήματος .....	1 - 6
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ. Τὸ ἔργον τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. (Σχέσις τῆς ἱστορικῆς ζωῆς πρὸς τὴν θεωρητικὴν εἰκόνα τῆς, τὴν ἱστορίαν) .....	9 - 34
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'. 'Η ἱστορικὴ ζωὴ ὡς ὑποκείμενον τῆς ἱστορίας .....	9 - 13
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'. 'Η ἱστορικὴ μέθοδος καὶ τὰ προβλήματα τῆς .....	13 - 34
Τὸ πρόβλημα τῆς ἐκλογῆς .....	15
'Η ἱστορικὴ ἐρμηνεία καθόλου .....	18
Τὸ πρόβλημα τῶν ἱστορικῶν νόμων .....	19
'Η ἱστορικὴ ἐρμηνεία ὑπὸ τὴν κυρίαν καὶ οὐσιαστικὴν τῆς μορφήν .....	25
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ. 'Ο σχηματισμὸς καὶ ἡ μὀρφωσις τῆς σχολικῆς ἱστορικῆς εἰκόνας .....	37 - 144
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ .....	37 - 40
ΤΜΗΜΑ Α'. 'Η διδασκαλία τῆς ἱστορίας εἰς τὰ σχολεῖα τῆς στοιχειώδους καὶ μέσης ἐκπαίδευσως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος μας μέχρι σήμερον .....	41 - 59
ΤΜΗΜΑ Β'. Σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας .....	60 - 101
Σπουδαιότης τοῦ καθορισμοῦ τοῦ σκοποῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας .....	60
'Η θέσις τοῦ προβλήματος τοῦ σκοποῦ .....	61
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'. 'Απαιτήσεις ἀπορρέουσαι ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας .....	62 - 68
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'. 'Απαιτήσεις ἀπορρέουσαι ἀπὸ τὸν σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς .....	69 - 74
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'. Ψυχολογικαὶ προϋποθέσεις τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας	74 - 89
Ψυχολογικαὶ προϋποθέσεις τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰς τὰς τέσσαρας ἀνωτέρας τάξεις τοῦ δημοτικῶν σχολείου .....	75
Ψυχολογικαὶ προϋποθέσεις τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰς τὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαίδευσως .....	82
Μέση βαθμὶς ἡλικίας (12 - 15 ἐτῶν) .....	82
'Ανωτέρα βαθμὶς ἡλικίας (15 - 18 ἐτῶν) .....	84
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'. Τελικὸς καθορισμὸς τοῦ σκοποῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας .....	90 - 101
'Ο τετραμερὴς γενικὸς σκοπὸς .....	90
'Ορια τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ τεθέντος σκοποῦ εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον .....	93
'Ορια τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ τεθέντος σκοποῦ εἰς τὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαίδευσως .....	94
Τί εἶναι ἱστορικὴ σκέψις τῶν μαθητῶν .....	98
ΤΜΗΜΑ Γ'. 'Εκλογὴ καὶ διάταξις τῆς διδασκτέας ὕλης .....	102 - 116
Προβλήματα ἐκλογῆς τῆς ὕλης .....	102
'Η κατὰ τὰ ἀνωτέρω εἰκῶν τῆς διδασκτέας σχολικῆς ἱστορίας .....	108

	Σελ.
Ἡ διάταξις τῆς διδακτέας ἱστορικῆς ὕλης.....	113
Τὸ πρόγραμμα τῆς διδακτέας ἱστορικῆς ὕλης εἰς τὰ δημοτικά σχολεῖα ἐν γενικαῖς γραμμαῖς.....	114
Τὸ πρόγραμμα τῆς διδακτέας ἱστορικῆς ὕλης εἰς τὰ γυμνάσια θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς κατευθύνσεως περιληπτικῶς.....	115
Ὁρμαι διδασκαλίας.....	116
<b>ΤΜΗΜΑ Δ'. Προβλήματα τῆς διαμορφώσεως τῆς σχολικῆς ἱστορικῆς εἰκόνας ἀπὸ διδακτικῆς ἀπόψεως.....</b>	<b>117 - 145</b>
Ἡ συμβολὴ τοῦ διδακτικοῦ βιβλίου τῆς ἱστορίας.....	122
Ἡ συμβολὴ τοῦ βοηθητικοῦ βιβλίου.....	123
Ἡ συμβολὴ τοῦ διδασκάλου τῆς ἱστορίας.....	126
Γενικὴ σκιαγραφία τῆς προσωπικότητος τοῦ διδασκάλου τῆς ἱστορίας	126
Διδακτικά ἔργα καὶ μέθοδοι. (Μετάδοσις ἱστορικῶν γνῶσεων. Ὁ διδασκαλικὸς μονόλογος. Ἡ διαλογικὴ μορφή τῆς διδασκαλίας, ὁ ἀναπτύσσων διάλογος).....	127
Εἰδικότερα διδακτικά ἔργα:	
α) Ἀνάλυσις ἱστορικῶν ἐννοιῶν.....	128
β) Χαρακτηρισμοὶ πράξεων καὶ προσώπων.....	130
γ) Ἀνεύρεσις τῶν σχέσεων διαδοχῆς καὶ παραλληλίας τῶν ἱστορικῶν γεγονότων.....	131
δ) Γενικὸς χαρακτηρισμὸς ἐκάστης ἱστορικῆς ἐποχῆς.....	132
ε) Ἡ συσχέτισις τῶν διαφόρων ἱστορικῶν ἐποχῶν πρὸς ἀλλήλας.....	132
Ἡ συμβολὴ τῶν μαθητῶν.....	135
α) Ἐρωτήσεις καὶ ἀπορίαι.....	135
β) Γραφαὶ ἐργασίας τῶν μαθητῶν.....	136
1) Εἰδικαὶ ἐργασίαι.....	137
2) Γενικαὶ ἐργασίαι.....	137
γ) Μαθητικαὶ ἐργασίαι ἀπαιτοῦσαι τεχνικὰς δεξιότητος.....	141
1) Χάρται.....	142
2) Σχεδιάσματα ἢ ἰχνογραφήματα χαρακτηριστικῶν ἢ ἀντιπροσωπευτικῶν στοιχείων τοῦ ἱστορικοῦ βίου.....	142
3) Προσωπογραφίαι ἐπιφανῶν προσωπικοτήτων.....	142
4) Ἐλεύθεραι ἰχνογραφικαὶ ἀναπαραστάσεις ἀξιολόγων καὶ κρισίων ἱστορικῶν σκηνῶν.....	142
δ) Μεικταὶ ἐργασίαι.....	143
Ἐπισκέψεις καὶ ταξίδια πρὸς διδακτικούς σκοπούς. Ἐποπτικά μέσα διδασκαλίας. Συμβολὴ αὐτῶν.....	144
<b>Ε Π Ι Λ Ο Γ Ο Σ.....</b>	<b>146 - 147</b>
<b>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....</b>	<b>148 - 155</b>
<b>ΠΙΝΑΞ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΟΡΩΝ.....</b>	<b>156 - 158</b>
<b>ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ.....</b>	<b>159</b>
<b>ΒΙΒΛΙΑ - ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΙ - ΑΡΘΡΑ Κωνστ. Ἰ. Βουρβέρη.....</b>	<b>160 - 164</b>
<b>ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ</b> (Σειρὰ πρώτη: «Ἀρχαιότης καὶ σύγχρονα προβλήματα». Σειρὰ δευτέρα: «Μελέται καὶ ἔρευνα»), Ἀθήναι 1959 κ.έ.....	165 - 170



## INHALTSVERZEICHNIS

	<i>Seite</i>
VORWORT DER 2. AUFLAGE (1970) .....	IX
VORWORT DER ERSTAUSGABE (1936) .....	XI
EINLEITUNG Die Problemstellung .....	1 - 6
ERSTER TEIL. Aufgabe der Geschichtswissenschaft. Das geschichtliche Leben und die Geschichte als sein theoretisches Bild. ....	9 - 34
KAPITEL A. Das geschichtliche Leben als Gegenstand der Geschichte .....	9 - 13
KAPITEL B. Die historische Methode und ihre Probleme .....	13 - 34
Das Problem der Auswahl .....	15
Die historische Interpretation im allgemeinen .....	18
Das Problem der historischen Gesetze .....	19
Die historische Interpretation als Verstehen des geschichtlichen Lebens	25
ZWEITER TEIL. Die Umformung des historischen Bildes für die Schule	37 - 144
ALLGEMEINES .....	37 - 40
ABSCHNITT A. Geschichte des Geschichtsunterrichts in den griechischen Volks- und höheren Schulen im 20. Jahrhundert .....	41 - 59
ABSCHNITT B. Ziel und Aufgabe des Geschichtsunterrichts .....	60 - 101
Die Bedeutung des Zielproblems .....	60
Die Problemstellung .....	61
KAPITEL A. Geschichtswissenschaftliche und Geschichtsphilosophische Voraussetzungen bei der Zielsetzung .....	62 - 68
KAPITEL B. Erziehungswissenschaftliche und staatliche Forderungen bei der Zielsetzung .....	69 - 74
KAPITEL C. Psychologische Voraussetzungen des Geschichtsunterrichts Psychologische Voraussetzungen in der Volksschule (Unterstufe der Ent- wicklung) .....	75
Psychologische Voraussetzungen in den höheren Schulen .....	82
Entwicklungsstufe des anschaulichen Verständnisses (Mittelstufe : 12. - 15. Lebensjahr) .....	82
Entwicklungsstufe der gedanklichen Durchdringung des geschichtlichen Stoffes (Oberstufe : 15. - 18. Lebensjahr) .....	84
KAPITEL D. Schlußbestimmung des Zieles und der Aufgabe des Geschichts- unterrichts .....	90 - 101
Die vier Teile des allgemeinen Zieles .....	90
Grenzen der Durchführung der gestellten Aufgabe in der Volksschule ...	93
Grenzen der Durchführung der gestellten Aufgabe in den höheren Schulen (Mittel- und Oberstufe) .....	94
Was ist geschichtliches Denken der Schüler .....	98
ABSCHNITT C. Auswahl und Anordnung des Stoffes .....	102 - 116
Probleme der Stoffauswahl .....	102
Das Geschichtsbild, das sich daraus für die Schule ergibt .....	108

	<i>Seite</i>
Anordnung des Stoffes .....	113
Lehrplan für die Volksschulen im Umriß .....	114
Lehrplan für die höheren Schulen im Umriß .....	115
Stundenzahl .....	116
<b>ABSCHNITT D. Probleme der didaktischen Methode. Die fünf Komponenten</b>	
des Geschichtsbildes, wie es sich die Schüler aneignen .....	117 - 145
Der Beitrag des Geschichtslehrbuches .....	122
Der Beitrag des geschichtlichen Hilfsbuches (Gewöhnlich wird es «Quellen- buch» genannt) .....	123
Der Beitrag des Geschichtslehrers .....	126
Die geistige Physiognomie des Geschichtslehrers .....	126
Lehraufgaben und Methoden (Darbietung vom historischen Wissen. Der Lehrvortrag und das Lehrgespräch) .....	127
Spezialaufgaben :	
a) Analyse von historischen Begriffen .....	128
b) Urteile über historische Ereignisse und Persönlichkeiten .....	130
c) Untersuchung von Parallel- und Nachfolgebeziehungen im histo- rischen Geschehen .....	131
d) Allgemeine Charakteristik jeder historischen Periode .....	132
e) Vergleich der historischen Epochen miteinander .....	132
Der Beitrag der Schüler .....	135
a) Fragen der Schüler .....	135
b) Schriftliche Arbeiten der Schüler .....	136
1) Arbeiten über Einzelfragen .....	137
2) Allgemeine Betrachtung ganzer Zeitabschnitte .....	137
c) Schülerarbeiten mit zeichnerisch-künstlerischer Ausgestaltung .....	141
1) Atlanten und Karten .....	142
2) Zeichnungen von historischen Szenen und typischen historischen Lebenssituationen .....	142
3) Bilder von hervorragenden Persönlichkeiten .....	142
4) Freie zeichnerische Darstellung denkwürdiger und entscheidender historischer Szenen .....	142
d) Zusammenarbeit von Geschichtsunterricht und Kunsterziehung bei Arbeiten einzelner Schüler und ganzer Klassen .....	143
Besichtigungen, Ausflüge und Reisen zu historischen Stätten, Museen u.s.w. Anschauungsmittel aller Art für den Geschichtsunterricht. Ihre Be- deutung .....	144
<b>NACHWORT</b> .....	146 - 147
<b>BIBLIOGRAPHIE</b> .....	148 - 155
<b>SACHREGISTER</b> .....	156 - 158
<b>CORRIGENDA</b> .....	159
<b>BÜCHER UND AUFSÄTZE</b> von K. J. Vourveris .....	160 - 164
<b>VERÖFFENTLICHUNGEN DER GRIECHISCHEN HUMANISTISCHEN</b> <b>GESELLSCHAFT</b> (1. und 2. Reihe), Athen 1959 ff. ....	165 - 170

## ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ Β' ΕΚΔΟΣΕΩΣ (1970)

Τὸ βιβλίον αὐτὸ ἐξεδόθη πρὸ 35 ἐτῶν εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ μου σταδίου καὶ ἔγινεν εὐμενέστατα δεκτὸν διὰ καὶ ἐξηγητλήθη ἐντὸς ὀλίγων μηνῶν.

Τὴν νέαν «βελτιωμένην» καὶ «συγχρονισμένην» ἔκδοσίν του ἐπέβαλον ὄχι μόνον ἡ ἐπιμονος ζήτησις τοῦ βιβλίου, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι λόγοι οὐσιαστικώτεροι.

Τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας εἰς ὅλα τὰ σχολεῖα στοιχειώδους καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ τελευταίως εἰσαχθὲν μάθημα τῆς ἀγωγῆς τοῦ πολίτου, ἔχει ἰδίᾳ σήμερον τὴν κυρίαν εὐθύνην τοῦ ἐθνικοῦ φρονηματισμοῦ καὶ τῆς διαπλάσεως τοῦ πολιτικοῦ ἥθους τῆς νέας γενεᾶς. Διὰ τὴν ἀνταποκριθῆ ὅμως τὸ μάθημα τοῦτο ἱκανοποιητικὰ εἰς τὰ φρονηματιστικά του καθήκοντα πρέπει τὸ πρόβλημα τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος νὰ θεμελιωθῆ ἐπὶ δεδομένων τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς πολιτειολογίας, παιδαγωγικῆς ψυχολογίας καὶ διδακτικῆς ἀφ' ἑτέρου. Διὰ μίαν τοιαύτην ἀντιμετώπισιν τοῦ θέματος τοῦ βιβλίου ἐκινήθημεν εἰς τὴν διαπραγματεύσιν του μὲ προβληματικὴν — φαινομενολογικὴν καὶ δεοντολογικὴν — σκέψιν, ἀπεφύγομεν δὲ τὸν συνήθη χειρισμὸν τῶν θεμάτων τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας ἀπὸ τῆς ἀπόψεως μιᾶς ἐιδικῆς διδακτικῆς τοῦ μαθήματος. Παρὰ τὴν μακρὰν διδακτικὴν ἐμπειρίαν μας εἰς τὸ μάθημα τοῦτο καὶ τὰ πλοῦσια ἀποθέματα τῆς διδακτικῆς μας πείρας ἀπεφύγομεν τὴν προβολὴν διδακτικῶν προτύπων, σχεδίων καὶ συνταγῶν.

Ἡ ἐποχὴ μας ἀπότησε καὶ ἐπέβαλε τὴν ἐξίσωσιν τῶν λειτουργῶν δημοτικῆς καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως εἰς λόγον ἐπιστημονικῆς μορφώσεως ἀντιστοίχου πρὸς τὴν ὑπὸ τῶν λειτουργῶν τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως κατακτηθεῖσαν ἐπαγγελματικὴν ἐξίσωσιν πρὸς τοὺς λειτουργοὺς τῆς μέσης παιδείας. Εἰς αὐτὴν τὴν ἀνύψωσιν τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ ἐπαγγελματικῶν ὥρων ἀσκήσεως τοῦ παιδαγωγικοῦ ἔργου εἰς τὰ σχολεῖα τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως ἀποβλέψαντες, προσηγορέσαμεν ἐν πολλοῖς τὴν νέαν ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου πρὸς τὰς ψυχολογικὰς καὶ διδακτικὰς ἐν γένει συνθήκας τοῦ παιδαγωγικοῦ ἔργου τῶν δημοτικῶν σχολείων, ἡ δὲ προσασμογὴ αὕτη ἀπετέλεσεν ἓνα δεύτερον λόγον τῆς ἐπανεκδόσεως τοῦ βιβλίου. Κατεβλήθη προσπάθεια ἐξετηρητοῦσα τόσον τὴν διαπραγματεύσιν τοῦ προβλήματος τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας ὡς γενικοῦ προβλήματος στοιχειώδους καὶ μέσης παιδείας, ὅσον καὶ τὴν ἐξειδικεύσιν καὶ διαφοροποίησιν αὐτῆς ἀναλόγως τῶν βαθμίδων

ήλικίας και εκπαιδεύσεως. Κατά ταῦτα τὸ βιβλίον φιλοδοξεῖ νὰ συμπαρασταθῇ εἰς ὄλους τοὺς εκπαιδευτικούς λειτουργοὺς τῆς χώρας κατὰ τὴν ἐνάσκησιν τοῦ ἔργου των ὡς διδασκάλων τῆς ἱστορίας.

Ὁ τρίτος λόγος, ποὺ ἐπέβαλε τὴν ἐπανέκδοσιν, ἦτο ἡ γλωσσικὴ μορφὴ τῆς πρώτης ἐκδόσεως. Ἡ ὑπερκαθαρεύουσα τοῦ 1935, πρέπει νὰ τὸ ὁμολογήσωμεν, δὲν εἶναι πλέον σήμερον ἀνεκτὴ. Ἡ ζοί, ἡ χοῆσις καὶ ἡ ἐξέλιξις τῆς γλώσσης μας μᾶς φέροι ἐκόντας ἄγοντας — ἀλλὰ καὶ διατὶ ἄγοντας; — ἀπὸ τῆς γλωσσικῆς ὀρθοδοξίας τῆς ὑπερκαθαρευούσης εἰς τὴν ἀπλούτεσιν τῆς, δηλαδὴ τὴν «ἀνειμμένην», τὴν ἀπλὴν καθαρεύουσαν.

Ὁ συγγραφεὺς εὐχαριστεῖ θερμῶς τὸ «Διεθνὲς Κέντρον Ἀνθρωπιστικῶν Κλασσικῶν Ἑρευνῶν» τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἑταιρείας, διότι τὸ βιβλίον τοῦτο περιελήφθη εἰς τὴν δευτέραν σειρὰν τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Κέντρον, τὴν φέρουσαν τὸν τίτλον: «Μελέται καὶ ἔρευναι». Χρᾶς εὐχαριστίας ὄχι μικρότερον αἰσθάνεται ὁ συγγραφεὺς καὶ πρὸς ὄλους τοὺς ἐν τῷ Κέντρῳ συνεργάτας καὶ συνεργάτιδάς του, ἰδίως δὲ πρὸς τὸν ἀγαπητὸν μαθητὴν του καὶ λαμπρὸν κλασσικὸν φιλόλογον κ. Ἀριστόξενον Σκιαδῶν, ἐντεταλμένον ὑφηγητὴν τῆς Α' τακτικῆς ἔδρας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας, ἀμσθὶ κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ διδασκάλου του ἐργαζόμενον ἐπὶ δεκαετίαν εἰς τὴν Ἑταιρείαν καὶ τὸ Κέντρον ἔρευνῶν.

Ἀπὸ τῆς εἶναι ἡ ἀπολογία τῆς νέας βελτιωμένης καὶ συγχουσιμένης ἐκδόσεως. Ἄς ἐπιείσωμεν, ὅτι τὸ βιβλίον θὰ γίνῃ μὲ τὴν ἰδίαν εὐμένειαν δεκτὸν ἐπὶ τὴν νέαν μορφήν του καὶ τὴν σύμφωνον πρὸς τὸν κοινωφελῆ χαρακτῆρα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἑταιρείας ἴαν χαμηλὴν τιμὴν του.

21 Μαΐου 1970

K. I. B.

## ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ Α' ΕΚΔΟΣΕΩΣ (1936)

Ὁ ἀναδιφῶν τοὺς τόμους τῶν μονογραφιῶν καὶ τῶν ἐκτενεστέρων βιβλίων, ὅσα μέχρι τοῦδε περὶ τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας καὶ τῆς διδασκαλίας αὐτῆς ἔχουσι γραφῆ, εὐρίσκειται πρὸ ἀληθοῦς μωσαϊκοῦ ἀντιλήψεων καὶ ἀντιγνωμιῶν.

Τῶν ἀντιγνωμιῶν τούτων ποικίλα εἶναι τὰ αἷτια. Αἱ μὲν ὀφείλονται εἰς γενικότερας φύσεως ἀντιθέσεις, οἷαι αἱ ἀντιθέσεις τῶν κοσμοθεωριῶν, ὅφ' ὧν πρέπει νὰ διορίζηται κατὰ τοὺς γράφοντας ὁ σκοπὸς καὶ τὸ ἔργον τῆς ἀγωγῆς καθόλου· αἱ δὲ προέρχονται ἐκ διαφορᾶς ἀντιλήψεων ὡς πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὴν ὕψην τοῦ μορφωτικοῦ ἀγαθοῦ ἢ ὕψικου, ἥτοι τῆς ἱστορίας· ἄλλαι ἀπορρέουσιν ἐκ διαφορῶν ἀντιλήψεων περὶ τοῦ ὑποκειμένου τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς ἱστορικῆς μορφώσεως, ἥτοι τῆς ψυχῆς τοῦ παιδὸς καὶ τοῦ ἐφήβου, καὶ τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὸν κόσμον τῆς ἱστορίας· ἄλλαι τέλος ἀντιγνωμίαι, εἰδικωτέρας φύσεως αὐταί, πηγὴν ἔχουσι τὴν διαφορὰν τῶν γνωμιῶν ὡς πρὸς τὰ μέσα τῆς πραγματώσεως τῶν τιθεμένων σκοπῶν τῆς ἱστορικῆς μορφώσεως· τοιαῦται εἶναι λ.χ. αἱ μεταξὺ παλαιοῦ καὶ νέου σχολείου ἀντιθέσεις καὶ αἱ ἐπὶ μέρος διαφοραὶ ἀντιλήψεων ὡς πρὸς τὴν εφαρμογὴν τῶν ἀρχῶν τοῦ νέου σχολείου ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῆς ἱστορίας.

Ἐν τῷ γεγονότι ἢ φαινόμενῳ τῆς ἱστορικῆς μορφώσεως τῶν μαθητῶν παραβάλλομεν πρὸς γραμμὴν, οὔτε ὡς πρὸς τὴν μορφήν οὔτε ὡς πρὸς τὴν ἀφελίαν καὶ τὴν κατεύθυνσιν οὔτε ὡς πρὸς τὸ τέλος τῆς γραμμῆς ταύτης παρατηρεῖται ὁμοφωνία.

Καθ' ἣμᾶς ἄρσις τῶν ἀντιθέσεων, τῶν εἰς τὴν διαφορὰν τῶν κοσμοθεωριῶν ὀφειλομένων, δὲν εἶναι δυνατὴ· θὰ ἠδυνάμεθα ὅμως νὰ ἀμβλύνομεν καὶ νὰ ἄρωμεν τὰς εἰς μονομερεῖς ἀντιλήψεις ὀφειλομένας ἀντιθέσεις διὰ τῆς κατὰ τὸ ἐφικτὸν ἀποφυγῆς τῶν μονομερειῶν καὶ διὰ τῆς ἀντιμετωπίσεως τοῦ ἐπὶ ἕρπεναν προβλήματος ἐν τῷ συνόλῳ αὐτοῦ.

\*  
\* \*

Τὸ πρόβλημα τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας δὲν εἶναι, ὡς συνήθως νομίζεται, ἀπλοῦν διδακτικὸν πρόβλημα, ἀλλὰ τριφὸς φιλοσοφικόν, ἐπιστημονικόν - ἱστορικόν καὶ παιδαγωγικόν - ψυχολογικὸν πρόβλημα, οὕτως μίᾳ μόνον μορφή, τῶν λοιπῶν ἀπότοκος, εἶναι ἡ διδακτικὴ, πρὸς ἐπιτυχίᾳ δ' ἀντιμετώ-

πισιν αὐτοῦ ἀπαιτοῦνται τὸ μὲν θεωρητικὰ ἐφόδια, τὸ δὲ πλουσία καὶ γόνιμος διδακτικὴ πείρα.

Ὁ ἐρευνητής, ὁ θέλων νὰ ἀποφύγῃ μονομερείας μὴ ἐπιστημονικὰς, ὀφείλει νὰ χειρισθῇ αὐτὸ διὰ τῶν θεωρητικῶν ἐφοδίων, ἅτινα παρέχουσι ἢ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ἢ ἱστορικὴ ἐπιστήμη, ἢ κοινωνιολογία, ἢ πολιτειολογία, ἢ γενικὴ παιδαγωγικὴ, ἢ ψυχολογία τοῦ παιδὸς καὶ τοῦ ἐφήβου καὶ ἢ γενικὴ διδακτικὴ τῆς θεωρητικῆς δ' ἐρεῖνης τὰ πορίσματα πρέπει νὰ συμπληρῶνται καὶ ἐλέγχωνται διὰ τῶν πορισμάτων τῆς μακρᾶς καὶ γόνιμου σχολικῆς πράξεως, εἰς θεωρίαν καὶ ἐπιστήμην μετουσιουμένων.

Ὅττω νοοῦντες τὸ ἀπασχολῆσαν ἡμᾶς πρόβλημα, εἴχομεν πλήρη συναίσθησιν τῶν μετὰ τῆς ἐξετάσεως αὐτοῦ συνυφασμένων ὀσχερειῶν· τοῦτο ἄλλως τε ὑποδηλοῦμεν καὶ διὰ τοῦ τίτλου «σ ν μ β ο λ ή», ἔφ' ὃν παραδίδομεν εἰς τὴν δημοσιότητα τὸ προϊόν τῶν ἡμετέρων προσπαθειῶν.

Τὴν κατὰ τὰς ἀρχὰς τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν σφάραξιν τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθεισῶν τριῶν ἀπόψεων τοῦ προβλήματος, ἢτοι τῆς φιλοσοφικῆς, τῆς ἐπιστημονικῆς - ἱστορικῆς καὶ τῆς παιδαγωγικῆς - ψυχολογικῆς, ἐπεδιώξαμεν διὰ τῆς γνωσιολογικῆς ἀντιβολῆς τῶν δύο εἰκόνων τῆς ἱστορικῆς ζωῆς: α) τῆς θεωρητικῆς ἢ πνευματικῆς, ἣτις μορφοῦται ὑπὸ τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης διὰ τῶν ἱστορικῶν κατηγοριῶν καὶ ἐννοιῶν, καὶ β) τῆς σχολικῆς, ἣτις εἶναι προϊόν μετασχηματισμοῦ τῆς πρώτης εἰκόνας, τελουμένην διὰ παιδαγωγικῶν, ψυχολογικῶν καὶ διδακτικῶν κατηγοριῶν.

Κατὰ ταῦτα ἢ ἀνὰ χεῖρας ἐργασία δὲν εἶναι εἰδικὴ διδακτικὴ τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ συμβολὴ εἰς τὴν γνωσιολογίαν καὶ τὴν φαινομενολογίαν τῆς ἀγωγῆς, ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας παρεχομένη καὶ ἀποσκοποῦσα εἰς τὴν θεμελίωσιν τῆς διδακτικῆς τῆς ἱστορίας ἐπὶ βάσεων καθαρῶς ἐπιστημονικῶν καὶ ὡς οἶόν τε ἀσφαλῶν.

K. I. B.

## ΕΙΣΑΓΩΓΗ

### Η ΘΕΣΙΣ ΤΟΥ ΟΛΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

Με τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας ἐπιδιώκομεν νὰ ἐπιτύχωμεν μίαν γνωριμίαν, ἐπαφήν καὶ καθόλου οἰκείωσιν τῆς παιδικῆς ψυχῆς μετὰ τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα ἢ ἱστορικὴν ζωὴν, ποὺ εἶναι τὸ ὑποκείμενον τῆς ἱστορίας. Ἡ παρούσα ἐργασία ἀποτελεῖ συμβολὴν εἰς τὴν φαινομενολογικὴν καὶ δεοντολογικὴν ἐρευναν τῆς προσοικειώσεως αὐτῆς.

Ἀπὸ τὰ πολλὰ μερικώτερα προβλήματα, ποὺ ἀναφέρονται εἰς τὴν ψυχικὴν ἐπαφήν τοῦ παιδιοῦ μετὰ τὸν κόσμον τῆς ἱστορίας, βασικὰ καὶ θεμελιώδη διὰ τὴν τοποθέτησιν τοῦ ὅλου προβλήματός μας εἶναι τὰ ἑξῆς :

α) Ἡ γνωριμία τῆς παιδικῆς ψυχῆς μετὰ τὴν ἱστορικὴν ζωὴν εἶναι ἄμεσος ἢ ἕμμεσος;

β) Πόση καὶ ποία εἶναι ἡ ἔκτασίς τῆς ; Καὶ

γ) Ἄν εἶναι ἕμμεσος, ποία εἶναι τὰ παρεμβαλλόμενα ἐνδιάμεσα ;

Κάμομεν σαφῆς τὸ πρῶτον ἐρώτημα μετὰ τὸ ἑξῆς συγκεκριμένον παράδειγμα ἀπὸ τὴν σχολικὴν ζωὴν: Ἄς ὑποθέσωμεν, ὅτι ζητοῦμεν νὰ γνωρίσωμεν οἱ μαθηταὶ μας τὴν ἱστορικὴν ζωὴν τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὸν Ε΄ π.Χ. αἰῶνα. Πρὸς τοῦτο οἱ μαθηταὶ μορφώνουν, ἐφόσον εἶναι δυνατόν, προσωπικὴν ἀντίληψιν τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐξειλήχθη ἡ ἱστορία, διὰ τὴν ὁποίαν ἐνδιαφερόμεθα. Ἐπειτα σπουδάζουν τὰ πάσης φύσεως αὐτοῦσια λείψανα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, λ.χ. τὰ ἔργα τῆς τέχνης, τὰ προϊόντα τῆς καλλιτεχνικῆς βιοτεχνίας, κ.λπ. Εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς ἡ οἰκείωσις πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἱστορικὴν ζωὴν τοῦ Ε΄ π.Χ. αἰῶνος εἶναι ἄμεσος. Ἡ γνωριμία ὁμως αὐτὴ γίνεται καὶ ἕμμεσως, ὅταν οἱ μαθηταὶ ἀκούουν σχετικὴν ἱστορικὴν ἀφήγησιν τοῦ διδασκάλου ἢ ἀναγινώσκουν τὸ περὶ τοῦ Ε΄ αἰῶνος τμήμα τοῦ διδακτικοῦ βιβλίου τῶν ἢ τῆς ἱστορίας τοῦ Κ. Παπαρηγοπούλου καὶ μελετοῦν γραπτὰ μνημεῖα τῆς ἰδίας ἐποχῆς (λ.χ. ἐπιγραφάς, τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἡροδότου, τοῦ Θουκυδίδου, δράματα ἀπὸ τὸ πρωτότυπον ἢ ἀπὸ μετάφρασιν, λυρικά ποιήματα, κ.λπ.), ἐφόσον ὅλα αὐτὰ εἶναι προσιτὰ εἰς τὴν ἀντιληπτικότητα τῶν. Μελετοῦν ἀκόμη βιβλία, τὰ ὁποία πραγματεύονται τὴν χωρογραφίαν τῆς Ἑλλάδος, μελετοῦν γεωγραφικούς καὶ ἱστορικούς χάρτας καὶ βλέπουν καὶ σπουδάζουν συλλογὰς εἰκόνων, δημιουργημάτων τῶν

εικαστικών τεχνών, προϊόντων της καλλιτεχνικής βιοτεχνίας, του Ε' π.Χ. αιώνας.

Το παράδειγμα αυτό αρκεί να δείξει, ότι είναι δυνατή και άμεσος και έμμεσος γνωριμία με την ιστορικήν πραγματικότητα ή ιστορικήν ζωήν. Είναι αυτονόητον, ότι αι περιπτώσεις της άμέσου γνωριμίας είναι πολὺ ὀλίγα, ἐνῶ πολὺ περισσότεραι εἶναι αἱ περιπτώσεις της έμμέσου οικειώσεως. Πρὸς τὰς περισσότερας μάλιστα φάσεις τοῦ ιστορικοῦ βίου μόνον έμμεσος γνωριμία τῶν μαθητῶν εἶναι δυνατή. Διὰ τοῦτο εἰς τὰ ἐπόμενα θὰ ἀσχοληθῶμεν κυρίως με αὐτὴν τὴν έμμεσον οικειώσιν.

Προχωροῦμεν τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ δευτέρου ἐρωτήματος, ποῦ ἔχει σχέσιν με τὴν ἔκτασιν τῆς ἐπαφῆς τῆς παιδικῆς ψυχῆς με τὴν ιστορικήν ζωήν. Προσοικεῖται ὁ μαθητῆς έμμέσως ὀλίγας τὰς ἐκδηλώσεις τοῦ ιστορικοῦ βίου; Εὐκόλως ἀπαντῶμεν ὅχι. Ἐν πρὸς καλύτεραν διευκρίνησιν ἐντοπίσωμεν τὸ ἐρώτημα εἰς τὸ ἀνωτέρω παράδειγμά μας καὶ ζητήσωμεν τὰ σημεῖα τῆς έμμέσου αὐτῆς ἐπαφῆς, θὰ ἴδωμεν, ὅτι τὰ σημεῖα αὐτὰ εἶναι ἐλάχιστα ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ πλῆθος καὶ τὴν ποικιλίαν τῶν ἐκδηλώσεων καὶ μορφῶν τῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὸν Ε' π.Χ. αἰῶνα. Οὕτω π.χ. οἱ μαθηταὶ ἀσχολοῦνται με τὴν ιστορικήν ζωήν ὅχι ὀλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος, ἀλλ' ὀλίγων μόνον πόλεων, λ.χ. τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Σπάρτης, τῆς Κορίνθου, τοῦ Ἄργους κ.λπ. Ἐπειτα δὲν μανθάνουν τὴν ἱστορίαν ὄλων τῶν πολιτῶν ἐκάστης ἀπὸ τὰς ἀνωτέρω πόλεις, ἀλλὰ ὀλίγων μόνον. Ἐκ τῶν Ἀθηναίων π.χ. γνωστοὶ γίνονται ὀλίγοι: ὁ Μιλτιάδης, ὁ Ἀριστείδης, ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ Περικλῆς, ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων, ὁ Φειδίας κ.λπ. Ἀπὸ τὴν ζωήν ἄλλιν τῶν ἀνδρῶν αὐτῶν πολὺ ὀλίγα διδάσκονται εἰς τὸ σχολεῖον, λ.χ. ὀλίγα μὲν ἀπὸ τὸν δημόσιον βίον, ἐλάχιστα δὲ ἀπὸ τὸν ἰδιωτικὸν βίον τοῦ Μιλτιάδου, τοῦ Περικλέους, τοῦ Σωκράτους. Τὰ συγκεκριμένα αὐτὰ παραδείγματα μᾶς ἔδειξαν, πόσον ὀλίγα εἶναι τὰ σημεῖα τῆς έμμέσου ἐπαφῆς τῶν μαθητῶν με τὴν ιστορικήν ζωήν εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν.

Τὸ τρίτον ἐρώτημα, ἐφόσον πρόκειται περὶ έμμέσου προσοικειώσεως, θὰ στραφῆ πρὸς τὸν καθορισμὸν τῶν ἐνδιαμέσων, ποῦ παρεμβάλλονται μεταξὺ τῆς ἱστορικῆς ζωῆς καὶ τῆς παιδικῆς καὶ ἐφηβικῆς ψυχῆς. Καὶ αὐτῶν ἡ ἐξέτασις θὰ γίνῃ με τὴν ἰδίαν ἀναλυτικὴν μέθοδον:

Πρῶτον ἐνδιάμεσον παρεμβαλλόμενον μεταξὺ ἱστορικῆς ζωῆς καὶ παιδικῆς ψυχῆς εἶναι ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη. Αὐτὴ πρώτη ἀντιμετωπίζει τὴν ἀπέραντον ποικιλίαν τῶν μορφῶν καὶ ἐκδηλώσεων τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, τῆς ὅποιας τμῆμα εἶναι ἡ ἱστορικὴ ζωὴ<sup>1</sup>, καὶ τὴν συνεχῆ καὶ ἀστείρευτον ροὴν τοῦ ἱστορικῶς γίνεσθαι. Αὐτὸ τὸ ἀδιάτακτον καὶ ἀπέραντον ὕλικὸν τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος συλλέγει, παρατηρεῖ, ἐξα-

1. Πρβλ. κατωτέρω τὸ Α' κεφάλαιον τοῦ πρώτου μέρους.



κριβώνει και έρμηνεύει ή ιστορική έρευνα, τοιουτοτρόπως δέ επιβάλλει εις αυτό τάξιν και του δίδει μορφήν. Έργον τής ιστορικής επιστήμης δέν είναι νά μās δώση φωτογραφίαν τής ανθρώπινης ζωής περιέχουσαν όλας τās άπείρους λεπτομερείας της, αλλά νά μετασχηματίση τήν ζωήν αυτήν εις γνώσιν με τά ιδικά της γνωστικά μέσα. Κατ' άλλον τρόπον θά έλέγομεν, ότι ή επιστήμη τής ιστορίας διαμορφώνει και σχηματίζει μίαν εικόνα και όχι φωτογραφίαν τής ανθρώπινης ζωής, εικόνα πνευματικήν ή θεωρητικήν, δηλαδή τήν ιστορικήν εικόνα ή τήν ιστορίαν. Εις τήν εικόνα αυτήν περιλαμβάνονται όλα τά στοιχεία τής ανθρώπινης ζωής, που ενδιαφέρουν τήν ιστορίαν και είναι προσιτά εις τήν ιστορικήν γνώσιν, παραλείπονται δέ τά άδιάφορα διά τήν επιστήμην και έπουσιώδη και εκείνα, που είναι άπρόσιτα εις τήν επιστημονικήν ιστορικήν έρευναν<sup>1</sup>.

Άφου, χάρις εις τήν παρεμβολήν τής ιστορικής επιστήμης, προέκυψεν ή πνευματική ή θεωρητική εικών τής ιστορικής ζωής, δηλαδή ή επιστημονική ή ιστορία<sup>2</sup>, ή όποία, σύμφωνα με τά άνωτέρω, είναι τό πρώτον ένδιάμεσον σημεϊον εις τήν νοητήν γραμμήν, που οδηγεί από τήν ιστορικήν ζωήν πρός τήν παιδικήν και έφηβικήν ψυχήν, προβάλλεται τώρα τό έρώτημα: Είναι δυνατόν νά προσοικειωθοϋν οί μαθηταί εις τό σχολειον κατά ένα οιονδήποτε τρόπον — ό τρόπος αυτός δέν μās ενδιαφέρει αυτήν τήν στιγμήν — τήν ιστορικήν εικόνα εις όλον τό πλάτος και τό βάθος της, όπως δηλαδή μās τήν παραδίδει ή ιστορική επιστήμη; Καί, αν ύποτεθῆ ότι τοϋτο είναι δυνατόν, είναι και σκόπιμον; Καταφεύγομεν πάλιν εις συγκεκριμένον παράδειγμα:

Ή ιστορική επιστήμη έχει ήδη σχηματίσει θεωρητικήν εικόνα τής προσωπικότητος του Σωκράτους ή τής ιστορικής εποχής τής Άναγεννήσεως, τήν όποίαν παρέχουν τά περι Σωκράτους και Άναγεννήσεως ιστορικά επιστημονικά έργα. Τίθεται τώρα τό έρώτημα: Είναι δυνατόν και σκόπιμον νά άποκτήσουν οί μαθηταί εις τό σχολειον εικόνα του Σωκράτους ή τής εποχής τής Άναγεννήσεως όμοίαν άκριβώς εις έκτασιν και βάθος με εκείνην, που έχει ήδη σχηματίσει περι αυτών ή ιστορική επιστήμη;

Εις τό έρώτημα αυτό ή άπάντησις είναι άρνητική· διότι, όπως είπομεν, ή γνωριμία αυτή τής ψυχής του μαθητου με τήν ιστορικήν ζωήν θά γίνη εις τό σχολειον, όπως κατά τρόπον συστηματικόν άσκειται ή άγωγή. Εις

1. Τί είναι ανθρώπινη ζωή, τί ιστορική ζωή και διά τίνων γνωστικών μέσων και μεθόδων σχηματίζεται ή θεωρητική ή πνευματική εικών τής ιστορικής ζωής, θά ίδη ό άναγνώστης εις τό πρώτον μέρος τής εργασίας μας, εις τό όποιον εξετάζομεν λεπτομερέστερον τήν σχέσηιν τής ιστορικής ζωής πρός τήν επιστήμην τής ιστορίας.

2. Τόν όρον επιστημονική ιστορία μεταχειρίζομεθα κατ' άντιδιαστολήν πρός τόν όρον σχολική ιστορία, περι τής όποίας κατωτέρω.

τὸ σχολεῖον δὲ εἶναι εὐνόητον, ὅτι ἔχουν θέσιν μόνον ἐκεῖναι αἱ ἐνέργειαι, ποὺ ἐξυπηρετοῦν τὸν γενικὸν σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς.

Πρῶτα - πρῶτα τὸ σχολεῖον εὐρίσκεται εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ κάμῃ ἐπιλογὴν τῶν στοιχείων τῆς ἱστορικῆς ζωῆς κατὰ ποσόν. Διότι ὄχι μόνον ἡ ψυχολογία τοῦ παιδιοῦ, ἀλλὰ καὶ ὁ κοινὸς ἀνθρώπινος νοῦς διδάσκουν, ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ γίνῃ κτῆμα τῆς παιδικῆς ψυχῆς πᾶν, ὅ,τι ἀπετέλεσεν ἕως τῶρα κατάρτησιν τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Ἄλλ' ὄχι μόνον εἶναι ἀδύνατον αὐτό· εἶναι καὶ ἄσκοπον. Ἐπομένως, ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ἱστορίας θὰ ἀποκλεισθῇ ἀπὸ τὸ σχολεῖον ὕστερα ἀπὸ ἐπιλογὴν κατὰ ποσόν.

Τὰ προβλήματα ποὺ γεννῶνται ἐν προκειμένῳ εἶναι τὰ ἑξῆς : α) Ποῖα τμήματα τῆς ἱστορίας θὰ ἀποκλεισθοῦν ἀπὸ τὸ σχολεῖον καὶ β) ποῖα στοιχεῖα τῆς ἱστορίας εἶναι οὐσιώδη διὰ τὸ σχολεῖον ἀπὸ ἱστορικῆς, συγχρόνως δὲ καὶ ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως. Παράλληλα μὲ αὐτὰ ἀνακύπτουν προβλήματα σχετικὰ μὲ τὴν σύνταξιν καὶ σύνθεσιν εἰς ἱστορικὴν εἰκόνα τῶν ἐπιλεγέντων στοιχείων, κατὰ τὸν παιδαγωγικῶς προσφορώτερον τρόπον. Προβλήματα ἐπίσης γεννῶνται καὶ μετὰ τὸν καθορισμὸν τῆς σχολικῆς ἱστορικῆς ὕλης, τὰ νέα δὲ αὐτὰ προβλήματα ἀναφέρονται εἰς τὰς διδακτικὰς μεθόδους ἢ τὰς μορφὰς τῆς ἐργασίας εἰς τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας.

Εἰς ὅλα τὰ προβλήματα αὐτὰ ἔχουν δώσει ἕως τῶρα λύσεις τόσον ἡ παιδαγωγικὴ ἐπιστήμη, ὅσον καὶ τὸ κράτος. Καὶ αἱ λύσεις αὐταὶ εἶναι ποικίλαι, ἔχουν ὁμως ὅλοι κοινὴν ἀπαίτησιν, τὴν ἑξῆς : Διὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἡ ἐπιστημονικὴ ἱστορία τὸν γενικὸν σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς εἰς τὸ σχολεῖον, πρέπει νὰ ὑποστῇ ἕνα μετασχηματισμὸν ἐπὶ τῇ βάσει παιδαγωγικῶν, ψυχολογικῶν καὶ διδακτικῶν ἀξιῶν, κατηγοριῶν καὶ ἐννοιῶν, χωρὶς νὰ θυσιασθῇ ἡ ἐπιστημονικὴ τῆς ἀκρίβεια.

Συμπέρασμα : ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴν ἱστορικὴν εἰκόνα, ὑποβαλλομένην εἰς παιδαγωγικὴν, ψυχολογικὴν καὶ διδακτικὴν ἀξιολόγησιν (Wertung), προκύπτει μία νέα εἰκὼν, ἡ σχολικὴ ἱστορικὴ εἰκὼν ἢ ἡ σ χ ο λ ι κ ῆ ἱ σ τ ο ρ ῖ α, ποὺ εἶναι προῖον σχολικοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς πρώτης, τῆς ἐπιστημονικῆς εἰκόνας, καὶ αὐτὴν τὴν νέαν εἰκόνα, τὴν σχολικὴν ἱστορίαν, προσοικειώνονται τὰ παιδιά καὶ οἱ ἑφηβοὶ εἰς τὸ σχολεῖον. Μὲ ἄλλας λέξεις, ἡ σχολικὴ ἱστορία ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν ἱστορίαν εἶναι κάτι τὸ νέον, τὸ ὁποῖον διαμορφώνεται, σχηματίζεται, σύμφωνα μὲ ὀρισμένας παιδαγωγικὰς ἀξίας καὶ κατηγορίας καὶ ἀκολουθεῖ ἰδικούς του νόμους. Ἐκ τούτων συνάγεται, ὅτι ὁ μετασχηματισμὸς τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστορίας εἰς σχολικὴν συμφώνως πρὸς τὰς παιδαγωγικὰς, ψυχολογικὰς καὶ διδακτικὰς ἀρχὰς ἢ ἀξίας, εἶναι τὸ δεῦτερον ἐνδιάμεσον, ποὺ παρεμβάλλεται εἰς τὴν νοητὴν γραμμὴν, ἢ ὁποῖα ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν ζωὴν εἰς τὴν παιδικὴν ψυχὴν.

Τὴν νοητὴν αὐτὴν γραμμὴν δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν ὡς μίαν πνευμα-

τικήν γέφυραν, ὄδηγοῦσαν τὸ παιδί ἀπὸ τὸ ἄμεσον περιβάλλον του εἰς τὸν κόσμον τῆς ἱστορίας. Ζωντανὸς σύνδεσμος μεταξύ ἱστορικῆς ζωῆς καὶ παιδικῆς ψυχῆς εἶναι ὁ διδάσκαλος τῆς ἱστορίας.

Τὴν ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαν θέσιν τοῦ προβλήματός μας συνοψίζομεν ὡς ἐξῆς : Ἐφετηρία μας ἦτο ἡ ἀντίληψις, ὅτι εἰς τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας γίνεται μία ἐπαφή, γνωριμία καὶ οἰκείωσις τῆς παιδικῆς ψυχῆς μετὰ τὴν ἱστορικὴν ζωὴν. Ὁ σκοπὸς τῆς γνωριμίας αὐτῆς εἶναι θέμα, ποῦ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ εἰς τὰ ἐπόμενα· δι' αὐτὸ καὶ δὲν ἐπεμείναμεν εἰς ἀκριβέστερον καθορισμὸν του εἰς τὴν εἰσαγωγὴν αὐτὴν.

Βασικὸν γνῶρισμα τῆς ἐπαφῆς, ποῦ ἐπιτυγχάνει τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας μετὰ τὴν ἱστορικῆς ζωῆς καὶ παιδικῆς ψυχῆς εἶναι, εἶδομεν, τὸ ὅτι ἡ ἐπαφή καὶ ἡ γνωριμία αὐτὴ εἶναι ἔμμεσος κυρίως. Ἐρευνησάμεν ἔπειτα τὰ παρεμβαλλόμενα ἐνδιάμεσα μετὰ τὴν ἱστορικῆς ζωῆς καὶ παιδικῆς ψυχῆς, εὐρήκαμεν δὲ ὅτι αὐτὰ εἶναι, πρῶτον ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη, ποῦ μᾶς δίδει τὴν ἐπιστημονικὴν ἱστορικὴν εἰκόνα καὶ δεῦτερον ὁ παιδαγωγικὸς μετασχηματισμὸς τῆς διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ σχολείου, ἀπὸ τὸν ὁποῖον προκύπτει ἡ σχολικὴ ἱστορικὴ εἰκὼν ἢ σχολικὴ ἱστορία. Τέλος ἐτονίσσαμεν τὴν σημασίαν τοῦ διδασκάλου τῆς ἱστορίας, ὡς ζωντανοῦ συνδέσμου μεταξύ ἱστορικῆς ζωῆς καὶ παιδικῆς ψυχῆς.

Σύμφωνα μετὰ τὰ ἀνωτέρω, διὰ νὰ ἐρευνηθῇ τὸ φαινόμενον τῆς γνωριμίας τῆς παιδικῆς ψυχῆς μετὰ τὸν κόσμον τῆς ἱστορίας, προϋποτίθεται ἀπαραίτητως γνῶσις τοῦ τρόπου, κατὰ τὸν ὁποῖον διαμορφώνονται τὸσον ἡ ἐπιστημονικὴ ἱστορικὴ εἰκὼν, ὅσον καὶ ἡ σχολικὴ ἱστορικὴ εἰκὼν, δηλαδὴ ἀπαιτοῦνται γνῶσεις μεθοδολογίας τὸσον τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, ὅσον καὶ τῆς παιδαγωγικῆς.

Ἄλλὰ καὶ ὁ διδάσκαλος τῆς ἱστορίας, διὰ νὰ ἐπιτύχῃ εἰς τὴν σχολικὴν πράξιν του εἶναι ὑποχρεωμένος, ἐκτὸς τῶν ἀπαιτήσεων τῆς παιδαγωγικῆς ψυχολογίας καὶ διδακτικῆς, νὰ ἔχῃ στοιχειώδη γνῶσιν καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν ἱστορικῶν μεθόδων. Κυρίως ὅμως ὁ θεωρητικὸς ἐρευνητὴς τοῦ προβλήματος διδασκαλίας τῆς ἱστορίας, ὀφείλει νὰ ἔχῃ σαφῆ προσανατολισμὸν πρὸς τὰ σχετικὰ μετὰ τὸ ἔργον του θεμελιώδη προβλήματα τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας.

Εἶναι ἄλλως τε γνωστὸν, ὅτι ἡ φύσις καὶ αἱ μέθοδοι μιᾶς ἐπιστήμης προσδιορίζουν μέχρις ἐνός σημείου<sup>1</sup> καὶ τὴν διδακτικὴν τοῦ σχετικοῦ πρὸς τὴν ἐπιστήμην αὐτὴν σχολικοῦ μαθήματος. Ἡ δὲ ἐξάρτησις αὐτὴ κάθε ἄλλο σημαίνει παρὰ ὑποβιβασμὸν τῆς παιδαγωγικῆς σχολικῆς ἐργασίας εἰς προβληματὶδα ἢ ὑπέρτριαν τῆς ἐπιστημονικῆς. Ἡ παρατήρησις λ.χ.

1. Ὅτι ὁ προσδιορισμὸς αὐτὸς δὲν εἶναι ἀπόλυτος, τὸ βλέπει κανεὶς εἰς τὸ Β' τμήμα τοῦ δευτέρου μέρους.

καὶ τὸ πείραμα δὲν εἶναι μόνον θεμελιώδεις μέθοδοι ἐρεύνης τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ καὶ μορφαὶ πνευματικῆς ἐργασίας κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ μαθήματος τῶν φυσικῶν εἰς τὸ σχολεῖον. Ἐπίσης παρατηροῦνται διαφοραὶ εἰς τὴν διδακτικὴν τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας ἐξαρτώμεναι ἀπὸ τὰς διαφορὰς ἀντιλήψεων σχετικῶν μὲ προβλήματα τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας. Λόγου χάριν ἄλλην ἀντίληψιν τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας ἔχουν, ὅσοι παραδέχονται τὴν δυνατότητα τῶν ἱστορικῶν νόμων καὶ ἄλλην, ὅσοι θεωροῦν τὴν ἱστορίαν ὡς πνευματικὴν ἐπιστήμην καὶ ἄρνοῦνται τὴν δυνατότητα τῆς συναγωγῆς ἱστορικῶν νόμων κατὰ τὸ πρότυπον τῶν φυσικῶν νόμων· διαφορητικὰ ἀντιλαμβάνονται τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας οἱ ὁπαδοὶ τοῦ ἱστορικοῦ ρεαλισμοῦ, ποὺ δέχονται, ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι πιστὴ ἀναπαράστασις τῆς πραγματικότητος, καὶ διαφορετικὰ ἐκείνοι, ποὺ δέχονται, ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι μετασχηματισμὸς τῆς πραγματικότητος εἰς γνῶσιν καὶ ἐρμηνείαν τῆς.

Ἄπλοῦν βλέμμα εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας κατὰ τὸν 19ον καὶ 20ὸν αἰῶνα δεικνύει τὴν στενὴν σχέσιν, ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας ἀφ' ἑνός, τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας ἀφ' ἑτέρου. Μεταλλαγαὶ τῶν θεωρητικῶν καὶ μεθοδολογικῶν ἀντιλήψεων καὶ ἀρχῶν εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐπιστήμην εἶχον ἄμεσον ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰς τὸ σχολεῖον.

Διὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ἐκρίναμεν ἀναγκαῖον νὰ προτάξωμεν, πρὸς ἀνεωτέραν διαπραγμάτευσιν τοῦ παιδαγωγικοῦ θεματός μας, ὡς ὑποδομὴν του, μέρος ἐπιστημονικῶν - φιλοσοφικῶν<sup>1</sup>. Εἰς τὸ μέρος αὐτὸ ἐξετάζομεν τὴν σχέσιν τῆς ἱστορικῆς ζωῆς μὲ τὴν ἱστορικὴν εἰκόνα τῆς καὶ ἀναλύομεν συντόμως τὴν πνευματικὴν καὶ ψυχικὴν ἐνέργειαν, μὲ τὴν ὁποῖαν ὁ ἱστορικὸς ἐπιστήμων μετασχηματίζει τὸ ἱστορικὸν ὕλικόν τῶν πηγῶν του εἰς ἱστορικὴν γνῶσιν καὶ ἐρμηνείαν τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος. Ἡ ἀνάλυσις αὐτὴ μᾶς ὀδηγεῖ εἰς τὴν ἐξέτασιν μερικῶν βασικῶν προβλημάτων τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία μᾶς βοηθεῖ ν' ἀντιμετωπίσωμεν τὸ πρόβλημά μας στηριζόμενοι ἐπὶ ἀσφαλοῦς καὶ ἀντικειμενικῆς κατὰ τὸ δυνατόν βάσεως καὶ ἀπηλλαγμένοι ἀνεπιστημονικῶν μονομερειῶν.

---

1. Βιβλιογραφίαν περὶ τῶν προβλημάτων τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας καὶ τῆς σχέσεως αὐτῶν μὲ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας βλ. ἐν τέλει τοῦ βιβλίου.

## ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

### ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

(Σχέσις τῆς ιστορικῆς ζωῆς  
πρὸς τὴν θεωρητικὴν εἰκόνα τῆς, τὴν ἱστορίαν)

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΟ ΕΡΓΑΣΙΟ

Το παρόν έγγραφο αποτελεί μέρος του προγράμματος των εργασιών που υλοποιούνται στο πλαίσιο της έρευνας σχετικά με την ανάπτυξη της μάθησης και της κοινωνικής αλληλεπίδρασης στην εκπαίδευση. Η έρευνα αυτή στοχεύει στην κατανόηση των διαδικασιών που συμβαίνουν στο σχολείο και στην ανάπτυξη αποτελεσματικών παρεμβάσεων που να βελτιώνουν την ποιότητα της εκπαίδευσης.

Το παρόν έγγραφο περιλαμβάνει τα αποτελέσματα της έρευνας και τις προτάσεις που προκύπτουν από αυτήν. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με εκπαιδευτικούς και ερευνητές από διάφορα τμήματα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.

Το παρόν έγγραφο αποτελεί μέρος του προγράμματος των εργασιών που υλοποιούνται στο πλαίσιο της έρευνας σχετικά με την ανάπτυξη της μάθησης και της κοινωνικής αλληλεπίδρασης στην εκπαίδευση. Η έρευνα αυτή στοχεύει στην κατανόηση των διαδικασιών που συμβαίνουν στο σχολείο και στην ανάπτυξη αποτελεσματικών παρεμβάσεων που να βελτιώνουν την ποιότητα της εκπαίδευσης.

Το παρόν έγγραφο περιλαμβάνει τα αποτελέσματα της έρευνας και τις προτάσεις που προκύπτουν από αυτήν. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με εκπαιδευτικούς και ερευνητές από διάφορα τμήματα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.

Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν εἶπομεν, ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἐπιστῆμη μᾶς δίδει μίαν θεωρητικὴν ἢ πνευματικὴν εἰκόνα τῆς ἱστορικῆς ζωῆς καὶ ἡ εἰκὼν αὐτὴ εἶναι ἡ ἱστορία. Ἐτονίσσαμεν ἀκόμη, ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι πνευματικὴ εἰκὼν τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, ὅτι εἶναι θεωρητικὸς μετασχηματισμὸς καὶ ὄχι ἀντικατοπτρισμὸς ἢ φωτογραφικὴ ἀναπαράστασις αὐτῆς, ὅπως παρεδέχето ὁ ἱστορικὸς ρεαλισμὸς. Τὴν σχέσιν αὐτὴν τῆς ἱστορίας πρὸς τὴν ἱστορικὴν ζωὴν ἢ περισσότερον συγκεκριμένα τὸ ἔργον τοῦ ἐπιστήμονος ἱστορικοῦ θὰ διερευνήσωμεν εἰς τὸ παρὸν πρῶτον μέρος τῆς ἐργασίας. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐξετέθησαν, γίνεται προφανῆς ἡ διάρθρωσις τοῦ παρόντος μέρους. Πρῶτον θὰ καθορίσωμεν, τί εἶναι ἱστορικὴ ζωὴ καὶ δεύτερον θὰ ἐξετάσωμεν τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὅποιον ἡ ἱστορικὴ ἐπιστῆμη σχηματίζει τὴν θεωρητικὴν εἰκόνα τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, τὴν ὁποίαν καλοῦμεν ἱστορίαν.

## Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ν Α'

### Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΖΩΗ ΩΣ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΝ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Προχωροῦμεν καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ εἰς τὴν εἰσαγωγὴν, ἀναλυτικῶς. Χρησιμοποιοῦμεν ὡς ἀφετηρίαν εἰς τὴν ἔρευνάν μας τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν, τῆς ὁποίας τὸ μέρος, ποῦ ἐνδιαφέρει τὴν ἱστορίαν, εἶναι ἡ ἱστορικὴ ζωὴ. Ἡ μὲν ἀνθρωπίνη ζωὴ εἶναι τὸ γενικώτερον καὶ εὐρύτερον θέμα τῆς ἱστορίας, ἡ δὲ ἱστορικὴ ζωὴ εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν καὶ εἰδικώτερον ὑποκείμενον αὐτῆς. Ἀρχίζομεν τὴν ἔρευνάν μας μὲ μίαν εἰκόνα τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς<sup>1</sup>.

Πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῆς ψυχῆς μας ἀπλώνεται ἡ ἀνθρωπίνη ζωὴ σὰν μία ἀπέραντη θάλασσα, σαλευομένη ἀπὸ τὸν ἄνεμον. Κύματα ἀλλεπάλληλα, ποῦ ἔρχονται μακρόθεν καὶ δὲν ὑπόκεινται εἰς μέτρησιν, τόσον ἐκεῖνα, ποῦ σπάζουν ἐμπρὸς μας, ὅσον καὶ ἐκεῖνα, ποῦ ἀκολουθοῦν ἀπὸ τὸ βάθος δημιουργούμενα συνεχῶς, ἀφανιζόμενα καὶ ἐκ νέου ἀναδυόμενα, φέρονται πρὸς τὴν ἀκτὴν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν γίνεται ἡ ἄποψις τῆς θαλασσίας δίνης. Ἐδῶ καὶ ἐκεῖ διακρίνονται περισσότερον καθαρὰ ὀρίσματα σημεῖα ὑπερέχοντα. Μᾶς φαίνεται, ὅτι ἐκεῖ κάπου προβάλλει κάποιος ἄνθρωπος μόνος, ὁ ὅποιος ἢ κολυμβᾷ μὲ τὰς ἰδικὰς του δυνάμεις ἐπὶ τῶν κυμάτων, ἢ παρασού-

1. Th. Haering, *Geschichtsphilosophie*, Karlsruhe i. B. 1925, σ. 5-6.

ρεται υπό τούτων ἐδῶ καὶ ἐκεῖ· μᾶς φαίνεται, ὅτι εἰς τὸ βάθος κάπου διακρίνομεν ἓνα πλῆθος ἀνθρώπων, ἓνα λαόν, ὁ ὁποῖος ἀφοῦ ἀναδυθῆ ἀπὸ τὸν πυθμένα, ἀνυψώνεται. Ἄλλ' ἀμέσως νέα κύματα ὀπίσω του ἢ περίξ συνωθοῦνται πρὸς τὸ ὑπερέχον καὶ ἤδη ἀμαυρούμενον σημεῖον. Ποῖος δύναται διὰ πνευματικῆς ἐνεργείας νὰ ἐπιβάλη τάξιν εἰς τὸ ἀπέραντον αὐτὸ χάος καὶ νὰ καθορίσῃ τὸν ρυθμόν, ἂν ὑπάρχῃ ρυθμός, τῆς κινήσεως ἐντὸς τοῦ χάους τούτου; Πολλάκις νομίζομεν, ὅτι ἐπετύχομεν νὰ εὐρωμεν τὸν νόμον αὐτῆς τῆς κινήσεως. Ἄλλὰ νέα ἀπότομος ὕψωσις ἢ πτώσις τῶν κυμάτων ἐπεμβαίνουσα διακόπτει τὸν ρυθμόν, ποῦ προσδιορίσθη δῆθεν ἀπὸ ἡμᾶς καὶ διαψεύδει τὴν δῆθεν καθορισθεῖσαν κανονικότητα τῆς κινήσεως. Ἀρχίζομεν λοιπὸν μὲ βάσιν τὰ νέα δεδομένα νὰ κάμωμεν νέους ὑπολογισμούς καὶ νέον καθορισμὸν τοῦ ρυθμοῦ, νὰ ἐννοοῦμεν δῆθεν καλύτερα τὴν μορφήν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς κινήσεως. Τὸ ἀτελείωτον παιγνίδι, λέγει ὁ Haering, μᾶς ἐνθυμίζει τὸν λόγον τοῦ Heine: «Κάποιος μαρὸς ἀναμένει ἀπάντησιν!».

Τοιαύτην περίπου εἰκόνα, ὅπως αὐτή, ποῦ ἐσκιαγραφῆσαμεν μὲ ἀδράς γραμμὰς, παρουσιάζει ἡ ἀνθρωπίνη ζωὴ, τὸ εὐρύτερον θέμα τῆς ἱστορίας, εἰς ὅλην τὴν ποικιλίαν καὶ πολυμορφίαν τῶν ἐκδηλώσεών της. Ἡ ἀνωτέρω εἰκὼν ἔχει τὸ ἐξῆς μειονέκτημα: Τὸ τρικυμῶδες πέλαγος ἀντικρύζομεν ἀσφαλεῖς, καθήμενοι ἐπάνω εἰς τὸ ξηρὸν καὶ ἀκίνδυνον ἔδαφος τῆς ἀκτῆς· τὴν ἀνθρωπίνην ὁμως ζωὴν δὲν παρακολουθοῦμεν ἀπὸ μακρὰν εἰς τὴν κίνησίν της, ἰστάμενοι κάπου ἐκτὸς αὐτῆς. Ὡς ἄνθρωποι, ζῶντες καὶ κινούμενοι, εἴμεθα καὶ ἡμεῖς μέσα εἰς τὸ πέλαγος τῆς ζωῆς· κολυμβῶμεν ἢ παρασυρόμεθα ὑπὸ τῶν κυμάτων του, κινούμεν ἢ κινούμεθα καὶ ἡμεῖς, εἴτε θέλομεν εἴτε ὄχι. Μετέχομεν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Τοῦ χάους εἴμεθα καὶ ἡμεῖς ἓνα μέρος.

Ἄλλ' ὁ γενικὸς ὅρος ἀ ν θ ρ ω π ῖ ν η ζ ω ῆ, ποῦ μετεχειρίσθημεν πρὸς δῆλωσιν τοῦ εὐρύτερου ὑποκειμένου τῆς ἱστορίας, ἔχει ἀνάγκην μεγαλυτέρας διασαφήσεως μὲ βάσιν ὄχι πλέον τὴν εἰκόνα ἀλλὰ τὸν ὀ ρ θ ὶ ν λ ὅ γ ο ν.

Πρῶτον δὲν ἀποτελεῖ ὑποκείμενον τῆς ἱστορίας ὀλόκληρος ἡ ἀνθρωπίνη ζωὴ. Ἐφόσον ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκεται ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν ἐνστικτῶν του καὶ εἶναι δεσμώτης τῆς φύσεως, δὲν κατορθώνει ἀκόμη νὰ ὑψωθῆ ὑπεράνω τῆς βαθμίδος τοῦ κτήνους, ποῦ διάγει ἐνστικτώδη ζωὴν. Διότι δὲν εἶναι ἀκόμη ὁ ἄνθρωπος τόσον ὄριμος, ὥστε νὰ θέσῃ εἰς τὸν ἑαυτὸν του συνειδητοῦς σκοποὺς καὶ νὰ κατευθύνῃ τὰς ἐνεργείας καὶ πράξεις του σύμφωνα μὲ ἀξίας, ποῦ ὁ ἴδιος συνέλαβε καὶ ἐμόρφωσε. Ὁ ἄνθρωπος, ὁ εὐρισκόμενος εἰς αὐτὸ τὸ στάδιον τῆς ζωῆς του, λέγομεν, ὅτι δὲν ζῆ ἀκόμη ἱστορικὴν ζωὴν, ὅτι εὐρίσκεται ἀκόμη ἐκτὸς τῆς ἱστορικῆς σκηνῆς, ὅτι μὲ ἄλλας λέξεις δὲν ἔχει ἀκόμη διαμορφώσει ζωὴν ἱκανὴν καὶ ἀξίαν, νὰ γίνῃ ὑποκείμενον τῆς ἱστορίας. Τοιοῦτοτρόπως ἀποκλείονται ἀπὸ τὴν ἱστο-



ρίαν αἱ ἀνθρώπινα πράξεις, πού δὲν εἶναι πραγματοποιήσεις ἀξιών ἢ ἐκδηλώσεις πολιτισμοῦ, ὅπως εἶναι αἱ πράξεις καὶ ὁ βίος τῶν ἀπολιτίστων καὶ καθυστερημένων λαῶν. Μὲ τοὺς λαοὺς αὐτοὺς ἀσχολοῦνται ἡ ἐθνογραφία καὶ ἡ ἐθνολογία. Ἐνῶ καὶ τῶν ἱστορικῶν λαῶν, δηλαδὴ τῶν λαῶν, πού περιλαμβάνονται εἰς τοὺς κόλπους τῆς ἱστορίας, τὸ στάδιον ἐκεῖνο τῆς ζωῆς των, διὰ τὸ ὅποιον δὲν ἔχομεν γραπτὰ μνημεῖα τοῦ λόγου, δηλαδὴ ἱστορικῶς πηγᾶς, ἀποκλείεται ἀπὸ τὴν ἱστορίαν. Τὸ στάδιον αὐτὸ ὀνομάζεται προϊστορικὸν καὶ ἀποτελεῖ ὑποκείμενον τῆς προϊστορίας.

Ἐνα ἀρκετὰ μεγάλο τμήμα τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ὅπως εἶδομεν, ἀπασχολεῖ ἄλλας συγγενεῖς τῆς ἱστορίας ἐπιστήμας, ἤτοι τὴν ἐθνογραφίαν, ἐθνολογίαν καὶ προϊστορίαν. Παρὰ τοὺς ἀνωτέρω ὁμως περιορισμοὺς, ἡ ἀνθρωπίνη ζωὴ ἐμφανίζεται πάλιν ἀπέραντος εἰς ἕκτασιν καὶ ἐκδηλώσεις. Ἀπὸ τὰς ἐκδηλώσεις αὐτὰς εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἱστορίας ὑπάγονται μόνον, ὅσαι εἶναι πραγματοποιήσεις ἀξιών τοῦ πολιτισμοῦ ἢ ἐκδηλώσεις ἀντικειμενικοῦ πνεύματος. Ἐπειδὴ ὁμως ὁ ἀνθρώπος διαμορφώνει ἀξίαν πολιτισμοῦ, μόνον ὅταν ζῇ μαζὶ μὲ ἄλλους συνανθρώπους του μέσα εἰς ὄργανωμένην κοινωνίαν, συνάγεται, ὅτι ἱστορικαὶ εἶναι μόνον αἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου ὡς κοινωνικοῦ ὄντος. Δὲν θὰ ἐνδιέφερε, λόγου χάριν, τὴν ἱστορίαν ἕνας ἀνθρώπος μεμονωμένος, ὅσονδήποτε μεγαλοφυῆς καὶ ἂν ὑποθεθῆ ὅτι εἶναι. Θὰ ἦτο ἀδιάφορος διὰ τὴν ἱστορίαν ἕνας Ροβινσών, κατοικῶν ἐπάνω εἰς μεμονωμένην ἀκατοίκητον νῆσον, «*βροτοῖς ἄστιπτον οὐδ' οἰκουμένην*» κατὰ τὸν λόγον τοῦ Σοφοκλέους (Φιλοκτ. 2).

Ἐς προχωρησόμεν ἄρα εἰς ἀκριβέστερον καθορισμὸν τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου ὡς κοινωνικοῦ ὄντος. Κάθε μία πρᾶξις ἀπὸ αὐτὰς λαμβάνει χώραν ὑπὸ ὀρισμένης συνθήκας, εἶναι ἀτομικῶς καθωρισμένη. Εἶναι κάτι τὸ ἰδιάζον, τὸ εἰδικόν, τὸ ὅποιον, ἀφοῦ ἅπαξ γίνῃ, δὲν ἐπαναλαμβάνεται πλέον κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον. Εἶναι ἀνεπανάληπτον. Τὸ γνῶρισμα αὐτὸ τοῦ ἴδιου καὶ ἀνεπαναλήπτου χαρακτηρίζει τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ἢ φαινόμενα κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὰ φυσικὰ φαινόμενα τοῦ μακροκόσμου. Πλὴν τούτων κάθε μὴ ἀπὸ τὰς ἀνθρωπίνων πράξεις, πού ἔχουν ἱστορικὴν σημασίαν, παρὰ τὸν ἀτομικόν, τοπικόν καὶ χρονικόν προσδιορισμὸν τῆς, δὲν ἐμφανίζεται εἰς τὴν πραγματικότητα μεμονωμένη, ἀλλὰ συνδέεται ἐσωτερικῶς μὲ προηγουμένας αὐτῆς, συγχρόνους καὶ ἐπομένας ἀνθρωπίνων πράξεις. Δὲν ἐμφανίζεται, λοιπόν, ἡ ἀνθρωπίνη ζωὴ ὡς ἄθροισμα ἐπὶ μέρους ἀσυνδέτων πρὸς ἀλλήλας ἐκδηλώσεων, ἀλλ' εἶναι ροὴ καὶ «*γίγνεσθαι*» ἐκδηλώσεων, αἱ ὁποῖαι διαδέχονται ἢ μία τὴν ἄλλην καὶ συνδέονται ποικιλοτρόπως μεταξύ των. Τὴν διαδοχὴν αὐτὴν τῶν ἐκδηλώσεων ἡ μὲ ἄλλας λέξεις τὴν διαρκῆ μεταβολὴν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, πού εἶναι οὐσιώδης γνῶρισμά της, ὀνομάζομεν ἱ σ τ ο ρ ι κ ῆ ν ἐξ ἑ λ ι ν.

Μὲ τὴν διευκρίνησιν τῆς ἐννοίας τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως εἴμεθα πλέον

έτοιμοι διά τόν τελικόν καθορισμόν τοῦ ὑποκειμένου τῆς ἱστορίας. Πρὸς τοῦτο ὁμως κρίνομεν σκόπιμον μίαν σύντομον ἀνακεφαλαίωσιν τῶν γνωρισμάτων του.

Ἡ ἔρευνά μας ἤρχισεν ἀπό τὴν διαπίστωσιν, ὅτι τὸ ἀπώτατον, ἀπέραντον καὶ ἀκατέργαστον ὕλικόν τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ ἀνθρωπίνη ζωὴ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀπεκλείσαμεν ἀπὸ τὸ ἐπιστημονικὸν πεδίον τῆς ἱστορίας τὴν ζωὴν, τῆς ὁποίας φορεὺς δὲν εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Δεύτερος περιορισμὸς τοῦ ὑποκειμένου τῆς ἱστορίας ἔγινε μὲ τὸν ἀποκλεισμόν τῶν ἀνθρωπίνων ἐκείνων πράξεων, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶναι πραγματοποιήσεις ἀξιῶν πολιτισμοῦ. Ἔτσι ἔμειναν ἔξω τοῦ χώρου τῆς ἱστορίας αἱ μορφαὶ καὶ αἱ ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς τῶν ἀπολιτίστων καὶ καθυστερημένων λαῶν, ποῦ εἶναι θέμα τῆς ἐθνογραφίας καὶ ἐθνολογίας. Τρίτον, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἱστορίας δὲν περιελήφθη τὸ στάδιον ἐκεῖνο τῆς ζωῆς τῶν ἱστορικῶν λαῶν, διὰ τὸ ὅποιον δὲν ὑπῆρχον ἀκόμη τότε γραπτὰ ἱστορικὰ πηγαί. Αὐτὸ τὸ στάδιον εἶναι θέμα τῆς προϊστορίας. Ὁ τέταρτος περιορισμὸς τοῦ ὑποκειμένου τῆς ἱστορίας ἐστηρίχθη εἰς τὴν διακρίβωσιν, ὅτι τὴν ἱστορίαν ἐνδιαφέρει ὁ ἄνθρωπος ὡς κοινωνικὸν ὄν. Τέλος ἐτονίσθη, ὅτι ἡ ἱστορία ἐνδιαφέρεται νὰ γνωρίσῃ καὶ ἐρμηνεύσῃ τὰς ἐκδηλώσεις τοῦ ἱστορικοῦ βίου ὡς «γίγνεσθαι», ὡς διαδοχὴν καὶ ἐξέλιξιν καὶ ὄχι ὑπὸ τὴν στατικὴν τῶν μορφῶν, μὲ ἄλλας λέξεις ἡ ἱστορία βλέπει τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων, ὅπως αὐταὶ ἐγένοντο τοιαῦται, ὁποῖαι εἶναι.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω βλέπομεν, ὅτι διὰ τῶν ἀλλεπαλλήλων περιορισμῶν τοῦ ἀπεράντου καὶ ἀκατέργαστου ὕλικου τῆς ἱστορίας, δηλαδὴ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, προκύπτει τὸ κυρίως ἐνδιαφέρον τὴν ἱστορίαν μέρος τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, τὸ ὑποκείμενον δηλαδὴ αὐτῆς ὡς ἐπιστήμης, τὸ ὅποιον ὀνομάζομεν ἱστορικὴν ζωὴν. Ἡ ἱστορικὴ ζωὴ λοιπὸν περιλαμβάνει ἐκείνας μόνον τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ποῦ ἐνδιαφέρουν τὴν ἱστορίαν. Ἐν τούτοις, ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω περιορισμῶν, τοὺς ὁποίους ἔκουσίως καὶ συνειδητὰ θέτει ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη εἰς τὴν περιοχὴν τῆς, ἡ περιοχὴ τῆς αὐτῆς περιορίζεται καὶ παρὰ τὴν θέλησιν τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης λόγῳ τυχαίων ἐξωτερικῶν περιστατικῶν. Λόγου χάριν ἀναγκαστικὸς περιορισμὸς τοῦ πεδίου τῆς ἱστορίας προκαλεῖ ἡ ἔλλειψις ἢ ὁ ἀφανισμὸς ἱστορικῶν πηγῶν σχετικῶν μὲ γεγονότα ἱστορικά, τὰ ὁποῖα ἄλλως θὰ ἦσαν πολὺ ἐνδιαφέροντα καὶ χρήσιμα διὰ τὴν ἱστορίαν, ἡ ἔλλειψις ὁμως τῶν πηγῶν τὰ ἀποκλείει ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν ἀπεικόνισίν των. Κατ' ἀνάγκην λοιπὸν μένει ἔξω ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν ἀφήγησιν καὶ ἐρμηνείαν τὸ τμήμα ἐκεῖνο τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ποῦ περιέπεσεν ὅπωςδήποτε εἰς ἀφάνειαν καὶ λήθην λόγῳ ἐλλείψεως τῶν πηγῶν, δηλαδὴ ἐκεῖνο, ποῦ δὲν διέσωσεν ἡ ἱστορικὴ παράδοσις, ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην ἔννοιαν τῆς λέξεως. Τὰ χάσματα αὐτὰ τῆς ἱστορικῆς παραδόσεως μᾶς στεροῦν πολλὰκις πολυτίμων εἰδήσεων τοῦ ἱστορικοῦ βίου.

Ἄκριβέστερον λοιπὸν θὰ ἔπρεπε νὰ ὀρισθῇ ἡ ἱστορικὴ ζωὴ ὡς τὸ τμήμα ἐκεῖνο τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει τὰς ἐκδηλώσεις αὐτῆς, ποὺ διεσώθησαν ὑπὸ τῆς ἱστορικῆς παραδόσεως, εἶναι προσिताὶ εἰς τὴν ἱστορικὴν γνῶσιν καὶ ἐνδιαφέρουν τὴν ἱστορίαν.

Σύμφωνα μὲ τὰ λεχθέντα ὁ τελικὸς καθορισμὸς τοῦ ὑποκειμένου τῆς ἱστορίας ἔχει ὡς ἐξῆς :

*Ἐποκειμένου τῆς ἱστορίας εἶναι ὄχι δλόκληρος ὁ βίος τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ τὸ «ἱστορικόν» τμήμα αὐτοῦ, ἡ ἱστορικὴ ζωὴ, δηλαδὴ ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ὡς κοινωνικοῦ ὄντος, ἡ ἐκδηλουμένη διὰ πραγματοποίησεως ἀξιών, ὑπὸ τὴν ἐξελικτικὴν ἢ γενετικὴν τῆς μορφῆν.*

## Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ν Β'

### Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ

Ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη, ὅπως εἶπομεν, δὲν μᾶς δίδει φωτογραφίαν τῆς ἱστορικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ φωτογραφικὴν ἀπεικόνισιν τῆς εἰς ὅλας τῆς τὰς λεπτομερείας, ἀλλὰ θεωρητικὴν ἢ πνευματικὴν εἰκόνα τῆς, αὐτὸ ποὺ λέγομεν ἱστορίαν.

Ὁ ὅρος ἱστορία ἔχει δύο σημασίας. Πρῶτον σημαίνει τὴν εἰκόνα τῆς ἱστορικῆς ζωῆς καὶ τὴν ἐπιστήμην, ἡ ὁποία μᾶς τὴν δίδει καὶ δεύτερον σημαίνει τὸ περιεχόμενον αὐτῆς τῆς εἰκόνας, τὸ θέμα τῆς, δηλαδὴ τὸν ἱστορικὸν βίον τῶν ἀνθρώπων· λόγου χάριν, ἱστορία τῶν Ἑλλήνων σημαίνει καὶ τὰ δύο, δηλαδὴ καὶ τὸν ἱστορικὸν βίον τῶν Ἑλλήνων καὶ τὰς γνώσεις μας περὶ αὐτοῦ, ποὺ περιέχονται εἰς τὰ ἱστορικὰ βιβλία περὶ Ἑλλάδος. Παράδειγμα : «Οἱ Ἕλληνες ἔχουν ἐνδοξὸν ἱστορίαν», ἴσον ἐνδοξὸν ἱστορικὴν ζωὴν· καὶ «ἡ Ἑλληνικὴ ἱστορία τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου», ἴσον τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου περὶ Ἑλλάδος. Ὅπως βλέπομεν, μὲ τὸν ἴδιον ὄρον δηλώνομεν καὶ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὸ θέμα τῆς, ἐνῶ εἰς τὰς ἄλλας ἐπιστήμας μεταχειρίζομεθα ἄλλον ὄρον διὰ τὴν ἐπιστήμην καὶ ἄλλον διὰ τὸ θέμα τῆς· π.χ. προκειμένου περὶ τοῦ ὑποκειμένου, τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἔχομεν ἰδιαίτερον ὄρον, τὸν ὄρον φύσις, καὶ ἰδιαίτερον ὄρον ἐπίσης πρὸς δῆλωσιν τῶν ἐπιστημῶν, ποὺ ἐρευνοῦν τὴν φύσιν, τὸν ὄρον φυσικαὶ ἐπιστήμαι.

Ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη, διὰ νὰ σχηματίσῃ τὴν εἰκόνα τῆς ἱστορικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, ὑποβάλλεται εἰς μόχθον καὶ ἐπίπονον ἐργασίαν, ἡ ὁποία διανύει τὰ ἐξῆς στάδια. Πρῶτον ἔργον τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης εἶναι ἡ ἐπιμελὴς συλλογὴ καὶ ἡ ἐξακρίβωσις τοῦ ἀκατεργάστου ἐπιστημο-

νικού ύλικού, που παρέχουν αί πάσης φύσεως πηγαί τής Ιστορίας, υπό τήν εύρυτάτην έννοιαν του όρου «πηγαί». Ποίαι είναι αὐταί αί πηγαί καί ποίας μεθόδους μετέρχεται εἰς τήν φάσιν αὐτήν τής ἐργασίας τής ἡ Ιστορική ἐπιστήμη, εἶτε, ὅταν χρησιμοποιῇ τὸ προϊόν τής ἐργασίας ἄλλων ἐπιστημῶν, εἶτε, ὅταν στηρίζεται ἐπὶ τῶν ἰδίων δυνάμεων, εἶτε, ὅταν βοηθῆται ἀπὸ ἄλλας ἐπιστήμας εἰς τὸ ἔργον τοῦτο τής συλλογῆς καί ἐξακριβώσεως τῶν ἱστορικῶν δεδομένων καί τοῦ ἀκατεργάστου ὑλικού τής, αὐτὰ δλα εἶναι ζητήματα, που δὲν ἐνδιαφέρουν ἀμέσως τήν ἰδικήν μας ἔρευναν.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὸ δεύτερον ἔργον τής ἱστορικῆς ἐπιστήμης, μετὰ τήν συγκέντρωσιν καί ἐξακριβώσιν τοῦ ὑλικού τής. Τὸ ὑλικὸν αὐτὸ ἡ ἱστορική ἐπιστήμη μετασχηματίζει εἰς ἱστορικὴν γνῶσιν καί ἔτσι μᾶς δίδει ἀπὸ τὸ ὑλικὸν τής ἱστορικῆς ζωῆς τήν εἰκόνα τοῦ ὑλικού αὐτοῦ, τήν ἱστορικὴν εἰκόνα του. Κατὰ τὸ δεύτερον αὐτὸ στάδιον τής ἐπιστημονικῆς ἐργασίας τοῦ ἱστορικοῦ ἡ ἱστορική πραγματικότης μετουσιώνεται εἰς ἱστορικὴν γνῶσιν, ὁ βί ο ς γίνεται λό γ ο ς. Τὸ μέρος αὐτὸ τής ἐπιστημονικῆς δραστηριότητος τοῦ ἱστορικοῦ, διὰ τὸ ὁποῖον ἀπαραίτητος προϋπόθεσις εἶναι ἡ συλλεκτικὴ καί κριτικὴ ἐργασία τῶν ἱστορικῶν πηγῶν, δυνάμεθα νὰ παραβάλωμεν πρὸς τήν πνοὴν ζωῆς, που ἐφύσησεν ὁ Θεὸς εἰς τὸν χοικὸν πρωτόπλαστον. Δηλαδή καί ὁ ἱστορικὸς ἐπιστήμων εἶναι δημιουργὸς ἔργου, διότι ἐμφυσᾷ πνοὴν ζωῆς, χαρίζει ζωὴν εἰς τὸ νεκρὸν ὑλικὸν τῶν πηγῶν καί μετὴν ἱστορικὴν ἐρμηνείαν του τὸ μετατρέπει εἰς ζωντανὴν εἰκόνα τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων. Τὸ δεύτερον αὐτὸ ἔργον τής ἱστορικῆς ἐπιστήμης ἐρευνᾷ καί ἐλέγχει ἀπὸ ἀπόψεως γνωσιολογικῆς καί ψυχολογικῆς ἡ φιλοσοφία τής ἱστορίας <sup>1</sup>.

Πρέπει κατ' ἀρχὴν νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ἡ ἀνωτέρω διάκρισις σταδίων καί φάσεων εἰς τὸ ἔργον τοῦ ἱστορικοῦ κάθε ἄλλο σημαίνει παρά ἄρνησιν τής ἐνότητος τοῦ ἔργου τούτου ἡ διάθεσις πρὸς διάσπασίν του κατὰ τήν παροῦσαν θεωρητικὴν αὐτὴν ἐξέτασιν. Τὸ ἔργον τοῦ ἱστορικοῦ, ὅπως καί κάθε ἐρευνητοῦ ἐπιστήμονος, εἶναι εἰς τήν πρᾶξιν ἐνιαῖον, ἔχει ἐνότητα συνειδήσεως σκοποῦ καί μέσων ἐρεύνης. Μεταλλάγαι καί πρωθύστερα εἰς τήν μεθόδου τής ἐρεύνης δὲν εἶναι ἀσυνήθη. Τοῦτο θὰ δειχθῆ καί ἀπὸ τὸ κατωτέρω παρατιθέμενον παράδειγμα ἐρμηνείας τής προσωπικό-

---

1. Τὸ ἔργον τής φιλοσοφίας τής ἱστορίας εἶναι διττόν : γνωσιολογικὸν - ψυχολογικὸν καί συστηματικόν. Τὸ πρῶτον ἔργον αὐτῆς ἀναφέρεται εἰς τήν ἱστορικὴν ἐπιστήμην καί ἐλέγχει τὰς προϋποθέσεις τοῦ «γνώαι» ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Οὕτω λ.χ. ἐξετάζονται προβλήματα σχετικὰ μετὴν λογικὴν θεμελίωσιν τής ἱστορίας ὡς ἐπιστήμης, τὴν μέθοδον αὐτῆς καί τὴν θέσιν τῆς εἰς τὸ σύστημα τῶν ἐπιστημῶν. Τὸ συστηματικὸν ἔργον τής φιλοσοφίας τής ἱστορίας συνίσταται εἰς τὴν στροφὴν τής φιλοσοφικῆς σκέψεως κατ' εὐθείαν πρὸς τήν ἱστορικὴν πραγματικότητα πρὸς ἐνιαῖαν κατανόησιν τοῦ συνόλου τῆς καί σὺλληψιν ἐνὸς ἠθικοῦ ἡ μεταφυσικοῦ νοήματός τῆς.

τητος τοῦ Σωκράτους ἀπὸ τὸν Ed. Spranger. Πρὸς τούτοις τὸ ἔργον τῆς ἱστορικῆς ἐρεῦνης καὶ ἐρμηνείας δὲν ὀφείλεται μόνον ἢ ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον, ἀλλ' ὅπως θὰ ἴδωμεν εἶναι σύνθετον προῖόν πνευματικῆς καὶ ψυχικῆς ἐνεργείας.

Ἐνῶ ὅμως ἀναγνωρίζομεν τὴν ἐνότητα τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου τοῦ ἱστορικοῦ, εἴμεθα ὑποχρεωμένοι διὰ λόγους συστηματικούς, εἰς αὐτὴν τὴν φιλοσοφικὴν θεώρησιν τοῦ ἔργου του, νὰ ἐξετάσωμεν χωριστὰ ἕκαστον μέρος τῆς ἐργασίας. Εἰδικώτερον εἰς τὸ δεῦτερον στάδιον τοῦ ἔργου τοῦ ἱστορικοῦ, ἤτοι τὴν ἱστορικὴν ἐρμηνείαν, διακρίνομεν δύο ἐπὶ μέρους φάσεις τοῦ ἔργου τῆς ἐρμηνείας.

α) Τὴν ἐκλογὴν τῶν στοιχείων, ποῦ θὰ περιληφθοῦν εἰς τὴν ἱστορικὴν εἰκόνα ἀπὸ τὸ ξεκαθαρισμένον ὑλικὸν τῶν πηγῶν, δηλαδὴ τὴν ἐκλογὴν τοῦ ἱστορικῶς οὐσιώδους καὶ

β) Τὴν σύνδεσιν τῶν οὐσιωδῶν τούτων στοιχείων εἰς ἐνότητα καὶ τὴν σύνθεσιν εἰς ζωντανὴν πνευματικὴν εἰκόνα, ἤτοι τὴν ἐρμηνείαν των.

### **Τὸ πρόβλημα τῆς ἐκλογῆς.**

Ἄς ἐξετάσωμεν τώρα λεπτομερέστερον τὴν πρώτην ἐκ τῶν δύο φάσεων τῆς ἱστορικῆς ἐρμηνείας, ἤτοι τὸ πρόβλημα τῆς ἐκλογῆς τῶν στοιχείων, ποῦ ἀπαρτίζουν τὸ περιεχόμενον τῆς ἱστορικῆς εἰκόνας. Ἐπὶ μέρους μορφῆ τοῦ προβλήματος αὐτοῦ εἶναι αἱ ἑξῆς : Εἶναι ἀναγκαῖα αὐτὴ ἡ ἐκλογὴ ; Ποῖαι εἶναι αἱ ἀρχαί, ἐπὶ τῶν ὁποίων αὐτὴ θὰ στηριχθῆ ; Ποῖα εἶναι τὰ ἀξιολογικὰ κριτήρια διὰ τὴν ἱεράρχησιν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ τὴν διάκρισιν τοῦ ἱστορικῶς οὐσιώδους ἀπὸ τὸ ἐπουσιώδες ; Εἶναι τὰ κριτήρια αὐτὰ ὑποκειμενικὰ καὶ σχετικὰ ἢ ἀντικειμενικὰ καὶ ἀπόλυτα ; Ἀλλά, ἂν τὰ κριτήρια αὐτὰ εἶναι ὑποκειμενικὰ ἢ σχετικὰ, δὲν ἐκτίθεται εἰς κίνδυνον ἡ ἱστορικὴ ἀντικειμενικότης καὶ ἀλήθεια, τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ ζητῆ ἡ ἱστορία ;

Ἄν θελήσωμεν νὰ κατατάξωμεν συστηματικώτερον τὰς κυριωτέρας αὐτὰς μορφὰς τοῦ ὅλου προβλήματος τῆς ἐκλογῆς, θὰ προκύβουν τρία θεμελιώδη εἰδικώτερα προβλήματα :

α) Τὸ πρόβλημα τῆς ἀνάγκης τῆς ἐκλογῆς.

β) Τὸ πρόβλημα τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἱστορικῶς οὐσιώδους καὶ

γ) Τὸ πρόβλημα τῆς ἐκλογῆς, ποῦ ὑπαγορεύει τὸ προσωπικὸν ἐνδιαφέρον τοῦ ἱστορικοῦ.

Δὲν χρειάζεται πολὺς λόγος, διὰ νὰ ἀποδειχθῆ ἡ ἀνάγκη μιᾶς ἐπιλογῆς ἀπὸ τὸν ἱστορικὸν βίον τῶν ἀνθρώπων, τῶν στοιχείων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα θὰ περιληφθοῦν εἰς τὴν ἱστορικὴν εἰκόνα. Εἶναι ἀνθρωπίνως ἀδύνατον νὰ

ένταχθουν εις την ιστορίαν ὅλαι ἀνεξαιρέτως αἱ ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων εις ὅλας τὰς ἀπειραριθμούς λεπτομερείας τῆς καὶ ἂν ἀκόμη ὑποτεθῆ, ὅτι ὅλαι αὐταὶ εἶναι διὰ τῶν πηγῶν προσिताὶ εις τὴν ἱστορικὴν γνῶσιν. Ἄλλὰ μία συγκέντρωσις καὶ ἔνταξις εις τὴν ἱστορικὴν εἰκόνα ὄλων ἀνεξαιρέτως τῶν λεπτομερειῶν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς θὰ ἦτο κἀν ἄσκοπον καὶ ἀδιανόητον ἀπὸ γνωσιολογικῆς ἀπόψεως· διότι, ὅπως ἐπανελημμένως ἐτονίσθη, ἡ ἱστορία δὲν εἶναι μία πιστὴ φωτογραφία τῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ θεωρητικὴ ἢ πνευματικὴ ἀπεικόνισις τοῦ ἱστορικοῦ βίου.

Ἡ ἱστορία εἶναι γνῶσις· πᾶσα δὲ γνῶσις δὲν εἶναι ἀντικατοπτρισμὸς τῆς πραγματικότητος (τοῦ ἀμέσως δεδομένου), ἀλλὰ μεταφορὰ ἢ μετὰφρασις τῆς πραγματικότητος εις τὴν γλῶσσαν τῶν γνωστικῶν μέσων (μορφῶν, κατηγοριῶν, ἐννοιῶν). Τὰ πράγματα, ἦτοι τὸ ὑποκείμενον τῆς γνώσεως, λέγει ὁ Simmel, διὰ νὰ μετασχηματισθοῦν εις ἐπιστήμην, πρέπει ν' ἀπαντήσουν εις ἐρωτήματα, τὰ ὅποια εις τὴν πραγματικότητα οὐδέποτε ἐτέθησαν πρὸ αὐτῶν. Διὰ νὰ ἀνταποκριθοῦν ὁμως καὶ ἐπαρκέσουν τὰ πράγματα εις τὰς ἀνάγκας τῆς γνώσεως, πρέπει νὰ προσλάβουν διάταξιν, νὰ τονισθοῦν ἰδιαίτερος ὀρισμένα σημεῖα τῶν. Εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ ἐσωτερικῆ συσχέτισις αὐτῶν ἐπὶ τῇ βάσει ἰδεῶν καὶ ἀξιῶν. Τοιοῦτοτρόπως προχωροῦμεν ἀπὸ τὴν πραγματικότητα εις τὴν γνῶσιν τῆς πραγματικότητος, ἡ δὲ γνῶσις αὐτὴ εἶναι κἀν τὸ νέον, εἶναι ἰδίας φύσεως, ἀκολουθεῖ ἰδικούς τῆς νόμους καὶ διαμορφώνεται καθ' ὀρισμένας κατηγορίας. Σύμφωνα με αὐτὰ μία ἐπιστήμη τοῦ συνόλου τῶν φαινομένων καὶ γεγονότων τῆς πραγματικότητος ἀποκλείεται ὄχι μόνον λόγῳ τῆς ἐκτάσεως καὶ τοῦ πλήθους τῶν, τὰ ὅποια δὲν δύνανται νὰ δαμασθοῦν ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ καὶ διότι δὲν θὰ ὑπῆρχε μία ὀρισμένη ἄποψις, μία ὀρισμένη κατηγορία, ὑπὸ τὴν ὁποίαν νὰ ταχθοῦν, ἀφοῦ συσχετισθοῦν, τὰ στοιχεῖα, τὰ ὅποια ὑπάγονται ὑπ' αὐτήν. Γνώσις δὲν ἔμπορεῖ νὰ νοηθῆ ἄνευ σημείου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου γίνεται ἡ ἄποψις τῶν πραγμάτων. Ἀκριβῶς δὲ ἡ ἀπὸ ὀρισμένου σημείου ἄποψις σημαίνει ἐπιλογὴν.

Προχωροῦμεν τώρα εις τὸ δεύτερον μερικὸν πρόβλημα τῆς ἐκλογῆς, ὀηλαδὴ τὸ πρόβλημα τοῦ ἱστορικῶς οὐσιώδους.

Ἡ σπουδαιότερα ἀπάντησις, ποῦ ἐδόθη εις τὸ ἀνωτέρω ἐρώτημα, εἶναι, ὅτι ἡ ἐκλογὴ τοῦ ἱστορικῶς οὐσιώδους πρέπει νὰ γίνεται ἐπὶ τῇ βάσει ἀξιολογικῶν κριτηρίων. Ἱστορικῶς οὐσιώδη καὶ σημαντικὰ θεωροῦνται καὶ εἶναι ἐκεῖνα τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, ποῦ ἀποτελοῦν πραγματοποιήσεις ἀξιῶν. Αἱ ἀξίαι δὲ αὐταὶ εἶναι τὸ δίκαιον, τὸ κράτος, ἡ θρησκεία, ἡ ἐπιστήμη, ἡ τέχνη καὶ αἱ οικονομικαὶ ἀξίαι. Δὲν πρέπει ὁμως νὰ χρησιμοποιῶνται τὰ ἴδια ἀξιολογικὰ μέτρα δι' ὅλας τὰς ἱστορικὰς ἐποχάς. Κάθε ἐποχὴ κρίνεται μετὰ τὰ ἰδικά τῆς καὶ ἀπὸ τὴν ζωὴν τῆς διαμορφωθέντα ἀξιολογικὰ μέτρα. Ἐπίσης τὰ κριτήρια δὲν πρέπει νὰ εἶναι ὑποκειμε-

νικά, δηλαδή ανάλογα πρὸς τὰς προσωπικὰς πεποιθήσεις τοῦ ἱστορικοῦ.

Καὶ τώρα εἰς τὸ τρίτον μερικὸν πρόβλημα τῆς ἐκλογῆς. Ἐννοοῦμεν τὴν ἐκλογὴν, ποῦ ὑπαγορεύει τὸ προσωπικὸν ἐνδιαφέρον τοῦ ἱστορικοῦ.

Δύο τρόποι ἐκλογῆς ἢ περιορισμοῦ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου εἶναι δυνατόν νὰ προκύβουν ἀπὸ τὴν προσωπικὴν θέλησιν τοῦ ἱστορικοῦ : περιορισμὸς καθ' ὀριζοντίαν διευθύνσιν καὶ περιορισμὸς κατὰ κάθετον διευθύνσιν.

1) Ὁ περιορισμὸς τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου καθ' ὀριζοντίαν διευθύνσιν νοεῖται ὡς ἐξῆς : Ὁ ἱστορικός, ὁ ἔχων ὑπ' ὄψει του πολλὰς ὀριζοντίας ἢ χρονικῶς παραλλήλους ἐκδηλώσεις τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἐκλέγει ἐκεῖνας, διὰ τὰς ὁποίας προσωπικῶς ἐνδιαφέρεται. Ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν λ.χ. τῶν Ἀλεξανδρινῶν Χρόνων ἐκλέγει ἓνα μόνον τομέα, π.χ. τὴν φιλολογικὴν ἐπιστήμην τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, τὴν ὁποίαν καὶ ἐξιστορεῖ ἀπὸ τὰς ἱστορικὰς προσωπικότητας τοῦ Βυζαντίου ἐκλέγει μίαν πολιτικὴν ἢ στρατιωτικὴν προσωπικότητα καὶ μᾶς δίδει τὴν ἱστορικὴν εἰκόνα τῆς ἀπὸ τὴν ὅλην ἑλληνικὴν ἱστορίαν τοῦ Ε' αἰῶνος π.Χ. ἐκλέγει τὴν ἀθηναϊκὴν ἱστορίαν τοῦ Ε' αἰῶνος, διὰ τὴν ὁποίαν προσωπικῶς ἐνδιαφέρεται. Ἐπίσης ἀπὸ τὰς ὀριζοντίως παραλλήλους ἱστορικὰς ἐκδηλώσεις τῶν Ἀθηνῶν, κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν (θρησκευτικὰς, οἰκονομικὰς, πολιτικὰς, κοινωνικὰς, πνευματικὰς, καλλιτεχνικὰς) ἐκλέγει μίαν μόνην κατηγορίαν τῶν ἐκδηλώσεων αὐτῶν, λ.χ. τὴν καλλιτεχνικὴν ζωὴν τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα, τὴν ὁποίαν καὶ ἐξιστορεῖ. Τὸ τελευταῖον παράδειγμα δεικνύει, ὅτι εἶναι δυνατόν ἀπὸ τὰς συμφυεῖς ἐκδηλώσεις τοῦ ἱστορικοῦ βίου νὰ ἐκλέγονται ἐκεῖναι, ποῦ εἶναι πραγματοποιήσεις ὀρισμένης ἀξίας τοῦ πολιτισμοῦ (δίκαιον, θρησκεία, κράτος, οἰκονομία, γράμματα, τέχνη), διὰ τὴν ὁποίαν προσωπικῶς ἐνδιαφέρεται ὁ ἱστορικός. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον προκύπτει ἢ ἱστορία ἐνὸς ἀξιολογικοῦ πεδίου τοῦ πολιτισμοῦ, λ.χ. τοῦ δικαίου, ἢ ἱστορία τῆς θρησκείας, ἢ ἱστορία τῆς τέχνης, ἢ οἰκονομικὴ ἱστορία, ἢ ἱστορία τῶν γραμμάτων, ἢ ἱστορία τοῦ κράτους ἢ ἄλλως λεγομένη πολιτικὴ ἱστορία, ἢ ὁποία εἶναι παλαιότερα ἀπὸ ὅλας τὰς ἄλλας καὶ θεωρεῖται ὡς ἢ κατ' ἐξοχὴν ἱστορία. Εἶναι ὅμως δυνατόν νὰ ἔχωμεν καὶ ἀντίθετον τάσιν πρὸς τὸν περιορισμὸν τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου, δηλαδή τάσιν πρὸς ἐπέκτασιν ἱστορικῆς ἀπεικονίσεως κατὰ τὴν αὐτὴν ὀριζοντίαν διευθύνσιν καὶ τῆς τάσεως αὐτῆς ἀποκορύφωσις εἶναι ἡ συγγραφὴ γενικῆς ἢ καθολικῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος, τῆς ἄλλως λεγομένης παγκοσμίου ἱστορίας.

Ἐπομένως ἀπὸ τὸν πληθωρισμὸν τοῦ ἱστορικοῦ ἐνδιαφέροντος εἶναι δυνατόν νὰ προκύψῃ ἢ ἱστορία ὁμάδος ἐκδηλώσεων τοῦ πολιτισμοῦ ἢ συγγενῶν ἀξιολογικῶν πεδίων τοῦ πολιτισμοῦ, σχολῶν, πνευματικῶν ἢ καλλιτεχνικῶν ἰδεῶν καὶ ρευμάτων καὶ ἔτι περαιτέρω ἢ τάσιν πρὸς ἐξιστόρησιν ὅλων τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ, δηλαδή ἢ συνολικὴ ἐξέτασις τῶν πραγματοποιήσεων τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ ὑπὸ τὴν

γενικὴν ἢ ἐξελικτικὴν τῶν μορφῶν. Τὸ ἔργον αὐτὸ ἀνέλαβεν ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ.

Ὡς ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω ἡ ἱστορία τοῦ κράτους ἢ πολιτικὴ ἱστορία ἀνεκαθεν ἐθεωρήθη ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν ἱστορία. Ἄλλ' ἀπὸ τοῦ Βολταίρου, ἰδίᾳ δὲ ἀπὸ τῶν Ρομαντικῶν καὶ ἐξῆς διεκδικεῖ ὑπὲρ ἑαυτῆς τὸ πεδίον τῆς ἱστορίας καὶ ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ. Ἰδίως κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἐξεδηλώθη ἔντονος ὁ διάλογος μεταξὺ τῶν ὁπαδῶν τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς πολιτικῆς ἱστορίας, αἱ δὲ σχετικαὶ συζητήσεις συνεχίζονται<sup>1</sup>.

Ἐκτὸς τοῦ περιορισμοῦ τοῦ ἱστορικοῦ ὑλικοῦ καθ' ὀριζοντίαν διεύθυνσιν, τὸν ὅποιον ἐξεθέσαμεν εἰς τὰ προηγούμενα, ἡ προσωπικὴ θέλησις τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιδιώξη καὶ περιορισμὸν καὶ ἀντίστοιχον ἐκλογὴν τοῦ ἱστορικοῦ ὑλικοῦ κατὰ κάθετον διεύθυνσιν. Τοιοῦτοτρόπως προκύπτει ἡ ἐξιστόρησις τοῦ βίου ἐνὸς λαοῦ ἢ μιᾶς χώρας ἢ καὶ τῆς ἀνθρωπότητος ὀλοκλήρου κατὰ μίαν ὀρισμένην περίοδον, πρὸς τὴν ὁποίαν κατ' ἐξοχὴν στρέφεται τὸ προσωπικὸν ἐνδιαφέρον τοῦ ἱστορικοῦ. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ ἱστορικὴ ἀπεικόνισις ἐνὸς ὀρισμένου ἀξιολογικοῦ πεδίου τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ ὀρισμένου σημείου τῆς ἱστορικῆς του ἐξελίξεως μέχρι ἐνὸς ἄλλου ἐπίσης ὀρισμένου σημείου. Μὲ ἄλλας λέξεις ἔχομεν ἐδῶ περιορισμὸν τοῦ πεδίου τῆς ἱστορίας κατὰ κάθετον διεύθυνσιν, διαίρεσιν τοῦ ἱστορικοῦ πεδίου εἰς τμήματα χρονικῶς ὑπάλληλα, ἀντιμετωπίζομεν δηλαδὴ ἐν τῇ γενέσει του τὸ πρόβλημα τῆς κατανομῆς τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως ἢ τῆς διαιρέσεως τοῦ ἱστορικοῦ βίου εἰς περιόδους ἢ ἐποχάς.

### Ἡ ἱστορικὴ ἐρμηνεία καθόλου.

Τὸ θέμα μας τώρα εἶναι ἡ ἱστορικὴ ἐρμηνεία, δηλαδὴ ἡ σύνδεσις καὶ σύνθεσις τῶν ἐπιλεγέντων στοιχείων τοῦ ἱστορικοῦ ὑλικοῦ εἰς ἓν ἐνιαῖον πνευματικὸν σύνολον πλήρες νοήματος, μὲ ἄλλας λέξεις, ὁ σχηματισμὸς μιᾶς ὀργανωμένης, ἐχοῦσης ἐνότητα πνευματικῆς εἰκόνας, ἢ ὁποία ἐκφράζει ἓνα ἐνιαῖον ἱστορικὸν νόημα. Ὁ ἐρμηνεύων ἱστορικὸς δὲν παραθέτει ἀπλῶς τὰ καθ' ἕκαστον κατακερματισμένα στοιχεῖα τοῦ ἱστορικοῦ βίου καθ' ὀριζοντίαν παραλληλίαν, ὡς στρατιώτας ταξιαρχίας εἰς παράταξιν, ἀλλά, μεταχειριζόμενος ἱστορικὰ γλωσσικὰ μέσα (ἱστορικὰς ἐννοίας καὶ κατηγορίας), μετασχηματίζει τὸ ἱστορικὸν ὑλικὸν τῆς πραγματικότητος,

---

1. Τὸ θέμα αὐτὸ δὲν ἐνδιαφέρει ἀμέσως τὴν ἐργασίαν μας, διότι τοῦτο ἀπὸ παιδαγωγικῆς καὶ διδακτικῆς ἀπόψεως παρουσιάζεται ὑπὸ διάφορον μορφήν, ὅπως θὰ ἐκθέσωμεν εἰς τὸ σχετικὸν τμήμα τοῦ βιβλίου.



τὰ γεγονότα καὶ τὰ πρόσωπα τῆς ἱστορικῆς ζωῆς ἀπὸ πραγματικότητας καὶ συγκεκριμένου βίου εἰς πνευματικὴν εἰκόνα, εἰς λόγον ἔχοντα ἑνιαῖον σαφές νόημα. Χωρὶς τὴν παρέμβασιν τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, ἡ ἱστορικὴ πραγματικότης καὶ ζωὴ θὰ ἔμενε χάος προσώπων καὶ πραγμάτων ἀσύντακτον, ἀκατάστατον καὶ ἀδιάτακτον. Αὐτὸ τὸ ἄνευ νοήματος χάος ὁ ἱστορικὸς τὸ μετατρέπει εἰς κόσμον μὲ ψυχὴν καὶ μὲ νόημα. Ὑπὸ τὴν μάγον δύναμιν τῆς ἱστορικῆς ἐρμηνείας του, τὸ νεκρὸν καὶ βωβὸν χάος τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας ἀποκτᾷ πνοὴν ζωῆς καὶ φωνὴν ἀποδίδουσιν τὸ νόημα συντεταγμένου κόσμου. Ὁ νεκρὸς βίος γίνεται λόγος λαλῶν, ἡ δὲ φωνὴ του ἐκφράζει τὴν οὐσίαν ἑνὸς ἱστορικοῦ γεγονότος, μιᾶς προσωπικότητος, μιᾶς περιόδου. Ὁ ἱστορικὸς λόγος εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῆς οὐσίας τοῦ ἱστορικοῦ βίου. Ὁ ἱστορικὸς διὰ τῆς ἐρμηνείας του ἀπεργάζεται τὴν ἀνάστασιν τοῦ παρελθόντος. Μᾶς δίδει τοῦ νεκροῦ παρελθόντος μίαν ζωντανὴν παρουσίαν.

Ἐπειδὴ ἔρευνῶμεν τώρα τὴν φύσιν καὶ τὴν οὐσίαν τῆς ἱστορικῆς κατανοήσεως καὶ ἐρμηνείας, καθὼς καὶ τὰ προβλήματα, ποὺ ἀνακύπτουν ἀπὸ τὴν ἔρευναν αὐτήν. Εἰς τὸ ἱστορικῶς κατανοεῖν καὶ ἐρμηνεύειν ἐδόθη ἕως τώρα περιεχόμενον δύο εἰδῶν. Κατὰ τὴν πρώτην ἐκδοχὴν τῆς ἱστορικῆς ἐρμηνείας ἕνα ἱστορικὸν γεγονός κατανοεῖται καὶ ἐρμηνεύεται, ὅταν ἐξακριβωθῇ, ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ μερικὴν περίπτωσιν ὑπαγομένην ὑπὸ ἕνα γενικὸν νόμον. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν τῆς ἱστορικῆς ἐρμηνείας, ἀπάτατος σκοπὸς τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης εἶναι ἡ συναγωγὴ ἱστορικῶν νόμων. Αὕτη εἶναι ἡ νομοθετικὴ μορφή τῆς γνώσεως εἰς τὴν ἱστορίαν. Κατὰ τὴν δευτέραν ἐκδοχὴν ἡ κατανόησις καὶ ἐρμηνεία ἑνὸς ἱστορικοῦ γεγονότος συνίσταται εἰς τὴν ἐξακρίβωσιν, ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ μέρος ἑνὸς συνόλου πλήρους νοήματος. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην τὸ ἱστορικῶς «γινῶμαι» ἔννοοῦμεν ὑπὸ τὴν δυναμικὴν - τελολογικὴν μορφήν του καὶ ὁμιλοῦμεν περὶ τοῦ ἱστορικῶς ἐρμηνεύειν ὑπὸ τὴν εἰδικωτέραν, τὴν κυρίως ἔννοιαν αὐτοῦ (Verstehen).

### **Τὸ πρόβλημα τῶν ἱστορικῶν νόμων.**

Ἀπὸ τὴν πρώτην, τὴν «νομοθετικὴν» ἀντίληψιν τῆς ἱστορικῆς κατανοήσεως καὶ ἐρμηνείας, προέκυψε τὸ πρόβλημα τῶν ἱστορικῶν νόμων, τὸ ὅποιον ἐπραγματεύθησαν φιλόσοφοι, φυσικοί, κοινωνιολόγοι καὶ μερικοὶ ἱστορικοί. Τὰ ὄρια καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ἐργασίας μας αὐτῆς δὲν ἐπιτρέπουν ἐξαντλητικὴν ἐξέτασιν τοῦ ἐν λόγῳ προβλήματος· ἐν τούτοις εἶναι ἀνάγκη νὰ μὴ μείνουν ἀνεξέταστοι αἱ δύο κυριώτεραι μορφαὶ του.

1) Τὴν πρώτην μορφήν τοῦ προβλήματος τῶν ἱστορικῶν νόμων ἀντιπροσωπεύει ὁ θετικισμὸς, κατὰ τὸν ὅποιον ἡ ἰδίᾳ ἱστορικὴ αἰτία παράγει

πάντοτε και αναγκαίως τὸ αὐτὸ ἱστορικὸν ἀποτέλεσμα. Τὰ ἱστορικὰ φαινόμενα κατὰ τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ θετικισμοῦ εἶναι ὅμοια κατὰ τὴν φύσιν τῶν πρὸς τὰ φυσικὰ φαινόμενα τοῦ μακροκόσμου· ἐπομένως εἶναι δυνατὴ καὶ ἐπιβεβλημένη ἡ ἐφαρμογὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς μεθόδου τῆς κλασσικῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, ἥτοι ἡ συναγωγὴ νόμων, οἱ ὅποιοι διέπουν τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν. Τινὲς βλέπουν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἱστορίαν τὴν συνέχειαν τῆς φυσικῆς ἱστορίας, τὴν δὲ αἰτιότητα, ἡ ὁποία ἐπικρατεῖ εἰς τὴν ἱστορίαν, θεωροῦν ὡς ἐπέκτασιν ἐκείνης, ἡ ὁποία ἐπικρατεῖ εἰς τὴν φύσιν. Καὶ εἰς τὴν φύσιν καὶ εἰς τὴν ζωὴν τῶν λαῶν βλέπουν ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν ἀγῶνα, τὸν ἀγῶνα περὶ ὑπάρξεως. "Ἄλλοι ἰσχυρίζονται, ὅτι δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατος ὁ καθορισμὸς ἐκ τῶν προτέρων τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως, ὅχι διὰ προφητειῶν, αἱ ὁποῖαι εἶναι προῖον νοσηρᾶς φαντασίας, ἀλλὰ διὰ θεωρητικῶν συλλογισμῶν. Καὶ ὁ Oswald Spengler μὲ τὸ γνωστὸν βιβλίον του<sup>1</sup>, ποῦ προεκάλεσε πολλὰς συζητήσεις, ἐπειδὴ προφητεύει τὴν παρακμὴν τῆς Δύσεως καὶ ζητεῖ τοιουτοτρόπως νὰ προκαθορίσῃ τὴν ἱστορίαν, υἱοθετεῖ ἀπόψεις τοῦ θετικισμοῦ.

2) Κατὰ τὴν δευτέραν μορφήν τοῦ προβλήματος τῶν ἱστορικῶν νόμων δὲν ἀποδίδεται εἰς αὐτοὺς ἰσχὺς καὶ κύρος γενικὸν καὶ ἀπόλυτον, καθὼς εἰς τοὺς φυσικοὺς τοῦ μακροκόσμου. Οἱ ἱστορικοὶ νόμοι ἐκλαμβάνονται ὡς γενικαὶ ἀλήθειαι, αἱ ὁποῖαι δὲν ἔχουν τίποτε τὸ κοινὸν πρὸς τοὺς φυσικοὺς νόμους, ἢ παραβάλλονται πρὸς κανόνας, οἱ ὅποιοι, ὅπως καὶ οἱ γραμματικοί, ἔχουν τὰς ἐξαιρέσεις τῶν.

"Ἔως τώρα εἶδομεν εἰς τὰ προηγούμενα τὸ ἀπόλυτον ἢ σχετικὸν κύρος τῶν ἱστορικῶν νόμων. Δὲν θὰ ἦτο ὅμως πλήρης ἡ ἔρευνα τοῦ προβλήματος τῶν ἱστορικῶν νόμων, ἂν δὲν ἠκούοντο καὶ αἱ γῶμαι τῆς ἀντιθέτου παρατάξεως. Ἡ ἔκθεσις τῶν γνωμῶν τούτων θὰ προλειάνῃ τὸ ἔδαφος πρὸς ἐξέτασιν τῆς δευτέρας μορφῆς τοῦ «γῶμαι» εἰς τὴν ἱστορίαν, τῆς δυναμικῆς-τελλολογικῆς, ἥτοι τοῦ ἱστορικῶς κατανοεῖν καὶ ἐρμηνεύειν ὑπὸ τὴν κυρίως ἔννοιάν του.

Κατὰ τὸν Windelband, ὁ ὁποῖος μετὰ τοῦ Rickert κατέφερε ἰσχυρότατον πλῆγμα κατὰ τοῦ θετικισμοῦ, ὑποκείμενον τῆς ἱστορίας εἶναι ὅχι τὸ καθόλου καὶ τὸ γενικόν, τὸ ὅποιον ζητοῦν αἱ φυσικαὶ ἐπιστήμαι, ἀλλὰ τὸ ἴδιον, τὸ ἐπὶ μέρους, τὸ ὅποιον συμβαίνει μίαν φορὰν καὶ δὲν ἐπαναλαμβάνεται κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον, καθ' ὃν ἅπαξ συνέβη· μὲ ἄλλας λέξεις ὑποκείμενον τῆς ἱστορίας εἶναι τὸ ἰδιαιτέρον, τὸ ἅπαξ γινόμενον καὶ ἀνεπανάληπτον ἱστορικὸν γεγονός. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἱστορία δὲν ἀρκεῖται ἀπλῶς εἰς τὴν ἐξακρίβωσιν τοῦ ἐπὶ μέρους ἱστορικοῦ φαινομένου ἢ γεγονότος, ἐντάσσει αὐτὸ εἰς ἓν ἀξιολογικὸν σύνολον ὡς μέλος αὐτοῦ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον

1. O. Spengler, Der Untergang des Abendlandes.

ουσιώδεις. Καί η ιστορία ανευρίσκει αιτιώδεις σχέσεις, άλλ' αί σχέσεις αὐταί εἶναι ἀτομικῆς φύσεως κατὰ τὸν Rickert. Ἐξακριβώνει δηλαδή ηἱ ιστορία, ὅτι ἡ δεῖνα συγκεκριμένη αἰτία παρήγαγε τὸ δεῖνα ἱστορικὸν ἀποτέλεσμα, ἡ αιτιώδης ὁμοῦς αὕτη σχέσις, τονίζει ὁ Rickert, ἀφορᾷ εἰς τὴν συγκεκριμένην περίπτωσιν, εἰς τὴν ὁποίαν παρατηρήθη: εἶναι ἰδίαις, ἀτομικῆς φύσεως καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀναγκαιότης γενικῆς καὶ ἀπολύτου ἰσχύος, καθὼς ἐκείνη, ἡ ὁποία παρατηρεῖται εἰς τὸν μακρόκοσμον τῆς φύσεως. Καὶ ὁ Ed. Spranger ἀποκρούει ὡς σκοπὸν τῆς ἱστορίας τὴν συναγωγὴν ἱστορικῶν νόμων διὰ τῆς ἐπαγωγικῆς μεθόδου ἐκ τῶν ἐπὶ μέρους ἱστορικῶν περιπτώσεων. Ὁ αὐτὸς φιλόσοφος τονίζει, ὅτι κύριον ἔργον τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ κατανόησις καὶ ἐρμηνεία ἐνεργειῶν, γεγονότων καὶ καταστάσεων καὶ ὄχι ἡ ἀπλή ἀναπαράστασις καὶ ἐξιστόρησις ἐπὶ μέρους περιπτώσεων. Ἐνδιαφέρουσαν δὲ ἔρευναν τοῦ προβλήματός μας κάμνει ὡσαύτως ὁ φιλόσοφος G. Simmel<sup>1</sup>.

Ἡ τάσις πρὸς ἐφαρμογὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς μεθόδου τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἣτοι ἡ τάσις τῆς συναγωγῆς νόμων κατὰ τὸ πρότυπον τῶν φυσικῶν νόμων τοῦ μακροκόσμου, ὀφείλεται εἰς βασικὴν παρανόησιν τῆς φύσεως τῆς ἱστορίας. Τὸ περιεχόμενον τῆς ἱστορίας εἶναι παραστάσεις, συναισθήματα καὶ βουλήσεις, βιώματα ἐν γένει προσώπων τὸ ὑποκείμενον ἄρα αὐτῆς εἶναι ψυχαί. Τὰ γεγονότα, ποῦ ἐνδιαφέρουν τὴν ἱστορίαν, εἶναι κυρίως ψυχικῆς φύσεως. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ὑπάρχουν συντελεσταὶ ἢ παράγοντες<sup>2</sup> τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως φυσικῆς ἢ ὕλικῆς φύσεως, ὅπως εἶναι αἱ διαφοραὶ τῶν σχέσεων μεταξύ ἀέρος, ὕδατος καὶ γῆς, ἣτοι τὸ κλίμα, ἡ γεωγραφικὴ θέσις καὶ ἡ ποιότης καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἐδάφους. Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνον οἱ παράγοντες αὐτοὶ ἀποκλειστικοὶ συντελεσταὶ τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως, κατ' ἀνάγκην δὲ ἡ συμβολὴ τῶν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἱστορίας πρέπει νὰ θεωρηθῆ περιορισμένη καὶ μὴ δυναμένη νὰ ἀλλοιώσῃ τὸν ψυχικὸν χαρακτῆρα τῆς ἱστορίας: διότι, ἐκτὸς τῶν ὕλικῶν - φυσικῶν παραγόντων, τὴν ἱστορίαν δημιουργοῦν καὶ πολλοὶ ἄλλοι συντελεσταί. Τῶν ἄλλων δὲ αὐτῶν παραγόντων ἡ ἐξέτασις εἰς τὰ ἐπόμενα θὰ διαφωτίσῃ περισσότερο τὸ πρόβλημα τῆς δυνατότητος τῶν ἱστορικῶν νόμων.

Τὴν ἐξέτασιν αὐτὴν ἀρχίζομεν ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν φυλετικῶν - φυσιολογικῶν παραγόντων. Φυλετικοὶ παράγοντες εἶναι αἱ σωματικαί, πνευματικαὶ καὶ ψυχικαὶ προδιαθέσεις καὶ ἰδιότητες τῆς φυλῆς, ποῦ ἔχουν σημασίαν διὰ τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τοῦ βίου ἐκάστης φυλῆς.

1. G. Simmel, Die Probleme der Geschichtsphilosophie, München und Leipzig.  
2. Τοὺς παράγοντας ἢ συντελεστὰς ὀνομάζομεν κατωτέρω καὶ δημιουργικὰς δυνάμεις, κίνητρα καὶ ἐλατήρια τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως.

Τρίτη κατηγορία παραγόντων της ιστορίας είναι οι άτομικοί - ψυχικοί συντελεσταί της. Ποιοι είναι αυτοί οι ψυχικοί παράγοντες; Πολλοί νομίζουν, ότι την ιστορική εξέλιξιν ελαύνουν μερκαί πρωτόγονοι ὄρμαί, κείμενοι πλησίον της σφαίρας τοῦ ἐνστίκτου. Καί αὐταί εἶναι ἡ πείνα, ἡ «φιλότης», ὁ ἔρως, ὑπὸ τὴν ὕλικωτέραν μορφήν των. Τὴν σημασίαν τῶν ὄρμων αὐτῶν διὰ τὴν δημιουργίαν ιστορίας τονίζουν οἱ κυνικοί φιλόσοφοι, οἱ ὕλισται τοῦ 17ου αἰῶνος καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν ἀρχικῶν μορφῶν τῆς θεωρίας τῆς ψυχανάλυσεως. Τὰς ἰδίας ὄρμας ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν μορφήν τῆς οικονομικῆς ἀνάγκης θεωροῦν ὡς κίνητρα τῆς ιστορικῆς ἐξελιξεως οἱ ἐκπρόσωποι τῆς οικονομικῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας. Ἄλλοι, βλέποντες τὰς ἀνωτέρω ὄρμας ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς ἀνάγκης, τῆς «χρείας», τὰς θεωροῦν ὡς καθολικὴν τῶν πάντων γενεσιουργὸν αἰτίαν. Σύμφωνα μὲ αὐτοὺς ἡ «χρεία» εἶναι πατήρ πάντων. Κατὰ τὸν «Προμηθεά» τοῦ Αἰσχύλου <sup>1</sup> «τὸ τῆς ἀνάγκης ἔστ' ἀδήριτον σθένος». Τὰς ἰδίας ἰδέας εὐρίσκομεν εἰς τὸν γνωστὸν μῦθον τοῦ Πρωταγόρου παρὰ Πλάτωνι <sup>2</sup>, εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν λοιπῶν σοφιστῶν, εἰς τὸν Δημόκριτον καὶ τοὺς Στωικούς. Ἄλλοι θεωροῦν ὡς δημιουργικὰς δυνάμεις τῆς ιστορικῆς ἐξελιξεως ἀνωτέρας ὄρμας, ὅπως ἡ ἀρχομανία, ἡ φιλοδοξία καὶ ἡ ὄρμη πρὸς ἐλευθερίαν. Τέλος τὰ συναισθήματα τῆς φιλαυτίας ἀφ' ἐνὸς καὶ τῆς φιλαλληλίας ἀφ' ἑτέρου θεωροῦνται ὑπὸ πολλῶν ὡς κίνητρα ἱστορικῶν πράξεων.

Εἶδομεν ἕως τώρα τρεῖς κατηγορίας συντελεστῶν ἢ παραγόντων τῆς ἱστορίας : τοὺς φυσικοὺς - ὕλικούς, τοὺς φυσιολογικοὺς - φυλετικοὺς καὶ τοὺς ἀτομικοὺς - ψυχικοὺς. Καὶ αἱ τρεῖς αὐταὶ κατηγορίαι συντελεστῶν τῆς ἱστορίας ἔχουν κοινὸν γνώρισμα, ὅτι ἐκάστη ἐξ αὐτῶν ἀποτελεῖ ὑποκείμενον ἰδίας ἐπιστήμης : ἡ πρώτη ὑποκείμενον τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἡ δευτέρα τῆς φυσιολογίας καὶ βιολογίας καὶ ἡ τρίτη τῆς ψυχολογίας.

Δύο ἀκόμη παράγοντας τῆς δημιουργίας ἱστορικοῦ βίου προσθέτουν ἐρευνηταί τινες τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων τῆς ἱστορίας : τὰς λεγομένας ὑπερατομικὰς - ψυχικὰς μονάδας καὶ τὴν ἐλευθέραν βούλησιν τοῦ ἀνθρώπου, παράγοντας, οἱ ὅποιοι δὲν εἶναι γενικῶς παραδεκτοὶ ὑπὸ ὅλων. Ὡς ὑπερατομικαὶ - ψυχικαὶ μονάδες ἐννοοῦνται ἰδεαταὶ ἐνότητες, ὅπως λ.χ. ἡ «πόλις» διὰ τοὺς Ἀρχαίους Ἑλληνας, ἡ «urbs» διὰ τοὺς Ρωμαίους, ἡ ἱστορικὴ ἐνότης «Καθολικὴ ἐκκλησία», ἡ «Ὀρθοδοξία», τὸ «λαϊκὸν πνεῦμα», ὁ «λαϊκὸς χαρακτήρ», ἡ «λαϊκὴ ψυχὴ», τὸ «πνεῦμα τοῦ αἰῶνος», ἡ «ἀνθρωπότης». Οἱ μὴ παραδεχόμενοι ὡς οὐσιαστικῆς σημασίας τὴν συμβολὴν τῶν ἀνωτέρω ὑπερατομικῶν - ψυχικῶν μονάδων εἰς γένεσιν ἱστορίας ἰσχυρίζονται, ὅτι αἱ ψυχικαὶ αὐταὶ μονάδες ἢ ἐνότητες εἶναι ἄθροισμα

1. στ. 105.

2. Πλάτ. Πρωταγόρας 320 D κ.ε.

ή προϊόν των έκτεθέντων εις τὰ προηγούμενα τριών βασικών συντελεστών τής ιστορίας, άν και οί ταυτα λέγοντες, όταν γράφουν, δέν κατορθώνουν νά άποφύγουν τήν χρήσιν δρων δηλωτικών τοιούτων ιδεατών έννοτήτων.

Και ό παράγων τής έλευθέρως βουλήσεως του άνθρώπου άνέκαθεν θεωρείται έλατήριον ιστορικής εξέλιξεως και ζωής. Οί όπαδοί του δόγματος τής ανάγκης έχουν βεβαίως άντιρρήσεις έν προκειμένω, αλλά ουδέποτε έπαυσε νά επικρατή ή πεποίθισις, ότι ό άνθρωπος έχει τουλάχιστον σχετικήν έλευθερίαν εις τήν διαμόρφωσιν τής άτομικής ζωής και των τυχών του. Έπομένως και ή ροή του βίου των ανθρώπων, ή ιστορική εξέλιξις, εξαρτάται κατά μέγα μέρος από τον άστάθμητον παράγοντα τής έλευθερίας του άνθρώπου εις τό ενεργείν και πράττειν. Μάς είναι άκόμη δυσκολώτερον νά ύποτιμήσωμεν τήν σπουδαιότητα του άσταθμήτου παράγοντος τής έλευθέρως βουλήσεως του άνθρώπου, άν λάβωμεν ύπ' όψιν τον ρόλον, που παίζουν εις τήν διαμόρφωσιν των ιστορικών τυχών τής άνθρωπότητας οί μεγάλοι ήγέται, οί ήρωες τής ιστορίας, οί μάρτυρες τής πίστεως, οί κορυφαίοι του λόγου και τής τέχνης, είτε ως ταγοί ζωής σύροντες όπισθεν αυτών άβούλους μάζας, είτε ως φορείς, έρμηνευται και διαμορφωται τής όμαδικής βουλήσεως και των ρευμάτων τής εποχής<sup>1</sup>.

Τέλος, συντελεστής ιστορικής εξέλιξεως θεωρείται ύπό πολλών, θεολόγων και φιλοσόφων, ό μεταφυσικός παράγων. Όσοι άποδέχονται τήν σημασίαν του παράγοντος αυτού δια τον ιστορικών βίον των ανθρώπων, πιστεύουν, ότι ή έπέμβασις του Θεου εις τὰ ανθρώπινα πράγματα άναχατιζεί και άναστέλλει ή έννοεί και προάγει τήν ιστορικήν εξέλιξιν.

Συγκεντρώνομεν έδω, όσα είπομεν εις τὰ προηγούμενα δια τους συντελεστάς τής ιστορικής εξέλιξεως, δια νά κλείσωμεν άσφαλέστερον τήν έρευνάν μας εις τό πρόβλημα των ιστορικών νόμων. Έξητάσαμεν εξ βασικούς συντελεστάς ή δημιουργικάς δυνάμεις ή παράγοντας ή έλατήρια και κίνητρα του ιστορικώς γίγνεσθαι. Έκ τούτων οί τρεις πρώτοι είναι, όπως είδομεν, οί φυσικοί - ύλικοί, οί φυσιολογικοί - φυλετικοί και οί άτομικοί - ψυχικοί. Οί παράγοντες αυτοί είναι παραδεκτοί από όλους, έχουν δέ κοινόν γνώρισμα, ότι έκαστος εξ αυτών άποτελεί ύποκειμενον ίδιας επιστήμης. Οί ύπόλοιποι τρεις παράγοντες του ιστορικώς γίγνεσθαι, ήτοι αί ύπερατομικάι - ψυχικάι μονάδες, ή έλευθέρα βούλησις του άνθρώπου και ό μεταφυσικός παράγων δέν τυγχάνουν μόν γενικής άναγνωρίσεως, έχουν όμως έκαστος τήν ιδιαιτέραν σημασίαν του. Περί των εξ αυτών συντελεστών τής ιστορίας έχομεν νά παρατηρήσωμεν, ότι δέν ενεργοϋν μεμονωμένως, αλλά

1. Το πρόβλημα : άτομα ή ομάδες εις τήν ιστορίαν δέν εξετάζομεν, ίνα μη εξέλωμεν των περιωρισμένων όρίων τής έρεϋνης αυτής έν σχέσει με τό βασικόν θέμα του βιβλίου τούτου.

ἀσκοῦν ἐπίδρασιν ἐπ' ἀλλήλους καὶ ταυτοχρόνως δέχονται ἐπίδρασιν ἀπ' ἀλλήλων. Εἶναι ἐν σύμπλεγμα κινητηρίων δυνάμεων, εὐρισκομένον εἰς συνεχῆ σχέσιν καὶ ἀλληλεπίδρασιν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατόν νὰ καθορίζεται γενικῶς ἢ εἰς κάθε συγκεκριμένην περίπτωσιν, ἔστω καὶ κατὰ προσέγγισιν, τὸ ποσοστὸν τῆς συμβολῆς ἐνὸς ἐκάστου ἀπὸ τοῦς παράγοντας αὐτοῦς εἰς τὴν γένεσιν τῆς ἱστορίας. Ἀπόπειραι ἕως τώρα ἔγιναν πολλαὶ πρὸς ἔξαρσιν τῆς σημασίας τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου συντελεστοῦ ὡς ἀποκλειστικοῦ δημιουργικοῦ κινήτρου τοῦ ἱστορικοῦ βίου καὶ πρὸς μονοπώλησιν τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ νοήματος τῆς ἱστορίας. Ἀπὸ τὰς ἀποπειρας αὐτάς προήλθον αἱ μονόπλευροι ἀντιλήψεις περὶ ἱστορίας, αἱ ὁποῖοι ἐθεωρήθησαν καὶ θεωροῦνται ἐπιστημονικαὶ μονομέρειαι.

Μὲ τὴν βοήθειαν τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων ἠμποροῦμεν νὰ κατανοήσωμεν καλύτερον τὴν φύσιν τῆς ἱστορικῆς ζωῆς καὶ νὰ λάβωμεν σωστὴν θέσιν ἀπέναντι τοῦ προβλήματος τῶν ἱστορικῶν νόμων. Εἶδομεν, ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις εἶναι πολὺπλοκον καὶ σύνθετον προῖόν πολλῶν παραγόντων. Δὲν εἶναι ὁμῶς ἀπλή συνισταμένη τῶν δημιουργικῶν τῆς δυνάμεων, δὲν εἶναι ἀπλοῦν ἄθροισμα καὶ σύνολον τῶν ἐπὶ μέρους συμβολῶν ἐκάστου τῶν ποικίλων συντελεστῶν τῆς, ἀλλ' εἶναι ἐν ψυχικῆς φύσεως νέον σύνολον. Ἐπειδὴ ὁμῶς πολλοὶ ἀπὸ τοῦς συντελεστάς αὐτοῦς τῆς ἱστορίας εἶναι ἀστάθμητοι καὶ ἀκαθόριστοι, ἰδίως αὐτοί, ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν ἔσωτερικὸν κόσμον τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ψυχικὸν νέον, ποὺ δημιουργεῖται ἐξ αὐτῶν, ἦτοι ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις, ἔχει τὸν χαρακτῆρα ροῆς καὶ κινήσεως, τῆς ὁποίας εἶναι ἀδύνατον νὰ καθορισθῇ ὁ ρυθμὸς. Τὸ γενικὸν συμπέρασμα ἀπὸ τὰς ἀνωτέρω σκέψεις εἶναι, ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα καὶ ἐρμηνεῖα ἀνακαλύπτει μὲν ἐκάστοτε καὶ καθορίζει τὴν αἰτιώδη σχέσιν μεταξὺ δύο συγκεκριμένων δεδομένων τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος, δὲν δύναται ὁμῶς ἢ συγκεκριμένη αὐτὴ καὶ εἰς ὀρισμένην ἱστορικὴν στιγμήν ἰσχύουσα αἰτιώδης σχέσις νὰ ἀναχθῇ εἰς γενίκευσιν ἰσχύουσαν πάντοτε, ἀπολύτως καὶ ἀναγκαστικῶς, ἔστω καὶ ἂν ὑπὸ τὴν ἰδίαν μορφήν παρατηρηθῇ πολλακίς, διότι, παρὰ ταῦτα, εἶναι πιθανὸν καὶ δυνατόν νὰ εὑρεθοῦν ἐξαίρεσις τοῦ συναχθέντος γενικοῦ κανόνος καὶ διαψεύσεις τῆς δήθεν γενικοῦ κύρους ἱστορικῆς ἀληθείας, ὀφειλόμεναι εἰς τὴν ἐπέμβασιν ἀσταθμῶν παραγόντων τῆς ἱστορίας.

Αὐτοὶ εἶναι οἱ λόγοι, διὰ τοῦς ὁποίους οἱ περισσότεροι θεωρητικοὶ τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης ἀρνοῦνται τὴν δυνατότητα τῆς συναγωγῆς ἱστορικῶν νόμων κατὰ τὸ πρότυπον τῶν φυσικῶν νόμων τοῦ μακροκόσμου, ἀποδίδουσαν δὲ περιορισμένην ἰσχὺν καὶ κύρος εἰς τὰς συναγομένας ἱστορικὰς γενίκευσεις ἢ ἀληθείας. Κατὰ ταῦτα, ἡ πρώτη μορφή τοῦ ἱστορικῶς κατανοεῖν, τὴν ὁποίαν εἰς τὰ προηγούμενα ὠνομάσαμεν «νομοθετικὴν», διότι στηρίζεται εἰς τὴν ἀντίληψιν, ὅτι εἶναι δυνατὴ καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν ἡ συνα-

γωγὴ νόμων, ἀποκρούεται ὡς μορφὴ τοῦ «γνώωναι» εἰς τὴν ἱστορίαν, διότι δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ψυχικὴν ὕφην τοῦ ὑποκειμένου τῆς ἱστορίας, ὅπως τὴν ἡρμηνεύσαμεν ἀνωτέρω.

Ἡ ἀπόκρουσις τῆς νομοθετικῆς μορφῆς τῆς ἱστορικῆς γνώσεως (τοῦ «γνώωναι» ἐν τῇ ἱστορίᾳ) σύμφωνα μὲ τὰς ἀπόψεις, ποὺ ἐξετέθησαν εἰς τὰ προηγούμενα, μᾶς βοηθεῖ νὰ προχωρήσωμεν καλύτερον παρεσκευασμένοι εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς δευτέρας μορφῆς γνώσεως εἰς τὴν ἱστορίαν, ἤτοι τῆς μορφῆς τοῦ ἱστορικῶς κατανοεῖν καὶ ἐρμηνεύειν ὑπὸ τὴν εἰδικωτέραν ἔννοιαν τοῦ ὄρου αὐτοῦ.

### **Ἡ ἱστορικὴ ἐρμηνεία ὑπὸ τὴν κυρίαν καὶ οὐσιαστικὴν τῆς ἔννοιαν.**

Ἡ δευτέρα αὐτῆ μορφῆ ἱστορικῆς γνώσεως, ἡ δυναμικὴ - τελολογικὴ, διαφωτίζεται εἰς ἀκολουθοῦσαν ἔκθεσιν τῆς, τὴν ὁποίαν κάμνομεν στηριζόμενοι εἰς τὰς γνώμας διαπρεπῶν εἰδικῶν.

Τὸ βασικὸν ἐρώτημα ἐδῶ εἶναι : Ποία εἶναι ἡ οὐσία καὶ ἡ φύσις τῆς ἱστορικῆς κατανοήσεως καὶ ἐρμηνείας καὶ ποῖα εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς δευτέρας αὐτῆς μορφῆς ἱστορικῆς γνώσεως ; Ἀπαντῶμεν : Ἱστορικῶς γινώσκομεν, ἢ ἀκριβέστερον, ἱστορικῶς κατανοοῦμεν καὶ ἐρμηνεύομεν ἐν γεγονόσι τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων, ἂν δυνηθῶμεν νὰ ἐντάξωμεν τὸ γεγονός αὐτὸ εἰς ἐν εὐρύτερον σύνολον, τοῦ ὁποίου τοῦτο ἀποτελεῖ μέλος ὀργανικὸν πλῆρες νοήματος. Δηλαδή, ἱστορικῶς ἐρμηνεύω ἐν γεγονόσι τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἂν ἀναζητήσω τὸ νόημά του τοποθετῶν καὶ ἐντάσσων αὐτὸ εἰς ἐν μεγαλύτερον σύνολον, μέσα εἰς τὸ ὅποιον τὸ γεγονός τοῦτο εἶναι ὀργανικὰ καὶ κατὰ φύσιν διηρθρωμένον καὶ ἐνυφασμένον καὶ ἀπὸ τὸ ὅποιον σύνολον διαφωτίζεται ὀλόκληρος ἡ ὕψις καὶ ἡ δομὴ τοῦ ἐρμηνευομένου γεγονότος : τὸ βάθος καὶ τὸ πλάτος του, ἡ σχέσις του μὲ τὰ προηγούμενα καὶ τὰ ἐπόμενα, οἱ ἐποχικοὶ καὶ ἀτομικοὶ ὄροι τῆς γενέσεώς του, τὰ αἷτια καὶ τὰ ἀποτελέσματά του, ἡ σημασία του ἢ ἐποχικὴ καὶ ἢ ὑπερεποχικὴ, ἢ ἐπικαιρότης καὶ ἢ αἰωνιότης του, τὸ γίνεσθαι καὶ τὸ εἶναι του.

Ἐπίσης κατανοοῦμεν καὶ ἐρμηνεύομεν μίαν πρᾶξιν ἱστορικοῦ προσώπου, ὅταν γνωρίσωμεν τὸν σκοπὸν, τὰ ἐλατήρια καὶ τὰ ἀποτελέσματά της, καθὼς καὶ τὰς προσωπικὰς - ἀτομικὰς ἀφ' ἑνὸς καὶ τὰς ἐποχικὰς - γενικὰς ἀφ' ἑτέρου συνθήκας, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐνήργησε τὸ ἱστορικὸν πρόσωπον, ποὺ τὴν ἔπραξεν. Ἐρμηνεύομεν σωστά τὴν πρᾶξιν, ὅταν βοηθούμεθα εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς ἀπὸ τὴν ἀκριβῆ γνώσιν τοῦ χαρακτηῆρος καὶ τῆς ψυχοσυνθέσεως τοῦ πράξαντος ἱστορικοῦ προσώπου καὶ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος καὶ τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς, ποὺ ἐπλασιώσαν τὴν ιδέαν καὶ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἐρμηνευομένης πράξεως.

Με άλλας λέξεις, ή συγκεκριμένη ιστορική πράξις και τὸ ἐπὶ μέρους ιστορικὸν γεγονός ἐρμηνεύεται χάρις εἰς τὴν κατάλληλον τοποθέτησίν του μέσα εἰς τὸ σύνολον, τοῦ ὁποίου τὸ ἐρμηνεύμενον ἀποτελεῖ ὄργανικὰ διηρθρωμένον μέλος.

Ὡς παράδειγμα ιστορικῆς ἐρμηνείας παραθέτομεν τὴν ἐρμηνείαν τῆς προσωπικότητος τοῦ Σωκράτους ἀπὸ τὸν κορυφαῖον ἀνατόμον τῆς ἐρμηνευτικῆς διαδικασίας, ἀείμνηστον διδάσκαλόν μας Ed. Spranger. Ἡ παράθεσις γίνεται κατὰ περιληπτικὴν καὶ ἐλευθέραν ἀπόδοσιν τοῦ σχετικοῦ ἀποσπάσματος τοῦ ἔργου τοῦ Spranger «*Lebensformen*». Ὁ Spranger ἀναλύει τὴν ὄλην πνευματικὴν καὶ ψυχικὴν ἐνέργειαν καὶ κινήσιν, διὰ τῆς ὁποίας ὁ σημερινὸς ἐρευνητὴς τοῦ Σωκράτους διαμορφώνει καὶ σχηματίζει εἰκόνα τῆς πνευματικῆς φυσιογνωμίας τοῦ Σωκράτους, χρησιμοποιοῦν τὰ προσιτὰ εἰς τὴν ἔρευναν σχετικὰ στοιχεῖα τῶν ιστορικῶν πηγῶν. Ἄν καὶ ἡ ὄλη ἐρμηνευτικὴ λειτουργία διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς Σωκρατικῆς πνευματικῆς εἰκόνας εἶναι ἕνιατον ὄλον, ἐν τούτοις εἶναι δυνατόν νὰ διακριθοῦν, χάριν συστηματικῆς ταξινομήσεως, τὰ ἐξῆς στάδια τοῦ ἐρμηνευτικοῦ ἔργου :

1) Ὁ ἐρευνητὴς μελετᾷ πρῶτον ἀφηγήσεις περὶ τῆς ζωῆς τοῦ Σωκράτους εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ξενοφῶντος καὶ τοῦ Πλάτωνος. Ἡ μελέτη αὐτῆ τῶν βιογραφικῶν ἀφηγήσεων περὶ τοῦ Σωκράτους γίνεται ὄχι ἀνεξέλεγκτος, ἀλλὰ με πνεῦμα κριτικὸν τῆς γνησιότητος τῶν πηγῶν αὐτῶν. Τὸ ἀκατέργαστον πηγαῖον ὕλικόν, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ὁ ἐρμηνευτὴς τοῦ Σωκράτους θὰ ἀντλήσῃ τὰ στοιχεῖα τῆς ἐρμηνείας του, ὑποβάλλεται εἰς τὸν πρῶτον κριτικὸν ἔλεγχον τῆς ἀξιοπιστίας του.

Ὁ ἐρευνητὴς, διὰ νὰ κρατηθῇ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ιστορικῆς ἀντικειμενικότητος, προσπαθεῖ κατ' ἀρχάς νὰ μείνῃ ὅσον τὸ δυνατόν ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὴν ἐρμηνείαν, ποῦ δίδουν εἰς τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα περὶ Σωκράτους ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ξενοφῶν, διὰ νὰ τὰ ἀφήσῃ νὰ ὁμιλήσουν τρόπον τινὰ μόνα των.

2) Παρ' ὄλην αὐτὴν τὴν ἐπιφυλακτικὴν καὶ οὐδετερότητα τοῦ ιστορικοῦ εἰς τὸ πρῶτον ἀντίκρυσμα τῶν πηγῶν του, σχηματίζεται εἰς τὴν ψυχὴν του σχεδὸν αὐτομάτως καὶ παρὰ τὴν θέλησίν του μία γενικὴ καὶ συνολικὴ εἰκὼν τῆς προσωπικότητος τοῦ Σωκράτους, ἡ δὲ εἰκὼν αὐτῆ, ἂν καὶ ἔχει τὴν ρευστότητα καὶ ἀοριστίαν τῶν ἀθρορμητῶν πλασμάτων τῆς πρώτης βιώσεως, ἐν τούτοις παραμένει ζωηρὰ ἔμπρὸς εἰς τὰ μάτια τῆς ψυχῆς τοῦ ἐρμηνευτοῦ καθ' ὄλην τὴν ἐπακολουθοῦσαν ἐπεξεργασίαν τοῦ ὕλικου του. Ἄς υποθέσωμεν, λέγει ὁ Spranger, ὅτι εἰς τὴν πρώτῃν αὐτὴν εἰκόνα ὑπάρχουν ἀντιθέσεις ψυχολογικῆς φύσεως. Λόγου χάριν ἡ μορφωθεῖσα εἰκὼν παρουσιάζει τὸν Σωκράτη ὡς φιλόσοφον, ὁ ὁποῖος, ἀφ' ἑνὸς μὲν προσπαθεῖ συνεχῶς νὰ δώσῃ ἕνα ὀρισμὸν τῆς ἀρετῆς, ἀφ' ἑτέρου ὅμως οὐδέποτε καταλήγει



εις όριστικόν άποτέλεσμα τών προσπαθειών του. Γίνονται διαδοχικώς εις τούς σωκρατικούς λεγομένους διαλόγους του Πλάτωνος διάφοροι όρισμοί τής άρετῆς ή τών μερών αυτής, γίνεται μία διαρκής προσέγγις προς τόν όριστικόν και άληθινόν τέρμα τής ζητήσεως του όρισμού, τόν όριστικόν όμως τουτου τέρμα δέν εύρίσκειται, οί δε διάλογοι καταλήγουσιν εις άπορίαν και διάθεσιν προς νέαν διερεύνησιν του ζητουμένου όρισμού. Ο Σωκράτης παρουσιάζεται εις τήν ίδίαν εικόνα ως άνθρωπος ταυτίζων τόν ώφέλιμον μέ τόν άγαθόν, ένφ ή ζωή και ό θάνατός του διέψευσαν τήν άρχήν αυτήν τής ταυτίσεως του άγαθού μέ τόν ώφέλιμον· διότι διά τόν Σωκράτη ή άσκησις τής άρετῆς καθ' όλην τήν ζωήν του όχι μόνον δέν υπήρξεν ώφέλιμος, αλλά τούναντίον είχεν ως άποτέλεσμα τήν εις θάνατον καταδίκην του. "Άλλα αντίθεσις εις τήν σχηματισθείσαν εικόνα : Ο Σωκράτης προτιμά νά άδικηται μάλλον παρά νά άδική κατακρίνει και άποφεύγει όχι μόνον τόν «άδικειν» και τόν «κακούργειν», αλλά και τήν έκδίκησιν τής άδικίας, τόν «άνταδικειν» και τόν «άντικακούργειν»· έν τούτοις όχι μόνον δέν άνεγνωρίσθη από πολλούς συγχρόνους του ή άρετή του, αλλά ό φιλόσοφος έγινε στόχος τραγικών παρεξηγήσεων. Οί μόν τόν θεώρησαν νεωτεριστήν και άνδρα σοφιστήν, οί δε αντίθετως τόν είδον ως άνθρωπον άκρως όπισθοδρομικόν, έχθρόν τής δημοκρατίας και θιασώτην τών παλαιών ήθών και τής άρχαίας άρετῆς. Αυτόν τόν πληθωρισμόν τών άντινομιών και αντίθεσεων παρουσιάζει ή πρώτη εικών τής πνευματικής φυσιογνωμίας του Σωκράτους, ή σχηματισθείσα αυτομάτως από τήν πρώτην βίωσιν του ύλικού τών πηγών εις τήν ψυχήν του έρμηνευτού· εικών στερουμένη συνοχής και ένότητος, άκατανόητος. Αί άτέλειαι αυτές τής εικόνας όφείλονται εις τόν ότι ό έρμηνευτής ιστορικώς δέν κατόρθωσε άκόμη νά εισδύση εις τόν ζωντανόν κέντρον τής ψυχῆς του ανθρώπου, πού θέλει νά κατανοήση. Άκριβώς δε εις αυτό τόν σημεϊον άρχίζει ή στροφή τής έρμηνευτικής διαδικασίας, πού ένδιαφέρει τήν θεωρίαν του ιστορικώς κατανοεΐν και έρμηνεύειν (Verstehen).

3) Ο ιστορικώς χρησιμοποιών ένταύθα σύμπλεγμα ιστορικών κατηγοριών και έννοιών a priori, πού είναι τρόπον τινά έν δίκτυον λογικών γνωστικών μέσων, έντός του όποιου συγκλείεται και δαμάζεται τόν άτακτον και άσύνδετον ύλικόν τών πηγών, επιβάλλει εις αυτό τάξιν και κόσμον και τού προσδίδει μορφήν. "Ας ύποτεθῆ, ότι ό πρώτος σκοπός του ιστορικού είναι νά εύρεθῆ τόν κέντρον τής προσωπικότητος του Σωκράτους. Πρός τουτου ό ιστορικώς άναζητεΐ τόν σταθερόν και μόνιμον εκείνον σημεϊον τής προσωπικότητος αυτής, από τόν όποϊον όρμώμενοι δυνάμεθα νά εξηγήσωμεν όλας τάς έκδηλώσεις τής ζωῆς του Σωκράτους. Άναζητεΐται τόν σημεϊον εκείνο, από τόν όποϊον έκπορεύεται όλόκληρος ή πολυμορφία τής σωκρατικής ζωῆς. Διά τήν άναζήτησιν αυτής ό έρευνητής προβαίνει εις πολλές άποπειρας. Κατ' άρχάς στρέφει τήν προσοχήν του προς τάς θεωρητικάς έκδη-

λώσεις του σωκρατικού βίου και, τονίζων αυτές περισσότερο από όλες τās άλλας, τās τοποθετεί εις τὸ κέντρον τῆς ζωῆς τοῦ Σωκράτους, τὸν ὅποιον τοιουτοτρόπως ἐκλαμβάνει καὶ ἐρμηνεύει ὡς τύπον ἀνθρώπου θεωρητικόν, συστηματικόν καὶ λογικόν<sup>1</sup>. Ἐν τούτοις, ὅταν ὑποβάλλῃ εἰς ἔλεγχον τὴν πρώτην αὐτὴν ἐκδοχὴν τοῦ Σωκράτους, βλέπει, ὅτι ἡ ἐκδοχὴ αὐτὴ δὲν ἐρμηνεύει τὸ σύνολον τῆς σωκρατικῆς ζωῆς, δηλαδὴ ὅλας ἀνεξαιρέτως τās μαρτυρουμένας ὑπὸ τῶν πηγῶν ἐπὶ μέρους ἐκδηλώσεις τῆς.

Μετὰ τὴν ἀνεπαρκῆ αὐτὴν πρώτην ἐρμηνευτικὴν ἀπόπειραν, ὁ ἱστορικὸς προχωρεῖ εἰς δευτέραν ὑπόθεσιν: Χαρακτηρίζει τὸν Σωκράτη ὡς ἀφελιμοκρατικόν, χρησιμοθηρικόν τύπον ἀνθρώπου. Καὶ ἡ νέα ὁμως αὐτὴ ἐρμηνεία τῆς ψυχικῆς ὕψης τοῦ Σωκράτους δὲν φαίνεται ἱκανοποιητικὴ. Ἐπίσης φαίνεται ἀνεπαρκῆς καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Σωκράτους ὡς ἀνθρώπου ἀγαπῶντος τὸν πλησίον καὶ φορέως τοῦ χριστιανικοῦ ἰδανικοῦ τῆς παναγίας. Εἶναι πολὺ γνωστὴ καὶ διαδεδομένη ἡ ἀντίληψις περὶ τοῦ Σωκράτους ὡς πρὸ Χριστοῦ χριστιανοῦ. Ἀπὸ τās ἐκτεθείσας ἐρμηνευτικὰς ἀποπείρας τῆς προσωπικότητος τοῦ Σωκράτους ὁ ἱστορικὸς δὲν ἱκανοποιεῖται, διότι ὅλαι βαρύνονται μὲ τὸ μειονέκτημα τῆς μονομερείας καὶ ἀνεπαρκείας, ὑποβαλλόμεναι δὲ εἰς ἔλεγχον, ἐξηγοῦν μὲν ὠρισμένας ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς τοῦ Σωκράτους, δὲν ἠμποροῦν ὁμως νὰ στηρίξουν ὁλόκληρον τὸ οἰκοδόμημα μιᾶς πλήρους ἐρμηνείας τῆς πνευματικῆς παρουσίας τοῦ Σωκράτους εἰς τὴν ἐποχὴν του καὶ τὴν αἰωνιότητα. Μετὰ νέας τινὰς ἴσως ἐρμηνευτικὰς ἀποπείρας εὐρίσκει ἐπὶ τέλους ὁ ἱστορικὸς ὡς κεντρικόν σημεῖον τῆς σωκρατικῆς ψυχῆς τὸ παιδαγωγικόν καὶ ὡς κυρίαν οὐσίαν τῆς τὸ πάθος τῆς ἀνθρωπιστικῆς καὶ πολιτικῆς παιδείας, συμπληρούμενον ἀπὸ μίαν θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν τάσιν, ὅλως ἰδιοτύπου χροιάς καὶ ἀπὸ τὴν ἔφεσιν τῆς ἐρεύνης φιλοσοφικῶν προβλημάτων τοῦ «εἰδέναι». Ἡ ὅλη προσπάθεια τῆς κατανοήσεως τῆς προσωπικότητος τοῦ Σωκράτους συνοδεύεται καὶ ἀπὸ τὴν συνείδησιν τοῦ ὁποῖός τις ὄφειλε νὰ εἶναι ὁ Σωκράτης. Ἐκ τῆς συσχετίσεως δὲ τῆς ψυχολογικῆς καὶ ἠθικῆς πλευρᾶς εἰς τὸ ἔργον τῆς κατανοήσεως καὶ ἐρμηνείας διαμορφοῦται ἡ συνείδησις τοῦ ἠθικοῦ ὕψους τῆς προσωπικότητος τοῦ Σωκράτους.

4) Μὲ τὴν εὕρεσιν τοῦ ψυχικοῦ κέντρον τοῦ Σωκράτους δὲν περατοῦται ἡ ἐργασία τῆς ἐρμηνείας· διότι ὁ ἐρμηνευτής, ἐπανερχόμενος εἰς τὸ ἔργον τῶν προηγουμένων σταδίων, τὸ ὑποβάλλει εἰς ἀναθεώρησιν καὶ εἰς ἐκ τῶν ὑστέρων ἔλεγχον. Τὸ γενικὸν ἀποτέλεσμα τῶν ἐρμηνευτικῶν τούτων προσπαθειῶν εἶναι, ὅτι ἡ σχηματισθεῖσα εἰκὼν τῆς πνευματικῆς καὶ ψυχικῆς

1. Ὁ Spranger διακρίνει εἰς τὴν Τυπολογίαν του ἕξ βασικοὺς τύπους τῆς ἀτομικότητος: τὸν θεωρητικόν, τὸν οἰκονομικόν, τὸν αἰσθητικόν, τὸν κοινωνικόν, τὸν πολιτικόν (ἀρχικόν) καὶ τὸν θρησκευτικόν ἄνθρωπον.

φυσιογνωμίας του Σωκράτους έχει ήδη ενότητα, συνοχήν και κεντρικόν νόημα, τῶν ὁποίων ἔστειρεῖτο ἡ ἀρχική, αὐτομάτως καὶ διὰ τῆς διαισθήσεως σχηματισθεῖσα εἰκὼν ἀπὸ τὴν ἄμεσον βίωσιν τοῦ ἀκατεργάστου ὑλικοῦ τῶν πηγῶν. Ἡ νέα εἰκὼν, προϊόν τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ὑλικοῦ τῶν πηγῶν ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς αὐστηρᾶς ἐπιστημονικῆς διακριβώσεως καὶ κριτικῆς, καταναύζει μὲ ἐπιστημονικὸν φῶς τὴν προτέραν εἰκόνα, ἡ ὁποία ἀφείλετο εἰς «προεπιστημονικὴν» βίωσιν καὶ διαισθήσιν. Αἱ ἀμφίβολοι καὶ ἐλαφραὶ γραμμαὶ τῆς πρώτης βιογραφικῆς σκιαγραφίας ἔχουν ἤδη ἀντικατασταθῆ μὲ μονιμωτέρας καὶ σταθερωτέρας γραμμάς, τὸ δὲ πρῶτον ἀτελὲς ἰχνογράφημα ἔχει ἤδη μετατραπῆ εἰς πνευματικὴν προσωπογραφίαν προσεγγίζουσαν, ὅσον εἶναι ἀνθρωπίνως δυνατόν, πρὸς τὸ ἱστορικόν τῆς πρωτότυπον. Ὑστερα ἀπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς πρώτης αὐτῆς ἐρμηνευτικῆς διαδικασίας ἡ εἰκὼν τοῦ Σωκράτους, ποῦ μᾶς παρέχει ὁ Ξενοφῶν, ὑποχωρεῖ καὶ ἀφανίζεται πρὸ τῆς εἰκόνας τοῦ πλατωνικοῦ Σωκράτους εἰς τὴν «Ἀπολογία» καὶ τὸν «Κρίτωνα».

Πρὸς τοῦτοις ἡ τελικῶς ἀποστρογγυλωθεῖσα εἰκὼν τοῦ Σωκράτους μᾶς ὀδηγεῖ εἰς κριτικωτέραν θεώρησιν καὶ τακτοποίησιν τοῦ ὑλικοῦ τῶν πηγῶν. Λόγου χάριν μερικὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς προσωπικότητος τοῦ Σωκράτους, μαρτυρούμενα μὲν ὑπὸ μεμονωμένων πηγῶν, μὴ συμβιβαζόμενα ὁμοῦ μὲ τὴν διαμορφωθεῖσαν τελικὴν εἰκόνα τοῦ φιλοσόφου, προκαλοῦν εἰς τὸν ἐρευνητὴν τὴν γένεσιν ἀμφιβολιῶν ὡς πρὸς τὴν ἀξιόπιστιαν ὀρισμένων πηγῶν καὶ προκύπτουν ἐκ τῶν ὑστέρων νέα προβλήματα γνησιότητος αὐτῶν. Σύμφωνα μὲ τὰ ἀνωτέρω ἡ κατὰ τὸν Spranger ἀνάλυσις τῆς πνευματικῆς καὶ ψυχικῆς ἐνεργείας, τῆς ὁποίας προϊόν εἶναι ἡ ἱστορικὴ ἐρμηνεία, κατέληξεν εἰς τὸ ὅτι ἡ ἐρμηνευτικὴ λειτουργία διανύει τὰ ἐξῆς στάδια : 1) Γίνεται παρατήρησις, συλλογὴ καὶ ἐξακριβώσις τοῦ ἱστορικοῦ ὑλικοῦ. 2) Ἦδη κατὰ τὴν συλλογὴν αὐτὴν καὶ πρώτην μελέτην τῶν ἐπιμέρους στοιχείων τῶν πηγῶν σχηματίζεται εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἐρευνητοῦ μία γενικὴ καὶ ἀκαθόριστος, ἄνευ ἐνότητος καὶ συνοχῆς ἱστορικὴ εἰκὼν, ἀφειλομένη περισσότερον εἰς τὴν διαισθήσιν καὶ τὴν φαντασίαν παρὰ εἰς τὸν αὐστηρὸν λογισμὸν τοῦ ἐρευνητοῦ· τὴν εἰκόνα αὐτὴν οὗτος ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν κατὰ τὴν περαιτέρω ἐπεξεργασίαν τοῦ ὑλικοῦ. 3) Διὰ τῆς χρησιμοποίησεως ἱστορικῶν κατηγοριῶν καὶ ἐννοιῶν (ἱστορικῶν, γνωστικῶν μέσων) γίνεται συνειδητὴ καὶ ἐπιστημονικὴ τακτοποίησις τῶν στοιχείων τῆς μορφωθεῖσης εἰκόνας, ζητεῖται δὲ νὰ εὐρεθῆ τὸ κεντρικὸν σημεῖον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον καθίσταται δυνατὴ ἡ κατανόησις καὶ ἡ ὀργάνωσις τοῦ συνόλου εἰς νοηματικὴν ἐνότητα. 4) Ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωσιν καὶ ὀριστικοποίησιν τοῦ ἔργου τῆς ἐρμηνείας ἐκπορεύονται ὠθήσεις καὶ παροτρύνσεις πρὸς ἔλεγχον καὶ διόρθωσιν τῆς γενομένης ἐργασίας. Ἦδη ἀναθεωρεῖται ἡ ἀρχικὴ «προεπιστημονικὴ» εἰκὼν, ἡ συλληφθεῖσα μὲ τὴν αἰσθητικὴν ἐνόρασιν καὶ τὴν

διαίσθησιν τόσον κατά τὸ σύνολόν της, ὅσον καὶ κατά τὰ ἐπὶ μέρους συστατικά γνησιότητος, διὰ νέας ἐκ τῶν ὑστέρων πολλακίς κριτικῆς θεωρήσεως τῆς γενισιότητος καὶ ἀξιολογίας τῶν σχετικῶν πηγῶν.

Εἶναι αὐτονόητον, ὅτι τὰ ἐκτεθέντα στάδια τῆς ἐρμηνευτικῆς ἐργασίας δὲν εἶναι τέσσαρες χωρισταί ἀπ' ἀλλήλων δραστηριότητες τοῦ ἐρευνητοῦ, οὐδὲ ἀποτελοῦν ὑποχρεωτικά πρότυπα καὶ σχήματα ἐρμηνευτικῆς πορείας· εἶναι μία γνωσιολογικὴ καὶ ψυχολογικὴ ἀνάλυσις διὰ λόγους συστηματικούς καὶ δὲν ἔχει ἀξιώσεις προτύπου ὑποδειγματικῆς προβολῆς, ἀλλ' ἀπλῶς δείγματος ἢ παραδείγματος τῆς ἐρμηνευτικῆς διαδικασίας ἀπὸ τὴν αὐτόματον καὶ αὐθόρμητον σύλληψιν τῆς προεπιστημονικῆς εἰκόνας μέχρι τῆς ὀριστικῶς ὠλοκληρωμένης ἱστορικῆς συνθέσεως. Ἐκαστος ἐρευνητῆς ἔχει τὴν ἐλευθερίαν νὰ ἐφαρμόξῃ γενικὰς μεθοδολογικὰς ἀρχὰς πρὸς εὐρεσιν τῆς ἐπιστημονικῆς ἀληθείας κατὰ τὸν προσωπικόν του τρόπον. Ὁ Spranger μάλιστα τονίζει, ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὰς περαίνουσι τὸ ἔργον τῶν τριῶν τελευταίων σταδίων τῆς ἱστορικῆς ἐρμηνείας μὲ γοργὴν συνολικὴν κίνησιν τοῦ πνεύματος.

Ἡ προηγηθεῖσα ἀνάλυσις δεικνύει, ὅτι διὰ τὸ ἔργον τῆς ἱστορικῆς ἐρμηνείας πρέπει νὰ τεθῆ εἰς κίνησιν ἡ ὅλη ψυχὴ τοῦ κατανοοῦντος καὶ ἐρμηνεύοντος ἱστορικοῦ· διότι δὲν ἀρκεῖ διὰ τὸ ἔργον αὐτὸ μόνη ἡ γνῶσις τῶν στοιχείων, ποὺ παρέχουσι αἱ πηγαί, ἤτοι μία ἀπλή ἐνέργεια τῆς νοήσεως. Πρέπει, ἀφοῦ συμπληρωθῶσι τὰ κενὰ τῶν στοιχείων αὐτῶν μὲ τὴν βοήθειαν τῆς φαντασίας καὶ γενικώτερον μὲ ἄμεσον καὶ συνολικὴν κίνησιν τῆς ψυχῆς τοῦ ἱστορικοῦ καὶ μὲ ταυτόχρονον ἔλεγχον τοῦ ὀρθοῦ λόγου, νὰ γίνῃ πνευματικὴ ἀπεικόνισις τοῦ συνόλου. Κατὰ ταῦτα ὁ ἱστορικός, ἐφόσον χρησιμοποιεῖ διὰ τὴν σύνθεσιν τῆς ἱστορικῆς εἰκόνας του καὶ τὴν φαντασίαν, ὁμοιάζει ἀπὸ ὀρισμένην ἄποψιν μὲ τὸν διὰ τῆς φαντασίας δημιουργοῦντα καλλιτέχνην.

Ἡδὴ τὴν συγγένειαν αὐτὴν τοῦ ἱστορικοῦ μὲ τὸν ποιητὴν ἐτόνισεν ὁ Wilhelm von Humboldt· διότι, ὅπως ὁ ποιητῆς, ὁρμώμενος ἀπὸ τὰ στοιχεῖα, ποὺ τοῦ παρέχει ὁ αἰσθητὸς κόσμος, ὑψώνεται εἰς τὴν ὑπεραισθητὴν σφαῖραν τοῦ ὀραίου, τοιουτοτρόπως καὶ ὁ ἱστορικός στηρίζει τὸ οἰκοδόμημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ παρελθόντος ἐπάνω εἰς τὰ συντρίμματα καὶ ὑπολείμματα, ποὺ ἔχει ἀφήσει τοῦτο. Τὰ κατάλοιπα ὅμως αὐτὰ τοῦ παρελθόντος, ποὺ εἶναι προσιτὰ εἰς τὰς αἰσθήσεις καὶ τὴν γνῶσιν τοῦ ἱστορικοῦ, ἀποτελοῦσι μόνον ἓν μέρος τοῦ περιεχομένου τῆς ἱστορίας· τὸ υπόλοιπον πρέπει ὁ ἱστορικός νὰ συμπληρώσῃ καὶ ἀποκαταστήσῃ μὲ τὴν διαίσθησιν καὶ μὲ μίαν τρόπον τινὰ μαντικὴν δύναμιν. Τὰ ἴδια κοινὰ σημεῖα μεταξὺ ἱστορικῆς ἐπιστήμης καὶ λογοτεχνίας βλέπουσι καὶ ἄλλοι φιλόσοφοι τῆς ἱστορίας καὶ ἐπιστήμονες ἱστορικοί, τονίζοντες τὸν διαισθητικὸν χαρακτήρα τῆς ἱστορικῆς μεθόδου. Ὁ μέγας μύστης τῆς Ἰστορίας καὶ τοῦ Δικαίου

Th. Mommsen αποφαίνεται, ότι ή φαντασία είναι όχι μόνον τής ποιήσεως, αλλά και τής Ιστορίας μήτηρ. Τήν αξίαν τής επιγραμματικής αὐτῆς γνώμης τοῦ Mommsen ἐκτιμᾷ ὅποιος ἀνέγνωσε καί κατενόησε οἰονδήποτε κεφάλαιον τής Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας τοῦ μεγάλου διδασκάλου καί ἀπό τὰς περιγραφάς τής ρωμαϊκῆς ζωῆς ἐγνώρισεν ἀπό κοντὰ τὸν τύπον τοῦ Ρωμαίου. Καί ὁ Spranger φρονεῖ, ὅτι ἡ εἰσδύσις εἰς τὴν ψυχικὴν ὕφην προσώπων, καταστάσεων καί ἐξελίξεων, ἀπὸ τὰς ὁποίας μᾶς χωρίζουν μεγάλοι χρονικαὶ ἀποστάσεις καί ἡ κατανόησις καί ἡ ἐρμηνεία τῶν εἶναι κατ' ἀρχὴν λειτουργία ὁμοία μὲ τὴν αἰσθητικὴν συμπάθειαν.

Ἐπιπλέον ἀπὸ ὅσα ἐλέχθησαν περὶ τοῦ διαισθητικοῦ χαρακτῆρος τῆς ἱστορικῆς μεθόδου γεννάται αὐτομάτως τὸ ἐρώτημα: ἐφόσον εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς θεωρητικῆς εἰκόνας τῆς ἱστορικῆς ζωῆς μετέχει ἡ φαντασία καί ἡ διαίσθησις, εἶναι ἡ ἱστορία ἀπολύτως ἀκριβῆς καί ἀληθῆς ἀπεικόνισις τῆς πραγματικότητος; Ἐπιτρέπεται πλέον νὰ ὀμιλῶμεν περὶ ἀντικειμενικότητος τῆς ἱστορικῆς κατανόησεως καί ἐρμηνείας; Εἶναι δυνατὴ, ὑπὸ τοὺς τεθέντας ὅρους, ἡ ἱστορικὴ ἀντικειμενικότης; Ἴδου τὸ τελευταῖον πρόβλημα τοῦ πρώτου μέρους τῆς ἐργασίας μας.

Εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι ὁ σχηματισμὸς καί ἡ μόρφωσις εἰκόνας τῆς ἱστορικῆς ζωῆς δὲν εἶναι ἀπλῆ γνώσις τῶν λεπτομερειῶν τῆς καί τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων τῆς, δὲν εἶναι ἀπλῆ προσοικειώσις τῶν ἱστορικῶν λεπτομερειῶν, ἐπιτυγχανομένη μὲ γνωστικὴν ἐνέργειαν, ὅπως παραδέχονται οἱ ὅπαδοί τῆς νοησιαρχίας. Δὲν εἶναι ἀπλῆ ἐνέργεια τῆς νοήσεως, ἀλλὰ θεωρητικὸς μετασχηματισμὸς τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος εἰς σύνολον πληρῆς νοήματος καί εἰσδύσις εἰς τὸ ἀντικειμενικὸν νόημα τοῦ συνόλου. Διὰ τὸ σύνθετον τοῦτο ἔργον δὲν ἀρκεῖ ἡ νόησις μόνον, ἀλλ' εἶναι ἀνάγκη νὰ τεθῆ εἰς κίνησιν ὀλόκληρος ἡ ψυχὴ τοῦ ἐρμηνεύοντος ἱστορικοῦ. Ἐπίσης δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία, ὅτι διὰ τὴν σύνθεσιν ἐνὸς ἱστορικοῦ συνόλου ἀπὸ τὰ καθ' ἕκαστα καί τὰ ἐπὶ μέρους ἀπαραίτητος προϋπόθεσις εἶναι μία δημιουργικὴ δύναμις τῆς ψυχῆς, ἡ ἰδίᾳ ἀκριβῶς δύναμις, μὲ τὴν ὁποίαν ὁ καλλιτέχνης δημιουργεῖ τὰ πλάσματά του. Τοῦ ἔργου τούτου, ὅπως καί παντὸς ἄλλου δημιουργικοῦ ἔργου, μετέχει καί ἡ φαντασία, ὑπὸ τὸν ὅρον δμως, ὅτι ἡ συμμετοχὴ καί ἡ συμβολὴ τῆς φαντασίας ἔχει τὰ ὄριά της καί δὲν πρέπει νὰ ἀφίνεται ἀνεξέλεγκτος, ἀλλ' ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὀρθοῦ λόγου νὰ γίνεται κριτικὸς ἐλεγχος καί διαφωτισμὸς τῆς σχηματισθείσης ἱστορικῆς εἰκόνας, διὰ νὰ μὴ ὑποκαθίστανται φανταστικὰ καί ὑποκειμενικὰ στοιχεῖα εἰς τὴν θέσιν τῶν πραγματικῶν. Ἦδη ὁ Ἄριστοτέλης παρετήρησεν, ὅτι ἡ ἱστορία δὲν εἶναι ποίησις· ἔχει συγγένειαν μὲ τὴν ποίησιν ἰδίως εἰς τὰ σημεῖα ἐκεῖνα, εἰς τὰ ὁποῖα μερικὰ κενὰ τῶν πηγῶν συμπληροῦνται μὲ πλάσματα γονίμου φαντασίας. Κατ' οὐσίαν ὅμως ἄλλο πρᾶγμα εἶναι ἡ ἱστορία καί ἄλλο ἡ ποίησις: «*Ἡ μὲν γὰρ τὰ γενόμενα λέγει, ἡ δὲ οἷα ἀν*

γένοιτο...»<sup>1</sup>. Σύμφωνα δὲ μὲ τὴν ἀνωτέρω γνώμην τοῦ Ἀριστοτέλους, ὁ Spranger παρατηρεῖ, ὅτι ἀξιώσεις ἱστορικῆς ἀντικειμενικότητος δύναται μόνον νὰ προβάλῃ ἱστορικὴ ἐρμηνεῖα πειθαρχοῦσα εἰς τὸν χαλινόν, ποῦ ἐπιβάλλει ἢ ἐπίπονος καὶ αὐστηρὰ ἐπιστημονικὴ διακρίβωσις τῆς ἀληθείας. Ὁ ἱστορικὸς οὐδέποτε ἐπιτρέπεται νὰ λησμονήσῃ τὴν γνώμην τοῦ Θουκυδίδου, ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι ζήτησις τῆς ἀληθείας<sup>2</sup>.

Ἐν τούτοις ἡ ἀπόλυτος ἱστορικὴ ἀντικειμενικότης παραμένει διὰ τὸν ἱστορικὸν κάτι τὸ ἀνέφικτον, παρ' ὅλην τὴν θέλησίν του νὰ μὴ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς ἀντικειμενικότητος.

Ἡ ἀτέλεια αὐτῆ τοῦ ἔργου τοῦ ἱστορικοῦ ὀφείλεται εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν φύσιν τῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης καὶ ἐρμηνείας. Ὅπως εἶδομεν, ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια δὲν εἶναι ἀπλῆ ἀναπαραγωγὴ τοῦ περιεχομένου τῶν πηγῶν, δὲν εἶναι φωτογραφικὴ ἀναπαράστασις τῆς ἱστορικῆς ζωῆς καὶ πραγματικότητος, ἀλλὰ προῖον πνευματικῆς καὶ ψυχικῆς ἐνεργείας. Συνίσταται δὲ ἡ ἐνέργεια αὕτη εἰς τὴν δημιουργίαν ἐνὸς νέου πνευματικοῦ πλαστουργήματος ἀπὸ τὸ ὑλικὸν τῶν πηγῶν, τὸ ὁποῖον ὑπέστη ἐπεξεργασίαν καὶ μετασχηματισμὸν διὰ τῶν ἱστορικῶν κατηγοριῶν καὶ ἐννοιῶν. Τὸ νέον αὐτὸ εἶναι ἡ ἱστορικὴ εἰκὼν, ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια, ἡ ὁποία αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν, ὅπως τελικῶς ἐπλαστουργήθη, δὲν ὑπῆρξεν εἰς τὴν πραγματικότητα. Τὸ νέον τοῦτο δὲν εἶναι ἀπλοῦν ἄθροισμα τῶν ἐπὶ μέρους ἱστορικῶν λεπτομερειῶν, ἀλλ' ἐνιαῖόν τι ὅλον πληρὸς νοήματος, προῖον μεταμορφώσεως τῶν λεπτομερειῶν στοιχείων τῶν πηγῶν διὰ τῶν γνωστικῶν μέσων τῆς ἱστορίας. Ἡ μεταμόρφωσις ὀφείλεται εἰς τὴν πνευματικὴν ἐπέμβασιν τοῦ ἐρμηνεύοντος ἱστορικοῦ εἰς τὰ στοιχεῖα τοῦ ὑλικοῦ τῶν πηγῶν, ἐκ τῆς ὁποίας προκύπτει νέα διάταξις, συναρμογὴ, σύνδεσις καὶ σύνθεσις αὐτῶν.

Τὴν ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαν διαφορὰν μεταξὺ ἱστορικῆς ζωῆς καὶ πραγματικότητος ἀφ' ἐνός, καὶ ἱστορικῆς ἀπεικονίσεώς της ἀφ' ἑτέρου, μᾶς παριστᾷ μὲ σαφῆναιαν καὶ ἐποπτικότητα τὸ ἐξῆς συγκεκριμένον παράδειγμα: Ἡ πολιτικὴ ἱστορία ἐνὸς μονάρχου ἐξιστορεῖ τὰς πολιτικὰς οὐσιώδεις σκέψεις καὶ πράξεις του, τὰς ὁποίας ὁ ἱστορικὸς ἐκλέγει ἀπὸ τὸ σύνολον τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς τοῦ μονάρχου. Ἡ ζωὴ του ὁμῶς δὲν ἔχει μόνον πολιτικὰς ἐκδηλώσεις, ἀλλὰ καὶ ἄλλας ἐκτὸς αὐτῶν, λ.χ. θρησκευτικὰς, πνευματικὰς, καλλιτεχνικὰς, κοινωνικὰς, ἰδιωτικὰς κ.λπ., αἱ ὁποιαὶ εἶναι συνυφασμένα μὲ τὰς πολιτικὰς εἰς μίαν ἐνότητα, μίαν συνολικὴν ροὴν καὶ συνέχειαν, τὴν ροὴν τῆς ζωῆς του. Ἡ ἱστορικὴ ἐπιστῆμη τὰς

1. Ἀριστ. Περί ποιητικῆς 1451 b' πρβλ. αὐτόθι: «ἡ μὲν γὰρ ποιήσεις μᾶλλον τὰ καθ' ὅλον, ἢ δ' ἱστορία τὰ καθ' ἕκαστον».

2. Θουκ. Α', 20 - 22.

ἐκλεγείσας κατὰ τὸν ἀνωτέρω τρόπον πολιτικῶς οὐσιώδεις σκέψεις καὶ πράξεις τοῦ μονάρχου συνθέτει εἰς μίαν ἐνιαίαν ἱστορικὴν εἰκόνα, ποὺ εἶναι ἡ πολιτικὴ βιογραφία τοῦ μονάρχου. Δηλαδή ὁ ἱστορικός, βιογραφῶν πολιτικῶς τὸν μονάρχη, μᾶς τὸν παρουσιάζει ὡς φορέα μόνον τῶν πολιτικῶν ἐνεργειῶν του, ἀντιμετωπίζει τὸν ἥρωά του, ὡς ἐὰν αὐτὸς ἦτο ἐν ἀποκλειστικῶς πολιτικὸν ὄν. Ὁ μονάρχης ὅμως εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν ὑπῆρξεν ἀποκλειστικῶς πολιτικὸς ἄνθρωπος.

Ἄς σημειωθῇ ἐδῶ, ὅτι τὴν συσχέτισιν τῶν πολιτικῆς φύσεως σκέψεων καὶ πράξεων τοῦ μονάρχου πρὸς ἀλλήλας δὲν κάμνει ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα, ἀλλ' ἡ ἱστορικὴ κατηγορία «πολιτικὴ», ὑπὸ τὴν ἐντολίαν τῆς ὁποίας γίνεται ἡ ἐκλογή καὶ ἡ σύνδεσις εἰς πολιτικὴν βιογραφίαν τῶν πολιτικῶν ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς τοῦ μονάρχου. Ἡ ἱστορικὴ κατηγορία «πολιτικὴ» εἶναι μία ἀντικειμενικὴ ἰδέα, ἡ ὁποία τίθεται ὑπεράνω τῆς πραγματικότητος, διὰ νὰ τὴν δαμάσῃ καὶ νὰ τὴν προσδιορίσῃ. Γενικώτερον ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ὁ ἱστορικός κάμνει τὸ ἴδιον προκειμένου νὰ μᾶς δώσῃ εἰκόνα ἐκάστης τῶν ἰδιαιτέρων περιοχῶν τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος. Μὲ ἄλλας λέξεις, οὗτος ἀντικρύζει ἐκάστοτε τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα ἀπὸ ἰδιαίτερας ἀπόψεως, τώρα ἀπὸ πολιτικῆς ἀπόψεως, ἔπειτα ἀπὸ καλλιτεχνικῆς, ἔπειτα ἀπὸ θρησκευτικῆς, οἰκονομικῆς κ.λπ. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐργάζεται ὁ ἱστορικός, διὰ νὰ μᾶς δώσῃ τοὺς λεγομένους ἐποχικοὺς τύπους ἀνθρώπων, λ.χ. τὸν ἱστορικὸν τύπον ἀνθρώπου τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος, τὸν τύπον τοῦ Ρωμαίου, τὸν τύπον τοῦ ἀνθρώπου τῆς Ἀναγεννήσεως, τὸν τύπον τοῦ ρομαντικοῦ κ.λπ. Ἐκάστη ἀπὸ τὰς ἱστορικὰς εἰκόνας, ποὺ προέκυψαν κατὰ τὸν ἐκτεθέντα τρόπον, ἂν τοποθετηθῇ ἀπέναντι τοῦ συνόλου τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος καὶ συγκριθῇ μὲ αὐτήν, ἐμφανίζεται ὡς ἐν νέον πλαστούρημα. Καὶ εἶναι πράγματι νέον ἔναντι τῆς πραγματικότητος, διότι καθορίζεται ἀπὸ τοὺς σκοποὺς καὶ τὴν θέλησιν τοῦ ἱστορικοῦ, τὰ ὁποῖα ἀγνοεῖ ἡ πραγματικότης. Τὸ νέον αὐτὸ διαμορφώνεται ὄχι ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὑπερατομικῆς, ἀπολύτου καὶ αἰωνίας ὕψους τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ τῆς ἀτομικῆς καὶ ἱστορικῶς προσδιορισμένης ψυχῆς τοῦ ἐρμηνεύοντος ἱστορικοῦ.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγομεν, ὅτι ἡ θεωρητικὴ ἢ πνευματικὴ εἰκὼν τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, ἡ ὁποία προκύπτει διὰ τῆς ἱστορικῆς ἐρμηνείας, εἶναι κἀτι οὔτε ἀπολύτως ἀντικειμενικόν, οὔτε ἀπολύτως ὑποκειμενικόν, ἀλλὰ τρίτον τι, κείμενον ὑπὲρ τὸ ὑποκείμενον (Subjekt), δηλαδή τὸν ἐρμηνεύοντα ἱστορικὸν καὶ τὸ ἀντικείμενον (Objekt), ἦτοι τὴν ἐρμηνευομένην ἱστορικὴν ζωὴν.

Τὸ γενικὸν συμπέρασμα ἀπὸ τὴν προηγηθεῖσαν ἐξέτασιν τοῦ προβλήματος τῆς ἱστορικῆς ἀντικειμενικότητος εἶναι, ὅτι ἡ ἱστορία ὀφείλει μὲν νὰ ζητῇ τὴν ἀλήθειαν, ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει ἀπομακρυνομένη ἀπὸ τὰ ὄρια,

πού θέτουν αί πηγαί και ό όρθός λόγος· τό δημιούργημα όμως τής ιστορικής έρμηνείας, ήτοι ή ιστορική εικών τής πραγματικότητας, είναι ανθρώπινας αδύνατον νά παρουσιάση απόλυτον και τελείαν αντικειμενικότητα και νά στερηθή ύποκειμενικού χρώματος. Όρθως παρατηρήθη, ότι ό χαρακτηρισμός μιās ανθρώπινης γνώσεως ως αντικειμενικής είναι πάντοτε σχετικός. Μία ανθρώπινη γνώσις ονομάζεται αντικειμενική, όταν ανταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα τόσον, ὅσον είναι δυνατόν εις τὸν ἄνθρωπον. Ό μέγας Ιστορικός τοῦ παρελθόντος αἰῶνος Ranke, θεωρούμενος ὡς ὁ κατ' ἔξοχὴν αντικειμενικός Ιστορικός, ἐτόνιζεν, ὅτι ἰδανικὸν και πόθος του ήτο κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου του νά ἀφανίσῃ τελείως τὸ ἐγὼ του, διὰ νά ἴδῃ τὰ πράγματα αὐτὰ καθ' ἑαυτά. "Αν ὅμως ὁ πόθος αὐτός τοῦ μεγάλου Ιστορικοῦ ἐπραγματοποιεῖτο, δὲν θά ήτο ὁ Ranke τοιοῦτος, ὅποιος ὑπῆρξεν. Ἀκριβῶς δέ, ἐπειδὴ ὡς Ranke, με ὀλόκληρον τὸ μεγαλοφυῆς ἐγὼ του, ἀντίκρουσε και ἡρμήνευσε τὴν Ιστορικὴν πραγματικότητα, κατέλαβεν ὁ ἐπιφανὴς Ιστορικός τὴν θέσιν, πού κατέχει εις τὴν νεωτέραν ιστοριογραφίαν. Ὡστε οὔτε αὐτὸς ὁ Ranke ἠδυνήθη νά παραμερίσῃ και ἀφανίσῃ τὸ ἐγὼ του εις τὴν Ιστορικὴν ἐρμηνείαν.

Ἐφόσον ἡ Ιστορία δὲν περιορίζεται εις ἀπλὴν ἀπόδοσιν τοῦ ὑλικοῦ τῶν πηγῶν, ἀλλὰ μετασχηματίζει τὴν Ιστορικὴν πραγματικότητα εις θεωρητικὴν εἰκόνα της, ἐφόσον ἡ Ιστορία παρέχει ἐρμηνείαν τής Ιστορικής ζωῆς, ἡ ἀπόλυτος Ιστορικὴ αντικειμενικότης θά εἶναι κάτι δι' αὐτὴν ἀνέφικτον. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἡμπορεῖ νά κλονίσῃ τὴν ὑπόστασιν της ὡς ἐπιστήμης. Διότι, ὑπεράνω τῶν ἀντιθέσεων, πού χωρίζουν τοὺς Ιστορικούς κατὰ τὴν ἐρμηνείαν τής Ιστορικής πραγματικότητας, κείται ἡ ἰδέα τῆς Ιστορικῆς ἀληθείας. Πρὸς αὐτὴν τὴν ἰδέαν κατατείνουν ὅλοι αἱ ἐπὶ μέρους προσπάθειαι τῶν ἐργατῶν τής Ιστορικής ἐπιστήμης και ἐρμηνευτῶν τής Ιστορικής ζωῆς.

Εἶναι ἡ διαρκὴς στροφή πρὸς τὴν ἀλήθειαν, ἡ αἰωνία νοσταλγία τοῦ θεωρητοῦ τής ἰδέας, τὴν ὅποίαν ἀποδίδει ὁ Θεουκίδης, ὀρίζον τὴν Ιστορίαν «τῆς ἀληθείας ζήτησιν».



## ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

### ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

### Ο ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΗΣ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΙΚΟΝΟΣ

Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ  
 Ο ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ ΚΑΙ Η ΜΟΡΦΩΣΗ  
 Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ Η ΜΟΡΦΩΣΗ

## ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Τὸ βασικὸν πρόβλημα τοῦ δευτέρου αὐτοῦ μέρους τοῦ βιβλίου εἶναι : Πῶς ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴν ἱστορίαν, δηλαδὴ τὴν εἰκόνα τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, ποῦ σχηματίζει ἡ ἱστορικὴ ἐπιστῆμη, σχηματίζεται καὶ διαμορφώνεται ἡ νέα εἰκὼν τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, τὴν ὁποίαν θὰ γνωρίσουν καὶ θὰ προσοικειωθοῦν τὰ παιδιὰ εἰς τὸ σχολεῖον. Ἡ νέα αὕτῃ ἱστορικὴ εἰκὼν, δηλαδὴ ἡ σχολικὴ εἰκὼν τῆς ἱστορίας, εἶναι ἓν δεῦτερον πνευματικὸν πλάσμα μετὰ τὸ πρῶτον, ποῦ ἐδημιούργησεν ἡ ἱστορικὴ ἐπιστῆμη. Καὶ τὸ πρῶτον καὶ τὸ δεῦτερον πλάσμα εἶναι ἀπεικονίσεις τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, ἡ κάθε μία καμωμένη μετὰ τὴν ἰδιοτυπίαν καὶ τὸν τρόπον τῆς, ὅμως πισταὶ καὶ αἱ δύο εἰς τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν : εἶναι δύο σταθερὰ ὀρόσημα ἐπὶ τῆς ἰδίας γραμμῆς καὶ πνευματικῆς κινήσεως, ποῦ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα μέχρι τῆς παιδικῆς ψυχῆς. Ἐξ ἐνθυμηθῶμεν καλύτερα αὐτὰ τὰ πράγματα. Ὅταν ἐν ἀρχῇ τοῦ βιβλίου μας ἐθέτομεν τὸ θεμελιῶδες πρόβλημα τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας, εἴχομεν τονίσει, ὅτι τὸ μάθημα αὐτὸ εἰς τὰ σχολεῖα κύριον σκοπὸν ἔχει νὰ δημιουργήσῃ μίαν ἐπαφήν, προσοικειώσιν καὶ γνωριμίαν τῆς ψυχῆς τοῦ παιδιοῦ μετὰ τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα καὶ τὴν ἱστορικὴν ζωὴν. Ἐδείξαμεν ἀκόμη, ὅτι ἡ ἐπαφή αὕτη τῆς παιδικῆς ψυχῆς μετὰ τὴν ἱστορίαν σπανίως εἶναι ἄμεσος. Κατὰ κανόνα εἶναι ἔμμεσος. Ἀποτελεῖ μίαν νοητὴν γραμμὴν, πνευματικὴν πορείαν καὶ κίνησιν, ἄγουσαν ἀπὸ τὸν ἱστορικὸν βίον πρὸς τὴν ψυχὴν τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ ἐφήβου. Αἱ κινήσεις δυνάμεις τῆς πνευματικῆς αὕτης πορείας εἶναι δύο εἰδῶν : ἐπιστημονικαὶ καὶ παιδαγωγικαί. Αἱ πρῶται εἶναι αἱ δυνάμεις καὶ αἱ προσπάθειαι τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, αἱ ὁποῖαι καταλήγουσιν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἱστορικὴν εἰκόνα ἢ τὴν ἐπιστημονικὴν ἱστορίαν, ποῦ εἶναι τὸ πρῶτον ὀρόσημον τῆς πορείας. Αἱ δευτέραι δυνάμεις καὶ προσπάθειαι, αἱ παιδαγωγικαί, ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην ἔννοιαν τῆς λέξεως, μετασχηματίζουν τὴν ἐπιστημονικὴν ἱστορίαν εἰς σχολικὴν ἱστορίαν χωρὶς θυσίαν τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας καὶ ἀκρίβειας τῆς. Μετατρέπουσιν τὴν ἐπιστημονικὴν ἀλήθειαν εἰς σχολικὴν ἀλήθειαν καὶ τὸν ἐπιστημονικὸν ἱστορικὸν λόγον εἰς σχολικὸν ἱστορικὸν μάθημα. Τὸ πλάσμα τῆς μετατροπῆς αὕτης εἶναι τὸ δεῦτερον ὀρόσημον εἰς τὴν κίνησιν ἀπὸ τῆς ἱστορικῆς ζωῆς πρὸς τὴν παιδικὴν ψυχὴν. Τὰ προβλήματα τοῦ πρώτου ὀροσῆμου τῆς πνευματικῆς πορείας ἐξητάσθησαν εἰς τὸ πρῶτον μέρος,

υπολείπεται δὲ νὰ ἐξετασθοῦν εἰς τὸ παρὸν δευτέρον μέρος τὰ θέματα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν μὀρφωσιν τοῦ δευτέρου ὀροσήμου τῆς κινήσεως ἀπὸ τοῦ ἱστορικοῦ βίου πρὸς τὴν παιδικὴν ψυχὴν, δηλαδὴ τῆς σχολικῆς ἱστορικῆς εἰκόνοσ ἢ σ χ ο λ ι κ ῆ σ ἱ σ τ ο ρ ἱ α σ, μὲ ἄλλασ λέξεις τὰ προβλήματα τῆς ἱστορίας ὡς σχολικοῦ μαθήματος.

Τὰ προβλήματα αὐτὰ τοῦ παρόντος δευτέρου μέρους εἶναι τὰ ἑξῆς :  
α) Ποῖος ὁ σκοπὸς τῆς ἱστορικῆς μορφώσεως τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων εἰς τὸ σχολεῖον ; β) Ποῖαι εἶναι αἱ παιδαγωγικαὶ καὶ διδακτικαὶ ἀξίαι, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὀποῖων μετασχηματίζεται ἡ ἐπιστημονικὴ ἱστορία εἰς σχολικὴν ἱστορίαν, ἀποτελοῦσαν μορφωτικὸν ἀπόκτημα καὶ βίωμα τῶν τροφίμων ; Ἀυτὸς ὁ μετασχηματισμὸς δὲν εἶναι μόνον μία μορφωτικὴ ἐπιδίωξις, ποὺ πραγματοποιεῖται κατὰ τὰς ὄρας τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰς τὰ σχολεῖα, ἀλλὰ εἶναι ἓν διαρκὲς αἴτημα, προβαλλόμενον εἰς ὀλους τοὺς συντελεστὰς τῆς ἱστορικῆς μορφώσεως τῶν μαθητῶν.

Τὸ αἴτημα τοῦ μετασχηματισμοῦ αὐτοῦ ἐπηρεάζει καὶ καθοδηγεῖ ὀλόκληρον τὴν παιδαγωγικὴν θεωρίαν καὶ τὴν πρακτικὴν ἐφαρμογὴν τῆς, δηλαδὴ τὴν σχολικὴν πρᾶξιν τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας. Θεωρητικοὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς γνωσιολογίας τῆς ἀγωγῆς, πολιτειολόγοι καὶ ὀργανωτᾶι τῆς παιδείας, θεωρητικοὶ τῆς παιδαγωγικῆς ψυχολογίας καὶ τῆς εἰδικῆς διδακτικῆς τῆς ἱστορίας, συντάκται τῶν σχολικῶν προγραμμάτων τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος, συγγραφεῖς ἱστορικῶν διδακτικῶν καὶ βοηθητικῶν βιβλίων καὶ διδάσκαλοι τοῦ μαθήματος τούτου εἰς τὴν στοιχειώδη καὶ μέσην ἐκπαίδευσιν, ἐπὸπται καὶ ἐπιθεωρητᾶι τῆς ἐκπαίδεῦσεως, ὀλοι αὐτοὶ εἶναι, ὀφείλουν νὰ εἶναι, συντελεστᾶι τοῦ ἐπιβαλλομένου μετασχηματισμοῦ τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστορίας εἰς σχολικὴν καὶ τυραννοῦνται νὰ δώσουν λύσιν εἰς τὰ προβλήματά του. Τὸ φαινόμενον τῆς οἰκειώσεως τῆς παιδικῆς ψυχῆς μὲ τὴν ἱστορικὴν ζωὴν τότε μόνον εἶναι ὕγιες καὶ γνήσιον, ὀταν γεννᾶται καὶ συντηρῆται ἀπὸ τὴν ποθητὴν σ υ ζ υ γ ἱ α ν ἐ π ἱ σ τ ῆ μ η ς κ α ἰ ἀ γ ω γ ῆ ς. Ἡ πρώτη, ἡ ἐπιστῆμη, ἐγγυᾶται καὶ προσφέρει τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν, ἡ δευτέρα, ἡ ἀγωγή, κάμνει τὴν ἀλήθειαν αὐτὴν προσιτὴν καὶ προσφιλεῖ εἰς τὴν νεολαίαν.

Πὸς θὰ δαμασθῆ τὸ πλῆθος τῶν σχετικῶν προβλημάτων, ὀστε νὰ προκύψη συστηματικὴ κατάταξις αὐτῶν καὶ μεθοδικὴ διαπραγμάτευσις καὶ ἀναζήτησις λύσεων ;

Ἐὸ κλασσικὸς κατὰ παράδοσιν τρόπος μεθοδεῦσεως τῆς ἐρεῦνης τῶν θεμάτων τούτων εἶναι αὐτὸς, ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ συνήθης «εἰδικὴ διδακτικὴ» τῆς ἱστορίας καὶ αὐτὸν θὰ ἀκολουθήσωμεν καὶ ἡμεῖς, χωρὶς νὰ ἀλλοιωθῆ ὁ ἰδιότυπος χαρακτῆρ τοῦ βιβλίου μας. Τὸ ἀνὰ χεῖρας βιβλίον δὲν εἶναι μία διδακτικὴ τῆς ἱστορίας τοῦ συνήθους τύπου, ἀλλὰ ἔρευνα φαινομενολογίας καὶ γνωσιολογίας τῆς ἀγωγῆς, γινομένη ἐπὶ τοῦ πεδίου τοῦ μαθήματος

της ιστορίας εις τὰ σχολεῖα. Ἀκολουθοῦντες τὴν καθιερωμένην κατάταξιν τῶν θεμάτων ὑπὸ τῆς εἰδικῆς διδακτικῆς τοῦ μαθήματος, διαιροῦμεν καὶ ἡμεῖς τὸ περιεχόμενον τοῦ δευτέρου τούτου μέρους εἰς τρία γενικὰ θέματα :

α) Σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας, β) ἐκλογή τῆς διδακτέας ὕλης καὶ γ) διδακτικὴ μέθοδος.

Ἡ διάταξις αὐτὴ τῆς ὕλης μόνον ἐξωτερικῶς ὁμοιάζει πρὸς τὴν συνήθη διάταξιν τῆς εἰδικῆς διδακτικῆς τοῦ μαθήματος· διότι ἐσωτερικῶς ἡ διαπραγματεύσις γίνεται μὲ ὅλα τὰ θεωρητικὰ ἐφόδια τῶν ἐπιστημῶν, αἱ ὁποῖαι συνεργάζονται διὰ τὸν σχηματισμὸν τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστορικῆς εἰκόνας ἀφ' ἑνὸς καὶ διὰ τὸν μετασχηματισμὸν αὐτῆς εἰς σχολικὴν ἱστορικὴν εἰκόνα ἀφ' ἑτέρου.

Ὑπὸ τοὺς ὄρους αὐτοὺς εἶναι φυσικὸν νὰ ἐκτεινώμεθα περισσότερο εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ πρώτου θέματος, δηλαδὴ τοῦ βασικοῦ προβλήματος τοῦ σκοποῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰς τὰ σχολεῖα καὶ ἐν γένει τοῦ σκοποῦ τῆς ἱστορικῆς μορφώσεως τῶν μαθητῶν, ὀλιγώτερον δὲ εἰς εἰδικώτερα καὶ δευτερεύοντα πρακτικῆς σημασίας διδακτικὰ ζητήματα· διότι, σύμφωνα μὲ τὸν ἀνωτέρω ἐκτεθέντα χαρακτῆρα τοῦ βιβλίου, σκοπὸς μας δὲν εἶναι ἡ παροχὴ ξηρῶν ὑποδειγμάτων διδασκαλίας καὶ διδακτικῶν συνταγῶν, ἀλλ' ἡ συνειδητοποίησις τῆς οὐσίας τῶν θεμάτων καὶ ἡ παροχὴ γραμμῆς πλεύσεως πρὸς τὸν λιμένα τοῦ μορφωτικοῦ «τέλους» (σκοποῦ). Ὁ διδάσκαλος τῆς ἱστορίας, ὁ μύστης τῆς οὐσίας τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν προβλημάτων τῆς ἀγωγῆς καὶ ἔμπειρος τῆς παιδικῆς καὶ ἐφηβικῆς ψυχῆς, θὰ εὗρῃ μόνος τὸν ἐκάστοτε κατάλληλον διδακτικὸν τρόπον, τὸν ἄγοντα πρὸς τὸ «τέλος». Τὴν ἐλευθερίαν καὶ αὐτοτέλειαν αὐτὴν τοῦ καλοῦ διδασκάλου δὲν εἶναι φρόνιμον νὰ δεσμεύουν ἀλύγιστα καὶ ἄτεγκτα ὑποδείγματα καὶ σχέδια, ὡς ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα προέβαλλεν ἡ παλαιὰ παιδαγωγικὴ πρὸς μίμησιν καὶ ἐκτέλεσιν.

Τοιοῦτον εἰς γενικὰς γραμμὰς θὰ εἶναι τὸ περιεχόμενον τοῦ δευτέρου μέρους. Εἶναι ἴσως ἀνάγκη νὰ τονισθῇ ἀκόμη, ὅτι εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν προβλημάτων τοῦ μέρους αὐτοῦ κινούμεθα μεταξὺ δύο ἐκπαιδευτικῶν καθεστῶτων θεωρίας καὶ πράξεως. Τὸ πρῶτον καθεστὼς ἀποτελοῦν αἱ μορφαὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας καὶ ἡ περὶ τὸ ἱστορικὸν μάθημα κίνησις, ποῦ ἐδημιουργήθησαν καὶ συνεχίζονται ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος. Τὸ δεύτερον ἐκπαιδευτικὸν καθεστὼς ἀποτελοῦν αἱ ἐκπαιδευτικαὶ συνθήκαι τῆς χώρας μας καὶ ἡ ἰδικὴ μας σχολικὴ πραγματικότης εἰς τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας. Ὑπεράνω καὶ τῶν δύο αὐτῶν ἐκπαιδευτικῶν καταστάσεων κινοῦνται τὰ ἴδια περίπου γενικὰ φιλοσοφικά, κοινωνικά, πολιτικά καὶ παιδαγωγικά ρεύματα, τὰ ὁποῖα ρυθμίζουν τὸ ἔργον τῆς ἀγωγῆς εἰς ὄλον τὸν κόσμον καὶ παρ' ἡμῖν. Εἴμεθα λοιπὸν ὑποχρεωμένοι κατὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν προβλημάτων μας νὰ στρέφωμεν ἐκάστοτε τὸ βλέμμα μας τόσον πρὸς τὴν

ξένην, ὅσον καὶ πρὸς τὴν ἰδικὴν μας ἐκπαιδευτικὴν πραγματικότητα καὶ νὰ λαμβάνωμεν ὑπ' ὄψιν ὅλας τὰς συνθήκας καὶ ἰδίως τὰς ἰδικὰς μας.

Ἐνα πρῶτον προσανατολισμὸν πρὸς τὰς ἑλληνικὰς ἐκπαιδευτικὰς συνθήκας τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας θὰ μᾶς δώσῃ ἡ ἀκολουθοῦσα ἱστορικὴ θεώρησις τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰς τὰ σχολεῖά μας, στοιχειώδους καὶ μέσης ἐκπαιδύσεως, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνός μας μέχρι σήμερον.

## Τ Μ Η Μ Α Α' 1

Ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας εἰς τὰ σχολεῖα  
τῆς στοιχειώδους καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως  
ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνός μας μέχρι σήμερον.

Ἡ κατωτέρω ἱστορικὴ ἐπισκόπησις ἀφορᾷ κυρίως εἰς τὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, ἀρχομένη ἀπὸ τὴν ἐξέτασιν τῶν ἀναλυτικῶν προγραμμάτων τοῦ 1914<sup>2</sup> καὶ 1931 καθὼς καὶ τῆς θέσεως τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας εἰς αὐτά. Ὅπου ὅμως σκιαγραφεῖται τὸ γενικὸν πνεῦμα τῆς διδασκαλίας καὶ ἐκτίθεται ἡ ἐξέλιξις τῶν παιδαγωγικῶν ἐν γένει ἀντιλήψεων, τὰ γραφόμενα ἰσχύουν καὶ διὰ τὴν στοιχειώδη ἐκπαίδευσιν καί, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, ἀπεικονίζουσι καὶ τὴν ἀντίστοιχον θέσιν τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας εἰς τὰς τέσσαρας ἀνωτέρας τάξεις τοῦ δημοτικοῦ σχολείου.

Κατὰ τὸ πρόγραμμα τοῦ 1914 ἐδιδάσκετο ἡ ἴδια ἱστορία, ἡ ἴδια σχεδὸν ἱστορικὴ ὕλη ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον, εἰς δύο ἐπαληθῆς κύκλους: Ἐνα κατώτερον τριετὴ εἰς τὸ ἑλληνικὸν σχολεῖον καὶ ἕνα ἀνώτερον τετραετὴ εἰς τὸ γυμνάσιον. Σύμφωνα μὲ τὸ πρόγραμμα τοῦ 1914, περιεχόμενον τοῦ πρώτου διδακτικοῦ κύκλου τῆς ἱστορίας ἦτο ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον καὶ τοῦ δευτέρου δὲ διδακτικοῦ κύκλου τῆς ἱστορίας κέντρον ἀπετέλει ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία πάλιν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον. Ἐκτὸς αὐτῆς ὅμως ἔπρεπε νὰ διδάσκονται καὶ τὰ κυριώτερα γεγονότα τῆς Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῶν νέων χρόνων μέχρι σήμερον. Τὸ πρόγραμμα τοῦ 1914 διὰ τὸ

1. Κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ παρόντος τμήματος εἶχομεν ὑπ' ὄψει κυρίως τὰς ἀκολουθούσας πηγὰς: Τοὺς συναφεῖς νόμους, διατάγματα καὶ ἐγκυκλίους, τὰ ἀναλυτικὰ προγράμματα ἀπὸ τοῦ 1914 καὶ τοῦ 1931 μέχρι σήμερον, προκηρύξεις πρὸς συγγραφὴν διδακτικῶν βιβλίων τῆς ἱστορίας, ἐκθέσεις κριτῶν τῶν ἰδίων βιβλίων, αὐτὰ ταῦτα τὰ διδακτικὰ βιβλία τῆς ἱστορίας, Πρακτικὰ διδασκαλικῶν συνεδρίων καὶ πᾶν ὅ,τι ἐδημοσιεύθη ἐν Ἑλλάδι περὶ διδασκαλίας τῆς ἱστορίας. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν πρᾶξιν τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας, παρέσχεν εἰς ἡμᾶς ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα τὸ ἄρχεον τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συμβουλίου καὶ δὴ καὶ ἐκθέσεις τῶν γενικῶν ἐπιθεωρητῶν.

2. Τὸ πρόγραμμα τοῦ 1914 ἰσχύσεν ἐπὶ 17 ἔτη, κατὰ τὰ ὁποῖα εἶχομεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἑπταετὴ διάρκειαν τῆς Μέσης Παιδείας (τριετὴ τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου καὶ τετραετὴ τοῦ γυμνασίου). Εἰς τὰς νέας χώρας ἦτο τὸ σύστημα τοῦ ἐξαετοῦς γυμνασίου.

έλληνικόν σχολεῖον δὲν περιεῖχε τὴν ἀπαιτήσιν νὰ διδάσκωνται μαζί μὲ τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν καὶ στοιχεῖα ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ. Εἰς τὸ πρόγραμμα ὁμῶς τοῦ γυμνασίου ὑπῆρχε μία ἀκροτελευτίος γενικὴ μεθοδικὴ ἀπαιτήσις, καθ' ἣν «ὁ διδάσκων ὀφείλει νὰ διδάσκη ἐποπτικῶς καὶ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ σχετικὰ κεφάλαια τῆς πολιτικῆς ἱστορίας, τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης καὶ καθόλου τοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὰς διαφόρους περιόδους». Ὡσαύτως τὸ πρόγραμμα τοῦ 1914 ἀπαιτεῖ νὰ παρέχεται εἰς τοὺς μαθητὰς τῆς τελευταίας τάξεως τοῦ γυμνασίου «γενικὴ σύνοψις τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς». Περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας οὐδὲν ἀνέγραφε τὸ πρόγραμμα τοῦ 1914. Κατὰ ταῦτα ἡ μόνη καινοτομία τοῦ προγράμματος αὐτοῦ εἶναι ἡ εἰσαγωγή εἰς τὸν δεύτερον διδακτικὸν κύκλον, «τὸν γυμνασιακόν», στοιχείων ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ ἐκ τοῦ λόγου τούτου προκύψασα αὐξήσις τῆς διδακτέας ὕλης. Πρὸς τὴν ἀπαιτήσιν αὐτὴν τοῦ προγράμματος τοῦ 1914 ἠθέλησαν νὰ συμμορφωθοῦν βαθμηδόν καὶ οἱ συγγραφεῖς τῶν διδακτικῶν βιβλίων τῆς ἱστορίας. Τὰ ὑπάρχοντα δηλαδὴ διδακτικὰ βιβλία συνεπληρώθησαν μὲ στοιχεῖα ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ. Ἄλλ' ἡ προσθήκη αὐτῆ τῶν νέων στοιχείων ἦτο εἰς βάρος τῆς ἐνότητος τοῦ διδακτικοῦ βιβλίου, διότι δὲν ἐγένετο ἐξ ὑπαρχῆς θεώρησις ὄλων τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ πολιτισμοῦ ἐκάστης ἐποχῆς κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ ἐκάστοτε ἐποχικοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἐνότητος τοῦ ἱστορικοῦ βίου παρά τὴν πολλότητα τῶν ποικίλων πολιτικῶν, θρησκευτικῶν, πνευματικῶν, καλλιτεχνικῶν καὶ οἰκονομικοινωνικῶν ἐκδηλώσεων αὐτοῦ.

Εὐκολωτέρα βεβαίως ἦτο ἡ προσπάθεια διὰ τοὺς συγγράφοντας διὰ πρώτην φοράν νέα διδακτικὰ βιβλία σύμφωνα μὲ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ προγράμματος.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὸ ἀναλυτικὸν πρόγραμμα τοῦ 1931, τὸ συνταχθέν πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ νόμου 4373 «περὶ διαρρυθμίσεως τῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως». Τοῦτο παρουσιάζει νέαν βασικὴν καινοτομίαν, διότι καταργεῖ τοὺς δύο κύκλους τῆς ἱστορίας καὶ εἰσάγει τὸν ἓνα κύκλον, τῆς διδασκαλίας διαρκούσης ἤδη ἐξ ἔτη. Ἡ καινοτομία αὕτη ἦτο ἐπακολούθημα τῆς νέας ὀργανώσεως τῶν σχολείων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως διὰ τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ 1929. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν ἡ διάρκεια τῆς μέσης παιδείας ἐμειώθη ἀπὸ ἐπταετοῦς εἰς ἐξαετῆ. Ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας ἀρχίζει εἰς τὴν πρώτην τάξιν ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους καὶ λήγει εἰς τὴν ἕκτην μὲ τὰ σύγχρονα γεγονότα. Κατὰ τὴν ἐξαετῆ φοίτησιν εἰς τὸ γυμνάσιον οἱ μαθηταὶ διδάσκονται ἐν συνεχείᾳ τὴν ὅλην ἱστορικὴν ἐξέλιξιν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον. Ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας εἰς τὰς ἐξ τάξεις ἀποτελεῖ συνεχῆ γραμμὴν ἀκολουθοῦσαν τὴν χρονολογικὴν ἐξέλιξιν τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Κέντρον τῆς διδασκαλίας καὶ



εις τὰς ἑξ ἑτάξεις εἶναι ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία. Παραλλήλως ὁμοῦς ἐξετάζεται καὶ ἡ ἱστορία τῶν λαῶν, μὲ τὸς ὁποίους ἤλθον εἰς σχέσεις οἱ Ἑλληνες, ἴτοι τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης. Τούτων ἡ ἱστορία διδάσκεται εἰς τὰς τρεῖς ἀνωτέρας τάξεις. Εἰς τὸ πρόγραμμα τοῦ 1931 εἶναι ἐκδηλος ἡ προτίμησις πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ὁποία «ιδίως» — κατὰ τὴν φράσιν τοῦ προγράμματος — πρέπει νὰ διδάσκεται. Ἐπαναλαμβάνεται καὶ εἰς τὸ πρόγραμμα τοῦ 1931 ἡ σύστασις τοῦ προγράμματος τοῦ 1914 περὶ γενικῆς ἐπισκοπήσεως τῆς ἐξελιξέως τοῦ πολιτισμοῦ, ἰδίως τοῦ ἑλληνικοῦ, εἴτε κατὰ ἐποχάς, εἴτε κατὰ χωριστοὺς τομεῖς τοῦ πολιτισμοῦ. Συνιστᾶται εἰς τοὺς διδασκάλους τῆς ἱστορίας, νὰ κάμουν συνειδητὴν εἰς τοὺς μαθητὰς τῶν τῆν ἱστορικὴν θέσιν τοῦ Ἑλληνος καὶ τὴν ἀποστολὴν τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος εἰς τὸν σύγχρονον κόσμον. Μιὰ νέα καινοτομία τοῦ προγράμματος τοῦ 1931 εἶναι ἡ εἰσαγωγὴ τῆς διδασκαλίας στοιχείων ἀγωγῆς τοῦ πολίτου, ἀποτελοῦσης τρόπον τινὰ κατακλειδα τῆς ὅλης διδασκαλίας τῆς ἱστορίας. Περὶ τοῦ σκοποῦ ὁμοῦς τῆς διδασκαλίας τῆς τελευταίας οὐδὲν λέγει καὶ τὸ πρόγραμμα τοῦ 1931. Τὴν ἔλλειψιν αὐτὴν ἀνεπλήρωσε τὸ διάταγμα τῆς 5ης Νοεμβρίου 1935, διὰ τοῦ ὁποίου καθορίζεται ὁ σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰς τὴν μέσσην παιδείαν καὶ μεταρρυθμίζεται τὸ πρόγραμμα τοῦ 1931 ὡς πρὸς τὴν κατανομὴν τῆς διδασκαλίας ἱστορικῆς ὕλης εἰς τὰς τάξεις καὶ ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν ὥρῶν τῆς διδασκαλίας.

Ἄς εἰδομεν τώρα, ποῖα ἀντιλήψεις περὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας καὶ περὶ τῶν διδακτικῶν ἐν γένει μεθόδων ὑπῆρχον κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ αἰῶνός μας εἰς τὴν ὅλην πνευματικὴν καὶ παιδαγωγικὴν ζωὴν τῆς χώρας μας, ποίαν θέσιν εἶχεν εἰς αὐτὴν τὸ ἱστορικὸν μάθημα καὶ ποία ἦτο ἡ σχετικὴ σχολικὴ πρᾶξις ἐν σχέσει μὲ τὸ μάθημα αὐτό.

Παλαιότεραι καὶ νεώτεραι ἀντιλήψεις περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας συμπίπτουν εἰς τὸ ὅτι οὗτος εἶναι κυρίως ἐθνικός<sup>1</sup>.

Ἄλλὰ μεταξὺ παλαιότερων καὶ νεωτέρων ἀντιλήψεων παρατηρεῖται

---

1. Στοιχεῖα πρὸς ἐξέτασιν τοῦ θέματος τούτου παρέχουν τὰ «Δελτία» τῆς Διδακταλικῆς Ὁμοσπονδίας, τῆς Ὁμοσπονδίας Μέσης Ἐκπαιδεύσεως καὶ τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὀμίλου, τὰ Πρακτικά τοῦ Ἀνωτάτου Ἐκπαιδευτικοῦ Συμβουλίου (συνεδριάσεις 5 - 24 Ὀκτωβρίου 1931), ἔνθα καὶ σχετικαὶ ἀνακοινώσεις περὶ τῶν ἰδανικῶν καὶ κατευθύνσεων τῆς παιδείας τοῦ Γ. Παλαιολόγου, Α. Δελοῦζου καὶ Γ. Παπανδρέου. Ὡσαύτως: Ν. Ἐξαρχοπούλου, Ἡ ἐθνικὴ ἀγωγή τῶν ἀτόμων καὶ ἡ διεθνὴς συνεργασία τῶν λαῶν (Δελτίον Ο.Α.Μ.Ε., Δεκέμβριος 1934, σελ. 205 κ.έ.), Ι. Μεταξᾶ, Ἱστορία τοῦ ἐθνικοῦ διχασμοῦ, Ἀθῆναι 1935 σ. 379 κ.έ., Th. Haralambides, Die Schulpolitik Griechenlands 1821 - 1935, Berlin 1935, Σ. Μεταξᾶ, Ἐθνισμὸς ἢ διεθνισμὸς εἰς τὴν πνευματικὴν μας κίνησιν. Λόγος ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν, ἔφημερ. «Καθημερινή» 16 - 5 - 1936.

ή εξέλιξη διαφορά: "Ότι δηλαδή κατά μὲν τὰς παλαιότερας ἀντιλήψεις ὁ ἔθνικὸς σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας ἔθεωρεῖτο κύριος καὶ πρωταρχικός, σχεδὸν μοναδικός, μὲ σαφῆ ἔθνικιστικὴν ἀπόχρωσιν, ἐνῶ κατὰ τὰς νεωτέρας ἀντιλήψεις τὸ περιεχόμενον τοῦ ἔθνικοῦ σκοποῦ τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας ἦτο ἀπηλλαγμένον σωβινιστικῆς χροιᾶς. Παρὰλλήλως δὲ πρὸς τὸν ἔθνικὸν σκοπὸν, προβάλλονται καὶ ἄλλοι σκοποὶ. Ἐκτὸς τούτου, αἱ νεώτεροι ἀντιλήψεις διαφέρουν ἀπὸ τὰς παλαιότερας καὶ ὡς πρὸς τὰ μέσα, διὰ τῶν ὁποίων ἐπιδιώκεται ἡ πραγματοποίησις τοῦ ἔθνικοῦ σκοποῦ τοῦ μαθήματος. Αὐτὰ ἐν γενικαῖς γραμμαῖς περὶ τῶν παλαιότερων καὶ τῶν νεωτέρων ἀντιλήψεων διὰ τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας. Ἐρχόμεθα τώρα εἰς περισοτέρας λεπτομερεῖας περὶ αὐτῶν.

Καθ' ὁλόκληρον τὸν 19ον αἰῶνα καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 20οῦ ἐπεκράτει ἡ ἀντίληψις, ὅτι ὁ κύριος καὶ πρῶτιστος σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἶναι ὁ ἔθνικὸς φρονηματισμὸς τῶν μαθητῶν. Ὅρθως ἐνομιζέτο, ὅτι τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας ἀποβλέπει εἰς τὴν ἐξύψωσιν τοῦ ἔθνικοῦ φρονήματος, τὴν στερέωσιν τῆς ἔθνικῆς συνειδήσεως καὶ καθόλου εἰς τὴν ἔθνικὴν ἀγωγὴν τῶν τροφίμων. Ἀλλὰ ὁ ἔθνικὸς ζήλος τῶν παλαιότερων προσέδιδεν εἰς τὸν ἔθνικὸν τοῦτον σκοπὸν τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας περιεχόμενον, εἰς τὸ ὅποσον ὑπῆρχον καὶ ἄκρως ἔθνικιστικὰ καὶ σωβινιστικὰ στοιχεῖα. Ἀνάλογα δὲ ἦσαν καὶ τὰ πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ χρησιμοποιούμενα διδακτικὰ μέσα. Οἱ παλαιότεροι λόγου χάριν ἐπίστευον, ὅτι, διὰ νὰ πραγματοποιηθῇ ὁ ἔθνικὸς σκοπὸς τοῦ μαθήματος, ἦτο ἀρκετὴ ἡ διδασκαλία τῆς πολιτικῆς ἱστορίας καὶ ἰδίως τῆς ἱστορίας τῶν πολέμων τοῦ ἔθνους. Τοῦτο, ὡς ἀποκλειστικὴ ἀπαίτησις, ἦτο βεβαίως μία ὑπερβολὴ καὶ μονομέρεια. Καὶ ἄλλας δὲ ἀτελείας παιδαγωγικῆς καὶ ψυχολογικῆς φύσεως παρουσίαζε τότε ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας: διότι δὲν ἐλαμβάνετο ὑπ' ὄψιν ἡ φύσις τῆς παιδικῆς ψυχῆς καὶ ἡ στάσις τῆς κατὰ τὰς διαφόρους βαθμίδας τῆς ἡλικίας ἀπέναντι τοῦ κόσμου τῆς ἱστορίας. Τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου ἦτο συνήθως ἡ ἀφήγησις λεπτομερειῶν τῆς πολιτικῆς καὶ πολεμικῆς ἱστορίας καὶ ἡ ἀπαρίθμησις χρονολογιῶν καὶ ὀνομάτων. Εἶναι ἀληθές, ὅτι τὸ πρόγραμμα τοῦ 1914 περιεῖχε καὶ ἀπαίτησιν, ὅπως εἶδομεν, περὶ διδασκαλίας στοιχείων τοῦ ἔθνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἀλλὰ τὸσον ἡ ἀτελεῖς διατύπωσις τῆς ἀπαιτήσεως εἰς τὸ πρόγραμμα τοῦ 1914, ὅσον καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς εἰς τὴν σχολικὴν πράξιν, δὲν συντέλεσαν, ὥστε νὰ βελτιωθῇ οὐσιαστικὰ τὸ προϋπάρχον καθεστὼς τῆς διδασκαλίας. Τὸ ἔργον τοῦ μαθητοῦ ἦτο νὰ ἀκροᾶται μετὰ προσοχῆς τὴν ἀφήγησιν τοῦ διδασκάλου, νὰ ἀπομνημονεύῃ ἀκριβῶς καὶ νὰ ἀποδίδῃ πιστῶς, ὅσα ἐδιδάχθη. Ἐπαναλήψεις τῶν διδασθέντων κατὰ τὴν ἰδίαν σειρὰν, κατὰ τὴν ὁποίαν ταῦτα ἐδιδάχθησαν εἴτε ἀπὸ τὸν διδάσκαλον εἴτε ἀπὸ τὸ διδακτικὸν βιβλίον, ἐγίνοντο δύο ἢ τρεῖς φορές κατ' ἔτος, ἔθεωρουντο δὲ τὸ ἀποτελεσματικώτερον μέσον «πρὸς

ἐμπέδωσιν τῶν ἱστορικῶν γνώσεων». Οὐχί σπανίως τότε ἡ ὥρα τοῦ μαθήματος ἐκλείετο μὲ ἐθνικὰς ἀποστροφὰς καὶ πατριωτικὰ κηρύγματα πρὸς τοὺς μαθητὰς. Ἀλλὰ καὶ συχνὰ ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας ἐγίνετο ὑπὸ τὴν μορφήν στείου μονολόγου, κάποτε εἰς τόνον μελοδραματικόν, κλειομένου διὰ κουραστικῆς δεοντολογίας. Ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας ἐσκόρπιζε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀφειδῶς σπόρον ἐθνικόν, ὁ ὅποιος δὲν κατάρθωνε πάντοτε νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὴν παιδικὴν ψυχὴν, νὰ φυτρώσῃ καὶ νὰ ριζοβολήσῃ. Δὲν θέλομεν νὰ ἀδικήσωμεν τοὺς καλοὺς διδασκάλους τῆς ἱστορίας τῶν παλαιῶν ἑλληνικῶν σχολείων καὶ γυμνασίων, οἱ ὅποιοι, καθὼς ἦσαν καὶ οἱ ἴδιοι καλοὶ πατριῶται, ἐφιλοτιμοῦντο νὰ μεταδώσουν καὶ εἰς τοὺς μαθητὰς τῶν τὰ πατριωτικὰ τῶν αἰσθήματα καὶ τὸ ἐθνικὸν τῶν φρόνημα μὲ τιμίαν προαίρεσιν καὶ μὲ ζῆλον ἀγνόν. Ἐν τούτοις δὲν πρέπει νὰ παρασιωπηθῇ, ὅτι μέγα μέρος τῶν προσπαθειῶν τῶν ἔφθανε μόνον μέχρι τοῦ κατωφλίου τῆς παιδικῆς ψυχῆς. Διότι δὲν ἦσαν ἀκόμη εἰς τὴν πλειονότητα τῶν διδασκάλων γνωσταὶ αἱ ψυχολογικαὶ προϋποθέσεις τῆς διδασκαλίας ἱστορίας, ἡ ὁποία πολλὰκις ἐξεφυλίζετο εἰς ἄγονον πατριωτικὸν βερμπαλισμόν.

Ἴσως θὰ ἦτο περισσότερο ἐνδεδειγμένη διὰ τὴν τὸν ὄψιν τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος, ἰδίως τῶν μαθητῶν τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου καὶ τοῦ δημοτικοῦ, ἡ συχνότερα ὀργάνωσις καὶ τέλεσις σχολικῶν ἑορτῶν ἐπ' εὐκαιρίᾳ πανελληνίων ἢ τοπικῶν ἐθνικῶν ἐπετειῶν μὲ ἐνεργὸν συμμετοχὴν τῶν μικρῶν μαθητῶν εἰς αὐτάς. Ἀλλὰ, ἐνῶ αἱ πατριωτικαὶ συναισθηματικαὶ ἐνέργειαι εἰς τοὺς ἑορτασμοὺς αὐτοὺς ἐτελοῦντο κατὰ κανόνα ἐντὸς ἀτμοσφαιράς ἐθνικοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἀγαλλιάσεως, ἡ δὲ ψυχὴ τῶν παιδιῶν ἐδονεῖτο ἀπὸ ἐθνικὰ καὶ πατριωτικὰ βιώματα, ὁ στοχασμὸς τῶν φυσικῶν ἦτο νὰ δυσκολεύεται κάποτε νὰ παρακολουθῇ τὰς πατριωτικὰς ἐξάρσεις τοῦ διδασκαλικοῦ μονολόγου. Ὁρθῶς εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα καὶ τότε καὶ τώρα — ἄλλοτε συχνότερον — οἱ σχολικοὶ ἑορτασμοὶ γεγονότων τῆς ἐθνικῆς ἢ τῆς τοπικῆς ἱστορίας ἦσαν ἡ πρώτη μορφή τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος καὶ ἡ συμπλήρωσις καὶ ἐποπτικοποίησις αὐτοῦ εἰς τὰς ἀνωτέρας τάξεις τῶν σχολείων αὐτῶν.

Ἡ κατ' ἐξοχὴν ἐθνικὴ καὶ πατριωτικὴ μορφή, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἐδιδάσκετο τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας, ὄχι μόνον κατὰ τὰς δύο πρώτας δεκαετίας τοῦ αἰῶνός μας, ἀλλὰ καὶ καθ' ὅλοκληρον τὸν περασμένον αἰῶνα, ὠφείλετο εἰς τὴν θέλησιν καὶ τὴν προσπάθειαν τοῦ σχολείου νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν «Μεγάλην Ἰδέαν», ἡ ὁποία, ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγόν, ἦτο τὸ ἐθνικὸν ἔμβλημα καὶ ὁ ἄξων τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ἄλλης ζωῆς τοῦ ἐλευθέρου ἑλληνικοῦ κράτους. Αἱ παιδαγωγικαὶ καὶ διδασκαλικά ἀτέλεια τῆς διδασκαλίας, πού ἐξεθέσαμεν, προήρχοντο ἀπὸ τὴν ἑλλιπῆ παιδαγωγικὴν μόρφωσιν τῶν διδασκάλων καὶ γενικώτερον ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν σοβαρᾶς καὶ εὐρείας παιδαγωγικῆς κινήσεως εἰς τὴν χώραν

μας. Παρ' ὅλας ὁμως αὐτάς τὰς ἐλλείψεις, οἱ παλαιοὶ πατριῶται διδάσκαλοι κατώρθωνον νὰ μεταδίδουν τὴν ἔθνικὴν πίστιν τῶν εἰς τοὺς μαθητάς τῶν, οἱ ὅποιοι ἀνετρέφοντο μέσα εἰς τὴν καθαρὰν ἔθνικὴν ἀτμόσφαιραν τῆς «Μεγάλης Ἰδέας».

Σὺν τῷ χρόνῳ διαδίδονται καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα αἱ ἀρχαὶ τῆς ἐρβαρτιανῆς παιδαγωγικῆς, αἱ ὅποια ἐκυριάρχουν εἰς τὴν Εὐρώπην κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα. Γίνεται τώρα λόγος καὶ περὶ ἄλλου σκοποῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας πλὴν τοῦ ἔθνικοῦ. Κατὰ τὸν καθορισμὸν δηλαδὴ τῶν σκοπῶν τῆς «παιδαγωγούσης διδασκαλίας» καὶ ἰδίως τοῦ σκοποῦ τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ τροφίμου. Οἱ νέοι ἐρβαρτιανοὶ παιδαγωγοὶ ὁμιλοῦν πλέον εἰς τὴν χώραν μας περὶ «εἰδολογικοῦ σκοποῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας». Ἡ νέα αὐτὴ παιδαγωγικὴ προβάλλει τὴν ἐξῆς ἀπαίτησιν: Νὰ ἀποβλέπη ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας εἰς τὴν καλλιέργειαν καὶ ἀνάπτυξιν τῶν τριῶν βασικῶν λειτουργιῶν καὶ δυνάμεων τῆς ψυχῆς, ἤτοι τῆς νοήσεως, τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς βουλήσεως, συμφῶνως πρὸς τὰ πορίσματα τῆς κλασσικῆς ψυχολογίας, ἡ ὅποια διέκρινε τὰς ἀνωτέρω τρεῖς θεμελιώδεις ψυχικὰς λειτουργίας. Εἰς τὴν διάδοσιν τῶν παιδαγωγικῶν ἀρχῶν τοῦ Ἐρβάρτου εἰς εὐρεῖς κύκλους λειτουργῶν τῆς παιδείας συνέτεινον ἡ διδασκαλία τῆς παιδαγωγικῆς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον, ἡ παιδαγωγικὴ μόρφωσις καὶ ἐπιμόρφωσις τῶν ἐκπαιδευτικῶν καὶ οἱ ἐκ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπανακάμπτοντες νέοι παιδαγωγοὶ. Ἡ ὅλη διδασκαλία ἔπρεπε τώρα νὰ εἶναι «ἐποπτικὴ». Τὴν περὶ ἐποπτείας ἀπαίτησιν εἰσάγει καὶ τὸ πρόγραμμα τοῦ 1914. Παραλλήλως πρὸς τὸν διδασκαλικὸν μονόλογον τῆς σχολικῆς μας παραδόσεως, συνιστᾷ ἡ παιδαγωγικὴ τοῦ Ἐρβάρτου τὸν «ἀναπτύσσοντα διάλογον». Ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας καὶ τῶν ἄλλων μαθημάτων ὀργανώνεται καὶ χωρεῖ κατὰ στάδια, τὰ γνωστὰ στάδια τῆς ἐρβαρτιανῆς διδακτικῆς. Ἡ ἄσκησις τῆς μνήμης δὲν θεωρεῖται πλέον ἀρκετὴ. Ἡ νέα παιδαγωγικὴ ἀπαιτεῖ τὴν ἄσκησιν καὶ τὴν προαγωγὴν τῆς κρίσεως, ὄχι μόνον τῆς μνημονικῆς ἱκανότητος.

Ἡ παιδαγωγικὴ καὶ διδακτικὴ τοῦ Ἐρβάρτου, διαδοθεῖσα εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐπῆρεάσε περισσότερον τὴν δημοτικὴν παρὰ τὴν μέσην ἐκπαίδευσιν. Οἱ λειτουργοὶ τῆς τελευταίας (ἐλληνοδιδάσκαλοι, σχολάρχαι, καθηγηταί, γυμνασιάρχαι) ἦσαν καὶ εἶναι ἐπιφυλακτικοὶ εἰς τὴν ἀποδοχὴν παιδαγωγικῶν καὶ διδακτικῶν καινοτομιῶν. Ἐπίστευον καὶ σήμερον ἀκόμη οἱ περισσότεροι, ὅτι τὸ σπουδαιότερον εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ κατάρτισις καὶ ὁ ἐπαγγελματικὸς ζήλος τοῦ διδασκάλου, διὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ διδακτικοῦ ἔργου. Ἐπίστευον ἀκόμη οἱ λειτουργοὶ τῆς μέσης ἐκπαίδευσως, ὅτι μερικαὶ γενικαὶ καὶ θεμελιώδεις διδακτικαὶ ἀρχαὶ βεβαίως πρέπει νὰ ὑπάρχουν καὶ νὰ ἐφαρμόζονται, ὄχι ὁμως καὶ ἀλύγιστα δεσμὰ τῆς διδακτικῆς πορείας, ὅπως τὰ στάδια τοῦ Ἐρβάρτου, καταργουντα

την ἐλευθερίαν καὶ ἀτομικότητα τοῦ διδασκάλου εἰς τὸ ἔργον του. Ἀπὸ τοὺς ἄκρους συντηρητικοὺς μάλιστα, πιστοὺς εἰς τὸ σχῆμα «διδάσκειν-μανθάνειν», ἐξηκοντίζοντο καὶ ὀργίλα ἀναθέματα κατὰ τῆς παιδαγωγικῆς καὶ ἐσφαλμένοι βεβαίως ἀφορισμοί : «Ἀπὸ τότε, ποῦ ἦλθε σιτὴν Ἑλλάδα ἢ παιδαγωγικὴ καὶ ἔλειψε τὸ ξύλο ἀπὸ τὰ σχολεῖα, δὲν μαθαίνουν πιά τὰ παιδιά γράμματα». Ἡ ἐπιφυλακτικότης αὐτῆ τῶν λειτουργῶν τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως ἐδικαιολογεῖτο καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι, καθ' ὃν χρόνον διεδίδοντο εἰς τὴν Ἑλλάδα αἱ ἀρχαὶ τοῦ Ἐρβάρτου, εἶχεν ἤδη ἀρχίσει, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνος καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 20οῦ, μία γενικωτέρα ἀντίδρασις κατὰ τῆς ἔρβαρτιανῆς παιδαγωγικῆς καὶ μία νέα παιδαγωγικὴ καὶ ψυχολογικὴ κίνησις εἰς τὴν Ἀμερικὴν καὶ τὴν Εὐρώπην, ἡ ὁποία εἰς ἡμᾶς εἶναι περισσώτερον γνωστὴ μὲ τοὺς ὄρους : «τὸ νέον σχολεῖον», «τὸ σχολεῖον τῆς ζωῆς», «τὸ σχολεῖον τῆς ἐργασίας». Ἀπηχῆσεις αὐτῆς τῆς κινήσεως ἔφθανον ἤδη κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς δευτέρας δεκαετίας τοῦ αἰῶνός μας μέχρις ἡμῶν, ἰδίως ἀπὸ τὴν Γερμανίαν.

Ἐν τῷ μεταξῷ ὁ ἐκραγεῖς πρῶτος παγκόσμιος πόλεμος ἐπεβράδυνε μὲν κάπως τὸν ρυθμὸν τῆς κινήσεως ὑπὲρ τοῦ νέου σχολείου, ἀλλ' εὐθὺς μετὰ τὴν λήξιν τούτου ἐσυνεχίσθη ζωηρότερα καὶ ἐντονωτέρα ἢ νέα κινήσις, καθόσον ἐγένοντο περισσώτερον γνωσταί, ἰδίως εἰς τοὺς νέους ἐκπαιδευτικούς λειτουργοὺς μας, αἱ ἀρχαὶ τῆς ἐν Γερμανίᾳ λεγομένης μεταρρυθμιστικῆς παιδαγωγικῆς (Reformpädagogik). Τότε ἐγεννήθη καὶ εἰς τὴν χώραν μας ἡ ἰδέα τῆς «ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως», αἷτια νέου ἔθνικοῦ διχασμοῦ, σχεδὸν ὁμοίου πρὸς τὸν γνωστὸν πολιτικὸν διχασμὸν τοῦ Ἐθνους κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν. Εἰς τοὺς ὑπάρχοντας διχασμοὺς τῶν Ἑλλήνων, τὸν πολιτικὸν καὶ τὸν γλωσσικόν, προστίθεται τώρα καὶ ὁ ἐκπαιδευτικὸς, ὁ χειρότερος, ὑπὲρ καὶ κατὰ τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως. Ἡ ἔκτασις τῆς κινήσεως ὑπὲρ τοῦ νέου σχολείου, ἰδίως κατὰ τὴν τρίτην δεκαετίαν τοῦ αἰῶνός μας, ὑπῆρξεν ἄρκετὰ μεγάλη. Κρίνομεν περιττὸν καὶ ἄσκοπον νὰ ἐπαναλάβωμεν ἐδῶ τὰ ἀναθέματα τῶν νέων «πρωτοποριακῶν» παιδαγωγῶν κατὰ τοῦ παλαιοῦ σχολείου ἢ τὰ εἰδυλλιακὰ ἐγκώμια τῶν ἰδίων ὑπὲρ τοῦ νέου σχολείου. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀπεχρωμάτισεν ἡ ἀμείλικτος κριτικὴ τοῦ χρόνου καὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ ἴδια τὸ γεγονός ὅτι καὶ τὸ νέον σχολεῖον, εἴτε σχολεῖον ἐργασίας εἴτε μεταρρυθμιστικὸν ἢ διαρρυθμιστικὸν — οἱ ὅροι εἶναι παρμένοι ἀπὸ τὴν παιδαγωγικὴν γλῶσσαν τῆς ἐποχῆς — μὲ τὴν σειρὰν του περιῆλθεν εἰς κατάστασιν ὑποτιμήσεως καὶ παρακμῆς, οἷα ἡ τοῦ προηγηθέντος ἔρβαρτιανοῦ σχολείου. Οἱ συντηρητικοὶ διδάσκαλοι ἔβλεπον τὴν διαδοχὴν τῶν παιδαγωγικῶν ρευμάτων καὶ διὰ μέσου τῶν ἐφημέρων κινήσεων τῆς «παιδαγωγικῆς μόδας» ἀνεζήτησαν τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα εἶχον ἀντοχὴν καὶ σταθερότητα καὶ παρείχον ἐλπίδας ἐπιβιώσεως.

Προκειμένου τώρα περὶ τῆς ἐπιδράσεως, τὴν ὁποίαν ἡ νέα κίνησις

του «σχολείου εργασίας» ήσκησεν ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας, ἑνας ἀντικειμενικός καὶ ἔμπειρος κριτὴς τῆς σχολικῆς ζωῆς τῆς εἰκοσαετίας 1920 - 1940 θὰ εἶχε νὰ παρατηρήσῃ τὰ ἑξῆς :

α) Διαπιστοῦται περιορισμὸς ἢ τάσις πρὸς περιορισμὸν τοῦ διδασκαλικοῦ μονολόγου εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας.

β) Εἰς πολλὰ σχολεῖα οἱ μαθηταὶ ἐργαζόμενοι μεμονωμένως ἢ καθ' ὀμάδας ἀποκοτῶν τὰς ἱστορικὰς γνώσεις των ἀπὸ τὸ διδακτικὸν βιβλίον ἢ ἄλλα βοηθήματα. Ἐν τούτοις τὰ χρησιμοποιούμενα βοηθήματα δὲν εἶναι ὅλα κατὰλληλα, διότι δὲν ὑπάρχουν εἰδικαὶ ἐκδόσεις βοηθητικῶν βιβλίων διὰ τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας εἰς τὸν τόπον μας.

γ) Εἰς πολλὰ σχολεῖα μαθηταὶ ἐργαζόμενοι καθ' ὀμάδας ἢ κατὰ μόναν συντάσσουσιν ἐργασίας περὶ διαφόρων ἱστορικῶν γεγονότων, προσώπων ἢ προβλημάτων.

δ) Γενικῶς καταβάλλεται προσπάθεια, νὰ μὴ καταπονῆται ἡ μνήμη τῶν μαθητῶν, ἀλλὰ νὰ ἀσκήται ἡ κρίσις. Ὁ πόλεμος ὅμως αὐτὸς κατὰ τῆς ἀπομνημονεύσεως ἔφθασε μέχρι τοῦ σημείου νὰ εἶναι ἐπιβλαβής. Αἱ παιδαγωγικαὶ καὶ διδακτικαὶ προσπάθειαι κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ νέου σχολείου συχνὰ προσελάμβανον ἀνεπιτυχεῖς μορφάς, ποῦ ἔφερον τὴν σφραγίδα τῆς προχειρότητος καὶ τῆς ἀνεπιφυλάκτου καὶ κάποτε ἀκρίτου ἀποδοχῆς τῶν νέων ἀντιλήψεων καὶ ἰδεῶν. Θὰ μᾶς δοθῇ εἰς τὰ ἐπόμενα ἢ εὐκαιρία νὰ σχολιάσωμεν καταλλήλως μερικοὺς νέους διδακτικοὺς πειραματισμοὺς, ὀφειλομένους εἰς παρανόησιν τῶν ἀρχῶν τοῦ σχολείου ἐργασίας.

Γενικῶς περὶ τῆς ἐκπαιδευτικῆς πραγματικότητος κατὰ τὴν εἰκοσαετίαν 1920 - 1940 ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἑξῆς : Ἡ σχολικὴ πρῆξις παρουσιάζει κατ' αὐτὴν μωσαϊκὸν συντεθειμένον ἀπὸ στοιχεῖα παλαιότερα καὶ νεώτερα, κρᾶμα μορφῶν προερβαρτιανῆς, ἔρβαρτιανῆς καὶ νέας μεταρρυθμιστικῆς παιδαγωγικῆς καὶ διδακτικῆς. Ἡ ποικιλία καὶ πολυμορφία τοῦ σχολικοῦ βίου, τόσον εἰς τὴν μέσην, ὅσον καὶ εἰς τὴν στοιχειώδη ἐκπαίδευσιν, εἶχε τὴν αἰτίαν τῆς εἰς τὰς διαφορὰς τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ παιδαγωγικῆς μορφώσεως τῶν ἐκπαιδευτικῶν λειτουργῶν καὶ τῶν προϊσταμένων ἀρχῶν των, τὴν συντηρητικὴν ἢ προοδευτικὴν καὶ κοσμοθεωριακὴν ἐν γένει τοποθέτησιν ἐκάστου ἐξ αὐτῶν ἔναντι τῆς κατὰ τοὺς χρόνους τούτους γενομένης πάλης τοῦ νέου πρὸς τὸ παλαιὸν καὶ εἰς τὴν ἀντίθεσιν τῆς ἀχαλινώτου κατακραυγῆς κατὰ τῆς προγονοπληξίας ἔναντιον ὀρισμένων ψυχῶσεων τῆς σχολικῆς παραδόσεως. Ὅλα αὐτὰ τὰ φαινόμενα τῆς σχολικῆς ζωῆς τῆς εἰκοσαετίας εἶχον, ὅπως ἦτο φυσικόν, τὸν ἀντίκτυπόν των καὶ εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας. Πάντως εἶχεν ἐκ τῶν ἀνωτέρω λόγων δημιουργηθῆ μία σχολικὴ ζωὴ ἐστερημένη ὀργανώσεως καὶ ἐνότητος, πνευματικὸς χῶρος διασπώμενος ἀπὸ κεντρομόλους καὶ φυγοκέντρους δυνάμεις παραδόσεως καὶ ἐξελιξέως καὶ εἰς τελευταίαν ἀνάλυσιν

καθεστώς συγχύσεως, μέσα εις την όποιαν εκλυδωνίζοντο λειτουργοί και έπόπται τής εκπαιδεύσεως, ύφιστάμενοι και προϊστάμενοι, έλλείψει μιζς ύπευθύνου επιστημονικής και παιδαγωγικής αθθεντίας ιδεών και άξιών, ίκανής νά δώση λυτρωτικήν διεξοδον άπό τό χάος ψυχώσεων τής παραδόσεως και άσυδότην και άνευθύνων πειραματισμών επί τών κεφαλών και ψυχών τών μικρών μαθητών.

Τά βασικά αίτια τών φαινομένων αυτών τής άνωμαλίας, άρρυθμίας και συγχύσεως εις τόν σχολικόν μας βίον ήσαν ή πολλάκις άκριτος ροπή και σπουδή πρός τό νέον χωρίς νά ύποστή τοϋτο τόν άπαραίτητον καθαρμόν τοϋ χρόνου και τής έπαίδους κριτικής. Προσέτι δέ και ή εύκολία, με την όποιαν πολλοί διδάσκαλοι, ιδίως νέοι, άπαρνοϋνται και έγκαταλείπουν τά παλαιά (ιδέας, άξια, μεθόδους), μόλις τούς γοητεύσουν αί σειρηνοφδία νέων κηρυγμάτων. Λέγοντες αυτά δέν έχομεν την πρόθεσιν νά ύποτιμησωμεν την άξίαν τών επαγγελματικών άνησυχιών πολλών φιλοτίμων εκπαιδευτικών λειτουργών και την άξίαν τών άνακαινιστικών προσπαθειών των. Κατακρίνομεν μόνον την σπουδήν, με την όποιαν τρεπόμεθα πρός πάσαν άλλαγήν και μεταρρθμισιν, πρός τό έκάστοτε νέον, χωρίς νά είμεθα βέβαιοι, ότι αυτό είναι άνώτερον τοϋ παλαιοϋ. Ένφ συνήθως άναζητοϋμεν και εύρίσκομεν άπόλυτα πειστήρια τών μειονεκτημάτων τοϋ παλαιοϋ, δέν προσπαθοϋμεν με την ιδίαν έπιμονήν νά άνερώμεν ύπεϋθυνον βεβαιότητα διά τό άδοκιμαστον νέον, τό όποιον καλή τή πίστει άποδεχόμεθα ως άνώτερον. Τά δυσάρεστα αποτελέσματα τής άκαιρου και άδικαιολογήτου μεταρρθμιστικής σπουδής ήρχισαν ήδη νά γίνωνται αισθητά και εις την διοικησιν και εις εύρεϊς κύκλους λειτουργών τής μέσης παιδείας<sup>1</sup> κατά τά τελευταία έτη τής εικοσαετίας 1920 - 1940, ότε και ήρχισε νά εκδηλώνεται και νά γενικεύεται ό πόθος πρός άρσιν τής επικρατούσης συγχύσεως και πρός επιβολήν τάξεως εις τό χάος, πού έπαρουσίαζεν ή εκπαιδευτική πραγματικότητα τής χώρας μας εις πλείστας μορφάς αυτής.

Άς παρακολουθήσωμεν τώρα την εξέλιξιν τών άντιλήψεων περι τοϋ έθνικου σκοποϋ τοϋ μαθήματος τής ιστορίας κατά την εικοσαετίαν μετά τόν πρδτον παγκόσμιον πόλεμον. Και αί νεώτεροι άντιλήψεις δέν διαφέρουν κατά βάσιν άπό τās παλαιότερας, ως πρός τό ότι ή διδασκαλία τής ιστορίας πρέπει νά προάγη τό έργον τής έθνικης άγωγής τών μαθητών και ότι ένας άπό τούς κυρίους σκοπούς της είναι ό έθνικός. Άλλ' ως πρός τό περιεχόμενον τοϋ έθνικου σκοποϋ τοϋ ιστορικού μαθήματος και

1. Πρβλ. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, 'Ο έθνικός και άνθρωπιστικός χαρακτήρ τής μέσης παιδείας. (Έναρκτήριον μάθημα τοϋ συγγραφέως ως Διευθυντοϋ τοϋ Διδασκαλείου τής Μέσης Έκπαιδεύσεως). Περιοδ. «Άρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Έπιστημών», τόμ. 18, 1938. Πρβλ. την ύπ' άρ. 42842 τής 24ης Ίουνίου 1934 εγκύκλιον τοϋ Ύπουργείου Παιδείας πρός τās εκπαιδευτικάς άρχάς και τά σχολεία τοϋ κράτους.

της έθνικης καθόλου άγωγής τών μαθητών παρατηρείται μία βαθμιαία μεταλλαγή αντίληψεων. Είδομεν, πώς τὸ παλαιότερον σχολεῖον άντελαμβάνετο τὸν σκοπὸν τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας. Τὸν ἤθελεν ἀποκλειστικῶς ἔθνικόν, χρωματισμένον μὲ τὸ έντονον ἔθνικιστικόν χρῶμα τῆς «Μεγάλης Ἰδέας», ἡ ὁποία ὁμως κατ' οὐσίαν δέν ἦτο κήρυγμα σωβινιστικόν, παρακινῶν εἰς κατακτητικούς πολέμους ξένων ἔδαφών, ἀλλ' ἦτο μία ἠχηρά παρακείμεσις τοῦ ἔθνους πρὸς ἀνάκτησιν παναρχαίων ἑλληνικῶν ἔδαφών καὶ πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν ὑποδούλων ἀδελφῶν μας ἀπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγόν. Ἡ βαθμιαία τροποποίησις τῶν αντίληψεων περὶ ἔθνικῆς άγωγῆς ἤρχισεν ἤδη ἀπὸ τῆς δευτέρας δεκαετίας τοῦ αἰῶνός μας. Γίνεται σιγά - σιγά μία ἐκτριβή τοῦ ἔθνικιστικοῦ χρώματος ἀπὸ τὸ ἔθνικὸν ἔργον τοῦ σχολείου. Συντελεσταὶ αὐτῆς τῆς βαθμιαίας ἐξασθηήσεως τοῦ πατριωτικοῦ ἔργου τοῦ σχολείου ἦσαν τὰ ἐξῆς γεγονότα : Πρῶτον ἡ κίνησις, κατὰ τοῦ «στεῖρου ἔθνικισμοῦ», ὠρισμένων «προοδευτικῶν» παιδαγωγῶν, μετεκπαιδευθέντων εἰς τὸ ἐξωτερικόν, κίνησις έντυπωσιακῆ, συγκινοῦσα ἰδίως τοὺς νεωτέρους διδασκάλους καὶ ἄλλους, ὡς προερχομένη ἀπὸ εὐρωπαϊκῆς μορφώσεως προοδευτικῶς πνευματικῶς ἀνθρώπους, κηρύσσοντας τὰ συναρπαστικά συνθήματα τῆς ἀνανεώσεως τῆς παραδόσεως, τῆς ἀναδημιουργίας καὶ τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ τόπου. Οἱ νέοι οὗτοι φορεῖς τῆς νεοελληνικῆς «*intelligenzia*» ἐφρόνουν, ὅτι τὸν σωβινισμόν τῶν παλαιότερων γενεῶν ἔπρεπε νὰ ἀντικαταστήσῃ μία λελογισμένη φιλοπατρία καὶ ὅτι ἦτο πλέον καιρὸς νὰ ἀπαλλαγῇ σωβινιστικῶν καὶ χιμαιρικῶν ἐπιδιώξεων τὸ ἔργον τῆς ἔθνικῆς άγωγῆς τῶν ἑλληνοπαίδων καὶ νὰ προσλάβῃ νέον, «συγχροτισμένον» περιεχόμενον, διὰ νὰ καταστῇ δημιουργικὸν καὶ γόνιμον.

Δεύτερος συντελεστῆς τῆς μεταλλαγῆς τῶν παλαιότερων αντίληψεων περὶ τοῦ ἔθνικοῦ ἔργου τοῦ σχολείου ὑπῆρξεν ἡ μετὰ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον καὶ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν διάχυτος εἰς τὴν σχολικὴν μας πραγματικότητα τάσις νὰ διδάσκεται ἡ ἱστορία «ἀντικειμενικῶς», νὰ ἐκτιμᾶται κατ' ἀξίαν ἡ ἱστορικὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων, νὰ μὴ ἐξαίρεται αὐτὴ ἀδίκως εἰς βάρους ἔχθρικῶν ἢ ἄλλων λαῶν καὶ πρὸς τοῦτοις νὰ παρουσιάζεται καὶ νὰ κρίνεται κατ' ἀξίαν καὶ ἡ συμβολὴ τῶν ἄλλων λαῶν εἰς τὸν ἀνθρώπινον πολιτισμόν. Ἡ ἀνωτέρω τάσις γίνεται φανερά εἰς τὰς νεωτέρας ἐκδόσεις τῶν παλαιότερων διδακτικῶν βιβλίων τῆς ἱστορίας, ἰδίως δὲ εἰς τὰ νέα διδακτικά ἔγχειρίδια τὰ συνταχθέντα μετὰ τὸ 1922. Ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο ἀπηύθυνεν ἡ ἑλληνικὴ πολιτεία ἐπίσημον σύστασιν πρὸς τοὺς συγγραφεῖς διδακτικῶν βιβλίων<sup>1</sup>.

1. Ὑπ' ἀρ. 1475 προκήρυξις τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας «περὶ τοῦ τρόπου τῆς συγγραφῆς βιβλίων τῆς ἱστορίας τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως». (Ἐφημ. Κυβερν. τευχ. Β', 31 Ἰανουαρ. 1929, ἀρ. φύλλ. 11). Ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα εἶναι συντεταγμένη καὶ ἡ ὑπ' ἀρ. 10690



Τὰ αἰτία τῶν κινήσεων καὶ τῶν τάσεων, αἱ ὁποῖαι ἐξετέθησαν ἀνωτέρω καὶ εἶχον αἰσθητὸν ἀντίκτυπον, τόσον εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας, ὅσον καὶ γενικώτερα εἰς τὸ ἐθνικὸν καὶ πατριωτικὸν ἔργον τοῦ σχολείου, πρέπει νὰ ζητηθοῦν εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν κατάστασιν, ἡ ὁποία ἐδημιουργήθη καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν μετὰ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον καὶ εἰς τὴν ὅλην μεταπολεμικὴν νοοτροπίαν. Τὸ ἀντιμilitarιστικὸν πνεῦμα, ποῦ ἀνεπτύχθη ὡς φυσικὴ ἀντίδρασις κατὰ τοῦ τόσας συμφορὰς προκαλέσαντος παγκοσμίου πολέμου, ἡ ἐκ τῶν κάτω ἐκπορευομένη κίνησις πρὸς πολιτικὰς καὶ κοινωνικὰς μεταρρυθμίσεις, ὁ ἐν Ἑλλάδι ἀντίκτυπος τοῦ πνεύματος τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν καὶ ἡ ὅλη φιλειρηνικὴ κατεύθυνσις τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς μετὰ τὸν πόλεμον, τῆς ὁποίας ἀποτελέσματα ἦσαν, πλὴν ἄλλων, ἡ σύναψις συμφωνιῶν μετὰ τῆς Τουρκίας καὶ τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν πρὸς ἀνάπτυξιν πνευματικῶν, οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν σχέσεων μὲ αὐτὰς (βαλκανικοὶ ἀγῶνες, βαλκανικὰ συνέδρια, ἐμπορικαὶ συμβάσεις, ἀπὸ κοινοῦ ἐορταζόμεναι ἐθνικαὶ ἑορταὶ κ.λπ.), ὅλα αὐτὰ ἐκαλιέργησαν τὴν νέαν ἀτμόσφαιραν, μέσα εἰς τὴν ὁποίαν ἐξετράφη ἡ βαθμιαία μεταλλαγή ἀντιλήψεων ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ ἐθνικοῦ σκοποῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας καὶ γενικώτερον τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς τῶν μαθητῶν. Ἡ μεταλλαγή αὕτη δὲν ἦτο ἀπλῶς θεωρητικὴ, ἀλλ' εἶχεν ἐπίδρασιν καὶ εἰς τὴν σχολικὴν πρᾶξιν. Εἰς ἐπίσημον ἐγκύκλιον τοῦ τότε Ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας<sup>1</sup> πρὸς τὰ σχολεῖα τονίζεται, ὅτι ἡ «Μεγάλῃ Ἰδέᾳ» ἦτο τὸ ἰδεῶδες τοῦ πρώτου αἰῶνος τοῦ ἐλευθέρου κράτους· ἤδη πρέπει αὕτη νὰ προσλάβῃ νέον περιεχόμενον καὶ νὰ νοηθῇ ὡς τὸ ἰδεῶδες «τῆς ἐθνικῆς ἀναγεννήσεως, ἧτοι τῆς λαϊκῆς εὐημερίας καὶ τῆς δημιουργίας ἀνωτέρου νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ».

Σύμφωνα μὲ τὰ ἐκτεθέντα ἢ νέα τάσις, ἡ ὁποία προσέλαβεν ἐπικρατεστέρα καὶ μᾶλλον ὀριστικὴν μορφήν κατὰ τὴν εἰκοσαετίαν μετὰ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον, ἡ τάσις, ἡ ὁποία ἐκφράζει τὰς κεντρικὰς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης περὶ τοῦ ἐθνικοῦ σκοποῦ καὶ τῆς ἀγωγῆς καθόλου καὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας, ἔχει τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά :

α) Εἶναι τάσις ἐθνικὴ. Κατ' αὐτὴν γνώρισμα τῆς φιλοπατρίας εἶναι ἡ προσήλωσις καὶ ἀγάπη πρὸς πᾶν τὸ ἑλληνικὸν καὶ ἡ συναίσθησις, ὅτι ὁ ἀγαπῶν τὴν πατρίδα ἔχει ὑποχρέωσιν νὰ μετέχη μὲ ὅλας τὰς δυνάμεις καὶ ἰκανότητάς του τῆς πολιτιστικῆς ἐργασίας, ἡ ὁποία τελεῖται εἰς τὴν πατρίδα του. Ἐκ τῆς ἀγάπης αὐτῆς πρὸς τὴν πατρίδα ἀπορρέει ὡσαύτως

---

προκήρυξις «περὶ τοῦ τρόπου τῆς συγγραφῆς κ.λπ. τῶν διδακτικῶν βιβλίων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως» (Ἐφημ. Κυβερν. Τεχν. Β', 18 Φεβρουαρίου 1936, ἀρ. φύλλ. 33).

1. Ὑπ' ἀριθ. 80871 τῆς 30ῆς Δεκεμβρίου 1930 ἐγκύκλιος τοῦ Ὑπουργοῦ Παιδείας Γ. Παπανδρέου.

και η υποχρέωσις κράτους και πολιτών να υπεραμύνονται της πατρίδος των εν περιπτώσει επιθέσεως άλλου κράτους κατ' αυτής προς διατήρησιν της εδαφικής άκεραιότητος της χώρας των.

β) Άποκρούει τόν εθνικισμόν η σωβινισμόν, ό όποιος εκτρέφει μίσος κατά των άλλοεθνών, κινεί εις κατακτητικούς πολέμους εις βάρος άλλων λαών και άποτελεί πρόσκομμα εις την ειρήνην του σύμπαντος κόσμου.

γ) Άποκρούει τόν διεθνισμόν, ώς άρνούμενον την ιδέαν του έθνους· διότι η ιδέα αυτή δέν άντιστρατεύεται προς την ιδέαν της διεθνούς συνεργασίας και της ειρηνικής διαβίσεως των λαών.

Συνοψίζομεν : Η νέα τάσις καλλιεργεί τόν εθνισμόν, είναι δε άντίθετος, άφ' ενός μέν προς τόν άκρον εθνικισμόν η σωβινισμόν, άφ' έτέρου δε προς τόν διεθνισμόν η άνεθνή κοσμοπολιτισμόν.

Έν τούτοις δέν πρέπει να παρασιωπηθής, ότι εκάτέρωθεν της εκτεθείσης νέας άντιλήψεως και τάσεως περι του εθνικού σκοπού της άγωγής υπάρχουν και εκδηλώνονται δύο ακόμη άντιλήψεις και τάσεις εκ διαμέτρου άντίθετοι προς άλλήλας· μία «άριστερίζουσα» και άλλη άκρως συντηρητική.

Η πρώτη τάσις, η «άριστερίζουσα», προέρχεται από τους επιδιώκοντας συνειδητήν σύγχυσιν των πραγμάτων. Αυτοί, κινούμενοι από κοσμοθεωρητικήν άφετηρίαν, εκμεταλλεύονται την κίνησιν κατά του εθνικισμού και σωβινισμού προς πραγματοποίησιν των πολιτικοκοινωνικών σκοπών και επιδιώξεών των, μετατοπίζουν δε την αντίδρασιν κατά του σωβινισμού επί πεδίου άντεθνικού και κατακρίνουν τόν εθνικισμόν, διά να προχωρήσουν εις αντίδρασιν κατά του εθνισμού. Αυτά διά την πρώτην τάσιν, η όποία είναι ιδιαιτέρως συμπαθής εις τα πολιτικά κόμματα της άριστερας και άποβλέπει εις βαθμιαίαν και έμμεσον πολιτικοποίησιν της παιδείας διά της έξασθενήσεως του ύπερπολιτικού και ύπερκομματικού χαρακτήρος της έθνικης άνθρωπιστικής ταύτης λειτουργίας.

Η δευτέρα τάσις εκπροσωπείται υπό συντηρητικών εκπαιδευτικών λειτουργών και όχι άσημάντου μερίδος της ελληνικής κοινωνίας. Αυτοί όλοι έμμένουν εις τας παλαιότερας άντιλήψεις περι έθνικης άγωγής και έθνικών ιδανικών της εκπαίδευσεως. Το έργον της διδασκαλίας της ιστορίας κατ' αυτούς είναι και πρέπει να είναι κυρίως έξυψωτικόν του έθνικού φρονήματος. Ο δε έθνικός φρονηματισμός των μαθητών δέν επιτυγχάνεται, λέγουν, με κηρύγματα φιλειρηνικά και με σκοπόν άγωγής στερούμενον μονίμου, σταθερού, συγκεκριμένου και άπολύτως έθνικού περιεχομένου, αλλά με συνεχή και αδιάλειπτον προσήλωσιν προς τα αιώνα έθνικά ιδανικά της Έλληνικής φυλής, τα όποια έξέθρεψαν και ένέπνευσαν τούς ήρωας του 1821 και των πολέμων 1912 - 1913. Οί άνθρωποι αυτών των άντιλήψεων δέν κηρύσσουν άπροκάλυπτον σωβινισμόν. Θεωρούν όμως ύδαρες

καί ρευστόν τὸ περιεχόμενον τῶν ἐθνικῶν ἰδανικῶν καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς, ὅπως τὸ ἀντιλαμβάνεται ἡ ἤδη ἐκτεθεῖσα <sup>1</sup> κεντρικὴ τάσις, ρευστόν δὲ κατὰ τοῦτο, καθόσον ὁ πόλεμος κατὰ τοῦ ἐθνικισμοῦ ἢ σωβινισμοῦ εἶναι πολὺ εὐκόλον νὰ κατολισθήσῃ ἀσυνειδήτως καὶ νὰ ἐκτραπῇ εἰς πόλεμον κατὰ τοῦ ἐθνισμοῦ καὶ τῆς ιδέας τοῦ ἔθνους. Πλὴν δὲ τούτου φρονοῦν, ὅτι τὰ ἔθνη, ποῦ θέλουν νὰ ζήσουν καὶ νὰ διατηρήσουν ἀλόβητον καὶ ἀναλλοίωτον τὴν ἐθνικὴν τῶν οὐσίαν καὶ ἰδιοτυπίαν δὲν μεταβάλλουν ἐθνικὰ ἰδεώδη κατὰ τὰς περιστάσεις καὶ τὰς ἐποχάς, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἐκάστοτε πνεόντων ἀνέμων καὶ τῶν τάσεων, ποῦ ἐπικρατοῦν εἰς τὴν πολιτικὴν ζοὴν τῶν ἢ τὴν διεθνή ἀτμόσφαιραν· ἀλλ' ἐμμένουν εἰς αἰωνίαν ἐθνικὰς ἀρχὰς καὶ ἀξίας, διατηροῦν καὶ θεραπεύουν βαθύτατα ριζωμένας εἰς τὴν ἐθνικὴν ψυχὴν τῶν πεποιθήσεις, παραδόσεις καὶ νοσταλγίας «κατὰ ταῦτα ἀεὶ ὡσαύτως ἐχούσας» <sup>2</sup>.

Διὰ ταῦτα νομίζουσιν, ὅτι τὸ σχολεῖον ὀφείλει νὰ εἶναι κυρίως φυτώριον συνειδητῶν Ἑλλήνων ἐθνικοφρόνων πολιτῶν, πιστῶν εἰς τὰ πάτρια καὶ τὰς αἰωνοβίους πεποιθήσεις καὶ παραδόσεις τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς.

Οἱ φίλοι καὶ θιασῶται τῆς παλαιᾶς σχολικῆς παραδόσεως ἦσαν τῆς γνώμης, ὅτι τὸ μεταπολεμικὸν ἀντιμιλιταριστικὸν πνεῦμα ἦτο προσωρινὸν ἐπιγένημα τοῦ πολέμου. Κατ' αὐτοὺς τὰ φιλειρηνικὰ κηρύγματα τῶν μεγάλων κρατῶν, ποῦ εἶχον ἀπήχησιν καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἦσαν ἐν ἀφελὲς πρόσχημα, ὑπὸ τὸ ὅποιον ἐκαλύπτοντο εἰς ὄλους τοὺς λαοὺς πολεμικοὶ ἐξοπλισμοὶ δι' ἓνα νέον παγκόσμιον πόλεμον καὶ ἀνασύνταξις τῶν ἐθνικῶν δυνάμεων· τὰ δὲ ἐν Εὐρώπῃ δικτατορικὰ καθεστῶτα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τὰ ἔχοντα ἐκδήλους ἐθνικὰς κατευθύνσεις, κατ' αὐτοὺς ἐσήμαινον ὀριστικὴν ἔκλειψιν τοῦ προσκαίρου φιλειρηνικοῦ καὶ ἡττοπαθοῦς πνεύματος, τὸ ὅποιον εὐλόγως προεκάλεσεν ὁ κάματος ἔνεκα τοῦ πολέμου, καὶ ἀναγέννησιν τῶν ἀκραίωντων ἐθνικῶν ἰδεωδῶν. Αἱ γνώμαι αὗται περὶ τῆς ἀνάγκης, ὅπως εἰς τὸ ἔργον τοῦ σχολείου δοθοῦν περισσότερον σαφεῖς καὶ συγκεκριμέναι ἐθνικαὶ κατευθύνσεις, τὰς ὁποίας ἐφαίνετο νὰ υἰοθετῇ καὶ μερὶς τοῦ πολιτικοῦ κόσμου τῆς χώρας, ἤρχισαν νὰ ἐπηρεάζουν κάπως τὴν σχολικὴν πρᾶξιν <sup>3</sup> καὶ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη

1. Βλ. ἄνωτ., σελ. 51 κ.ε.

2. Πλ. Φαῖδ. 78 δ, Σοφ. 248 α, Τίμ. 41 δ, Νόμ. 868 ε, κ.ἄ.

3. Εἰς τὴν ἐπίσημον ἔκθεσιν πεπραγμένων τοῦ Υπουργείου Παιδείας κατὰ τὸ ἔτος 1934 γράφονται τὰ ἑξῆς: «Τὸ Ἐπιτελεῖον ἐπεδίωξε τὴν τόνωσιν τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος τῶν μαθητῶν. Πρὸς τοῦτο δι' ἐγκυκλίων καὶ διὰ προσωπικῆς ἐπεμβάσεως τῶν ἀρμοδίων ὀργάνων ἐπεστήθη ἡ προσοχὴ τῶν εκπαιδευτικῶν λειτουργῶν εἰς τὸν ἐθνικὸν φρονηματισμὸν τῶν μαθητῶν, ἐτιμωρήθη δὲ οἰαδήποτε ἀριστερίζουσα ἐκδήλωσις, ἡ ὁποία παρετηρήθη εἴτε μεταξὺ τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ εἴτε μεταξὺ τῶν μαθητῶν». (Δελτίον Ὁμοσπονδίας Λειτουργῶν Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, Δεκέμβριος 1934, σ. 237).

της εικοσαετίας 1920 - 1940 και να καταβάλλεται προσπάθεια, να στραφεί το σχολείον προς τας άκραιφνεῖς εθνικὰς και συντηρητικὰς ἀρχὰς τῆς παλαιότερας ἀγωγῆς και νὰ ἀνασυνδεθῆ με τὰς εθνικὰς παραδόσεις τοῦ παλαιότερου σχολείου.

Εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν ἀντιλήψεων περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰς τὴν χώραν μας, παλαιότερων και νεωτέρων, ἤσκησαν ἐπίδρασιν, ἐκτὸς τῶν νεοελληνικῶν συνθηκῶν, ποὺ ἐξεθέσαμεν, και αἱ ἀντιλήψεις περὶ τῶν θεμάτων αὐτῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπεκράτουν εἰς τὴν Γερμανίαν<sup>1</sup> και τὴν Γαλλίαν. Εἰδικώτερον σημειοῦμεν, ὅτι διὰ λόγους ὀργανωτικῆς φύσεως και κατὰ τὸ γαλλικὸν ἀναλυτικὸν πρόγραμμα τοῦ 1925<sup>2</sup> ἐγκατελείφθησαν και εἰς τὴν χώραν μας διὰ τοῦ προγράμματος τοῦ 1931 οἱ δύο κύκλοι τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας και ἐθεσπίσθη εἰς κύκλος ἐξαετοῦς διδασκαλίας ἀπὸ τῆς πρώτης μέχρι τῆς ἑκτῆς τάξεως τοῦ γυμνασίου.

Ἡ ἐκπαιδευτικὴ πραγματικότης κατὰ τὴν εικοσιπενταετίαν ἀπὸ τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου μέχρι σήμερον παρέλαβε παρὰ τῆς προηγηθείσης εικοσαετίας 1920 - 1940, ποὺ ἐξιστορήσαμεν, ἐν ἐκπαιδευτικῶν καθεστῶς θεωρίας και σχολικῆς πράξεως συγκεχυμένον και ἐστερημένον ὀργανικῆς ἐνότητος διὰ τοὺς ἐκτεθέντας εἰς τὰ προηγούμενα λόγους.

Εἰς τὸ ρευστὸν και χαλαρὸν περιεχόμενον τοῦ σκοποῦ τοῦ ἐθνικοῦ ἔργου τῆς Παιδείας προσέδωκε πυκνότητα και συνοχὴν και ζῶην τὸ περίφημον «ΟΧΙ», τὸ ὁποῖον τὸ ἔθνος ἠνωμένον ἀντέταξε κατὰ τὸ 1940 εἰς τὴν ἐξῶθεν ἐπιδρομὴν, ἀγωνιζόμενον ὑπὲρ βωμῶν και ἑσπιῶν. Τὸ πανελληνιον ἀγωνιστικὸν φρόνημα και ἡ ἐθνικὴ ἀνάτασις τοῦ 1940 εἰσέδυσαν εἰς ὅλα τὰ

1. Περὶ τῆς ἱστορίας τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰς τὴν Γερμανίαν βλ. α) Διὰ τὰ δημοτικὰ σχολεῖα : R i c h t e r, Die Methodik des Geschichtsunterrichts der Volksschule in ihrer geschichtlichen Entwicklung, παρὰ K e h r, Geschichte der Methodik des deutschen Volksschulunterrichts, Bd II, 1888<sup>2</sup> και H. F r e u d e n t h a l, Aderthalb Jahrzehnte Geschichtsmethodik ἐν Zeitschrift für Deutsche Bildung, Heft 3, 1926 σ. 194 κ.έ. β) Διὰ τὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαίδευσεως : N e u b a u e r ἐν R e i n s Enzyklopädie, 2. Aufl., Bd III, σ. 482 κ.έ. και S c h n e i l, Der Geschichtsunterricht in den höheren Schulen, ἐν Neue Jahrbücher für Pädagogik, XX, 1917, σ. 163 κ.έ. Πρβλ. E. W e n i g e r, Die Grundlagen des Geschichtsunterrichts, Leipzig und Berlin 1926, σ. 19 κ.έ.

2. Enseignement secondaire, horaires, programmes et instructions, Paris (Libr. Armand Colin), 1925. Περὶ τοῦ προγράμματος τούτου βλ. Bulletin of the International Committee of Historical Sciences, No. 23, 1934, σ. 158.

Νεωτέραν περὶ τοῦ θέματος τούτου βιβλιογραφίαν βλ. εἰς τὰ περιοδικὰ : 1) Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, ἐκδιδόμενον ὑπὸ K. D. E r d m a n n και F. M e s s e r s c h m i d, Stuttgart 1950 κ.έ. 2) Geschichte in der Schule, Berlin. 3) Gesellschaft, Staat, Erziehung - Freiheit und Verantwortung, ἐκδιδόμενον ὑπὸ M e s s e r s c h m i d, M i n s s e n και S e i t z e r, Frankfurt a. M. 1958 κ.έ.

εκπαιδευτικά ιδρύματα της χώρας και πρὸς στιγμὴν ἐφάνη καὶ ἐπιστεύθη, ὅτι τὸ σχολεῖον τῆς Ἑλλάδος ἐπαηλόθη ὀριστικῶς εἰς τὰς παραδόσεις τῶν μαραθωνομάχων καὶ τῶν ἡρώων τοῦ 1821 καὶ τοῦ 1912 - 1913.

Τὰ γεγονότα τῆς πολεμικῆς καὶ μεταπολεμικῆς περιόδου ἀντὶ νὰ μονιμοποιήσουν τὸ πνεῦμα τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος καὶ τῆς ἐκπαιδευτικῆς σταθερότητος, τὴν ὁποίαν προοιωνίζοντο ἡ ἔξαρσις καὶ ἡ ἀνάτασις τοῦ 1940, ἐπανεφέραν καὶ ἐνίσχυσαν τὴν σύγχυσιν εἰς τὸν ἰδεολογικὸν καὶ θεωρητικὸν κόσμον τοῦ σχολείου καὶ εἰς τὴν σχολικὴν πρᾶξιν, ὥστε νὰ καταστῇ γενικὴ συνείδησις, ὅτι ἡ ἐκπαιδευτικὴ πραγματικότης τῆς πρώτης μετὰ τὸν πόλεμον δεκαετίας ἀπετέλει χάος, εἰς τὸ ὁποῖον ἔπρεπε νὰ ἐπιβληθῇ τὸ ταχύτερον πρόγραμμα οὐσιαστικῆς ἐργασίας, ρυθμὸς καὶ τάξις.

Μέσα εἰς τὴν σύγχυσιν καὶ τὸ χάος τῆς ἐκπαιδευτικῆς πραγματικότητος κατὰ τὴν πρώτην μεταπολεμικὴν δεκαετίαν ἐλησμονήθησαν καὶ ὁ Ἔρβαρτος καὶ τὸ «σχολεῖον ἐργασίας» καὶ αἱ τολμηραὶ ἐπιδιώξεις τῆς «μεταρρυθμιστικῆς παιδαγωγικῆς» καὶ τὸ γενικὸν αἷτημα ἦτο : πῶς θὰ ξαναγίνῃ τὸ σχολεῖον μας σχολεῖον γραμμάτων καὶ ἀνθρωπιᾶς. Ἄπηχῆσαι τῶν κλυδωνισμῶν τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ βίου τῆς χώρας ἦσαν ἀναπόφευκτοὶ καὶ εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία κατὰ τὴν καθημερινὴν πρᾶξιν τοῦ σχολείου ἤρκετο εἰς τὴν παραδεδομένην μέθοδον τῆς παροχῆς στοιχειωδῶν ἱστορικῶν γνώσεων καὶ εἰς ὀλιγωτέρας περιπτώσεις (ἰδίως τῶν προτύπων καὶ πειραματικῶν σχολείων) ἐσκόπει εἰς τὴν ἄσκησιν τῆς αὐτενεργείας τῶν μαθητῶν, οἱ ὅποιοι ἀναλαμβάνουν τώρα τὴν σύνταξιν μικρῶν ἱστορικῶν ἐργασιῶν. Αἱ ἐργασίαι αὗται ἀπετέλουν τὴν «ἐφαρμογὴν», τὸ τρίτον στάδιον τῆς λεγομένης διδακτικῆς μεθόδου τῆς «τριμεροῦς πορείας» τῆς διδασκαλίας, κρατοῦσης εἰς τὸ Διδασκαλεῖον Μέσης Ἐκπαιδύσεως.

Δύο διάχυτα αἰτήματα προεβάλλοντο μετὰ τὸν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον ὑπὸ ποικίλας μορφάς ἕκαστον εἰς τὴν πνευματικὴν καὶ παιδαγωγικὴν - σχολικὴν ζωὴν τῆς χώρας : Τὸ αἷτημα τῆς ἐξυγιάνσεως καὶ τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῆς παιδείας ἀφ' ἐνός, ὡς ἀντίδοτον ἀφελληνιζουσῶν ροπῶν, καὶ τὸ αἷτημα μιᾶς νέας ὀργανώσεως καὶ προσαρμογῆς τῆς παιδείας πρὸς τὰς νέας μεταπολεμικὰς συνθήκας διὰ μιᾶς θεμελιώδους ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως ἀφ' ἑτέρου. Οἱ φορεῖς τοῦ πρώτου αἰτήματος τῆς ἐξυγιάνσεως καὶ ἐλληνοποιήσεως τῆς ἐθνικῆς παιδείας προέβαλλον τὰς δύο αὐτὰς ἀπαιτήσεις τῶν διὰ νὰ ἀπαλλάξουν τὴν παιδείαν τῆς χώρας μας ἀπὸ τὸν κίνδυνον τῆς πολιτικοποιήσεως καὶ κομματικοποιήσεως, ποῦ ἦσαν ἐπακόλουθον τῶν γεγονότων καὶ ἀνωμαλιῶν τῆς πολεμικῆς καὶ μεταπολεμικῆς περιόδου. Οἱ αὐτοὶ θιασῶται τοῦ πρώτου αἰτήματος ἔβλεπον τὴν ἀνάγκην τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῆς ἐθνικῆς παιδείας ὡς ὑπερτέραν τῆς ἀνάγκης τῆς προσαρμογῆς τοῦ σχολείου πρὸς τὰς νέας μεταπολεμικὰς, ἐπιστημονικὰς, κοινωνικὰς καὶ οἰκονομικὰς συνθήκας τῆς τεχνολογικῆς καὶ ἄλλης προόδου. Διὰ τοῦτο δέ,

προέτεινον όχι ριζικήν «μεταρρυθμισιν», ἀλλὰ «διαρρυθμισιν» τῶν ἐκπαιδευτικῶν μας πραγμάτων.

Οἱ φορεῖς τοῦ δευτέρου αἰτήματος μιᾶς ριζικῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως, ἀκολουθούσης τὴν νέαν μεταρρυθμιστικὴν μεταπολεμικὴν τάσιν, ἡ ὁποία ἐξεδηλοῦτο εἰς ὁλόκληρον τὴν Εὐρώπην, συνέθετον τὸ μεταρρυθμιστικὸν τῶν αἴτημα, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀπὸ στοιχεῖα τῆς μεταπολεμικῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς εἰς τὴν Εὐρώπην, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπὸ παλαιότερα ἑλληνικὰ μεταρρυθμιστικὰ κατὰλοιπα καὶ ἐπιβιώσεις τῶν τάσεων τῆς ἐκπαιδευτικῆς καὶ γλωσσικῆς πολιτικῆς τῆς ἐποχῆς περὶ τὰ 1910 καὶ περὶ τὰ 1930.

Ἡ ἐκπαιδευτικὴ μας πραγματικότης εἰσῆλθεν οὕτω εἰς τὴν ἑβδόμην δεκαετίαν τοῦ αἰῶνός μας διμέτωπος τόσον εἰς τὴν θεωρίαν, ὅσον καὶ εἰς τὴν πράξιν, ἐνῶ τὰ ὑποτυπώδη νήματα τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ τῶν δύο μετώπων κατηύθυνεν ἡ εἰσδύουσα εἰς τὸ σχολεῖον καὶ τὴν ἔθνικὴν παιδείαν πολιτικὴ. Ἡ πολιτικοποίησις τῆς παιδείας ἐξεδηλοῦτο ἐντονωτέρα εἰς τὰς ὀργανώσεις κομματικῶν, φοιτητικῶν «νεολαίων» εἰς τὰ ἀνώτατα ἐκπαιδευτικὰ ἴδρυματα τῆς χώρας.

Μία προσπάθεια καθορισμοῦ ἐνιαίας ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς, σεβαστῆς ἀπὸ ὅλα τὰ κόμματα, ἔμεινεν ἄνευ ἀποτελέσματος, διότι ἔλησμονήθη συντόμως ἡ ἀντίληψις καὶ ἡ ἀρχὴ περὶ ἐφαρμογῆς ἐνιαίας ἔθνικῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς καὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς εἰσηγητὰς καὶ συνηγόρους τῆς<sup>1</sup>.

Ὑπὸ τὰς ἐκτεθείσας προοπτικὰς τῶν δύο ἀντιθετικῶν τάσεων ἐκινήθη ἡ ἐκπαιδευτικὴ πραγματικότης τῆς ἑβδόμης δεκαετίας τοῦ αἰῶνός μας μέχρι τῆς καθιερωσῆς τοῦ συγχρόνου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Κυβερνήσεως ἀπὸ τοῦ 1967 κ.έ.

Τὰ νέα νομοθετικὰ μέτρα<sup>2</sup>, τὰ καθορίσαντα τὰ ἀναλυτικὰ καὶ ὠρολόγια προγράμματα τῶν σχολείων τῆς στοιχειώδους καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως, ἐστηρίχθησαν ἐπὶ τινων θεωρητικῶν προϋποθέσεων τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαι-

1. Ἡ ἀπουχία τοῦ ἔργου τῶν τοιοῦτων γνωμοδοτικῶν ἐπιτροπῶν, συμβουλίων καὶ συνεδρίων ὀφείλεται κατ' ὁσίαν εἰς τὴν σύνθεσίν των, ἡ ὁποία κατὰ κανόνα δὲν ἐγίνετο ἐπὶ τῇ βάσει κριτηρίων ἐπιστημονικῆς εἰδικότητος καὶ ἀντικειμενικότητος τῶν μετεχόντων ὡς μελῶν εἰς αὐτὰ. Συνήθως ἀποκλείονται τοιοῦτων ἐπιτροπῶν καὶ συμβουλίων πρόσωπα ἀχρωμάτιστα πολιτικῶς, ἀφιερωμένα διὰ βίου εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν παιδείαν, μακρὰν οἰασθῆποτε θεσισθρίας, διαθέτοντα δὲ πλουσίαν ἐκπαιδευτικὴν ἐμπειρίαν, μετριοπάθειαν καὶ ἀντικειμενικότητα, ἐνῶ σχεδὸν κατὰ κανόνα προτιμῶνται πρόσωπα «δυναμικὰ» ὑποδεικνύομενα ὑπὸ τῶν κομμάτων καὶ τῶν ἰσχυρῶν τῆς ἡμέρας.

2. Βλ. Β. Διάταγμα ὑπ' ἀρ. 723 τῆς 1.11.1969 (ΦΕΚ, τεύχ. Α', ἀρ. φ. 225), Περί τῶν ὠρολογίων καὶ ἀναλυτικῶν προγραμμάτων τῶν σχολείων μέσης ἐκπαιδεύσεως, καὶ Β. Διάταγμα ὑπ' ἀρ. 702 τῆς 16.10.1969, Περί τοῦ ὠρολογίου καὶ ἀναλυτικοῦ προγράμματος τῶν μαθημάτων τοῦ δημοτικοῦ σχολείου.

δευτικής προμεταρρυθμιστικής παραδόσεως και ἐπὶ τῶν κρατουσῶν σήμερον ἀπαιτήσεων τῆς παιδαγωγικῆς ψυχολογίας καὶ τῆς διδακτικῆς. Αἱ διέπουσαι τὰ νέα προγράμματα θεωρητικαὶ ἀρχαὶ ἐκτίθενται κατωτέρω :

α) Ἡ ἰδέα τοῦ ἔθνους, ἡ ἰδέα τῆς ἐλληνικῆς πατρίδος καὶ τοῦ ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ καί, ἐν στενῇ συναφείᾳ πρὸς αὐτάς, ἡ ὀρθόδοξος χριστιανικὴ πίστις ἀποτελοῦν τὸν ἰδεατὸν δείκτην, τὸν ἰθύνοντα καὶ διέποντα εἰς τὸ νέον πρόγραμμα τὸν γενικὸν σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς καὶ ἐμμέσως ἢ ἀμέσως ἐπηρεάζοντα τὸν καθορισμὸν ἐκάστου τῶν εἰδικῶν σκοπῶν τῶν ἐπὶ μέρους μαθημάτων τῶν σχολείων πασῶν τῶν ἐκπαιδευτικῶν βαθμίδων. Εἶναι ὁμως δίκαιον νὰ τονισθῆ, ὅτι ἡ προβολὴ τοῦ πατριωτικοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς ἰδέας τῆς Ἑλλάδος δὲν γίνεται κατὰ τρόπον σωβινιστικόν, ἀλλὰ κατὰ τρόπον ἐθνικόν, ἐξαιρῶντα μὲν τὰς πασιγνώστους καὶ πανθομολογουμένας προσφοράς τῶν Ἑλλήνων τῆς ἀρχαίας, βυζαντινῆς καὶ νεωτέρας ἐποχῆς εἰς τὸν ἀνθρώπινον πολιτισμὸν, ἰδίᾳ δὲ τὸν πολιτισμὸν τῆς Δύσεως, μὴ παραγνωρίζοντα ὁμως καὶ τὰς ὑπηρεσίας τῶν ἄλλων λαῶν εἰς τὸν πολιτισμένον βίον τῆς ἀνθρωπότητος. Ὁρθῶς ἡ καλλιέργεια τῆς φιλοπατρίας καὶ τῶν ἐλληνικῶν ἰδεῶν τῆς ἐλευθερίας, τῆς γνησίας δημοκρατίας καὶ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ προβάλλονται εἰς τὸ προσκίγιον τῆς ὅλης παιδαγωγικῆς, μορφωτικῆς, διδακτικῆς καὶ καθόλου ἀνθρωποπλαστικῆς δραστηριότητος παντὸς ἐλληνικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἰδρύματος.

β) Κατὰ τὸν ἐν τῷ προγράμματι καθορισμὸν τοῦ γενικοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς καὶ τῶν εἰδικῶν σκοπῶν τῶν ἐπὶ μέρους μαθημάτων, ἐτι δὲ καὶ κατὰ τὴν ὑπόδειξιν κατευθυντηρίων γραμμῶν καὶ διδακτικῶν ὁδηγίων πρὸς ἐφαρμογὴν τῶν προβαλλομένων σκοπῶν, ὀρθῶς λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν αἱ ἀπαιτήσεις τῆς παιδαγωγικῆς ψυχολογίας καὶ τῆς ἐπὶ ψυχολογικῶν βάσεων ἐρειδομένης διδακτικῆς κατὰ τὰς διαφόρους βαθμίδας ἡλικίας.

γ) Εἰς τὰς ἀνωτέρω θεωρητικὰς προϋποθέσεις τῆς συντάξεως τῶν νέων προγραμμάτων πρέπει νὰ προστεθῆ καὶ ἡ βασικὴ γλωσσικὴ προϋπόθεσις : ὅτι δηλαδὴ γλῶσσα ὄλων τῶν τάξεων τῶν σχολείων μέσης ἐκπαιδεύσεως καὶ τῶν δύο ἀνωτέρων τάξεων τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως ὀρίζεται ἡ ἀπλὴ καθαρεύουσα. Τῶν τεσσάρων ὁμως κατωτέρων τάξεων τοῦ δημοτικοῦ σχολείου γλῶσσα ὀρίζεται γενικῶς ἡ Νεοελληνικὴ χωρὶς νὰ δηλοῦται σαφῶς, ἂν ὑπὸ τὸν γενικὸν ὄρον Νεοελληνικὴ γλῶσσα καλύπτονται ἀμφότεραι αἱ μορφαὶ αὐτῆς, ἤτοι ἡ ἀπλὴ δημοτικὴ καὶ ἡ ἀπλὴ καθαρεύουσα. Κατὰ τὴν σχολικὴν πρᾶξιν ἡ γλωσσικὴ διδασκαλία εἰς τὰς τέσσερας κατωτέρας τάξεις θὰ ἀποτελῆ, πιστευόμεν, κίνησιν μεθοδικὴν καὶ βαθμιαίαν ἀπὸ τῶν ἀπλῶν μορφῶν τῆς νεοελληνικῆς μητρικῆς γλώσσης μέχρι τῆς κεκαθαρμένης μορφῆς τῆς ἀπλῆς καθαρευούσης, ἀποτελούσης τὸ γλωσσικὸν καθεστῶς τῶν δύο ἀνωτέρων τάξεων. Τὴν ἀπὸ τῆς μητρικῆς γλώσσης πρὸς τὴν ἀπλὴν καθαρεύουσαν κίνησιν τῆς γλωσσικῆς μορφώσεως τοῦ

μαθητού είχαν υποδείξει ο άείμνηστος διδάσκαλός μας Ν. Έξαρχόπουλος.

Σημειούμεν προσέτι μερικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τών νέων προγραμμάτων :

α) Είς τὸ ἀναλυτικὸν πρόγραμμα τῶν μαθημάτων τοῦ δημοτικοῦ σχολείου καθορίζεται γενικὸς σκοπὸς ἀγωγῆς εἰς τὰ σχολεῖα τῆς στοιχειώδους ἐκπαίδευσως καὶ γενικὸς καὶ μερικοὶ σκοποὶ τῶν καθ' ἕκαστον φρονηματοστικῶν μαθημάτων καὶ δὴ καὶ τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας τῶν τεσσάρων ἀνωτέρων τάξεων τοῦ δημοτικοῦ σχολείου. Εἰς τὰς δύο κατωτέρας, ὡς γνωστὸν, δὲν διδάσκεται ἡ ἱστορία. Ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς παρεχομένης εἰς τὰς δύο κατωτέρω τάξεις πατριδογνωσίας καὶ σπουδῆς τοῦ περιβάλλοντος περιλαμβάνονται καὶ ὑποτυπώδη τινὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα.

β) Εἰς τὸ πρόγραμμα τῶν σχολείων τῆς μέσης ἐκπαίδευσως ἔλλειπει καθορισμὸς τοῦ γενικοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς εἰς αὐτὰ, προτάσσονται ὅμως γενικοὶ καὶ εἰδικοὶ σκοποὶ ἐκάστου τῶν τριῶν φρονηματοστικῶν μαθημάτων.

γ) Εἰς τὰ προγράμματα ἀμφοτέρων τῶν βαθμίδων τῆς ἐκπαίδευσως παρατίθενται μετὰ τὴν ἀναλυτικὴν διάταξιν τῆς ὕλης ἐκάστου μαθήματος γενικῆς φύσεως διδακτικαὶ καὶ μεθοδολογικαὶ ὁδηγίαι.

δ) Ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας εἰς μὲν τὰ δημοτικὰ σχολεῖα ἀποτελεῖ χρονολογικὴν ἔκθεσιν τῶν γεγονότων τῆς ἔθνικῆς ἱστορίας, ἀρχομένην ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων καὶ καταλήγουσαν εἰς τὴν Ἐθνικὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1967 ἐν συνεχεί γραμμῇ τετραετοῦς διδακτικῆς πορείας, εἰς δὲ τὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαίδευσως γίνεται καθ' ὁμοκέντρους κύκλους, ἥτοι διδάσκεται δις ἢ αὐτὴ σχεδὸν ἱστορία (πολιτικὴ καὶ πολιτισμοῦ) εἰς τὰς τρεῖς κατωτέρας τάξεις (Α', Β', Γ') καὶ εἰς τὰς τρεῖς ἀνωτέρας (Δ', Ε', Σ') τῶν ἡμερησίων γυμνασίων τῆς τε θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς κατευθύνσεως. Παρέχονται εἰδικαὶ ὁδηγίαι μεθοδολογικῆς φύσεως καὶ γίνεται ἡ προσήκουσα κατάταξις τῆς ἱστορικῆς ὕλης εἰς δύο κύκλους, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μὲν πρῶτος εἶναι ἐπιτομώτερος, καὶ προσηρμοσμένος πρὸς τὰς ψυχολογικὰς προϋποθέσεις τῆς βαθμίδος ἡλικίας τῶν μαθητῶν τῶν τριῶν κατωτέρων τάξεων, διὰ τοὺς ὁποίους προορίζεται, ὁ δὲ δεύτερος διεξοδικότερος καὶ κατ' ἐφαρμογὴν τῶν ἀρχῶν τῆς παιδαγωγικῆς ψυχολογίας ἀποσκοπῶν εἰς τὴν ἐμβάθυνσιν εἰς τὸ ἱστορικὸν γίνεσθαι καὶ τὴν καλλιέργειαν τῆς ἱστορικῆς σκέψεως.

ε) Εἰς τὰ νέα προγράμματα ἀποδίδεται ἰδιαίτερα σημασία εἰς τὴν πολιτικὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν Ἑλληνοπαίδων, τῶν μελλόντων πολιτῶν, διὰ τῆς ἀναγωγῆς τῆς ἀγωγῆς τοῦ πολίτου εἰς ἴδιον μάθημα, διδασκόμενον τόσον εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα (Σ' τάξιν), ὅσον καὶ εἰς τὰ γυμνάσια ἀμφοτέρων τῶν κατευθύνσεων εἰς τὴν Γ' καὶ Σ' τάξιν αὐτῶν. Τὸ περιεχόμενον τῆς διδασκαλίας ταῦ μαθήματος αὐτοῦ εἶναι ἀνάλογον πρὸς τὸ ψυχικὸν καὶ πνευμα-



τικόν επίπεδον τῶν μαθητῶν τῶν ἀνωτέρω τάξεων. Δηλαδή εἰς μὲν τὴν Γ' τάξιν παρέχονται τὰ γενικώτερα καὶ κυριώτερα στοιχεῖα τοῦ μαθήματος τούτου ἀπὸ ἐθνικῆς ἰδίᾳ σκοπιᾶς θεωρούμενα καὶ προσφερόμενα, εἰς δὲ τὴν Δ' τάξιν μὲ μεγαλυτέρας ἀπαιτήσεις κατὰ τὴν θεώρησιν καὶ ἐρμηνείαν τοῦ πολιτικοῦ φαινομένου διὰ κατηγοριῶν καὶ ἐννοιῶν πνευματοκρατικῆς πολιτειολογίας καὶ κοινωνιολογίας<sup>1</sup>.

---

1. Τὸ θέμα τῆς ἀγωγῆς τοῦ πολίτου ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἀρχαίων ἐξητάσαμεν εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 6 δημοσίευμα τῆς πρώτης σειρᾶς τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἑταιρείας. Ἐπειδὴ τὸ θέμα τῆς πολιτικῆς διαπαιδαγωγήσεως τῶν Ἑλλήνων δὲν εἶναι μόνον θέμα παροχῆς πολιτικῶν γνώσεων, ἀλλὰ καὶ βιώσεως τῆς πολιτικῆς οὐσίας, ὄχι μόνον εἰς τὰ σχολεῖα, ἀλλὰ καὶ εἰς ὅλας τὰς ὁμάδας κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς συμβιώσεως, τὸ πρόβλημα τοῦτο λαμβάνει διαστάσεις σπουδαιωτάτου ἐθνικοῦ καὶ ἀνθρωπίνου γενικώτερου προβλήματος καὶ ἔχει ἀνάγκην δεξιᾶς θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς διαπραγματεῦσεως. Εὐτυχῶς τὸ ὑπάρχον εἰς τὴν ἑλληνικὴν βιβλιογραφίαν κενὸν ἐπληρώθη ὑπὸ ἐμπείρου τοῦ προβλήματος συγγραφέως. Ἐννοοῦμεν τὸ ἐξαιρετὸν ἔργον: Θεοφυλ. Παπακωνσταντίνου, Πολιτικὴ ἀγωγή, Ἀθήναι 1970, σελ. 704.

## Τ Μ Η Μ Α Β'

### Σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας.

**Σπουδαιότης τοῦ καθορισμοῦ τοῦ σκοποῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας.** — Τὸ πρόβλημα τοῦ σκοποῦ, ποῦ ἔχει ἡ γνωριμία καὶ οἰκείωσις τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων μὲ τὴν ἱστορικὴν ζωὴν, δηλαδὴ τὸ πρόβλημα τοῦ σκοποῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας, εἶναι τὸ βασικὸν πρόβλημα τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ βιβλίου αὐτοῦ. Διότι ἡ ἐκλογή τῆς διδακτέας ἱστορικῆς ὕλης καὶ ἡ διάταξις αὐτῆς, αἱ μορφαὶ ἐργασίας καὶ τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου εἰς τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά μέσα πρὸς πραγματοποίησιν τοῦ σκοποῦ, τὸν ὅποιον θέτει κανεὶς εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας. Ἴδου δὲ μερικὰ παραδείγματα : Ὁ θέτων ὡς σκοπὸν τῆς διδασκαλίας αὐτῆς τὴν ἐθνικὴν ἀγωγὴν τῶν μαθητῶν ἐπηρεάζεται ἀντιστοίχως καὶ εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν μέσων ἐφαρμογῆς τοῦ σκοποῦ τούτου. Εἰς τὴν ἐκλογὴν τῆς ὕλης λ.χ. θὰ προτιμῆσῃ κατ' ἀρχὴν τὴν ἐθνικὴν ἱστορίαν, θὰ ἀποκλείσῃ δὲ ἴσως ἀπὸ τὸ σχολεῖον μερικὰ ἢ ὀλίγα σκιερὰ σημεῖα τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας, ἐὰν νομίσῃ, ὅτι ἡ διδασκαλία τῶν σκιερῶν αὐτῶν γεγονότων βλάπτει τὴν ἐθνικὴν ἀγωγὴν τῶν μαθητῶν· θὰ ἐξάρῃ τὰς λαμπρὰς σελίδας τῆς ἱστορίας καὶ τὰς μορφὰς τῶν ἡρώων καὶ μεγάλων ἀνδρῶν τοῦ ἔθνους θὰ προβάλῃ εἰς τοὺς μαθητὰς του, ὡς αἰῶνια πρότυπα ἀνθρωπίνης ἀρετῆς. Ὅταν ἐθνικιστὴς διδάσκαλος διδάσκῃ τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας, τοῦτο συχνὰ προσλαμβάνει τὴν μορφήν ἐθνικοῦ καὶ πατριωτικοῦ κηρύγματος· καὶ αὐτὴ ἡ αἴθουσα τῆς διδασκαλίας μὲ τὰς ἀνηρτημένας εἰκόνας τῶν ἐθνικῶν ἡρώων, τὰς προσωπογραφίας τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τοῦ ἔθνους καὶ τὰς ἐγχρώμους ἀπεικονίσεις ἐνδόξων ἐθνικῶν ἱστορικῶν σκηνῶν συντελεῖ εἰς τὴν καλλιέργειαν ἐθνικῆς ἀτμοσφαιρας. Θὰ ἔλεγε κανεὶς, ὅτι τὰ ἱστορικὰ μαθήματα ἐνὸς τοιοῦτου σχολείου ξαναζωντανεοῦσιν τὴν ἐθνικὴν μυσταγωγίαν τοῦ «κρυφοῦ σχολείου».

Ἄλλος ἐθνικόφρων ἐπίσης διδάσκαλος εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν πλήρωσιν τοῦ ἐθνικοῦ σκοποῦ τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος κατ' ἄλλον τρόπον. Αὐτὸς προσδίδει ὀλιγώτερον συναισθηματικὸν τόνον εἰς τὴν ἐργασίαν του, δὲν παρασιωπᾷ μερικὰ ἄδοξα σημεῖα τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας, ἀλλ' ἀντιθέτως τὰ χρησιμοποιεῖ διὰ νὰ ἀνεύρῃ ἐν συνεργασίᾳ μὲ τοὺς μαθητὰς του τὰ σφάλματα τῶν προγενεστέρων ὁμοεθνῶν. Συζητεῖ σχετικῶς μὲ τοὺς

μαθητάς του και τούς βοηθεῖ μὲ καταλλήλους νύξεις καὶ ὁδηγίας νὰ ἀνευρίσκουν τὰ αἷτια, εἰς τὰ ὁποῖα ὀφείλονται αἱ κατὰ καιροὺς δοκιμασίαι καὶ περιπέτειαι τοῦ ἔθνους.

Ἄλλως ἔχουν τὰ πράγματα, ὅταν τεθῆ ἀποκλειστικὸς σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας ἢ διεθνῆς συνεργασίας καὶ συμφιλίωσης τῶν λαῶν. Ὁ σκοπὸς αὐτὸς θὰ ἀπαιτήσῃ διάφορον ἐκλογὴν ὕλης καὶ διάφορον πνεῦμα διδασκαλίας. Συνήγοροι τοῦ διεθνισμοῦ τούτου προέτειναν μετὰ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον, νὰ γίνεταί χρησις εἰς ὅλας τὰς χώρας τῶν ἰδίων βιβλίων τῆς ἱστορίας, ἐκδιδομένων μερίμνῃ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἑθνῶν.

Ἐπίστευον, ὅτι τὸ μέτρον αὐτὸ θὰ ἀντιδράσῃ ἀποτελεσματικῶς κατὰ τῶν σχεδίων τῶν μιλιταριστῶν ὄλων τῶν χωρῶν καὶ θὰ συντελέσῃ εἰς τὴν ἐδραΐωσιν τῆς εἰρήνης τοῦ κόσμου. Τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας θὰ διέπνεε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὸ πνεῦμα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἑθνῶν. Μοναδικὸν ὄνειρον διδασκάλων καὶ μαθητῶν θὰ ἦτο ἡ διεθνῆς ἀλληλεγγύη καὶ συνεργασία.

Ἀπὸ τὰ ἐκτεθέντα παραδείγματα ἔγινε, νομίζομεν, φανερὰ ἡ μεγάλη σημασία, πὺ ἔχει ὁ καθορισμὸς τοῦ σκοποῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰς τὰ σχολεῖα, διὰ τὸν ὅποιον τόσες συζητήσεις γίνονται εἰς ὅλον τὸν κόσμον. Καί, ὅταν λέγωμεν καθορισμὸν τοῦ σκοποῦ, δὲν ἐννοοῦμεν αὐτό, πὺ συνήθως γίνεται παρ' ἡμῖν, δηλαδὴ αὐθαίρετον καὶ δογματικὴν προβολὴν σκοποῦ ἢ σκοπῶν τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ συστηματικὴν ἔρευναν ὄλων τῶν προβλημάτων τοῦ βασικοῦ αὐτοῦ θέματος, καταλήγουσαν εἰς σαφῆ καὶ ἀποχρόντως ἠτιολογημένα πορίσματα. Ἀτυχῶς ἡ πολιτεία οὐδὲν ἀπολύτως ὑπέδειξε περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰς τὰ ἀναλυτικὰ προγράμματα τοῦ 1914 καὶ τοῦ 1931. Μόνον εἰς τὰ ἀναλυτικὰ προγράμματα τοῦ 1935 καὶ τὰ ἐπόμενα νεώτερα καθορίζονται σκοποὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας.

**Ἡ θέσις τοῦ προβλήματος τοῦ σκοποῦ.** — Δύο τρόποι καὶ μέθοδοι ἔμπορουν νὰ κατευθύνουν τὴν σκέψιν μας κατὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ προβλήματος τοῦ σκοποῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας: Ὁ ἱστορικὸς τρόπος τῆς ἀντιμετώπισεως καὶ ὁ δεοντολογικὸς. Ὁ ἱστορικὸς τρόπος μᾶς ὑποδεικνύει τίνες σκοποὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας προεβλήθησαν εἰς τὴν σχολικὴν ζωὴν κατὰ τὸ παρελθὸν καὶ τίνες παράγοντες ἤσκησαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ τοιοῦτου ἢ τοιοῦτου καθορισμοῦ τοῦ σκοποῦ τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος κατὰ τὰς διαφόρους περιόδους τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ βίου. Ταυτοχρόνως ὁμοῦ ἡ ἱστορικὴ παρακολούθησις τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας μᾶς δεικνύει ὄχι μόνον τὰς κατὰ καιροὺς διαφορὰς εἰς τὴν θέσιν τοῦ σκοποῦ τῆς διδασκαλίας αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ τὰ κοινὰ σημεῖα, πὺ εἶχον ὄλοι οἱ κατὰ καιροὺς θεθέντες σκοποὶ. Αὐτὸς εἶναι ὁ ἱστορικὸς τρόπος τῆς θεω-

ρήσεως του προβλήματος. Ἡ δευτέρα ἄποψις τῆς θεωρήσεως ἐξετάζει ὄχι τὰ γινόμενα, ἀλλὰ τὸ δέον γενέσθαι. Τίς πρέπει νὰ εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος εἰς τὰ σχολεῖα ;

Ἀπὸ τὴν προηγηθεῖσαν γενικὴν εἰσαγωγὴν τοῦ βιβλίου ἔγινε φανερόν, ὅτι διὰ νὰ μετασχηματισθῇ ἡ ἐπιστημονικὴ ἱστορία εἰς σχολικὴν, πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν ἐπιστημονικαί, πολιτειολογικαί, παιδαγωγικαί, ψυχολογικαί καὶ διδακτικαὶ ἀπαιτήσεις. Αὐτὰς τὰς ἀπαιτήσεις ἐκθέτουν τὰ ἐπόμενα κεφάλαια.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

### ΑΠΑΙΤΗΣΕΙΣ ΑΠΟΡΡΕΟΥΣΑΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΝ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ἐφόσον ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη, σύμφωνα μὲ ὅσα εἶπομεν, πρώτη ἀντιμετωπίζει τὴν ἱστορικὴν ζωὴν καὶ παρέχει εἰς τὸ σχολεῖον τὸ ἱστορικὸν μορφωτικὸν ὑλικόν, τὸ ὁποῖον θὰ τεθῇ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς διὰ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας, εἶναι προφανές, ὅτι δὲν ἠμπορεῖ νὰ σταθῇ σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας, ἀντίθετος πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὴν οὐσίαν τῆς ἱστορίας, ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνονται ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας.

Ἡ ἐξάρτησις ὁμως αὐτῆ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας κάθε ἄλλο σημαίνει παρὰ ὑποδούλωσιν τῆς παιδαγωγούσης σχολικῆς ἐργασίας εἰς αὐτάς. Διὰ τοῦτο κρίνομεν ἀναγκαῖον νὰ ἐξηγήσωμεν, ἕως ποῦ φθάνει αὐτὴ ἡ ἐξάρτησις, ποῖα εἶναι τὰ ὄρια τῆς, πέραν τῶν ὁποίων ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας ἀναλαμβάνει τὴν αὐτοτέλειαν καὶ ἀνεξαρτησίαν τῆς, ὡς παιδαγωγούσης σχολικῆς ἐργασίας.

Σκοπὸς τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, καθὼς καὶ πάσης ἄλλης ἐπιστήμης, εἶναι ἡ ζήτησις τῆς ἀληθείας. Ἀλλὰ καὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας ὁ σκοπὸς δὲν ἠμπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλος. Δηλαδή πρέπει ἡ εἰκὼν τῆς ἱστορίας, ποῦ θὰ ἀποκτήσουν τὰ παιδιὰ καὶ οἱ ἔφηβοι εἰς τὸ σχολεῖον, νὰ εἶναι ἐπιστημονικῶς ἀκριβῆς καὶ ὀρθή. Μὲ ἄλλας λέξεις, δὲν ἐπιτρέπεται τὸ σχολεῖον, παραλαμβάνον ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν ἐπιστήμην τὸ μορφωτικὸν ὑλικόν του διὰ τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας, νὰ τὸ παραποιῇ καὶ νὰ τὸ ἀλλοιώνῃ. Ἄν συμβῇ μία οἰαδήποτε ἀλλοίωσις τοῦ παραλαμβανομένου ἱστορικοῦ ὑλικοῦ, θὰ προκύψῃ ἐπιστημονικῶς ἀνακριβῆς, ἐπομένως ψευδὴς σχολικὴ εἰκὼν τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, ἀναξία τοῦ προορισμοῦ τοῦ σχολείου νὰ θεραπεύῃ ἀνθρω-

πίνας ψυχάς και νά διαπλάσση τούς μαθητάς του εις ήθικάς προσωπικότητας. "Αλλωστε, άργά ή γρήγορα κατά την μετασχολικήν ζωήν, θά γίνη φανερά ή άλλοίωσις τής ιστορικής άληθείας άπό τό σχολείον και τοιουτοτρόπως φθείρεται άνεπανορθώτως ή υπόληψις και τό κύρος του σχολείου.

Προκειμένου τώρα νά διασαφήσωμεν, τί είναι άλλοίωσις τής ιστορικής άληθείας, πρέπει νά ένθυμηθώμεν, όσα έγράψαμεν εις τό πρώτον μέρος του βιβλίου περι του έργου τής ιστορίας και περι τής ιστορικής άντικειμενικότητος. Έτονίσαμεν εκεί, ότι έργον τής ιστορικής έπιστήμης δέν είναι ή άπλή άναπαράστασις του ύλικου τών πηγών, άλλ' ή έπίπονος έξακρίβωσις του ύλικου τής ιστορικής παραδόσεως και ό μετασχηματισμός του εις θεωρητικήν ή πνευματικήν εικόνα του ιστορικού βίου. Δηλαδή έργον τής ιστορίας είναι όχι μόνον ή έξακρίβωσις και γνώσις τών ιστορικών γεγονότων, αλλά ή κατανόησις και έρμηνεία των. Έπομένως ή άλλοίωσις τής έπιστημονικής ιστορικής άληθείας άπό τό σχολείον ήμπορεί νά είναι δύο ειδών : ή άλλοίωσις τών συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων ή άλλοίωσις τής άντικειμενικής κατά τό δυνατόν έρμηνείας των, όταν ή έρμηνεία αύτή έπηρεάζεται άπό διάφορα αίτια. Παραδείγματα τής πρώτης άλλοιώσεως είναι ή διδασκαλία, ότι ό Μέγας Άλέξανδρος ήτο Βούλγαρος ή ότι ό Όμηρος ήτο Τοϋρκος. Άλλοιώνει έπίσης την ιστορικήν άλήθειαν τό σχολείον, τό όποιον κατά την διδασκαλίαν τής Βυζαντινής ιστορίας άποφεύγει νά αναφέρη την έπιδρομήν τών Σλάβων εις την Έλλάδα.

Κατά ταύτα δέν επιτρέπεται εις τό σχολείον διά λόγους οίασδήποτε σκοπιμότητος νά προσφέρη εις τούς μαθητάς του εικόνα τής ιστορικής ζωής με ψευδή ή άνακριβή ιστορικά στοιχεία ή νά άφίνη έπίτηδες ώρισμένα γεγονότα άμνημόνευτα. Όθεν ό πρώτος σκοπός τής διδασκαλίας τής ιστορίας, πού ύποδεικνύει ή ιστορική έπιστήμη, είναι ή πρόσκτησις ύπό τών μαθητών έπιστημονικώς όρθών και άπηκριβωμένων ιστορικών γνώσεων σχετικών με τά συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα.

Η δευτέρα άλλοίωσις τής ιστορικής άληθείας εις τό σχολείον συνίσταται εις την έλλειψιν άντικειμενικότητος κατά την έρμηνείαν τών ιστορικών γεγονότων εις τό σχολείον. Βεβαίως άπόλυτος άντικειμενικός δέν ύπάρχει ούτε εις την ιστορικήν έπιστήμην, ως είδομεν εις τό πρώτον μέρος. Διότι ή έπιστημονική ιστορική εικών είναι σύνθετον προΐον άντικειμενικών και ύποκειμενικών στοιχείων. Ένεκα τούτου αί διάφοροι έπιστημονικάί άπόψεις τών ιστορικών, πού άσχολοϋνται με τά ίδια θέματα, άν και έχουν όλαι κοινόν έλατήριον την ζήτησιν τής άληθείας, παρουσιάζουν άντιθέτως μεταξύ των διαφοράς. Κατ' άλλον τρόπον έρμηνεύει λ.χ. την ιστορικήν ζωήν ό ύλισμός και κατ' άλλον ή ιδεοκρατική άντίληψις τής ιστορίας: άλλην έρμηνείαν τών ιστορικών γεγονότων παρέχει εκείνος, πού παραδέχεται, όπως και ήμες, ότι ή ιστορική εξέλιξις είναι πολύπλοκον και σύν-

θετον προϊόν πολλῶν παραγόντων, ἀσκούντων διαρκῆ ἀλληλεπίδρασιν καὶ ἄλλην ὁ δεχόμενος ἓνα ἀποκλειστικὸν παράγοντα τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως. Ἀπέναντι τῶν διαφόρων αὐτῶν ἐρμηνειῶν τοῦ ἱστορικοῦ βίου εἶναι ὑποχρεωμένη καὶ ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας νὰ λάβῃ σαφῆ θέσιν. Τὴν ἀνάγκην αὐτὴν ἐτονίσαμεν ἤδη εἰς τὸ τέλος τῆς εἰσαγωγῆς, ἐξηγήσαμεν δὲ εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ βιβλίου, πῶς ἡμεῖς ἀντιλαμβανόμεθα τὴν φύσιν καὶ τὸ ἔργον τῆς ὡς πνευματικῆς ἐπιστήμης. Ἀπὸ τὰς ἀντιλήψεις μας αὐτὰς ἀπορρέει ἡ ἐξῆς ἀπαίτησις διὰ τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας :

Ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας δὲν πρέπει νὰ ἀρκῆται εἰς ἀπλὴν πρόσκτησιν ἀκριβῶν καὶ ὀρθῶν ἐπιστημονικῶς γνώσεων ὑπὸ τῶν μαθητῶν, ἀλλὰ πρέπει νὰ τοὺς ἀσκῆ εἰς τὴν ὀρθὴν κατανόησιν καὶ ἐρμηνείαν τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, διότι αὐτὸ κυρίως εἶναι τὸ ἔργον τῆς ἱστορίας.

Ἐδῶ ὁμως προβάλλεται τὸ ἐξῆς ἐρώτημα : Ὑπάρχουν εἰς τὸ παιδί ἢ εἰς τὸν ἔφηβον αἱ ψυχολογικαὶ προϋποθέσεις διὰ τὴν ὀρθὴν κατανόησιν τῆς ἱστορίας ; Ἐχει ὁ μαθητὴς εἰς ὅλας τὰς βαθμίδας τῆς ἡλικίας του τὴν ἀπαιτουμένην ἀντιληπτικότητα καὶ ἰκανότητα νὰ συλλαμβάνῃ τὸ νόημα ἱστορικῶν καταστάσεων, γεγονότων καὶ ἐξελίξεων ; Εἰς τὸ ἐρώτημα αὐτὸ διδὲ ἀπάντησιν τὸ ἐπόμενο κεφάλαιον. Ἐν τούτοις καὶ ἀπὸ τώρα πρέπει νὰ τονίσωμεν, ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀξιῶσωμεν ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας νὰ ἐπιτύχῃ κατανόησιν καὶ ἐρμηνείαν τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, ὁμοίαν εἰς ἔκτασιν καὶ βάθος μὲ ἐκείνην, ποὺ ἐπιτυγχάνει ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη. Ὅθεν ἡ γνώσις καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἱστορικοῦ βίου εἶναι μὲν κοινὸς σκοπὸς καὶ τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰς τὸ σχολεῖον, ὁμοῦ ὁ σκοπὸς αὐτὸς εἶναι πραγματοποιήσιμος μέχρις ὀρισμένου σημείου καὶ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰς δυνατότητας ἐκάστης βαθμίδος ἡλικίας τῶν μαθητῶν.

Σύμφωνα μὲ τὰ ἀνωτέρω δὲν δυνάμεθα νὰ συμφωνήσωμεν μὲ τὴν γνώμην, ὅτι ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας πρέπει νὰ ἀποβλέπῃ εἰς ἀπλὴν μετάδοσιν ἱστορικῶν γνώσεων, ἀποφεύγουσα κρίσεις καὶ ἐρμηνείαν τῶν γεγονότων, διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τοιουτοτρόπως ἀντικειμενικότητα καὶ οὐδετερότητα. Τοιαύτην γνώμην διετύπωσαν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἰδεῶν τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τοῦ λιμπεραλισμοῦ οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Ἴσπανοὶ ἀντιπρόσωποι εἰς τὸ Β' Διεθνὲς Συνέδριον<sup>1</sup>, συγκληθὲν εἰς τὴν Βασιλείαν κατὰ τὸ 1934 διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας. Αὐτοὶ ἰσχυρίσθησαν, ὅτι μόνον μία ἄχρους διδασκαλία τῆς ἱστορίας δύναται νὰ ἀπαλλάξῃ τὸ μάθημα τοῦτο ἀπὸ τὰς

---

1. Βλ. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Τὸ Β' Διεθνὲς Συνέδριον διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας. (Δελτίον Ὁμοσπονδίας λειτουργῶν μέσης ἐκπαίδευσως, Μάιος 1935, σ. 20 κ.έ.). Μετὰ τὸ Συνέδριον αὐτὸ ἠκολούθησαν καὶ ἄλλα, διαπνεόμενα ἀπὸ τὸ ἴδιον κλίμα τῶν κοσμοθεωρητικῶν ἀντιθέσεων.

ποικίλας έκμεταλλεύσεις, εις τὰς οποίας υπέκειτο μέχρι τοῦδε. Παρομοίας προτάσεις υπέβαλον καὶ μερικοὶ ἐκ τῶν ἄκρων ὁπαδῶν τῆς «μεταρρυθμιστικῆς» παιδαγωγικῆς εἰς τὴν Γερμανίαν.

Δὲν εἶναι λοιπὸν δυνατόν καὶ δὲν πρέπει νὰ ἀποφεύγωμεν εἰς τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας τὴν κρίσιν καὶ τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Ἐδῶ ὁμῶς ἐρωτᾶται : Τί θὰ κάμῃ ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας, ὅταν ὑπάρχῃ διαφωνία τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημόνων εἰς τὴν ἐρμηνείαν ὠρισμένων ἱστορικῶν γεγονότων. Κατὰ τὴν γνώμην μας δὲν πρέπει νὰ προτιμῶνται ἀπόψεις καὶ ἐρμηνεῖαι μονομερεῖς καὶ μονόπλευροι, ἀλλ' αἱ ἐπικρατέστεραι καὶ μᾶλλον παραδεκταὶ εἰς τὴν σύγχρονον ἱστορικὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας. Μία τοιαύτη μονόπλευρος ἀντίληψις τῆς ἱστορίας εἶναι αὕτη, τὴν ὅποιαν προτείνουν οἱ ὁπαδοὶ τῆς λεγομένης κοινωνιολογικῆς ἀντιλήψεως, ὡς σκοπὸν τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος. Τὰς ἀντιλήψεις αὐτὰς υἰοθέτησαν καὶ προέτειναν εἰς τὴν χώραν μας μερικοὶ ἐκ τῶν ἰδικῶν μας ἄκρων ὁπαδῶν τῆς «μεταρρυθμιστικῆς» παιδαγωγικῆς. Κατ' αὐτοὺς σκοπὸς τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος εἶναι ἡ γνῶσις τῶν νόμων καὶ τῶν μορφῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ ἀντίληψις αὕτη ἔχει ὡς φιλοσοφικὸν θεμέλιον τὴν ταύτισιν τῆς ἱστορίας μὲ τὴν κοινωνιολογίαν ἢ τὴν σύγχυσιν τῶν ὀρίων μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν ἐπιστημῶν. Ἀλλὰ τὸ ἔργον καὶ ἡ μέθοδος ἐκάστης ἀπὸ τὰς δύο αὐτὰς ἐπιστήμας εἶναι διακεκριμένα ἀπ' ἀλλήλων παρὰ τὰς στενάς σχέσεις μεταξὺ τῶν.

Ἡ ἱστορία ἀσχολεῖται μὲ γεγονότα, τῶν ὁποίων παρακολουθεῖ τὴν ἐξέλιξιν. Θέμα τῆς εἶναι ἡ γένεσις καὶ ἐξέλιξις κοινωνικῶν, πολιτικῶν, θρησκευτικῶν, πνευματικῶν κ.λπ. γεγονότων καὶ πράξεων. Τῆς κοινωνιολογίας ὁμῶς ὑποκείμενον εἶναι καταστάσεις θεωρούμεναι ὑπὸ τὴν στατικὴν μορφήν τῶν ἔργων τῆς εἶναι ἡ συστηματικὴ ἔρευνα τῶν καταστάσεων, τῶν μορφῶν καὶ τῆς διαρθρώσεως τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας. Ἡ κοινωνιολογία ἐξετάζει τὰς μορφὰς τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ὅπως προκύπτουν ἀπὸ αὐτὴν ταύτην τὴν φύσιν τῆς κοινωνίας ἀνεξαρτήτως πάσης ἱστορικῆς μεταβολῆς. Διεξοδικώτερον ἐξετάζει τὰς σχέσεις ἱστορίας καὶ κοινωνιολογίας ὁ Μ. Weber· κατ' αὐτὸν τόσον ἡ ἱστορία, ὅσον καὶ ἡ κοινωνιολογία ὀρμῶνται ἀπὸ τὸ ἴδιον ὑλικὸν διὰ τὴν μὀρφωσιν τῶν ἐννοιῶν τῶν, ἥτοι τῶν ἱστορικῶν καὶ κοινωνιολογικῶν ἐννοιῶν. Εἶναι δὲ τὸ ὑλικὸν αὐτὸ αἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου ὡς κοινωνικοῦ ὄντος. Ἀλλ' αἱ ἀπόψεις, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἐξετάζει τὸ ὑλικὸν αὐτὸ ἡ ἱστορία ἀφ' ἑνὸς καὶ ἡ κοινωνιολογία ἀφ' ἑτέρου, εἶναι διάφοροι. Τὴν κοινωνιολογίαν χαρακτηρίζει τάσις γενικεύουσα, ἐνῶ διὰ τὴν ἱστορίαν ἔχουν βασικὴν σημασίαν αἱ ἐννοιαὶ τοῦ ἀτομικοῦ ἢ ἐπὶ μέρους καὶ τῆς ἀξίας τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω ἔγινε φανερόν, ὅτι ἡ ταύτισις τῆς ἱστορίας μὲ τὴν κοινωνιολογίαν εἶναι ἐσφαλμένη καὶ ὅτι κατ' ἀκολουθίαν καὶ ἡ κοινωνιο-

λογική αντίληψις τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας δὲν ἔμπορῆ νὰ γίνῃ παραδεκτὴ. Βεβαίως τὰ πράγματα γίνονται διαφορετικὰ, ἂν κανεὶς δέχεται, ὅτι ἀντὶ ἱστορίας πρέπει εἰς τὸ σχολεῖον νὰ διδάσκεται κοινωνιολογία. Ἄλλὰ αὐτὸ εἶναι θέμα, ποῦ δὲν ἐνδιαφέρει τὴν παρούσαν ἐργασίαν.

Ἐσκοπὸς τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας, ὅπως τὸν ὑπαγορεύουν αἱ ἀπαιτήσεις τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης εἶναι, εἰπομεν, ἡ παροχὴ ἀκριβῶν καὶ ὀρθῶν ἱστορικῶν γνώσεων καὶ ἡ κατανόησις καὶ ἐρμηνεία τοῦ ἱστορικοῦ βίου κατὰ τρόπον ὅσον τὸ δυνατόν ἐπιστημονικὸν καὶ ἀντικειμενικόν.

Ἐσκοπὸς ὁμοῦ αὐτὸς δύναται νὰ πραγματοποιηθῆ εἰς τὸ σχολεῖον μέχρις ὀρισμένων ὀρίων· διότι ἡ πλήρωσις αὐτοῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰς ψυχολογικὰς συνθήκας τῆς βαθμίδος ἡλικίας τῶν μαθητῶν, ὑπὸ τὰς ὁποίας γίνεται ἡ διδασκαλία. Δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ παρόντος κεφαλαίου ἐτονίσσαμεν, ὅτι ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας δὲν σημαίνει ἀπόλυτον ὑποδούλωσιν τῆς εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐπιστήμην, ἀλλὰ μόνον μερικὴν ἐξάρτησιν τῆς ἀπὸ αὐτῆν. Δὲν εἶναι δηλαδὴ δυνατόν ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας νὰ ἀποτελέσῃ μικρογραφίαν τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, ὅπως μερικοὶ ἐπίστευσαν καὶ προέτειναν. Ἄλλο ἱστορικὴ ἐπιστήμη καὶ ἄλλο διδασκαλία τῆς ἱστορίας. Ἡ πρώτη ἐργάζεται, καθ' ὃν τρόπον συντόμως ἐξεθέσαμεν εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ βιβλίου. Ἡ δευτέρα εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπαναλάβῃ ἔστω καὶ ἐν μέρει, ὅ,τι ἤδη ἔχει κάμει ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη. Τὴν σχολικὴν τάξιν δὲν πρέπει νὰ ταυτίζωμεν μὲ τὸ ἱστορικὸν πανεπιστημιακὸν φροντιστήριον. Αἱ ὀλίγαι αὐταὶ λέξεις ἀρκοῦν ἐπὶ τοῦ παρόντος διὰ τοὺς ζῶηροντας τῆς χρήσεως ἱστορικῶν πηγῶν κατὰ τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας καὶ πιστεύοντας σοβαρῶς, ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ εἰς τὸ σχολεῖον ἐργασία κριτικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ τῶν ἱστορικῶν πηγῶν, ὁμοίᾳ πρὸς ἐκείνην, ποῦ γίνεται εἰς ἱστορικὸν φροντιστήριον Πανεπιστημίου.

Αὐτὰ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μίαν ἀκρότητα. Ἄλλ' ὑπάρχει καὶ μία ἄλλη ἄκρα ἀντίληψις, ἐντελῶς ἀντίθετος μὲ τὴν πρώτην. Αὐτὴν ἀντιπροσωπεύει ὁ Th. Litt, ἕνας κριτικώτατος ἐρευνητὴς τῶν προβλημάτων τῆς φιλοσοφίας τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἱστορικῆς μορφώσεως. Ἐκθέτομεν εἰς τὰ ἐπόμενα τὰς γνώμας αὐτὰς τοῦ Litt καὶ τὰς ἐπ' αὐτῶν ἀντιρρήσεις μας.

Ἐο Litt<sup>1</sup> διατυπώνει ὡς ἐξῆς τὰς ἐπιφυλάξεις του ὡς πρὸς τὴν μορφωτικὴν δύναμιν καὶ ἀξίαν τῆς ἱστορίας εἰς τὸ σχολεῖον. Ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας, λέγει, λόγῳ τοῦ ποσοῦ καὶ τοῦ ποιοῦ τῆς διδασκείας ὕλης καὶ ἐν γένει λόγῳ τῆς φύσεως τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος δὲν κατορθώνει νὰ θέσῃ εἰς κίνησιν τὰς δημιουργικὰς γνωστικὰς δυνάμεις τῶν μαθητῶν. Τόσον οἱ

1. Geschichte und Leben. Τοῦ αὐτοῦ, Möglichkeiten und Grenzen der Pädagogik (εἰς ἐπανειλημμένας ἐκδόσεις).



μαθηταί, ὅσον καὶ οἱ περισσότεροι διδάσκαλοι τῆς ἱστορίας ἀποκτοῦν τὰς ἱστορικές τῶν γνώσεις μετ' ἀπλῆν παθητικὴν εἰσδοχὴν, διότι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ κατ' ἄλλον τρόπον. Ὁ μαθητὴς δηλαδὴ δὲν ἔμπορεῖ νὰ σχηματίσῃ αὐτενεργῶς ἀπὸ τὰς πηγὰς ἐπιστημονικὴν ἱστορικὴν εἰκόνα μὴς περιόδου· δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἀνεύρῃ αἰτιώδεις σχέσεις, νὰ διαπιστώσῃ ἱστορικές δυνάμεις, νὰ καταδείξῃ τὴν παραλληλίαν τάσεων καὶ ροπῶν εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν. Τοιοῦτοτρόπως ὁ μαθητὴς εἰς τὸ σχολεῖον περιορίζεται εἰς εἰσδοχὴν ἐτοιμοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου, τὸ ὅποῖον ἄλλοι, οἱ ἐπιστήμονες ἱστορικοί, ἐπεξεργάσθησαν μετ' αὐτὰς ἱστορικές ἐννοίας, ἣ κατανοεῖ τὴν ἱστορικὴν εἰκόνα, πού τοῦ προσφέρει ἡ δημιουργικὴ ἐργασία ἄλλων. Κατανοεῖ δὲ ὁ μαθητὴς σημαίνει : ἀναπαριστᾷ ἀπλῶς τὴν ἱστορικὴν εἰκόνα καὶ τὸ πολὺ - πολὺ ἐλέγχει ἐκ τῶν ὑστέρων τὴν ὀρθότητα καὶ ἀκρίβειαν τῆς ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν τοῦ διδασκάλου τῆς ἱστορίας. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι καλλιέργεια ἱστορικῆς σκέψεως. Ἱστορικὴ σκέψις δὲν εἶναι ἡ ἀπλὴ ἀναπαράστασις ἢ καὶ εἰς σπανίας περιπτώσεις ὁ ἐκ τῶν ὑστέρων ἔλεγχος τῆς ἀκρίβειας ἑνὸς συνόλου γεγονότων καὶ σχέσεων πλήρους νοήματος, τὸ ὅποῖον οἱ ἐπιστήμονες ἱστορικοὶ συνέλαβον καὶ ἐξέφρασαν. Τὸ δημιουργικὸν ἱστορικῶς σκέπτεσθαι εἶναι κατὰ τὸν Litt ἡ πνευματικὴ καὶ ψυχικὴ ἐκείνῃ ἐνέργεια, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλεται ἡ παραγωγή ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα καὶ συντριμμάτια τοῦ παρελθόντος ἑνὸς νέου πνευματικοῦ προϊόντος, δηλαδὴ τῆς ἱστορικῆς εἰκόνας τῆς πραγματικότητος. Ἐφόσον δὲ εἶναι ἀδύνατον νὰ γίνῃ εἰς τὸ σχολεῖον μία τοιαύτη ἐργασία, ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας ἔχει κατ' ἀνάγκην χαρακτῆρα ὄχι παραγωγικόν, ἀλλ' ἀ ν α π α ρ α γ ω γ ι κ ὸ ν καὶ ἐπομένως ὁ σκοπὸς τῆς πρέπει νὰ περιορισθῇ εἰς τὴν παροχὴν μῆς συνοπτικῆς καὶ γενικῆς εἰκόνας τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῶν λαῶν τῆς Δύσεως ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους μέχρι σήμερον.

Ὅτι ἡ γνώμη αὐτὴ τοῦ Litt ἐνέχει δόσιν ὀρθότητος, εἶναι ἀναμφισβήτητον· διότι, ὅπως ἐπανελημμένως ἤδη ἐτονίσαμεν, ἡ εἰκὼν τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, πού σχηματίζουσι τὰ παιδιά καὶ οἱ ἔφηβοι εἰς τὸ σχολεῖον, εἶναι κάτι παράγωγον. Προηγεῖται ἡ διαμόρφωσις τῆς ἱστορικῆς ἐπιστημονικῆς εἰκόνας ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην καὶ ἔπεται ἡ σχολικὴ ἱστορικὴ εἰκὼν, ἡ σχολικὴ ἱστορία, ὡς κάτι παράγωγον καὶ δευτερογενὲς πνευματικὸν σύνολον, χρησιμοποιοῦμενον εἰς τὸ σχολεῖον διὰ τὴν μόρφωσιν τῶν μαθητῶν.

Δεχόμεθα καὶ ἡμεῖς, ὅτι ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας ἔχει πράγματι ἀναπαραγωγικὸν χαρακτῆρα καὶ ὅτι εἶναι ἀδύνατον εἰς τὸ σχολεῖον νὰ μορφώσῃ τὴν σχολικὴν ἱστορικὴν εἰκόνα, πού θὰ ἀποκτήσουν οἱ μαθηταί του, ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὰς πηγὰς, χωρὶς τὴν παρεμβολὴν τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Τὸ ὅτι ὅμως τὸ σχολεῖον δὲν δύναται νὰ μεταβληθῇ εἰς πανεπιστημιακὸν ἱστορικὸν φροντιστήριον οὐδὲ οἱ ἄωροι μαθηταί εἰς ἱστορικούς, αὐτὸ δὲν σημαίνει, ὅτι ἡ σχολικὴ ἐργασία εἰς τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας εἶναι καταδικα-

σμένη, νά μή ὑπερβῆ τά ὄρια μιᾶς παθητικῆς ἐργασίας καί εἰσοδογῆς ἐτοιμῶν ἱστορικῶν γνώσεων. Διότι τὸ ἱστορικῶς σκέπτεσθαι, πού εἶναι προϋπόθεσις τῆς ἱστορικῆς κατανοήσεως καί ἐρμηνείας, πρέπει νά τὸ ἐννοήσωμεν κατ' ἄλλον τρόπον προκειμένου περὶ παιδιῶν καί ἐφήβων καί κατ' ἄλλον τρόπον προκειμένου περὶ ἱστορικῶν ἐπιστημόνων. Τὴν ἱστορικὴν σκέψιν τοῦ ἐπιστήμονος ἱστορικοῦ ἐκθέτει ἄριστα ὁ Litt. Δὲν εἶναι ὁμως κατὰ τὴν γνώμη μας ὀρθόν, νά ἀμφισβητήσωμεν τὴν ἱκανότητα τοῦ σχολείου νά καλλιεργῇ τὴν ἱστορικὴν σκέψιν ὑπὸ τὴν σχολικὴν παιδαγωγικὴν τῆς ἐκδοχῆν. Πῶς ἡμεῖς ἀντιλαμβανόμεθα αὐτὴν τὴν ἱκανότητα τοῦ σχολείου, θά δεῖξωμεν εἰς τὸ τέταρτον κεφάλαιον αὐτοῦ τοῦ τμήματος, ἀφοῦ ἐν τῷ μεταξὺ ἐκθέσωμεν τὰς ψυχολογικὰς προϋποθέσεις τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰς τὰς διαφόρους βαθμίδας τῆς ἡλικίας.

Ἄλλ' ἀσχέτως πρὸς αὐτὰ θά ἡδυνάμεθα νά φέρωμεν καί τὴν ἐξῆς ἀντίρρησην εἰς τὰς γνώμας τοῦ Litt. Ἐάν τὴν ἐργασίαν, πού γίνεται εἰς τὸ σχολεῖον μὲ τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας, χαρακτηρίσωμεν ἀπλῶς παθητικὴν, προοριζομένην μόνον νά προσφέρῃ τὰς ἀπαραίτητους ἱστορικὰς γνώσεις, εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νά ἐπεκτείνωμεν τὸν χαρακτηρισμὸν αὐτὸν τῆς παθητικότητος καί εἰς τὴν ἐργασίαν τῶν ἄλλων μαθημάτων, διότι κανὲν ἐξ αὐτῶν δὲν εἶναι δυνατόν νά καλλιεργήσῃ εἰς τὰ παιδιά πραοτοπιᾶν σκέψεως καί δημιουργικότητα ὅμοιαν πρὸς ἐκείνην, εἰς τὴν ὅποιαν ὀφείλονται αἱ ἐπιστημονικαὶ πρόοδοι. Ἄλλωστε δὲν πρέπει νά λησμονῆ κανεὶς, ὅτι αἱ ἀπαιτήσεις τοῦ νέου σχολείου περὶ αὐτενεργείας τῶν μαθητῶν καί πνευματικῆς αὐτοτελείας τῶν δὲν εἶναι ἀπαιτήσεις ἀπόλυτοι, ἀλλ' ἐνδεικτικαὶ τῆς νέας τάσεως. Καί φυσικά, ἡ ἐφαρμογὴ τῶν εἰς τὴν σχολικὴν πρᾶξιν εἶναι σχετικὴ. Οὐδεὶς παιδαγωγὸς ἐφαντάσθη οὐδὲ ἰσχυρίσθη ἕως τώρα, ὅτι εἶναι δυνατὴ πλήρης αὐτενεργεία τῶν μαθητῶν εἰς τὸ σχολεῖον.

Εἶναι καιρὸς νά κλείσωμεν τὸ κεφάλαιον αὐτό, εἰς τὸ ὅποιον ἐξετέθησαν αἱ ἀπαιτήσεις, πού προβάλλονται ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν ἐπιστήμην καί τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν σκοπὸν τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος. Ἰδοὺ δὲ ὁ σκοπὸς αὐτὸς σύμφωνα μὲ τὰς ἐκτεθείσας ἐπιστημονικὰς ἀπαιτήσεις :

Σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰς τὰ σχολεῖα, ἰδίως δὲ τῆς μέσης παιδείας, π ρ ε π ε ι νά εἶναι ἡ κατανόησις καί ἐρμηνεία τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Ἐπιστημονικῶς ἀκριβεῖς καί ὀρθαὶ ἱστορικαὶ γνώσεις εἶναι ἀπαραίτητοι διὰ τὸ ἔργον τοῦτο. Ἐπίσης προϋπόθεσις τῆς ἱστορικῆς κατανοήσεως εἶναι ἡ ἄσκησις τῆς ἱστορικῆς σκέψεως τῶν μαθητῶν ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ δυνατοῦ.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

### ΑΠΑΙΤΗΣΕΙΣ ΑΠΟΡΡΕΟΥΣΑΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΚΟΠΟΝ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

Ὁ δεύτερος παράγων, ὁ ὁποῖος, μετὰ τὴν ἱστορικὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας, προσδιορίζει τὸν σκοπὸν τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας, εἶναι ὁ γενικὸς σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς. Εἰς τὸν γενικὸν αὐτὸν παιδαγωγικὸν σκοπὸν πρέπει νὰ ἀποβλέπη καὶ νὰ κατατείνῃ ἡ διδασκαλία ὅλων τῶν μαθημάτων καί, φυσικά, τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας, ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει.

Ποῖος εἶναι ὁ γενικὸς σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς καὶ ποῖος εἶναι ἀρμόδιος νὰ τὸν προβάλη; Ἴδου ἡ προβληματικὴ ἀφετηρία τῆς ἐρεύνης μας.

Ἀπὸ δύο ἀρμοδιότητας ἀντλεῖ τὸ περιεχόμενον τοῦ ὁ γενικὸς σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς. Ἡ μία ἀρμοδιὰ πηγὴ εἶναι ἡ παιδαγωγικὴ ἐπιστήμη<sup>1</sup> ἡ δευτέρα πηγὴ εἶναι τὸ κράτος, ὡς συνισταμένη ὅλων τῶν ἐξωεπιστημονικῶν παραγόντων τῆς ἀγωγῆς (οἰκογένεια, ἐκκλησία, κοινωνία, πολιτεία).

Κατὰ τὴν παιδαγωγικὴν ἐπιστήμην ἡ ἀγωγή ἔχει σκοπὸν νὰ καταστήσῃ τὸ παιδί προσωπικότητα ἔχουσαν ἰσχυρὰν καὶ ἠθικὴν βούλησιν, νὰ εἰσαγάγῃ αὐτὸ εἰς τὰ πνευματικὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ νὰ ἐξελίξῃ τὰς σωματικὰς καὶ ψυχικὰς ιδιότητας καὶ τὴν ἰδιοφυίαν τοῦ (Ν. Ἐξαρχόπουλος κ.ἄ.).

Τὸ πρῶτον πρόβλημα, ποῦ γεννᾶται, εἶναι τὸ ἐξῆς: Πῶς πρέπει νὰ καθορισθῇ ὁ σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας, ὥστε τὸ μάθημα αὐτὸ νὰ ἐξυπηρετῇ τὸν γενικὸν σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς; Μὲ ἄλλας λέξεις, τί πρέπει νὰ ἐπιδιώκῃ ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας, ὥστε οἱ μαθηταὶ νὰ διαπλάσσωνται δι' αὐτῆς καὶ ὅσον ἐξαρτᾶται ἀπὸ αὐτὴν εἰς προσωπικότητα με ἰσχυρὰν καὶ ἠθικὴν βούλησιν, ἰκανὰς νὰ κατανοήσουν καὶ νὰ ἀναπτύξουν τὸν ἔθνικόν καὶ ἀνθρώπινον πολιτισμόν;

Ἡ λύσις τοῦ προβλήματος αὐτοῦ προϋποθέτει παραδοχὴν τῆς γνώμης, ὅτι ἡ ἱστορία περιέχει μορφωτικὰς, ἀνθρωποπλαστικὰς καὶ πολιτισμογόνους ἀξίας. Καὶ πράγματι, ἡ γνώσις τοῦ παρελθόντος μᾶς βοηθεῖ εἰς ὀρθὴν γνῶσιν καὶ κατανόησιν τοῦ παρόντος καὶ εἰς τὴν διαμόρφωσιν ὕγιων προοπτικῶν καὶ προσδοκιῶν διὰ τὸ μέλλον. Ὁρθῶς παρετηρήθη<sup>1</sup>, ὅτι ἐνῶ τὸ μέλλον οὐδεὶς δύναται νὰ προῖδῃ καὶ νὰ προσδιορίσῃ ἀκριβῶς, ὁ ἀπολογισμὸς τοῦ παρελθόντος ἔχει ἀκρίβειαν, διότι στηρίζεται ἐπὶ ἀσφα-

1. Πρβλ. Ortega y Gasset, *Vergangenheit und Zukunft im heutigen Menschen*, Stuttgart 1955.

λῶν καὶ γνωστῶν δεδομένων. Μόνον ὑπὸ τὸν δείκτην τοῦ παρελθόντος δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ κινηθῆ ἀσφαλῶς πρὸς τὸ μέλλον.

Δεχόμεθα καὶ πιστεύομεν, ὅτι ἡ ἱστορία ἐγκλείει πολύτιμα μορφωτικὰ ἀγαθὰ καὶ ὅτι ἡ διδασκαλία τῆς εἶναι ἀπαραίτητος εἰς τὸ σχολεῖον, ἀρκεῖ νὰ γίνεταί ἡ δέουσα παιδαγωγικὴ ἀξιοποίησις τῶν ἀγαθῶν αὐτῶν εἰς τὸ σχολικὸν μάθημα τῆς ἱστορίας.

Τὴν παιδαγωγικὴν ἀξιοποίησιν καὶ κάρπωσιν τῶν μορφωτικῶν ἀξιῶν τῆς ἱστορίας ἐννοοῦμεν ὡς ἐξῆς : ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας πρέπει νὰ μὴ περιορίζεται εἰς ἀπλὴν μετάδοσιν τῶν ἀξιῶν αὐτῶν, ἀλλὰ νὰ φροντίζῃ νὰ γίνωνται αἱ ἀξίαι αὐταὶ συνειδηταὶ καὶ οἰκείαι εἰς τὸν διδασκόμενον τὴν ἱστορίαν.

Πρὸ παντὸς δὲ ὀφείλει ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας νὰ μετατρέπῃ τὰς ἱστορικὰς ἀξίας ἀπὸ ἀντικειμενικῶν ἀξιῶν τοῦ πολιτισμοῦ εἰς ζωντανὰς ἀξίας προσωπικότητος, ὥστε αὐταὶ νὰ ἔχουν τὴν δύναμιν νὰ ἐπιδράσῃ εἰς τὴν βούλησιν καὶ τὴν δρᾶσιν τῶν προσώπων, ποὺ τὰς ἐνστερνίζονται. Ὅταν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον γίνεταί ἡ ἐπίδρασις τῶν ἀξιῶν τοῦ παρελθόντος εἰς τοὺς ἀνθρώπους τοῦ παρόντος, ὅταν δηλαδὴ τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας δὲν μεταδίδῃ νεκράς, ἀλλὰ ζωντανὰς καὶ γονίμους ἱστορικὰς ἀξίας, τότε ἀσφαλῶς ἀποφεύγονται οἱ κίνδυνοι τοῦ ἱστορισμοῦ καὶ ἡ ἱστορικὴ ζωὴ, ἀντὶ νὰ εἶναι ἱστορικὸν μουσεῖον προσφέρον ἀπλὴν θέαν εἰς ἀδιαφόρους ἐπισκέπτας, ἀποβαίνει δύναμις δημιουργικῆ. Γίνεται δὲ ἡ ἱστορία δημιουργικῆ, ὅταν παρέχῃ μὲν ἀναγκαίαις καὶ πολυτίμους ὁδηγίας καὶ παρορμήσεις εἰς τὸ ἐκάστοτε παρόν, δὲν δεσμεύῃ ὁμως καὶ δὲν προκαθορίζῃ τὴν διαμόρφωσιν καὶ ἐξέλιξιν τῆς ζωῆς εἰς τὸ μέλλον.

Πολλοὶ νομίζουν, ὅτι ἐξασφαλίζουν τὴν ἐπίδρασιν τῆς γνώσεως τοῦ παρελθόντος εἰς τὸ παρόν, ὅταν κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας ἀνευρίσκουν καὶ συσχετίζουν καὶ ἀντιπαραβάλλουν γεγονότα τοῦ παρελθόντος μὲ ἀντίστοιχα γεγονότα τοῦ παρόντος καὶ γενικῶς, ὅταν κατὰ σύστημα ἀναζητοῦν τὰς σχέσεις παρελθόντος καὶ παρόντος. Αὐτὴ ἡ καθαρῶς νοσηταρχικῆ φύσεως συσχέτισις παρελθόντος καὶ παρόντος ἔχει βεβαίως τὴν ἀξίαν τῆς. Ἀλλὰ ἡ ἀξία τῆς ἱστορίας διὰ τὸ παρόν δὲν ἐγκεῖται εἰς αὐτὴν τὴν συσχέτισιν. Ἡ οὐσιαστικὴ καὶ γόνιμος ἐπίδρασις τῆς μελέτης τοῦ παρελθόντος εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ παρόντος ἐπιτυγχάνεται μόνον μὲ τὸ ζωντανὸν ἐκεῖνο ἱστορικὸν μάθημα, ποὺ κατορθώνει νὰ μετουσίωσῃ καὶ μετατρέψῃ τὰς ἀντικειμενικὰς καὶ ὑπερπροσωπικὰς ἱστορικὰς ἀξίας εἰς προσωπικὰς κινητηρῆρας δυνάμεις τῶν ἀτόμων, ποὺ διδάσκονται τὴν ἱστορίαν. Μόνον δὲ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον θὰ ἀπαλλάξωμεν τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὴν κουραστικὴν ἠθικολογίαν καὶ δεοντολογίαν, ποὺ τὸ ἐβάρυνε συχνάκις κατὰ τὸ παρελθόν, καὶ θὰ τὸ καταστήσωμεν πολύτιμον μέσον γνησίας ἠθικῆς μορφώσεως τῶν τροφίμων.

Τὰς ἀνωτέρω ἀπαιτήσεις προβάλλει εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας ὁ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς, ὅπως τὸν θέτει ἡ παιδαγωγικὴ ἐπιστήμη. Ἄλλ' εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ γενικοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς ἔχει τὸν λόγον καὶ τὸ κράτος, τὸ ὁποῖον ἔχει πᾶν δικαίωμα, νὰ ρυθμίξῃ τὸ ἔργον τῆς ἀγωγῆς εἰς τὰ σχολεῖα, πού ἰδρύει, συντηρεῖ καὶ ἐποπτεύει. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἀνακύπτει τὸ θέμα τῶν σχέσεων κράτους καὶ παιδείας, ἐνδιάμεσον γενικὸν πρόβλημα <sup>1</sup>, κείμενον ἔξω τῶν ὁρίων τῆς παρουσίας ἐιδικῆς ἐργασίας μας. Ἡμεῖς ἐνταῦθα ἀρκοῦμεθα εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς γνώμης μας ἐπὶ τοῦ προκειμένου ζητήματος : τὸ κράτος ὄχι μόνον δικαιούται, ἀλλὰ καὶ ὑποχρεοῦται νὰ καθορίξῃ τοὺς σκοποὺς τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς διδασκαλίας, λαμβάνον βεβαίως ὑπ' ὄψιν τὰ πορίσματα τῆς παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης καὶ συμβουλευόμενον τοὺς ποικίλους παράγοντας ἢ φορεῖς τῆς ἀγωγῆς (ἐκκλησία, γονεῖς, διδάσκαλοι) <sup>2</sup>.

Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ τὸ κράτος προβάλλει εἰς τὸ σχολεῖον τὰς ἑξῆς δύο ἀπαιτήσεις :

α) Ἡ διαπαιδαγώγησις τῶν μαθητῶν εἰς τὰ σχολεῖα νὰ ἐνισχύῃ εἰς αὐτοὺς τὴν ἰδέαν τοῦ ἔθνους καὶ τῆς πατρίδος. Καὶ

β) Ἡ ἀγωγή νὰ ἐνισχύῃ τὴν ἰδέαν τοῦ κράτους καὶ νὰ διαπλάττῃ τοὺς μαθητὰς εἰς τελειοὺς πολίτας τοῦ μέλλοντος.

Ἄν τώρα τὴν ἀπαιτησὶν αὐτὴν τοῦ κράτους συσχετίσωμεν μετὰ τὸν γενικὸν σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς, πού προβάλλει ἡ παιδαγωγικὴ ἐπιστήμη, ἡ ἀπαιτήσεις τοῦ κράτους ἀπὸ τὴν ἀγωγήν πρέπει νὰ καθορισθῇ ὡς ἑξῆς :

Ἡ ἀγωγή ὀφείλει νὰ ἐπιδιώκῃ, ὅπως ἡ κυριωτέρα ἰδιότης τῶν ἠθικῶν προσωπικοτήτων, εἰς τὰς ὁποίας διαπλάσσονται οἱ μαθηταί, εἶναι ἡ ἰδιότης τοῦ τελείου πολίτου, πού ἔχει ἰσχυρὰν ἔθνικὴν συνείδησιν καὶ συναίσθησιν τῶν ὑποχρεώσεών του ὡς πολίτου πρὸς τὴν πολιτείαν. Ἐπομένως καὶ ὁ σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ μέσα ἀγωγῆς, πρέπει νὰ εἶναι ἡ διάπλασις τῶν τροφίμων εἰς τελειοὺς πολίτας ἔχοντας ἀκμαίαν ἔθνικὴν καὶ κρατικὴν συνείδησιν.

1. Περὶ τῶν σχέσεων κράτους καὶ παιδείας βλ. E. d. S p r a n g e r, Die Beziehungen von Politik und Pädagogik in der Neuzeit (περιοδ. Deutsche Schule 1914-1916). R i e d, Aufgaben und Grenzen der Staatstätigkeit im Bildungswesen der Gegenwart, Leipzig 1931. T h. H a r a l a m b i d e s, Die Schulpolitik Griechenlands 1821-1935, Berlin 1935. K. Γ ε ω ρ γ ο ὕ λ η, Κράτος καὶ παιδεία. (Περιοδ. Παιδεία, τόμ. Α', τευχ. 1 καὶ 4), Ἀθήναι 1936. T h. W i l h e l m, Pädagogik der Gegenwart, Stuttgart 1960<sup>2</sup>. Κ ω ν σ τ. Ι. Β ο υ ρ β ἔ ρ η, Κράτος καὶ παιδεία κατὰ τὸν Πλάτωνα, ἐν τῇ συλλογῇ τοῦ αὐτοῦ, «Κλασσικὴ παιδεία καὶ ζωὴ». (Δημοσιεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἐταιρείας, σειρὰ δευτέρα, ἀριθμ. 17), Ἀθήναι 1969.

2. Τὴν ἰδίαν σχεδὸν γνώμην διετύπωσε καὶ ἡ Γ' Γενικὴ Συνέλευσις τῶν Λειτουργῶν Μέσης Ἐκπαιδεύσεως εἰς τὸ πόρισμά της : «Τὸ κράτος δικαιούται νὰ θέτῃ τοὺς σκοποὺς τῆς παιδείας ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τὸν ὄργανωμένον ἐκπαιδευτικὸν κλάδον» (Δελτίον Ο.Α.Μ.Ε., Σεπτέμβριος - Ὀκτώβριος 1934, σ. 46).

Ἐρωτᾶται τώρα : Πῶς ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας εἶναι δυνατόν νά πραγματοποιήσῃ τὸν ἐθνικὸν σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς; Ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα δὲν εἶναι δύσκολος. Εἶναι ἀπολύτως καταφατικὴ· διότι τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς διδασκαλίας ἱστορικῆς ὕλης εἶναι ἡ ἐθνικὴ ἱστορία. Ἡ γνῶσις καὶ ἡ κατανόησις τῶν πολιτικῶν καὶ πολιτιστικῶν ἐν γένει ἐκδηλώσεων τῆς ἱστορικῆς ζωῆς τοῦ ἔθνους, ἡ παρακολούθησις τῶν ἱστορικῶν ἄθλων, εἰς τοὺς ὁποίους ἀπεδύθη εἰς τὴν παγκόσμιον κόνιστραν τὸ ἔθνος καὶ ἡ πρέπουσα ἐκτίμησις τῆς σημασίας τῶν, ἡ γνωριμία τῶν μαθητῶν μὲ ἐξόχους προσωπικότητας τοῦ ἔθνους τῶν καὶ ἡ κατανόησις τοῦ χαρακτήρος τοῦ λαοῦ τῶν, ὅπως ὁ χαρακτήρ αὐτὸς ἐμφανίζεται εἰς τὰ γεγονότα τῆς ἱστορίας, ὅλα αὐτὰ εἶναι μέσα πολύτιμα διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως, τὴν προαγωγὴν τοῦ συναισθήματος τῆς φιλοπατρίας καὶ τὴν τόνωσιν τῆς ἠθικῆς βουλήσεως πρὸς διατήρησιν καὶ ἐπαύξησιν τῶν ἀγαθῶν τοῦ ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἡ γνῶσις τῆς ἱστορίας τῶν ξένων λαῶν προάγει τὸν ἐθνικὸν σκοπὸν τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας· διότι ἡ γνῶσις καὶ ἡ κατ' ἀξίαν ἐκτίμησις τῆς συμβολῆς εἰς τὸν πολιτισμὸν τῶν ξένων λαῶν μετριάζει τὸν παράλογον ἐθνικὸν ἐγωισμόν καὶ κεντρίζει τὴν ἀμιλλαν τῶν ἐθνῶν ἀναμεταξύ τῶν. Τοιοῦτοτρόπως δὲ ἀμβλύνεται τὸ μίσος κατὰ τῶν ἄλλοεθνῶν καὶ τῶν ἄλλοφύλων, ποῦ δὲν εἶναι ὀρθὸν νά δηλητηριάξῃ τὰς παιδικὰς ψυχὰς.

Ὁ ἐθνικὸς φρονηματισμὸς τῶν μαθητῶν καὶ ἡ ἐνίσχυσις τῆς ιδέας τοῦ κράτους εἰς τὰς ψυχὰς τῶν πρέπει νά νοηθοῦν ὑπὸ τὴν ὀρθὴν ἔννοιάν τῶν, διὰ νά ἀποκλεισθοῦν τυχὸν παρανοήσεις. Εἰκόνα μερικῶν παρανοήσεων παρέχει ἡ προηγηθεῖσα ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν τυχῶν τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος εἰς τὰ σχολεῖα (βλ. Τμῆμα Α' τοῦ παρόντος δευτέρου μέρους). Τὸ ὑγιὲς περιεχόμενον τῶν ἐνοιῶν «ἐθνικὴ ἀγωγή» καὶ «πολιτικὴ - κρατικὴ ἀγωγή» ἢ «ἀγωγή τοῦ πολίτου» ἀποδίδουν αἱ ἐξῆς διασαφήσεις μας : ἡ ἐθνικὴ ἀγωγή νοεῖται ὑπὸ τὴν ὀρθὴν τῆς ἔννοιαν, ὅταν ὁ ἐθνισμὸς ἢ ἡ καλλιέργεια τῆς ιδέας τοῦ ἔθνους ἀποκρούῃ ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος τὸν ἄκρον σωβινισμόν καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὸν διεθνισμόν ἢ κοσμοπολιτισμόν. Εἶναι ἡ ὀρθὴ ἀριστοτελικὴ μεσότης μεταξὺ τῶν δύο ἄκροτήτων : τῆς ὑπερβολῆς τοῦ ἄκρου ἐθνικισμοῦ ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς ἐλλείψεως, ποῦ εἶναι ὁ διεθνισμὸς ἀφ' ἑτέρου. Περισσότερον συγκεκριμένως καθορίζομεν ἐν τῷ προκειμένῳ τὴν ἔννοιαν τῆς φιλοπατρίας ὡς ἐξῆς : Λέγοντες φιλοπάτριδας καὶ ἐθνικόφρονας πολίτας, ἐννοοῦμεν τοὺς πολίτας ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι, χωρὶς νά εἶναι ἄκροι σωβινισταί, ἀγαποῦν τὴν πατρίδα τῶν καὶ εἶναι ἀφωσιωμένοι εἰς αὐτήν. Πιστεύουν εἰς τὰ ἐθνικὰ καὶ ἐκπολιτιστικὰ ἰδεώδη τῆς πατρίδος τῶν, μετέχουν ἀναλόγως τῶν ἱκανοτήτων τῶν τῆς πολιτιστικῆς ἐργασίας, ποῦ γίνεται εἰς αὐτήν, προτάσσουν τὸ κοινὸν ἐθνικὸν συμφέρον πρὸ τοῦ ἰδιοῦ τῶν ἀτομικοῦ συμφέροντος καὶ ὑπεραμύνονται τῆς πατρίδος τῶν, ὅταν αὐτὴ κινδυνεύῃ ἐξ ἐπιθέσεως ἄλλου κράτους. Ἐκτιμοῦν ἐκ παραλλήλου καὶ τοὺς ἄλλους λαοὺς

κατ' άξίαν και ποθοϋν την συνεργασίαν με αϋτούς, χωρίς να είναι οϋτε διεθνισται οϋτε κοσμοπολιται<sup>1</sup>. 'Ο Έλληγ είναι φυσικόν, να υπερηφανεύεται διά τούς προγόνους του και να μη διστάζη να κωχάται διά την καταγωγήν του, έφόσον όλοι οί λαοί σχεδόν της Εϋρώπης και του έλληνοκεντρικού κύκλου πολιτισμού<sup>2</sup> διακηρύττουν, ότι είναι πρώτον Έλληνες, δηλαδή πνευματικά τέκνα της Έλλάδος και έπειτα πολίται της χώρας των. 'Ο Έλληγ έχει ιδικάς του αϋτάρκεις άξίας από την ιστορίαν του και δέν χρειάζεται να αναζητη ζένα ιδανικά και ζένας άξίας. Αϋτό δέν είναι οϋτε άκρος έθνικισμός οϋτε άκρος σωβινισμός. Είναι άπλούστατα ιστορική αλήθεια, στηρίζουσα την έθνικην συνείδησιν τών Έλλήνων.

Και ή άγωγή του πολίτου, ως μέλους της πολιτικής κοινότητος, έχοντος κρατικήν συνείδησιν, υπό την όρθήν της έννοιαν νοείται, όταν ή κρατική συνείδησις τών πολιτών είναι άπληλαγμένη κομματικών φανατισμών και άποχρώσεων. 'Η ύγιής πολιτική συνείδησις τών άτομων - πολιτών ύπνομεύεται και καταλύεται, όταν εις αϋτήν εισδύση «κομματική ή άλλη κοσμοθεωρία και ιδεολογία», υπερτάσσουσα του Κράτους το κόμμα και του κρατικού συμφέροντος το κομματικόν συμφέρον. 'Η άγωγή καθόλου και ειδικότερον ή διδασκαλία της ιστορίας ζημιούται ανεπανορθώτως, όταν τόν έθνικόν και υπερκομματικόν χαρακτηρά της αλλοιώνουν κομματικά ή κοσμοθεωριακά έπιρροάι.

Συνοψίζομεν δι' ολίγων, όσα ειπομεν περι του τρόπου, κατά τόν όποιον ή διδασκαλία της ιστορίας όφείλει να έξυπηρητη τόν γενικόν σκοπόν της άγωγής, όπως ό σκοπός αϋτός τίθεται υπό της παιδαγωγικής επιστήμης και του κράτους.

Σκοπός της διδασκαλίας της ιστορίας πρέπει να είναι :

α) 'Η οικείωσις τών μαθητών προς τās μορφωτικάς άξίας της ιστορίας. 'Η οικείωσις αϋτή τότε μόνον είναι παιδαγωγικώς άποτελεσματική, όταν αι άξίαι αϋται, μεταγχιζόμεναι διά της διδασκαλίας, μετατρέπωνται από άντικειμενικών άξιών του πολιτισμού εις έξελξιμίμους και ζώσας άξίας προσωπικότητος:

1. Βλ. Ν. Έξαρχοπούλου, 'Η έθνική άγωγή τών άτομων και ή διεθνής συνεργασία τών λαών, 'Αθήναι 1935. (Λόγος πρυτανικός).

2. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, 'Η πνευματική παρουσία της Έλληνικής 'Αρχαιότητος εις τόν σύγχρονον κόσμον. ('Ανάτυπον εκ του περιόδ. «Πλάτων», 1968, 39 - 40).

Το υ α υ το υ, Κλασσική παιδεία και ζωή. (Δημοσιεύματα της Έλληνικής 'Ανθρωπιστικής 'Εταιρείας, σειρά δευτέρα, «Μελέται και έρευναι», αριθμ. 17), 'Αθήναι 1969 (Μέρος Β' : Έλλάδος παρουσία).

Το υ α υ το υ, 'Από του τρίτου 'Ανθρωπισμού εις τόν σύγχρονον (Δημοσιεύματα της Έλληνικής 'Ανθρωπιστικής 'Εταιρείας, σειρά πρώτη, αριθμ. 50), 'Αθήναι 1970<sup>α</sup>. Και άγγλιστι υπό τόν τίτλον : The message of contemporary Humanism (έν τη ίδια σειρά αριθμ. 54), Athens 1970.

β) ή ὀρθῶς ἔννοουμένη διάπλασις τῶν παιδιῶν εἰς τελείους πολίτας, ἔχοντας ἀκμαίαν ἔθνικὴν καὶ κρατικὴν συνείδησιν· καὶ

γ) ή διάπλασις αὐτῶν εἰς χρήσιμα μέλη τῆς διεθνοῦς ἀνθρωπίνης κοινωνίας, ή στηριζομένη εἰς δημιουργηθεῖσαν ἤδη εἰς τὰ παιδιὰ γνησίαν ἔθνικὴν καὶ κρατικὴν συνείδησιν. Μὲ ἄλλας λέξεις προϋπόθεσις τῆς διεθνοῦς συνεργασίας τῶν λαῶν εἶναι ή ὑγιής ἔθνικὴ καὶ κρατικὴ συνείδησις τῶν ἀτόμων - μελῶν τῆς διεθνοῦς κοινωνίας.

## Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ν Γ '

### ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Τὸ προηγούμενον κεφάλαιον κατέληξεν εἰς τὴν διατύπωσιν τοῦ σκοποῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας, ὅπως τὸν προσδιορίζουν καὶ θέτουν ή φιλοσοφία τῆς ἱστορίας καὶ ή ἱστορικὴ ἐπιστήμη ἀφ' ἑνὸς καὶ ή παιδαγωγικὴ καὶ ή πολιτειολογία ἀφ' ἑτέρου. Τὸ ἀνακῦπτον τῶρα πρόβλημα εἶναι τὸ ἕξης : εἶναι δυνατὴ ή πλήρωσις τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ εἰς τὰ σχολεῖα τῆς στοιχειώδους καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως, ὅπως τὸν προβάλλουν αἱ ἐπιστημονικαὶ καὶ παιδαγωγικαὶ ἀπαιτήσεις : Γενικώτερον, τὸ πρόβλημα αὐτὸ δύναται νὰ τεθῆ καὶ ὡς ἀκολουθῶς : Ποία εἶναι ή σχέσις τῆς ψυχῆς τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ ἐφήβου μετὰ τὴν ἱστορίαν; Ἐφόσον δὲ ή ζωὴ τοῦ παιδιοῦ ἐξελίσσεται κατὰ τὰς διαφόρους βαθμίδας τῆς ἡλικίας του, ή σχέσις αὐτὴ τῆς παιδικῆς καὶ ἐφηβικῆς ψυχῆς μετὰ τὴν ἱστορίαν ποῖα στάδια ή φάσεις διανύει; Πότε ἀρχίζει ή εἴσοδος τοῦ παιδιοῦ εἰς τὸν κόσμον τῆς ἱστορίας καὶ πότε φθάνει ὁ τρόφιμος εἰς ὠριμότητα ἀποτελοῦσαν ἐγγύησιν, ὅτι οἱ τεθέντες σκοποὶ δὲν εἶναι παιδαγωγικὴ οὐτοπία;

Τὰ ὀλίγα αὐτὰ ἐρωτήματα μᾶς δίδουν μίαν πρώτην εἰκόνα τῆς σημασίας, ποὺ ἔχει ή ἔρευνα τῶν ψυχολογικῶν προϋποθέσεων τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἐξαρτᾶται ή δυνατότης τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ σκοποῦ ή τῶν σκοπῶν τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος εἰς τὰ σχολεῖα τῆς δημοτικῆς καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως.

Ἐὰς παρακολουθήσωμεν λοιπὸν τὸ παιδί ἀπὸ τῆς στιγμῆς, ποὺ εἰσέρχεται εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον ή καὶ ἀκόμη ἐνωρίτερον ἀπὸ τῆς προσχολικῆς ἡλικίας του, διὰ νὰ ἴδωμεν, πῶς προπαρασκευάζεται διὰ τὴν εἴσοδόν του εἰς τὸν κόσμον τῆς ἱστορίας. Πρέπει ἀμέσως νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι αἱ ψυχολογικαὶ προϋποθέσεις τῶν σημερινῶν παιδιῶν διαφέρουν αἰσθητῶς ἀπὸ τοὺς ψυχολογικοὺς ὄρους τῆς σχέσεως τῶν προπολεμικῶν παιδιῶν πρὸς



τὸν κόσμον τῆς ἱστορίας. Σχετικαὶ σύγχρονοι ἔρουναι μὲ ἀλοκληρωμένα καὶ ὑπὸ πάντων παραδεκτὰ πορίσματα περὶ τῆς ἐξελιξέως τοῦ ψυχικοῦ βίου τῶν συγχρόνων παιδιῶν καὶ ἐφήβων δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη.

Εἶναι γεγονός, ὅτι ἡ ζωὴ τῆς συγχρόνου βιομηχανικῆς κοινωνίας ἀπὸ τριῶν ἡδὴ δεκαετιῶν ἔγινεν ἐξαιρετικὰ ἔντονος, αἱ δὲ πληθωρικαὶ ἐξελιξέαι καὶ μεταβολαὶ τῆς, ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὰ καταπληκτικὰ ἐπιτεύγματα τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς τεχνολογίας, τοποθετοῦν τὸν σύγχρονον νέον ἄνθρωπον, ἀκόμη καὶ τῆς προσχολικῆς ἡλικίας, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν πολλῶν καὶ ποικίλων παιδαγωγικῶν παραγόντων, ὥστε νὰ δικαιολογῆται ὁ ἰσχυρισμὸς, ὅτι, ἰδίως σήμερον, φορεῖς τῆς ἀγωγῆς τόσον κατὰ τὸν προσχολικόν, ὅσον καὶ κατὰ τὸν σχολικὸν βίον δὲν εἶναι μόνον, ὅπως ἄλλοτε, ἡ οἰκογένεια, ἡ ἐκκλησία καὶ τὸ σχολεῖον καὶ τὸ πολὺ - πολὺ ἡ ζωὴ τοῦ δρόμου καὶ τῆς συνοικίας τοῦ παιδιοῦ. Τὸ φυσικόν, πνευματικόν καὶ ψυχικόν περιβάλλον του ἔχει διευρυνθῆ καὶ τὰ φαινόμενα τῆς προσχολικῆς καὶ σχολικῆς ἀγωγῆς εἶναι τόσον πολλὰ καὶ διάχυτα, τὰ δὲ κατακλύζοντα τὴν ψυχὴν τοῦ παιδιοῦ νέα στοιχεῖα εἶναι τόσον ποικίλα καὶ ἐπιβλητικά, ὥστε, ἔστω καὶ ἄνευ ἐιδικῶν πρὸς τοῦτο ἔρευνῶν, νὰ εἶναι πειστικὰ ἀδιορθῶτως συναγόμενα πορίσματα ἀπὸ τὸ πλῆθος τυχαίων καὶ ἄνευ συστήματος ἀπλῶν παρατηρήσεων τῆς ἐξελιξέως τοῦ ψυχικοῦ βίου τῶν παιδιῶν καὶ ἐφήβων. Οἷοσδήποτε ἡσκημένος παρατηρητῆς γνωρίσας τὴν προπολεμικὴν καὶ τὴν μεταπολεμικὴν παιδικὴν ψυχὴν εἶναι εἰς θέσιν νὰ κάμῃ ἐπιτυχεῖς συγκρίσεις καὶ διαπιστώσεις τῆς συντελεσθείσης ἀλλαγῆς.

Εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι τὰ παιδιὰ σήμερον εἰσέρχονται εἰς τὸ στοιχειῶδες σχολεῖον ὀριμώτερα καὶ σοφώτερα παρὰ ἄλλοτε καὶ μὲ κάποιαν πρωτόγονον βίωσιν τοῦ χρόρου καὶ τοῦ χρόνου, ἔτι δὲ καὶ τῶν συσχετίσεων παραλλήλων καὶ ὑπαλλήλων γεγονότων, κατηγοριῶν δηλαδὴ, ὑπὸ τὰς ὁποίας θεωροῦνται τὰ ἱστορικὰ φαινόμενα.

Ἡ σπουδὴ τοῦ περιβάλλοντος καὶ ἡ πατριδογνωσία διὰ τῶν κατ' αὐτὴν παρατηρήσεων, ἐρωτήσεων καὶ ἀνακοινώσεων μαθητῶν καὶ διδασκάλων εἰς τὸ πρῶτον καὶ δεῦτερον σχολικὸν ἔτος, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὰ νηπιαγωγεῖα, ὅπου ταῦτα λειτουργοῦν, καλλιεργοῦν πρόσφορον ἔδαφος διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία συστηματικῶς γίνεται εἰς τὰς τέσσαρας ἀνωτέρας τάξεις τοῦ δημοτικοῦ σχολείου κατὰ τὸ ἐν ἰσχύι πρόγραμμα.

#### **Ψυχολογικαὶ προϋποθέσεις τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰς τὰς τέσσαρας ἀνωτέρας τάξεις τοῦ δημοτικοῦ σχολείου.**

Θὰ ἡδυνάμεθα τὸ χρονικὸν διάστημα τῆς τετραετοῦς φοιτήσεως εἰς τὰς τάξεις Γ', Δ', Ε' καὶ Σ', εἰς τὰς ὁποίας διδάσκεται ἡ ἱστορία συστηματικῶς ὡς μάθημα τοῦ προγράμματος, νὰ διαιρέσωμεν εἰς δύο μέρη, ἥτοι

τὴν δευτέραν διετίαν τῆς φοιτήσεως τῶν παιδιῶν εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον (ἡλικίας 8-9 καὶ 9-10 ἐτῶν) ἀφ' ἐνός καὶ τὴν τρίτην διετίαν (ἡλικίας 10-11 καὶ 11-12 ἐτῶν) ἀφ' ἐτέρου, διακρίνοντας ἰδιαίτερα ψυχολογικὰ χαρακτηριστικὰ διὰ τὰ παιδιὰ ἐκάστης ἐκ τῶν δύο τούτων διετιῶν καὶ καθορίζοντες τὴν ἰδιαίτερον σχέσιν ἐκάστης ἐκ τῶν δύο τούτων βαθμίδων ἡλικίας πρὸς τὸν κόσμον τῆς ἱστορίας. Τὴν διάκρισιν ὁμως αὐτὴν καὶ τὴν ὕψωσιν διαχωριστικῶν γραμμῶν ψυχολογικῆς φύσεως μεταξὺ τῆς πρώτης διετίας τῆς φοιτήσεως καὶ τῆς δευτέρας, καθὼς καὶ μεταξὺ τῆς δευτέρας διετίας φοιτήσεως καὶ τῶν δύο ἀνωτέρων τάξεων τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, ἀποφεύγομεν διὰ πολλοὺς λόγους. Ὁ κυριώτερος εἶναι, ὅτι ἡ θεώρησις τῆς πνευματικῆς καὶ ψυχικῆς ἀναπτύξεως τῶν παιδιῶν, ἰδίως τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, πρέπει νὰ γίνεται ἐνιαία καὶ νὰ καταδεικνύη τὴν βαθμιαίαν καὶ ὁμαλὴν ἀνέλιξιν τῆς ἀνθρωπίνης οὐσίας τῶν ἀπὸ τῆς προσχολικῆς ἤδη ἡλικίας μέχρι τοῦ τέλους τῆς φοιτήσεως τῶν εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον. Τὴν γενικὴν αὐτὴν, ἐνιαίαν καὶ εἰς τὰ οὐσιώδη μόνον σημεῖα θεώρησιν ἐπιβάλλει ὁ ἰδιάζων χαρακτήρ τοῦ στοιχειώδους σχολείου καὶ ἡ διάκρισις τοῦ ἀπὸ τὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως.

Τὰ σχολεῖα τῆς μέσης παιδείας λειτουργοῦν εἰς πόλεις καὶ κωμοπόλεις, εἰς τὰς ὁποίας αἱ κοινωνικαὶ συνθήκαι εἶναι περίπου αἱ αὐταὶ καὶ τὸ πνευματικὸν ἐν γένει ἐπίπεδον δὲν παρουσιάζει μεγάλας κατὰ τόπους διαφοράς.

Ἡ στοιχειώδης ὁμως ἐκπαίδευσις ἀπλώνεται εἰς ὀλόκληρον τὴν ἐπικράτειαν καὶ περιλαμβάνει ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ Ἑλληνοπούλα τῆς σχολικῆς ἡλικίας. Οἱ μαθηταὶ λοιπὸν τοῦ δημοτικοῦ σχολείου ζοῦν καὶ ἀναπτύσσονται μέσα εἰς μίαν πολύμορφον κοινωνικὴν καὶ πολιτιστικὴν πραγματικότητα, κινουμένην ἀπὸ τῆς ἀφελοῦς, ἀπλοϊκῆς καὶ πρωτογόνου σχεδὸν ζωῆς εἰς μικροὺς οἰκισμοὺς καὶ χωρία μέχρι τῆς διαβιώσεως εἰς κωμοπόλεις καὶ μικρὰς ἢ μεγαλύτερας πόλεις. Ἀλλὰ τὴν προφανῆ ταύτην διαφοροποίησιν τῶν ὄρων τοῦ βίου μειώνει κάπως ἢ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους διάδοσις, εἰς ὀλόκληρον σχεδὸν τὴν χώραν, ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως ἡ συγκοινωνία, ὁ ἠλεκτρισμὸς, ἡ ὑδρευσις, τὰ παντοῖα μέσα ἐπικοινωνίας (τηλέφωνον, ραδιόφωνον, τηλεόρασις, πάσης φύσεως εἰκονογραφημένα καὶ μὴ ἔντυπα), τὸ παιδικὸν θέατρον, τὰ κινητὰ συνεργεῖα παιδικοῦ κινηματογράφου, τὰ μηχανικὰ καὶ ἄλλα μέσα συγχρονισμένης καλλιτεργείας, τὰ λαϊκὰ ἰατρεῖα, τὰ πνευματικὰ ἐπαρχιακὰ κέντρα μὲ τὰς παντοίας πνευματικὰς καὶ καλλιτεχνικὰς ἐκδηλώσεις τῶν. Ἡ γενικὴ αὐτὴ ὕψωσις τοῦ βιοτικοῦ καὶ μορφωτικοῦ ἐπίπεδου εἰς ὀλόκληρον σχεδὸν τὴν χώραν παρὰ τὴν κατὰ τόπους ἀνομοιομορφίαν τῆς καὶ παρὰ τὴν μικροτέραν ἢ μεγαλυτέραν ἔκτασιν τῆς ἀσκεῖ ὁμολογουμένως ἐπίδρασιν εἰς τὰ ἀναπτυσσόμενα παιδιὰ ὅχι μόνον τῆς σχολικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς προσχολικῆς ἡλικίας. Ὅλα τὰ παιδιὰ μαζί μὲ τὰ μεγαλυτέρας ἡλικίας πρόσωπα τοῦ οἰκογενειακοῦ καὶ κοινωνικοῦ

των περιβάλλοντος παρακολουθούν τās εξελίξεις τής νεωτέρας φυσικής και τεχνικής, τής επιστήμης του διαστήματος, περιγραφάς διαστημικών ταξιδίων, τουριστικών περιπλανήσεων, περιπετειών, επικαιροτήτων κ.λπ.

Βεβαίως εξακολουθούν και σήμερα τὰ παραμύθια νὰ ἑλκύουν τὴν προσοχὴν καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν παιδιῶν καὶ νὰ διεγείρουν τὴν φαντασίαν τῶν. Κατὰ τās ἀκρόασεις αὐτὰς τὰ παιδιὰ ζοῦν τὴν διαδοχὴν γεγονότων, αἰτίων καὶ ἀποτελεσμάτων, πού εἶναι κοινὰ στοιχεῖα τόσον τοῦ μύθου, ὅσον καὶ τής πραγματικότητας. Παραμύθια καὶ πραγματικὴ ζωὴ δημιουργοῦν τὰ πρῶτα βιώματα τής ἀντιβολῆς τοῦ ἐγὼ μὲ τὸ σὺ, τοῦ αἰσθητοῦ μὲ τὸ φανταστικόν, τοῦ ἄλλοτε μὲ τὸ τώρα, τοῦ τόπου μὲ τὸν χρόνον.

Τὰ βιώματα αὐτὰ τῶν παιδιῶν ἄλλοτε εἶναι ἄμεσα καὶ ἄλλοτε προκαλοῦνται ἀπὸ ἀκρόασεις διηγήσεων τῶν μεγάλων, σχετικῶν μὲ συνταρακτικὰ γεγονότα τής ἐποχῆς μας ἢ ἀπὸ ἀπαντήσεις τῶν ἐνηλίκων εἰς πληθωρικὰ ἐρωτήματα διὰ πᾶν ὅ,τι κινεῖ τὴν περιέργειαν, τὴν ἐκπληξιν ἢ τὸν θαυμασμόν τῶν ἀνηλίκων.

Εἶναι ἀξιόλογος ἡ εἰσδεκτικὴ ἱκανότης τῶν παιδιῶν τής προσχολικῆς ἡλικίας, ἄπειρα τὰ προβαλλόμενα ἐρωτήματα καὶ αἱ προσδοκίαι νέων καὶ ἀγνώστων πραγμάτων, πού θὰ γνωρίσουν τὰ παιδιὰ εἰς τὸ ἀναμένον νὰ τὰ δεχθῆ σχολεῖον.

Ὅταν τὰ παιδιὰ τής προσχολικῆς ἡλικίας ἐγγραφοῦν εἰς τὸ σχολεῖον, ἐκ τοῦ βιώματος τής τακτικῆς φοιτήσεως εἰς αὐτὸ δημιουργεῖται εἰς τὴν ψυχὴν τῶν μία ἔντονος ἀλλαγὴ. Ἡ ἐκ τοῦ προσχολικοῦ βίου ἐμπειρία τῶν σιγὰ - σιγὰ συμπληροῦται εἰς τὰ κενὰ καὶ τὰ χάσματα τής.

Ἡ βαθμιαία εἰσοδος τοῦ νέου μαθητοῦ εἰς τὸν κόσμον τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος, εἴτε ἀμέσου εἴτε ἀποτέρου, πάντως εἰς τὸν κόσμον τοῦ ἄλλοτε, γίνεται διὰ μέσου ἑορταστικῶν καὶ τελετουργικῶν προπυλαίων. Κατὰ μῆνα Ὀκτώβριον ἐκάστου ἔτους γίνονται αἱ προετοιμασίαι διὰ τὴν τελετὴν τής ἑορτῆς τής σημαίας καὶ διὰ τὸν ἑορτασμόν τοῦ ἱστορικοῦ «ΟΧΙ» τής 28ης Ὀκτωβρίου 1940 καὶ βραδύτερον διαφόρων ἔθνικῶν ἐπετειῶν, κατ' ἐξοχὴν τής 25ης Μαρτίου 1821 καὶ ἐπετειῶν τοπικῶν γεγονότων. Διακοσμήσεις τοῦ σχολεῖου διὰ τās τελετὰς ταύτας μὲ ἐνεργὸν συμμετοχὴν τῶν μικρῶν παιδιῶν καλλιεργοῦν μίαν χαρμόσυνον, ἐόρτιον καὶ τελετουργικὴν ἀτμόσφαιραν, ἐντὸς τής ὁποίας ἡ πρώτη μάθησις καὶ αἱ πρῶται γνώσεις γίνονται ἐυφροσύνως ἀποδεκταὶ ἀπὸ τὰ παιδιὰ. Ἐφαρμόζεται ἡ πλατωνικὴ ἀρχὴ τοῦ «μετὰ παιδιᾶς καὶ ἡδονῆς μανθάνειν»<sup>1</sup>. Ἀρχίζει ἡ πατριδογνωσία καὶ ἡ σπουδὴ τοῦ περιβάλλοντος, ἡ ὁποία φέρει ἀσφαλῶς καλύτερα ἀποτελέ-

1. Βλ. Κωνστ. Γ. Βουρβέρη, Κλασικὴ παιδεία καὶ ζωὴ (Δημοσιεύματα τής Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἐταιρείας, σειρὰ δευτέρα : Μελέται καὶ ἔρευνα, ἀριθμ. 7), Ἀθήναι 1969, σελ. 90 κ.έ.

σματα, όταν γίνεται ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ἐνιαίας συγκεντρωτικῆς διδασκαλίας εἰς τὰς δύο κυρίως πρώτας τάξεις τοῦ δημοτικοῦ σχολείου.

Ἡ πατριδογνωσία καὶ ἡ σπουδὴ τοῦ περιβάλλοντος, ἰδίᾳ δὲ αἱ ἐκδρομαὶ καὶ αἱ ἐπισκέψεις ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν χώρων, ὅπου ὑπάρχουν — ἀλλὰ ποῦ δὲν ὑπάρχουν, ἀφοῦ ἡ Ἑλλάς ὁλόκληρος εἶναι ἐν ἀπέραντον μουσεῖον — παρέχουν εἰς τὸν διδάσκαλον τὴν εὐκαιρίαν νὰ παρενεῖρη εἰς τὰς περιγραφὰς καὶ ἀφηγήσεις του, ὅσα στοιχεῖα τῆς τοπικῆς ἢ ἐθνικῆς ἱστορίας εἶναι ἀνάλογα πρὸς τὴν ἀντιληπτικότητα τῶν μικρῶν μαθητῶν. Τὰ πρώτα βήματα τῆς ψυχικῆς κινήσεως τῶν παιδιῶν ἀπὸ τὸ παρὸν πρὸς τὸ παρελθὸν γίνονται κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τόπων, εἰς τοὺς ὁποίους διεδραματίσθησαν ἱστορικὰ γεγονότα διαφόρων ἐποχῶν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον διαμορφώνεται βαθμηδὸν εἰς τὸ παιδί ἡ συνείδησις τῆς διαφορᾶς μεταξὺ τοῦ ἄλλοτε καὶ τοῦ τώρα, ἀλλὰ καὶ τῶν διαφόρων ἄλλοτε, δηλαδὴ τῶν διαφόρων χρονικῶν τοποθετήσεων γεγονότων, ποῦ εἶναι συνδεδεμένα μὲ ἀντίστοιχα σφζόμενα μνημεῖα εἰς τὸν αὐτὸν χώρον. Γίνεται προσπάθεια νὰ καταλάβουν τὰ παιδιά, ὅτι ὑπάρχουν διάφορα ἄλλοτε εἰς τὸν ἴδιον τόπον. Ὅλα αὐτὰ εἶναι πρωτόγονα βιώματα τόπου καὶ χρόνου, εἶναι αἱ πρώται ἀφελεῖς κινήσεις τῆς παιδικῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ παρόντος πρὸς τὸ παρελθόν, αἱ πρώται μορφαὶ ἀφελῶν ἱστορικῶν βιωμάτων. Τὰ πρώτα αὐτὰ ἱστορικὰ βιώματα ζωντανεῖται ἢ ἀγαλλίασις ἀπὸ τὴν παιδιὰν τῆς ἐορτῆς καὶ τῆς ἐκδρομῆς καὶ ἀπὸ τὰς συναρπαστικὰς ἀφηγήσεις τοῦ διδασκάλου, καθὼς καὶ ἡ συγκίνησις ἀπὸ τὴν τελετουργικὴν ἐπιβολὴν ἱερῶν συμβόλων τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος (ἐθνικὴ σημαία, τίμιος σταυρὸς) καὶ ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴν συνοδιαν ὄλων τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ ἤχου καὶ τοῦ χρωστήρου, ἤτοι τῶν πατριωτικῶν ἄσματων, τῶν ἥρωικῶν ἀπεικονίσεων καὶ τῶν ἐθνικῶν χορῶν κατὰ τὰς σχολικὰς ἐορτὰς καὶ τὰς τοπικὰς πανηγύρεις.

Δὲν νομίζομεν, ὅτι μὲ τὰς ἀνωτέρω παιδαγωγικὰς ἐνεργείας εἰσάγεται εὐθέως τὸ παιδί τῶν δύο κατωτέρων τάξεων τοῦ δημοτικοῦ σχολείου ἀπὸ τὸν χρόνον τῆς ἱστορικῆς «παιδιᾶς» εἰς τὸν χρόνον τῆς ἱστορικῆς «παιδείας» οὔτε ἀπὸ τὴν ἀγλὴν τοῦ μύθου, ἐντὸς τῆς ὁποίας κινεῖται τὸ προσχολικὸν παιδί καὶ τὸ παιδί τῶν κατωτέρων τάξεων τοῦ στοιχειώδους σχολείου, εἰς τὴν καθαρὰν ἀτμόσφαιραν τῆς πραγματικότητος καὶ μάλιστα τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος. Θὰ χρειασθοῦν ἀκόμη μεγάλαι προσπάθειαι καὶ ποικίλα μέσα παιδαγωγικοῦ λόγου καὶ βίου, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ σχολείου, διὰ νὰ συνεχισθῇ ἡ ψυχικὴ πορεία τοῦ παιδιοῦ ἀπὸ τοῦ μύθου εἰς τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν ἱστορικὴν βίωσιν καὶ ἀπὸ ταύτης εἰς τὴν ἱστορικὴν γνῶσιν, διὰ νὰ καταλήξῃ, ἂν θὰ καταλήξῃ, εἰς τὴν ἱστορικὴν κατανόησιν, ἐρμηνείαν καὶ κρίσιν κατὰ τὴν τελευταίαν τάξιν τῆς στοιχειώδους παιδείας.

Τρία βασικὰ προβλήματα ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον καὶ ἰδίως εἰς τὸ πρῶτον τῆς στάδιον, κατὰ τὴν

δευτέραν διέτιαν τῆς φοιτήσεως τῶν παιδιῶν εἰς αὐτό. Τὰ ὑπνήχθημεν ἤδη εἰς τὰ προηγούμενα, ἀλλ' ἐδῶ τὰ ἀντιμετωπιζόμεν θεωρητικῶς καὶ πρακτικῶς. Τὰ τρία αὐτὰ προβλήματα εἶναι : ἡ διαστολὴ τοῦ πραγματικοῦ ἀπὸ τὸ μυθῶδες καὶ ἡ σύνδεσις τῆς πραγματικότητος μὲ τὰς ἐννοίας τοῦ χώρου ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ χρόνου ἀφ' ἑτέρου.

Ἡ βαθμαία μὀρφωσις τοῦ αἰσθήματος τῆς πραγματικότητος καθιστᾷ δυνατὴν τὴν εἰσοδὸν τοῦ παιδιοῦ ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν παραμυθιῶν καὶ τῆς φαντασίας εἰς τὸν πραγματικὸν κόσμον τῆς ἱστορίας. Αἱ σχετικαὶ πρῶται προσπάθειαι γίνονται ἤδη εἰς τὸ μάθημα τῆς πατριδογνωσίας, συνεχίζονται δὲ κατὰ τὴν ἑναρξιν τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας, ὡς μαθήματος τοῦ προγράμματος ἀπὸ τῆς τρίτης τάξεως τοῦ στοιχειώδους σχολείου. Χρειαζεται μεγάλη διδακτικὴ καὶ παιδαγωγικὴ δεξιότηχία τοῦ διδασκάλου, διὰ νὰ καταλάβῃ τὸ παιδί, ὅτι τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, ποῦ τοῦ ἀφηγοῦνται, δὲν εἶναι παραμύθια, ἀλλ' ὄντως συνέβησαν.

Ὡς γνωστὸν, τὸ παιδί ζῆ εἰς κόσμον διάφορον τοῦ κόσμου τῶν ἐνηλίκων. Αὐτό, ποῦ ἡμεῖς οἱ μεγάλοι θεωροῦμεν φανταστικόν, φαίνεται εἰς τὰ παιδιά πραγματικότης. Τὸ παιδί δὲν ἔχει συνείδησιν τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ φανταστικοῦ κόσμου καὶ πραγματικοῦ. Αἱ περιπέτειαί τοῦ Ροβινσώουs λ.χ. τοῦ φαίνονται γεγονότα πραγματικά, ὅτι πράγματι ἔγιναν ὅταν ὁμοῦς τὸ παιδί μεγαλώσῃ, γίνῃ 13 ἢ 14 ἐτῶν, τὰ θεωρεῖ αὐτὰ παραμύθια.

Μία παρατήρησις τοῦ κορυφαίου παιδαγωγοῦ Ed. Spranger μᾶς λέγει, ὅτι μετὰ τὸ 8ον ἔτος τῆς ἡλικίας, δηλαδὴ εἰς τὰ παιδιά τῆς τρίτης τάξεως τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, ἀφυπνίζεται τὸ τεχνικὸν ἐνδιαφέρον των καὶ παρατηρεῖται εἰς αὐτὰ μία ἔντονος ρεαλιστικὴ διάθεσις καὶ μία δέσμευσις τῆς φαντασίας των ἀπὸ κανόνας, ποῦ ἰσχύουν εἰς τὴν πραγματικότητα. Ὁ παιδικὸς ὁμοῦς αὐτὸς ρεαλισμὸς περιορίζεται μόνον εἰς τὰ ἀντικείμενα, τὰ περιεχόμενα εἰς τὸν κόσμον τοῦ παιδιοῦ. Πέραν τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν τοῦ παιδιοῦ κόσμου συνεχίζεται ἡ σύγχυσις φανταστικοῦ καὶ πραγματικοῦ καὶ διαρκῶς ἐπεκτείνεται καὶ ὑπεισέρχεται εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ κόσμος τῆς φαντασίας. Ἐδῶ δὲ ἀκριβῶς ἔγκειται ἡ δυσκολία τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ παιδιοῦ εἰς τὸν κόσμον τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος, ποῦ εἰρίσκεται πέραν τῆς περιοχῆς τοῦ παιδιοῦ κόσμου.

Ἡ πρώτη εἰσοδὸς τοῦ παιδιοῦ εἰς τὸν κόσμον τῆς ἱστορίας εἰς τὴν τρίτην τάξιν τοῦ στοιχειώδους σχολείου γίνεται, ὅταν ἡ ἱστορία τοῦ προσφέρεται ὑπὸ μορφήν μεγάλων καὶ θαυμαστῶν πράξεων καὶ περιπετειῶν μεμονωμένων ἀνθρώπων. Οἱ ἄνθρωποι ὁμοῦς αὐτοὶ πρέπει, κατὰ τὴν γνώμην μερικῶν εἰδικῶν εἰς τὸ θέμα αὐτό, νὰ μὴ κείνται ὡς πρὸς τὴν ἡλικίαν καὶ τὴν κοινωνικὴν θέσιν ἔξω τοῦ παραστατικοῦ κύκλου τῶν παιδιῶν διότι ἐν ἐναντία περιπτώσει ὑπεισέρχεται πάλιν εἰς τὸν κόσμον τῆς ἱστορίας ὁ κόσμος τῶν παραμυθιῶν καὶ ὁ χιτῶν τῆς φαντασίας καλύπτει τὸν χῶρον τῆς

ιστορίας. Ὁ ἱστορικὸς βασιλεὺς γίνεται πάλιν ὁ μυθικὸς βασιλεὺς μαγικοῦ βασιλείου.

Εἶναι εὐνόητον, ὅτι ἄλλη εἶναι ἡ σχέσις τοῦ παιδιοῦ μὲ τὸν χρόνον καὶ τὸν χρόνον καὶ ἄλλη ἡ σχέσις τοῦ ἐνήλικος μὲ τὰς ἱστορικὰς αὐτὰς κατηγορίας. Κατὰ τὴν θεωρίαν τοῦ Ed. Spranger<sup>1</sup>, ὁ χρόνος, ὅπως τὸν ἀντιλαμβάνεται τὸ παιδί, χωρίζεται εἰς δύο : πρῶτον εἰς μίαν περιοχὴν ἔχουσαν κέντρον τὸ ἐγὼ τοῦ παιδιοῦ καὶ δευτέρον πέραν αὐτῆς εἰς ἓνα μέγαν μανδύα, τὸν ὁποῖον τὸ παιδί γεμίζει μὲ πλάσματα ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κόσμου. Τὰ παιδιὰ, ὅταν ἀκούουν ἀφήγησιν ἐνὸς ἱστορικοῦ γεγονότος, τὸ τοποθετοῦν κατ' ἀρχὰς μὲ τὴν φαντασίαν τῶν κάπου. Ὅταν ὅμως μάθουν, ποῦ ἀκριβῶς ἐγένετο ἡ πρᾶξις, συνδέουν τὸ γεγονός αὐτὸ μὲ τὸν συγκεκριμένον τόπον· καὶ αὕτη ἡ σύνδεσις εἶναι μία ἀπὸ τὰς πρώτας κινήσεις τῆς παιδικῆς ψυχῆς ἀπὸ τὴν ἀφελῆ ἱστορικὴν βίωσιν τοῦ γεγονότος εἰς ἱστορικὴν γνῶσιν αὐτοῦ, ὡς γεγονός, ποῦ ἔλαβε χώραν εἰς ὀρισμένον τόπον. Ἡ ἐπίσκεψις τῆς ἱστορικῆς θέσεως προσδίδει συγκεκριμένας διαστάσεις γνώσεως εἰς τὸ πρῶτον ἱστορικὸν βίωμα. Εἶναι πολὺ μεγάλη ἡ σημασία τῶν ἐπισκέψεων τῶν παιδιῶν εἰς μέρη τῆς ἰδιαίτερας τῶν πατρίδος, εἰς τὰ ὁποῖα συνέβησαν ἱστορικὰ γεγονότα. Τὸ παιδί κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀποκτᾷ παραστάσεις γώρου συνοδευομένας ἀπὸ συναισθήματα.

Ταυτοχρόνως μὲ τὴν παράστασιν τοῦ γώρου δημιουργεῖται εἰς τὸ παιδί, βαθμηδὸν φυσικὰ, καὶ ἡ ἀντίληψις τοῦ χρόνου καὶ ἡ διάκρισις τοῦ «ἄλλοτε» ἀπὸ τὸ «τώρα». Τὸ παιδί ἀντιλαμβάνεται τὸν χρόνον ὡς σειρὰν ἀπειρῶν, ἀσυνδέτων στιγμῶν, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχη συνείδησιν τῆς ροῆς καὶ τῆς διαδοχῆς τῶν, δηλαδὴ συνείδησιν τοῦ παρέρχεσθαι καὶ μὴ ἐπανέρχεσθαι. Τὸ παιδί ζῆ κατὰ κανόνα εἰς τὸ παρόν, δὲν ἔχει αἴσθησιν τοῦ παρελθόντος, ἢ ὁποῖα προϋποθέτει στροφὴν τοῦ ψυχικοῦ τοῦ βλέμματος πρὸς τὰ ὀπίσω, ἂν καὶ ἀπὸ τὴν καθημερινὴν ζωὴν του ἔχει βιώματα τοῦ χρόνου σχετικὰ μὲ γεγονότα τοῦ ἄμεσου παρελθόντος ἢ μὲ προσδοκίας τοῦ ἄμεσου μέλλοντος. Ἐνθυμεῖται λ.χ. καὶ ἀφηγεῖται γεγονότα τοῦ χθὲς καὶ τοῦ προχθὲς, ζῆ τὴν ἐναλλαγὴν ἡμέρας καὶ νυκτός καὶ τῶν χρονικῶν φάσεων τῆς ἡμέρας (πρωί, μεσημέρι, δειλινόν, βράδυ), διακρίνει ἐποχὰς τοῦ ἔτους συνδεδεμένας μὲ συναισθήματα ἰδικά του (χειμῶν : τζάκι, ψημμένα κάστανα, ζεστὴ ἀτμόσφαιρα τῆς συγκεντρωμένης οἰκογενείας — καλοκαίρι : ἐξοχὴ, ζωὴ εἰς τὸ ὑπαιθρον, ἐκδρομαὶ — ἀνοιξίς : λουλούδια, τὸ Ἅγιον Πάσχα, κόκκινα αὐγά — φθινόπωρον : ἀφθονία φρούτων, τρυγητός, ἔορταί τοῦ κρασιοῦ). Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐντυπώσεων αὐτῶν τῆς ζωῆς του ἀπὸ τὸ ἄμεσον παρελθὸν τρέφει προσδοκίας διὰ τὸ μέλλον, ἐντόνου συναισθηματικοῦ χαρακτήρος.

1. Βλ. Ed. Spranger, *Ψυχολογία τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας* (μετάφρασις Ν. Ἰ. Λούβαρι), Ἀθήναι 1956, σελ. 43 κ.έ.

Εἰς τὴν βαθμιαίαν συνείδησιν τοῦ χρόνου συντελεῖ προσέτι ἡ ἐόρτιος ζωὴ τῆς Κυριακῆς ἀργίας μετὰ τὴν ἐξαήμερον ἐργασίαν τῆς ἐβδομάδος καὶ ἡ χρονικὴ διαδοχὴ ἢ συνδυαζομένη μετὰ τὴν ἀπόδοσιν τῶν ἐτῶν τῆς ἡλικίας του καὶ μετὰ τὴν συνακόλουθον φυσιολογικὴν του ἀνάπτυξιν. Ἐλεύθεροι ἀποφάνσεις τῶν παιδιῶν ἢ ἀπαντήσεις εἰς ἐρωτήσεις περὶ τῆς ἡλικίας τῶν μαρτυροῦν, ὅτι ἡ διάκρισις τοῦ «ἄλλοτε» ἀπὸ τοῦ «τώρα» ἀρχίζει ἀπὸ τὴν συσχέτισιν, πού κάμνει τὸ ἴδιο τὸ παιδί, τῆς ἡλικίας του μετὰ τοὺς χρονικοὺς προσδιορισμοὺς «πέρυσιν», «ἐφέτος», τοῦ «χρόνου» — «πέρυσιν ἤμουν 5 ἐτῶν καὶ εἶχα βάρους τόσον καὶ ὕψος τόσον, ἐφέτος ἐμεγάλωσα, εἶνα 6 ἐτῶν». Ὁρθῶς ἔχει παρατηρηθῆ, ὅτι εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ χρόνου ὀδηγοῦν τὸ παιδί καὶ τὰ βιώματα τῶν γενεῶν, τὰς ὁποίας ἀντιπροσωπεύουν μέλη τῆς οἰκογενείας του (πάππος, πατήρ, ἔγγονος, δισέγγονος). Ὡσαύτως βῆμα πρὸς τὴν ἀντίληψιν τοῦ χρόνου ἀποτελεῖ καὶ ἡ κατ' ἀρχὰς ἐμπειρικὴ γνῶσις καὶ ἔπειτα συνειδητὴ χρῆσις τοῦ ὥρολογίου καὶ τοῦ ἡμερολογίου καὶ ἡ παρακολούθησις τῆς ἡλικίας κατοικιδίων ζῴων καὶ ἡ διακριτικὴ αἴσθησις τοῦ παλαιοῦ καὶ τοῦ νέου προκειμένου περὶ ἀνύχων ἀντικειμένων.

Τὴν διάκρισιν τοῦ «ἄλλοτε» ἀπὸ τοῦ «τώρα» ἐπιτυγχάνει ὁ διδάσκαλος τῆς ἱστορίας ἐπιδεικνύων εἰς τοὺς μαθητὰς του τὸν τρόπον τῆς ἰδιαιτέρας τῶν πατρίδος, εἰς τὸν ὅποιον συνέβησαν γεγονότα κατὰ διαφόρους χρόνους. Ἡ ἐποπτικὴ αὕτη διδασκαλία τῆς ἱστορίας, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἶπομεν, εἶναι περισσότερο ἀποτελεσματικὴ, ἂν ὑπάρχουν εἰς τὸν τρόπον τῆς ἐπισκέψεως ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα τῶν διαφόρων ἐποχῶν, κατὰ τὰς ὁποίας συνέβησαν εἰς τὸν ἴδιον τρόπον τὰ διάφορα ἱστορικὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα ἀφηγήθη ὁ διδάσκαλος.

Ὅσα προηγουμένως ἐξεθέσαμεν, δεικνύουν τὰ πρῶτα ἄσταθῆ, ἀλλὰ βαθμηδὸν σταθερότερα καθιστάμενα βήματα τῆς πορείας τοῦ παιδιοῦ ἀπὸ τῆς περιοχῆς τοῦ μύθου καὶ τοῦ φανταστικοῦ εἰς τὸν κόσμον τοῦ πραγματικοῦ καὶ τῶν ἐν χώρῳ καὶ χρόνῳ τελουμένων ἱστορικῶν γεγονότων.

Ὑπὸ τὰς σημερινὰς συνθήκας τοῦ ὑψηλοτέρου παρὰ ἄλλοτε βιοτικοῦ καὶ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου τῆς ζωῆς δὲν δυνάμεθα, σύμφωνα μετὰ παλαιότεραν ἀντίληψιν, νὰ θεωρήσωμεν ὡς βασικὸν ψυχολογικὸν γνῶρισμα τῶν παιδιῶν τῶν τριῶν ἀνωτέρων τάξεων τοῦ δημοτικοῦ σχολείου τὸ ἀφελὲς ἢ πρωτόγονον βίωμα. Τοῦτο, κατὰ τὴν γνώμην μας, προσιδιάζει σήμερον εἰς τὰς τρεῖς κατωτέρας τάξεις τοῦ στοιχειώδους σχολείου. Εἰς τὰς τρεῖς ἀνωτέρας εἶναι ἐμφανῆς ἡ βαθμιαία κινήσις τῆς παιδικῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ ἀφελοῦς ἢ πρωτογόνου βιώματος πρὸς τὴν ἱστορικὴν αἴσθησιν καὶ μίαν ὑποτυπώδη ἱστορικὴν συνείδησιν.

Κατὰ ταῦτα δὲν δυνάμεθα νὰ ἀξιῶσωμεν ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον τὴν ἐντελῆ ἐκπλήρωσιν ὅλων τῶν σκοπῶν τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος, ὅπως τοὺς θέτουν αἱ ἀπαιτήσεις τῆς

ιστορικής επιστήμης, της παιδαγωγικής και της πολιτειολογίας. Έως πού φθάνουν τὰ ὄρια τῆς πραγματοποιήσεως τῶν σκοπῶν τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος θὰ δεῖξωμεν εἰς τὸ σχετικὸν κεφάλαιον (σελ. 93 κ.ε.).

### **Ψυχολογικαὶ προϋποθέσεις τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰς τὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως.**

Ἡ ἐξέτασις τῆς ψυχολογικῆς σχέσεως τῶν παιδιῶν τῆς προσχολικῆς ἡλικίας καὶ τῶν μαθητῶν τοῦ δημοτικοῦ σχολείου πρὸς τὴν πραγματικότητα καθόλου καὶ ἰδίως τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα, ὅπως παρηκολούθησαμεν τὴν ἐξέτασιν αὐτὴν ὑπὸ τὴν ἐξελικτικὴν τῆς μορφήν, προπαρασκευάζει καλύτερον τὴν συνέχειαν τῆς ἐξελικτικῆς θεωρήσεως τῆς σχέσεως τῶν τροφίμων τῆς μέσης παιδείας πρὸς τὸν κόσμον τῆς ἱστορίας.

Ὡς γνωστόν, ἡ διάρκεια παρ' ἡμῖν τῆς φοιτήσεως εἰς τὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως ἔχει μειωθῆ ἀπὸ ἑπταετοῦς εἰς ἑξαετή. Εἰς αὐτὰ μορφώνονται σήμερον παιδιὰ ἡλικίας 13 - 18 ἐτῶν, διανύοντα ὁδὸν σωματικῆς, πνευματικῆς καὶ ψυχικῆς ἐξελιξέως, αὐστηρῶς χαρακτηριζομένην ἀπὸ ἓν σημαντικὸν ὀρόσημον: τὴν ἐμφάνισιν καὶ περαιτέρω παρουσίαν τῆς ἥβης. Ἐπειδὴ τὸ φαινόμενον τῆς βιολογικῆς ἥβης παρ' ἡμῖν ἐμφανίζεται ἑνωρίτερον παρά εἰς τοὺς βορείους λαοὺς, εἶναι φυσικὸν τὰ ἐπὶ διαφόρων βιολογικῶν καὶ ψυχολογικῶν προϋποθέσεων στηριζόμενα πορίσματα τῆς ξένης ἐρεῦνης, τῆς σχετικῆς μὲ τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς ψυχολογικὸν θέμα, νὰ μὴ ἔχουν ἀπόλυτον ἐφαρμογὴν ὑπὸ τοὺς ἑλληνικοὺς παιδαγωγικοὺς καὶ ψυχολογικοὺς ὄρους τῆς διδασκαλίας τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος.

Τὰ παιδιὰ, πού φοιτοῦν εἰς τὸ γυμνάσιον, διανύουν μιὰν ἑξαετῆ ἐξέλιξιν, ἡ ὁποία δύναται νὰ διακριθῆ εἰς δύο τριετίας, ψυχολογικῶς καὶ σχολικοοργανωτικῶς διακρινομένης ἀπ' ἀλλήλων. Ἡ πρώτη τριετία (ἦτοι τὰ ἔτη 12 - 13, 13 - 14 καὶ 14 - 15) ἀποτελεῖ τὴν λεγομένην μέσην βαθμίδα ἡλικίας, τὴν ψυχολογικὴν βαθμίδα τῶν τριῶν κατωτέρων τάξεων τοῦ ἐξαταξίου γυμνασίου. Οἱ μαθητὰ τῶν τριῶν ἀνωτέρων τάξεων τοῦ γυμνασίου διανύουν τὴν λεγομένην ἀνωτέραν βαθμίδα ἡλικίας τῶν ἐφήβων. Κατ' οὐσίαν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν, λόγῳ τῆς προώρου παρ' ἡμῖν ἐμφάνισεως τῆς βιολογικῆς ἥβης καὶ τῆς παρατάσεως τῶν ὀρίων αὐτῆς, ἰδίως δὲ τῶν γνωρισμάτων τῆς ψυχικῆς ἥβης καὶ τῶν ποικίλων χρονικῶν καὶ ψυχολογικῶν διαφορῶν, πού παρατηροῦνται κατὰ φύλον καὶ ἄτομον, ὀλόκληρον τὴν ἑξαετίαν τῆς μέσης παιδείας ὡς περίοδον ἀρχομένης καὶ βαθμηδὸν ὀλοκληρουμένης καὶ καταληγούσης εἰς ὠριμότητα βιολογικῆς καὶ ψυχικῆς ἐφηβείας.

**Μέση βαθμὶς ἡλικίας (12 - 15 ἐτῶν).** — Βασικὸν ψυχολογικὸν γνώρισμα τῶν παιδιῶν τῆς ἡλικίας αὐτῆς εἶναι ἡ διάκρισις τοῦ πραγματικοῦ ἀπὸ



τὸ φανταστικόν. Ὁ «ροβινσώνειος» ρεαλισμὸς τῶν τροφίμων τῶν κατωτέρων τάξεων τοῦ δημοτικοῦ σχολείου μετατρέπεται βαθμηδὸν καὶ προσεγγίζει πρὸς τὸν ρεαλισμὸν τοῦ ἐνήλικου. Τὰ παιδιὰ τῆς ἡλικίας αὐτῆς τὰς περιπετειᾶς τοῦ Ροβινσώου χαρακτηρίζουν ὡς «παραμύθια». Τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ὁ θαυμασμὸς τοῦ μαθητοῦ στρέφεται ὄχι πλέον πρὸς τὸ ἐκπληκτικὸν καὶ τὸ περιπετειῶδες, ἀλλὰ πρὸς τὰ ἔργα ἥρωικου μένου, εὐψυχίας καὶ ἀλκῆς. Τὰ παιδιὰ τῆς βαθμίδος αὐτῆς συγκινοῦν ὄλαι αἱ ἥρωικαὶ καὶ μεγάλαι ἱστορικαὶ πράξεις. Ἴδιως ἡ ὑψηλὴ ἠθικὴ ἐνέργεια προκαλεῖ εἰς αὐτὰ τεραστίαν ἐντύπωσιν. Ἄλλ' ὁ θαυμασμὸς πρὸς τὸ ἥρωικὸν καὶ μέγα δὲν στρέφεται καὶ δὲν περιορίζεται μόνον εἰς ἓνα ἥρωα, ἀλλ' ἐπεκτείνεται καὶ εἰς ὀλοκλήρους ομάδας ἀνθρώπων καὶ λαοῦς, οἱ ὅποιοι εἰς τὴν ἱστορικὴν σκηνὴν ἐμφανίζονται ὡς δρώσαι ἢ πάσχουσαι ὀλόγητες. Ἐκ τούτων ἐξηγεῖται ὁ ρεαλιστικὸς χαρακτήρ τῆς βαθμίδος αὐτῆς τῆς ἡλικίας. Τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας εἰς τὰ παιδιὰ αὐτὰ πρέπει νὰ γίνεται μὲ τὴν μέθοδον τῆς ἐποπτικῆς διδασκαλίας, δηλαδὴ τῆς προσφορᾶς τοῦ νέου καὶ τοῦ ἀγνώστου μὲ συγκεκριμένας ἐποπτείας.

Αἱ παραστάσεις τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, μὲ τὴν πρόοδον τῆς ψυχικῆς ἐξελιξέως τῶν παιδιῶν γίνονται περισσότερον συνειδητά. Ἡ πρόσκτησις τῶν ἱστορικῶν γνώσεων πραγματοποιεῖται πάντοτε μὲ τοὺς προσδιορισμοὺς χώρου καὶ χρόνου, αἱ δὲ ἐρωτήσεις τῶν μαθητῶν αὐτῶν εἶναι : Τί συνέβη, ποῦ καὶ πότε συνέβη ; Ὅταν καὶ εἰς τὰς τρεῖς αὐτὰς ἐρωτήσεις λάβουν ἀπάντησιν, τότε ἱκανοποιεῖται ἡ ἱστορικὴ περιέργειά των. Περισσότερον αἰσθητὴ εἶναι εἰς τὰ παιδιὰ τῆς ἡλικίας αὐτῆς ἡ συνείδησις τῆς χρονικῆς ροῆς τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τοῦ ὅτι δηλαδὴ αἱ χρονικαὶ στιγμαὶ αἱ διαδεχόμεναι ἀλλήλας καὶ παρερχόμεναι, δὲν ἐπανέρχονται πλέον. Τὴν αἴσθησιν τῆς ροῆς τοῦ χρόνου ἐνισχύουν, ἀφ' ἑνὸς μὲν παραστάσεις ἀπὸ τὴν καθημερινὴν ἐμπειρίαν τῶν παιδιῶν, ποῦ εἶδομεν εἰς τὰ προηγούμενα, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ καταρτισμὸς σειρῶν χρονολογικῶν τῶν ἐπὶ μέρους παραστάσεων χρόνου, τὰς ὁποίας ἐμόρφωσαν κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν διδασκαλίαν τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος.

Εἰς τοὺς μαθητὰς τῆς ἡλικίας αὐτῆς εἶναι παιδαγωγικῶς σκόπιμον ἢ διδακτέα ὕλη νὰ συγκεντρώνεται περὶ ἥρωας τῆς ἱστορίας, κορυφαίας ἱστορικῆς προσωπικότητος, αἱ ὁποῖαι κρίνονται ἀναλόγως τῶν ὑπηρεσιῶν καὶ τῶν σφαλμάτων των. Συμπλέγματα καταστάσεων καὶ γεγονότων συνδεομένων μεταξύ των μὲ αἰτιώδεις σχέσεις, σχέσεις αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος, ἀτομικῆς ἐκάστοτε φύσεως, δυσκόλως εἶναι προσιτὰ εἰς τὴν ἀντιληπτικότητα τῶν δεκατριῶν «προσῆθων». Διὰ τὰ παιδιὰ τῆς προεφηβικῆς ἡλικίας, τοὺς «προσῆθους», ἢ τῆς ἄρχομένης ἐφηβικῆς ἡλικίας τῆς βαθμίδος αὐτῆς ἡ ἱστορικὴ ζωὴ εἶναι σειρά ἐπὶ μέρους γεγονότων, ἢ δὲ ἱστορία σειρά (παρὰλληλία καὶ ὑπαλληλία) ἐπὶ μέρους ἱστορικῶν ἀπεικονίσεων,

χωριστών και αὐτοτελῶν. Ἡ ἀπαίτησις περὶ ἐποπτικῆς διδασκαλίας εἰς τὰς πρώτας τάξεις τοῦ γυμνασίου εἶναι δυνατὸν νὰ πληρωθῇ και μὲ τὴν χρῆσιν χαρακτηριστικῶν ἀποσπασμάτων πηγῶν, αἱ ὁποῖαι ζωντανεῦουν μὲ τὴν πηγαίαν τῶν παραστατικότητά τὴν ἀφήγησιν τοῦ διδασκάλου ἢ τοῦ διδακτικοῦ βιβλίου. Ὑπὸ ἓνα ὄρον ὅμως : νὰ εἶναι αἱ παρεχόμεναι πηγαὶ προσिताὶ εἰς τὴν κατανόησιν τῶν μαθητῶν, ὅπως θὰ ἴδωμεν λεπτομερέστερον εἰς τὸ περὶ πηγῶν κεφάλαιον τοῦ τελευταίου τμήματος τοῦ βιβλίου.

Ὁ ρεαλιστικὸς χαρακτήρ τῆς βαθμίδος αὐτῆς ἡλικίας πρέπει νὰ ἀποτελῇ τὸν μεθοδολογικὸν δείκτην και ὁδηγὸν τόσον κατὰ τὴν ἐκλογὴν και διάταξιν τῆς διδασκαλίας ὕλης διὰ τὰς τρεῖς κατώτερας τάξεις τοῦ γυμνασίου, ὅσον και διὰ τὴν διδασκαλικὴν ἐργασίαν εἰς αὐτάς. Ὡς γνωστὸν εἰς τὰς τρεῖς αὐτάς τάξεις παρέχεται ὁ πρώτος διδασκαλικὸς κύκλος ὀλοκλήρου τῆς ἐθνικῆς και στοιχείων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον. Ἡ αὐτὴ ἱστορία θὰ διδασχθῇ ἐκ νέου εἰς τὰς τρεῖς ἀνωτέρας τάξεις προσφερομένη μὲ τὸν δεῦτερον ἀνώτερον διδασκαλικὸν κύκλον. Τοιοῦτοτρόπως θὰ γίνουιν δύο μετασχηματισμοὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστορίας. Ὁ πρῶτος, διὰ τὸν κατώτερον διδασκαλικὸν κύκλον, πρέπει νὰ πληροῖ ὅλας τὰς ψυχολογικὰς προϋποθέσεις τῆς μέσης βαθμίδος ἡλικίας και νὰ ἀνταποκρίνεται ἰδίως εἰς τὸν ρεαλιστικὸν χαρακτήρᾱ τῆς. Ὁ δεῦτερος διδασκαλικὸς κύκλος, ὁ προωρισμένος διὰ τὰς τρεῖς ἀνωτέρας τάξεις τοῦ γυμνασίου, τὴν ἀνωτέραν λεγομένην βαθμίδα ἡλικίας, θὰ προέλθῃ ἀπὸ ἓνα νέον, ἰδιαίτερον, εὐρύτερον και βαθύτερον μετασχηματισμὸν τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστορίας, πειθαρχοῦντα εἰς ψυχολογικὴν ἀξιολόγησιν, ποῦ ἐπιβάλλουιν οἱ ἀντίστοιχοι ψυχολογικοὶ ὄροι τῆς βαθμίδος αὐτῆς. Τοὺς ὄρους τούτους καθορίζουιν τὰ φαινόμενα τῆς ψυχικῆς ἡβης, τὰ ὁποῖα ἀρχίζουιν μὲν ἀπὸ τὴν ἐμφάνισιν τῆς βιολογικῆς ἡβης κατὰ τὴν βαθμίδα αὐτὴν τῆς ἡλικίας, κυρίως ὅμως ἐκτείνουινται και ἐντοπίζουινται εἰς τὴν ἀνωτέραν βαθμίδα ἡλικίας. Μὲ τὰ φαινόμενα αὐτὰ τῆς ψυχικῆς ἡβης και μὲ τὴν σχέσιν τῶν ἐφήβων πρὸς τὸν κόσμον τῆς ἱστορίας ἀσχολοῦμεθα εἰς τὰ ἀμέσως ἐπόμενα.

**Ἄνωτέρα βαθμὶς ἡλικίας (15 - 18 ἐτῶν).**— Διὰ τὴν ἐκθεσιν τῶν ψυχολογικῶν ὄρων τῆς βαθμίδος αὐτῆς ἡλικίας στηριζόμεθα, ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς συναφεῖς ξένας ἐρεῦνας, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν προσωπικὴν ἐμπειρίαν ἡμῶν και ἄλλων λειτουργῶν τῆς παιδείας, οἱ ὁποῖοι παρετήρησαν και ἐμελέτησαν τὰ φαινόμενα τῆς ψυχικῆς ἡβης. Βεβαίως και τὰ ξένα και τὰ ἰδικὰ μας σχετικὰ πορίσματα δὲν δύνανται νὰ θεωρηθοῦν, παρὰ τὴν ἐπιστημονικὴν εὐσυνειδησίαν τῶν ἐρευνητῶν, ὡς ἔχοντα ἀπόλυτον ἰσχὴν και πληρότητα, διότι δὲν γίνεται ὁ προσήκων συνδυασμὸς τῶν φαινομένων τῆς βιολογικῆς ἡβης μὲ τὰ φαινόμενα τῆς ψυχικῆς ἡβης, ἀλλ' ἡ ὄλη ἐρευνα στρέφεται κυρίως πρὸς τὰ ψυχικὰ γνωρίσματα τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας. Διατυποῦμεν

λοιπόν και ήμεϊς έν άρχή του παρόντος κεφαλαίου τās σχετικās επιφυλάξεις μας, όπως είναι επιφυλακτικοί και οι ξένοι έρευνήται τών ιδίων προβλημάτων τής παιδαγωγικής ψυχολογίας.

Το πρώτον θεμελιώδες γνώρισμα τής ψυχικής μεταβολής του έφηβου είναι ή ανακάλυψις του «έγώ». Το βλέμμα του έφηβου στρέφεται προς τόν έσωτερικόν του κόσμον, προς αναζήτησιν του ιδίου του «έγώ», το όποϊον δέν είναι άκόμη τελείως έμφανές. Με τήν αναζήτησιν αυτήν ο έφηβος άποκαλύπτει τήν ύπαρξιν εις τόν έσωτερικόν του κόσμον ποικίλων αντίθεσεων και του δημιουργείται ή έντύπωσις, ότι εις τήν ψυχήν του ύπάρχει το ύλικόν δι' όλα. Έπακόλουθον αυτής τής ανακάλυψεως και άποκαλύψεως είναι ή διαστολή υπό του έφηβου του ύποκειμενικού του κόσμου από τόν άντικειμενικόν, ή διάκρισις του «έγώ» από κάθε άλλο, πού δέν είναι «έγώ». Από αυτήν τήν αυτοσυνείδησιν έκπορεύονται αι έξής ιδιότητες του έφηβου : όρμη προς αυτοπατηρησίαν, έσωτερική ανησυχία, όρμη προς άποδημίαν, ευαισθησία και όρμη προς αυτοτέλειαν. Η άφυπνισις τής όρμης προς αυτοτέλειαν και άνεξαρτησίαν είναι μία έννοϊκή προϋπόθεσις διά τήν κατανόησιν και έρμηνείαν τής ιστορικής ζωής και διά τήν γόνιμον επίδρασιν τών μορφωτικών αξιών τής ιστορίας εις τήν διαμόρφωσιν τής προσωπικότητος τών έφηβων. Η άφυπνιζομένη όρμη προς αυτοτέλειαν είναι ένδειξις ώριμότητος τών έφηβων προς ήθικην αξιολόγησιν γεγονότων και προσώπων τής ιστορικής πραγματικότητος και γνησίαν κάρπωσιν τών ιστορικών αξιών. Είναι δέ, καθώς έτονίσαμεν εις τά προηγούμενα, γνώρισμα του γνησίου ιστορισμού όχι ή γνώσις, άντιγραφή ή παθητική μίμησις τών αξιών του ιστορικού γίνεσθαι, άλλ' ή μετουσίωσις αυτών εις ζωντανάς άξιας προσωπικότητος, δυναμένας νά επιδράσουν εις τήν βούλησιν τών προσοικειουμένων αυτών προσώπων και νά οδηγούν εις δημιουργικότητα συνεχιζουσαν επαξίως τήν ιστορικήν παράδοσιν με συγχρονισμένην ανταγωνιστικότητα εις τήν κόνιστραν τής συγχρόνου πολιτιστικής άμίλλης τών λαών. Άνακαλύπτων ο έφηβος το «έγώ», ανακαλύπτει ταυτοχρόνως και τόν κόσμον. Θέτει σκοπούς ζωής άπωτάτους, άπροσίτους, άνεφίκτους. Αρχίζει ή ζωή τών όνειρων και τών μεγαλεπήβολων βλέψεων, τών όποϊων το οικοδόμημα ύψνεται ως χάρτινος πύργος άμέτρων διαστάσεων. Νέα περίοδος ζωής άνοίγεται, ή περίοδος τών άπειρων δυνατοτήτων, τών ένθουσιωδών ανατάσεων τής έφηβικής ψυχής.

Η νέα, ή ρομαντική αυτή θέσις του έφηβου άπέναντι του κόσμου είναι άνάγκη νά υπερκαμφθῆ, διά νά προκύψη από το έφηβικόν όνειρον πραγματικότης ζωής, πρᾶξις θετική. Εις αυτήν τήν μετάβασιν από το όνειρον εις τήν πραγματικότητα παρέχει άναμφιβόλως ύπηρεσίας ή άγωγή διά τής ιστορίας: διότι ή διδασκαλία τής ιστορίας προκαλεί τήν άντιπαράστασιν τών αξιών του «έγώ» προς τās άξιας του έξω του «έγώ» κόσμου και αυτή

ή αντίβολή συντελεεί εις τὸ νά διαμορφῶνῃ ὁ ἔφηβος ἰδικόν του σχέδιον καὶ πρόγραμμα ζωῆς. Ἡ ὑπὸ τοῦ ἐφήβου κατάρτισις σχεδίου ζωῆς εἶναι τὸ δεύτερον βασικὸν γνώρισμα τῆς ψυχικῆς ἥβης.

Ἡ βαθμιαία κατάρτισις σχεδίου ζωῆς, ἀπὸ τὸν ἔφηβον δὲν πρέπει νά παρανοηθῆ ὡς ἐκλογή ἐπαγγέλματος, ἀλλὰ ὡς ἐνδόμυχος μὀρφωσις ἰδανικοῦ. Τὰ πρόσωπα ὁμως, πρὸς τὰ ὁποία στρέφεται ὁ ἔφηβος, δὲν εἶναι αἱ μεγάλα ἱστορικαὶ προσωπικότητες, ποὺ ἐνθουσιάζουν, ὅπως εἶδομεν, τὰ παιδιὰ τῆς μέσης βαθμίδος ἡλικίας καὶ τοὺς «προσήβους», ἀλλὰ μέτριον, ὠλοκληρωμένοι ἄνθρωποι τοῦ ἀμέσου περιβάλλοντός των. Ἐρευνηταὶ τῆς παιδαγωγικῆς ψυχολογίας καὶ τῆς διδακτικῆς τῆς ἱστορίας βλέπουν εἰς αὐτὴν τὴν διαμόρφωσιν ἰδανικοῦ τῶν ἐφήβων ἀπὸ πραγματικὰ πρόσωπα τοῦ ἀμέσου περιβάλλοντος καὶ τῆς καθημερινῆς ζωῆς των δύο διαφόρους παράγοντας ἐπηρεάζοντας τὴν ἰκανότητα τῶν ἐφήβων νά κατανοοῦν καὶ ἐρμηνεύουν τὴν ἱστορικὴν ζωὴν. Ὑπάρχει ἐδῶ, λέγουν, μία δυσχέρεια καὶ ταυτοχρόνως καὶ μία εὐχέρεια πρὸς ἱστορικὴν κατανόησιν. Ἡ δυσχέρεια εἶναι, ὅτι οἱ ἔφηβοι δὲν αἰσθάνονται, ὅπως οἱ «πρόσηβοι» τὰς ἱστορικὰς προσωπικότητας ὡς ἄμεσα πρότυπα τοῦ βίου των. Ἐνα παράδειγμα : Μετὰ μίαν ἱστορικὴν ἀφήγησιν τοῦ διδασκάλου, σχετικῆν πρὸς ἱστορικὸν ἐπιτευμα ἑνὸς ἥρωος τῆς ἱστορίας, δὲν λέγει ὁ ἔφηβος τῶν δεκαεπτὰ ἐτῶν, ὅπως ὁ παῖς τῶν δεκατριῶν ἐτῶν : «τοῦτο θά ἤμποροῦσα καὶ ἐγὼ νά κάμω», ἀλλὰ σκέπεται : «πῶς θά ἤμποροῦσα καὶ ἐγὼ νά κάμω τὸ ἴδιο μὲ τὰ μέσα ποὺ διαθέτω». Τὸ γνώρισμα τοῦτο τῶν ἐφήβων θά ἠδυνάμεθα θεωρητικώτερον νά διατυπώσωμεν, ἰσχυρίζομενοι, ὅτι ἡ ἐπίδρασις τῶν ἱστορικῶν προτύπων εἰς τοὺς ἐφήβους γίνεται ἐμμέσως δυνατὴ διὰ τῆς ὁδοῦ τοῦ κατ' ἀναλογίαν συλλογισμοῦ.

Ὑπάρχει ὁμως, εἶπομεν, καὶ μία εὐχέρεια ἐπὶ τοῦ προκειμένου καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ ἐξῆς : Ὁ ἔφηβος στρεφόμενος πρὸς τὸ ἄμεσον περιβάλλον του ἀποσπᾶται ἀπὸ τὴν σφαῖραν τῶν ὀνειρῶν καὶ συνδυάζει τὰ πλάσματα τῆς φαντασίας του μὲ ρεαλιστικὰ στοιχεῖα. Αὐτὴ ἡ σύνθεσις ὀνειροῦ καὶ πραγματικότητος βοηθεῖ τὸν ἔφηβον νά κατανοήσῃ τὴν ἀπόστασιν, ποὺ χωρίζει τὰ μεγάλα σχέδια ἀπὸ τὴν πραγματοποίησιν των καὶ τὴν τραγικότητα, τὴν συνοδεύουσαν πᾶν ἀνθρώπινον ἔργον. Αἰσθάνεται καλύτερα τὸν ἀσχοντα ἥρωα, τὸ πάθος τοῦ γίνεται μάθος.

Ἡ ἐκτεθεῖσα εὐχέρεια ἀποτελεῖ καὶ ἄλλην εὐγενῆ προϋπόθεσιν διὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ ἠθικοῦ σκοποῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας. Ὁ ἔφηβος, συνειδητοποιῶν τὴν ἀπόστασιν, ἡ ὁποία χωρίζει τὸ δυνατόν γενέσθαι ἀπὸ τὸ ἰδεατὸν καὶ τὸ γινόμενον ἀπὸ τὸ δέον γενέσθαι, διευκολύνεται εἰς τὴν μετουσίωσιν τῶν ἱστορικῶν ἀξιῶν ἀπὸ ἀξιῶν ἀντικειμενικῶν τοῦ πολιτισμοῦ εἰς ἰδικὰς του προσωπικὰς ἀξίας, δυναμένας νά ἐπιδράσουν εἰς τὴν βούλησίν του καὶ νά διαμορφώσουν ἰδιαίτεραν προσωπικὴν ἀτομι-

κότητα χαρακτήρος. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἔμμεσος ἐπίδρασις τῶν ἱστορικῶν προτύπων εἰς τοὺς διανύοντας τὴν ἀνωτέραν βαθμίδα ἡλικίας ἐφήβους.

Τοιαύτῃ ὁμῶς ἔμμεσος ἐπίδρασις δὲν εἶναι νοητὴ εἰς τὴν μέσην καὶ τὴν κατωτέραν βαθμίδα ἡλικίας, διότι οἱ ψυχολογικοὶ ὄροι τῶν ἡλικιῶν αὐτῶν δὲν εἶναι πρὸς τοῦτο εὐνοϊκοί. Διὰ τοῦτο ἀρκοῦμεθα κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον καὶ τὰς κατωτέρας τάξεις τοῦ γυμνασίου εἰς τὴν προβολὴν ζωηρῶν ἱστορικῶν προτύπων καὶ ἄμεσον παραδειγματικὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν εἰς τὰ παιδιὰ.

Ἐν τούτοις δὲν πρέπει νὰ ἀποσιωπηθῇ τὸ ὅτι ἄμεσος ἐπίδρασις τῶν ἱστορικῶν προτύπων εἰς τὰ παιδιὰ τῆς κατωτέρας καὶ μέσης βαθμίδος ἡλικίας εἶναι εὐκόλον νὰ ἐκτραπῇ εἰς σχέσιν τυφλῆς ἀπομιμήσεως. Τὴν ἱστορίαν ὁμῶς, ἐρμηνεύτριαν τῶν τυχῶν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, θέλομεν δεξιᾶν ὀφηγήτριαν καὶ πολῦτιμον σύμβουλον εἰς τὴν ζωὴν μας, ὄχι δέσποιναν φορτικὴν, ἐπιβάλλουσαν σκληρὸν καὶ ἄτεγκτον ἠθικὸν ζυγόν.

Αἱ ἀνωτέρω σκέψεις ἐπαναφέρουσι πάλιν ἐπὶ τάπητος τὸ θέμα τῶν σχέσεων παρελθόντος καὶ παρόντος ἢ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τῶν μεταγενεστέρων πρὸς τὴν ἱστορικὴν παράδοσιν, τὸ ὅποιον πολλακίς ἔχομεν θίξει εἰς τὰς ἐργασίας μας<sup>1</sup>. Γνωρίζομεν δέ, εἰς ποίου εἶδους ἐκμεταλλεύσεις εἶναι δυνατόν νὰ ἐκτραπῇ ἡ περὶ παραδόσεως συζήτησις καὶ ἡ ὀρθὴ ἀντιμετώπισις τοῦ θέματος τῶν ὑποχρεώσεων καὶ εὐθυνῶν, ποὺ ἔχουσι οἱ μεταγενέστεροι ἔναντι τῶν ἠθικῶν ἀξιών τῆς ἱστορικῆς παραδόσεως. Οἱ ἴδιοι ὁμῶς μεταγενέστεροι δὲν ἔχουσι μόνον ὑποχρεώσεις ἔναντι τῆς παραδόσεως, ἀλλὰ καὶ ὑποχρεώσεις ἔναντι τῆς δημιουργικῆς συνεχίσεως τῆς παραδόσεως εἰς τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον.

Ἡ ὑποκειμενικὴ σχέσις τοῦ ἐφήβου ὄχι μόνον πρὸς τὰς προσωπικό-

---

1. Τὸ ἐγράψαμεν ἄλλοτε, τὸ ἐπαναλαμβάνομεν καὶ σήμερον. Ὑπάρχει ἓνα κλασσικὸν παράδειγμα τῆς σχέσεως τῶν γενεῶν πρὸς ἀλλήλας ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα. Καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ Σωκράτους καὶ τῶν μαθητῶν του. Ὁ Σωκράτης ἦτο εἰς πνευματικὸς ἡγέτης, ἐν ἱστορικῶν πρότυπον. Τί ἔκαμαν οἱ μαθηταὶ του; Τὸν ἐμιμήθησαν τυφλῶς, τὸν ἀντέγραψαν ἢ ἐδέχθησαν ἀπὸ τὸν Σωκράτη τὰς δημιουργικὰς παρορμήσεις καὶ νύξεις πρὸς αὐτοδιαμόρφωσιν καὶ ἀνέλιξιν τῆς προσωπικότητός των συμφῶνος πρὸς τὰς φυσικὰς, πνευματικὰς καὶ ψυχικὰς καταβολὰς τῆς ἰδιοσυγκρασίας των; Ἡ ἱστορία μᾶς δίδει τὴν ἀπάντησιν: Ὁ Σωκράτης δὲν ἤθελε νὰ καταστήσῃ τοὺς μετ' αὐτοῦ, τοὺς «συνόντας», ἀντίγραφα ἰδικὰ του, δὲν ἤθελε νὰ τοὺς κάμῃ «μικροὺς Σωκράτηδες», Σωκρατίσκους, ἀλλὰ μετὰ τὴν «μαυετικὴν» παιδαγωγικὴν τέχνην του, ποὺ ἦσκει κατὰ κάποιον παράδοξον ἀταβισμόν — μαῖα ἦτο ἡ μήτηρ του Φαινάρη — «ἔφαινε τὴν ἀρετὴν», ἐφαινόρνε τὴν ἀρετὴν, ὑπεβοήθει νὰ φανθοῦν αἱ ἰκανότητες καὶ ἡ ἰδιοφυΐα τῶν τροφίμων. Ἀπὸ τὸν Σωκράτη προήλθον ὁ Πλάτων, ὁ Σενοφῶν καὶ αἱ ἀτελεῖς λεγόμενα Σωκρατικά σχολαί, ἡ Ἡλείακῃ, ἡ Μεγαρικῃ, ἡ Κηρυναϊκῃ. Ἄλλος ἦτο ὁ Σωκράτης καὶ ἄλλος ὁ Πλάτων· ὁμῶς καὶ οἱ δύο μεγάλοι, ἕκαστος μετὰ τὴν ἰδιομορφίαν καὶ ἰδιοτυπίαν τῆς προσωπικότητός του.

τητας της ιστορίας, αλλά και πρὸς ὅλα τὰ ἀξιολογικὰ πεδία τῆς ζωῆς εἶναι τὸ τρίτον βασικὸν γνώρισμα τῆς ψυχικῆς ἡβης καὶ ἡ πολυτιμότερα ψυχολογικὴ προϋπόθεσις διὰ τὴν πραγματοποίησιν ὄλων τῶν σκοπῶν τοῦ μαθήματος τῆς ιστορίας (βλ. ἄνωτ. σελ. 60 κ.έ.). Τὴν γνώμην αὐτὴν ὑποστηρίζουν ὅλοι οἱ ἀσχοληθέντες μὲ τὰ προβλήματα τῆς διδασκαλίας τῆς ιστορίας. Μόνον μετὰ τὸ δέκατον τέταρτον ἔτος τῆς ἡλικίας, λέγουν, εἶναι δυνατὴ γνωριμία μὲ τὸν κόσμον τῆς ιστορίας, ἐπιδιώκουσα τὴν βαθύτεραν κατανόησιν συνθέτων ἱστορικῶν σχέσεων. Ὁ ἔφηβος ἔχει ἰδίαν σκέψιν, ἰδίαν καλλιτεχνικὴν δημιουργίαν, ἰδίαν θρησκευτικὴν βίωσιν τοῦ κόσμου. Ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὴν βαθμίδα αὐτὴν τῆς ἡλικίας ἐκδηλώνεται σαφέστερον, πρὸς ποῖαν καταίθουσιν στρέφονται τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν ἐφήβων, ἐπιβάλλεται, νὰ μὴ ἀγνοῆ ὁ διδάσκαλος τῆς ιστορίας τὰς ἀτομικὰς αὐτὰς ἰδιορρυθμίας εἰς τὸ μάθημα τῆς ιστορίας. Κρίσεις ἱστορικαὶ καὶ πολιτικά, ἐκτίμησις τῶν ἀξιών τοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι προσφιλῆ θέματα ἐργασίας τῶν ἐφήβων εἰς τὸ μάθημα τῆς ιστορίας. Εἰς ξένα ἀναλυτικὰ προγράμματα τοῦ μαθήματος τούτου τονίζεται, ὅτι οἱ ἔφηβοι ἐπιζητοῦν τὴν βαθύτεραν εἰσόδυσιν διὰ τῆς σκέψεως εἰς τὰς σχέσεις τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως. Ὅταν διὰ μεθοδικῆς διδασκαλίας καλλιεργηθῇ ἡ ἱστορικὴ σκέψις τῶν ἐφήβων, ἀποκοτῶν, ἰδίως οἱ μαθηταὶ τῶν δύο ἀνωτέρων τάξεων τοῦ γυμνασίου, τὴν ἰκανότητα νὰ ἀνιχνεύουν καὶ κατανοοῦν τὰς δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι προάγουν ἢ ἀνακόπτουν τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς καὶ εἰς τὰ διάφορα πεδία τῆς ζωῆς καὶ τοὺς τρόπους τῆς συσχετίσεως τῶν πεδίων τοῦ πολιτισμοῦ μεταξύ των. Οἱ ἔφηβοι μὲ ἡσκημένην τὴν ἱστορικὴν σκέψιν των καὶ τὴν κριτικὴν των ἰκανότητα δύναται νὰ ἐπιτύχουν ἔνταξιν τῶν ἐπὶ μέρους ἱστορικῶν γεγονότων εἰς μεγάλα σύνολα καὶ χάραξιν γενικῶν συνδετηρίων γραμμῶν, αἱ ὁποῖαι διαφωτίζουν καὶ ἐξαίρουν τὴν ἱστορικὴν συνέχειαν, προάγουν καὶ ὀλοκληρώνουν τὴν ἱστορικὴν μόρφωσιν τοῦ ἀτόμου.

Μία ἐπισκόπησις τῆς πνευματικῆς καὶ ψυχικῆς ἐξελίξεως τοῦ παιδιοῦ ἀπὸ τῆς προσχολικῆς ἡλικίας μέχρι τοῦ δεκάτου ὀγδόου ἔτους τῆς ἡλικίας του καὶ τῆς βαθμιαίας διαμορφώσεως τῆς σχέσεώς του πρὸς τὸν κόσμον τῆς ιστορίας, σύμφωνα μὲ ὅσα εἶπομεν, μᾶς θέτει ἓν γενικότερον πρόβλημα : "Ἄν ἡ ἐκτεθεῖσα ἀνέλιξις τῆς παιδικῆς καὶ ἐφηβικῆς ψυχῆς εἶναι φυσιολογικὴ καὶ ἀβίαστος, πρέπει νὰ τῆς ἀποδώσωμεν τὴν ἐνότητα πάσης φυσικῆς ἀνελίξεως ἀγνοούσης ἀπότομα χάσματα καὶ μεταβολὰς καὶ ἐπομένως νὰ μὴ σύρωμεν αὐστηρὰς διαχωριστικὰς γραμμὰς μεταξύ τῶν τριῶν βαθμίδων ἡλικίας ἀπ' ἀλλήλων καὶ τούτων πάλιν ἀπὸ τῆς προσχολικῆς ἡλικίας. Ἐν τούτοις, ἡ ἴδια παρατήρησις, ὅτι ἡ ἐνότης αὐτὴ εἶναι ἐξελισσομένη ἐνότης, μᾶς ἀναγκάζει νὰ δεχθῶμεν ταυτοχρόνως καὶ τὴν

ὑπαρξιν τῆς φυσικῆς διαφοροποιήσεως κατὰ τὰς διαδεχομένας ἀλλήλας βαθμίδας ἡλικίας, δηλαδή νά δεχθῶμεν πολλότητα μέσα εἰς τὴν ἐνότητα, ὅπως τὴν περιεγράψαμεν. Ἡ πολλότης αὐτὴ καὶ ἡ διαφοροποιήσις δὲν χαρακτηρίζει μόνον τὰς βαθμίδας τῆς ἡλικίας, ἀλλὰ καὶ τὰς διαφορὰς μέσα εἰς ἐκάστην βαθμίδα. Ἄπλως θίγομεν ἐδῶ δείγματος χάριν **μερικὰς** ἐκ τῶν διαφορῶν αὐτῶν : α) διαφοραὶ ἀτομικαί, β) διαφοραὶ κατὰ φύλον, γ) διαφοραὶ κατὰ τόπους καὶ χώρους ἐν γένει, εἰς τοὺς ὁποίους τελεῖται ἡ ἀγωγή (μικροὶ οἰκισμοί, χωρία, κομποπόλεις, πόλεις), δ) διαφοραὶ κατὰ τύπους σχολείων (θεωρητικῆς, πρακτικῆς, τεχνικῆς κατευθύνσεως, σχολεῖα γενικῆς μορφώσεως, σχολεῖα ἐπαγγελματικὰ κ.λπ.), ε) διαφοραὶ τῶν ἡμερησίων ἀπὸ τὰ νυκτερινὰ σχολεῖα καὶ τέλος ς) διαφοραὶ ὀφειλόμεναι εἰς τοὺς ποικίλους συντελεστάς τῆς ἱστορικῆς μορφώσεως τῶν παιδιῶν, διὰ τοὺς ὁποίους γίνεται λόγος εἰς τὸ τελευταῖον τμήμα τοῦ βιβλίου. Κοσμοθεωρητικῶς αἱ βαθμίδες ἡλικίας χαρακτηρίζονται ὡς ἐξῆς : Ἡ κατωτέρα βαθμὶς εἶναι οἰκεία μὲ τὴν θρησκευτικὴν κοσμοθεωρίαν, ἡ μέση μὲ τὸν θετικισμόν, δηλαδή οἱ διανύοντες αὐτὴν θεωροῦνται ἄτομα θετικιστικά, ἡ ἀνωτέρα μὲ τὴν ἰδεοκρατίαν.

Ἡ ἴδια πολλότης εἰς τὴν ἐνότητα τῆς ψυχικῆς ἐξελίξεως ἐπιβάλλει, ἀφ' ἐνός μὲν τὴν διατύπωσιν ἐνός γενικοῦ σκοποῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας δι' ὅλας τὰς βαθμίδας ἡλικίας (αἴτημα τῆς ἐνότητος), ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰδικωτέρους σκοποὺς τῆς ἰδίας διδασκαλίας δι' ἐκάστην βαθμίδα ἡλικίας (αἴτημα τῆς διαφοροποιήσεως). Τὸ τελευταῖον αἴτημα ἐπιβάλλει νά προσαρμόζεται ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας εἰς ἐκάστην βαθμίδα ἡλικίας κυρίως πρὸς τὰς ψυχολογικὰς ἀπαιτήσεις τῆς βαθμίδος αὐτῆς καὶ νά μὴ καθίσταται ὑπερήτρια τῆς ἁμέσως ἀνωτέρας κατὰ τὸν ἴδιον ἀκριβῶς τρόπον, κατὰ τὸν ὅποιον τὸ σχολεῖον ἐκάστης ἐκπαιδευτικῆς βαθμίδος δὲν πρέπει νά λησμονῇ ποτὲ τὴν αὐτοτέλειαν τοῦ σκοποῦ του. Παρὰ πᾶσαν ὅμως αὐτοτέλειαν τῶν διαφόρων βαθμίδων πρέπει αἱ κοινὰ διδακτικὰ προσπάθειαι ὄλων τῶν σχολείων νά κατατείνου εἰς τὴν ἱστορικὴν μόρφωσιν τῶν τροφίμων των. Αὐτῆς τῆς μορφώσεως τὸν γενικὸν σκοπὸν καὶ τοὺς εἰδικωτέρους σκοποὺς θά ἴδωμεν εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

### ΤΕΛΙΚΟΣ ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΣΚΟΠΟΥ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ὁ τετραμερῆς γενικός σκοπός. — Εἰς προηγούμενα κεφάλαια εἶδομεν τὰς ἀπαιτήσεις, τὰς ὁποίας θέτουν εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ γενικοῦ σκοποῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰς τὰ σχολεῖα, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ γενικός σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς. Ἀπὸ τὰς ἀπαιτήσεις αὐτὰς προέκυψεν ὁ κατωτέρω ἐκτιθέμενος τετραμερῆς σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας, ὡς μιᾶς μορφῆς ἀσκήσεως τοῦ παιδαγωγικοῦ καὶ μορφωτικοῦ ἔργου τοῦ σχολείου. Ὁ γενικός αὐτὸς σκοπὸς τῆς ἱστορίας ὡς μέσου ἀγωγῆς ἐνταῦθα προβάλλεται ὡς πόρισμα καὶ κατάληξις τῶν συζητήσεων, αἱ ὁποῖαι διεξήχθησαν ἀνωτέρω ἐπὶ αὐστηρῶς θεωρητικοῦ ἐπιπέδου ὑπὸ τὴν ἐντολὴν τῶν φιλοσοφικῶν, τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ τῶν παιδαγωγικῶν καὶ πολιτειολογικῶν αἰτημάτων τῶν σχετικῶν μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορικῆς μορφώσεως τῶν τροφίμων καὶ ἀσχετὰς πρὸς βαθμίδας ἡλικίας καὶ βαθμίδας ἐκπαιδεύσεως ἢ τύπους σχολείων.

Σύμφωνα μὲ τὰ ἀνωτέρω σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἶναι :

α) Ἡ κατανόησις καὶ ἐρμηνεῖα τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Προϋποθέσεις αὐτῶν εἶναι, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ὑπαρξίς ὀρθῶν ἐπιστημονικῶς ἱστορικῶν γνώσεων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ μόρφωσις ἱστορικῆς σκέψεως ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ δυνατοῦ τῶν διδασκομένων τὴν ἱστορίαν.

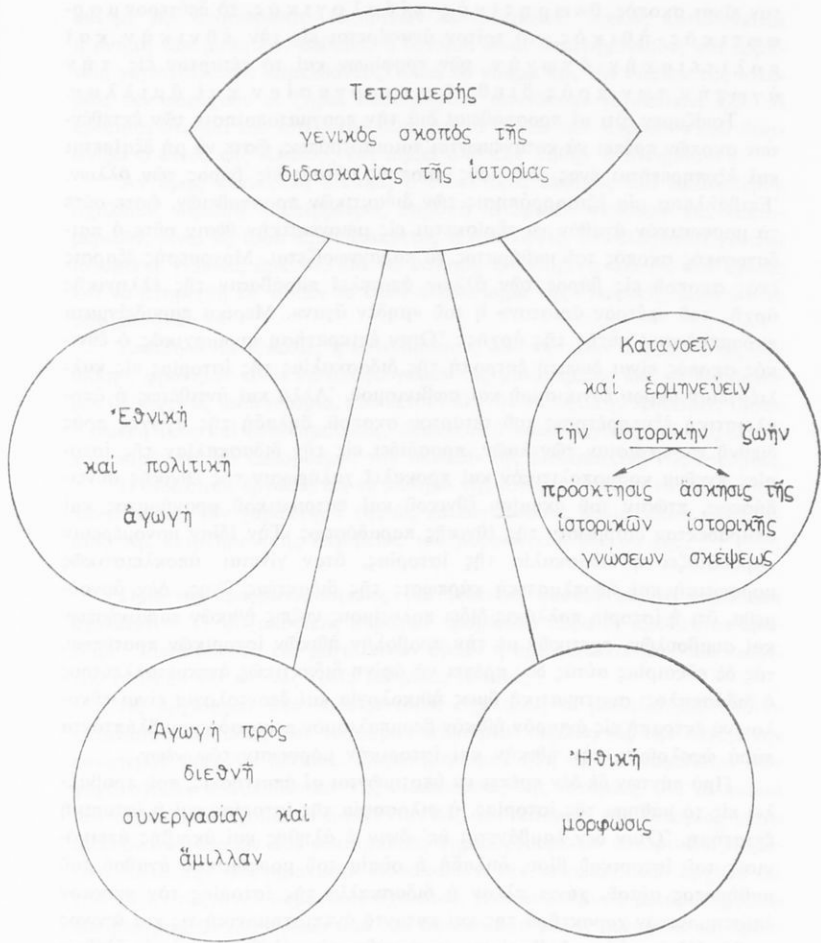
β) Ἡ γνωριμία καὶ οἰκειώσις τῶν τροφίμων μὲ τὰς μορφωτικὰς ἀξίας τῆς ἱστορίας, μετατρεπομένης ἀπὸ ἀντικειμενικῶν ἀξιῶν τοῦ πολιτισμοῦ εἰς ζώσας ἀξίας προσωπικότητος, ὑποκειμένης εἰς ἐξέλιξιν καὶ δυναμένης νὰ ἐπιδράσῃ εἰς τὴν βούλησιν καὶ τὸν χαρακτῆρα τῶν προσοικειουμένων αὐτὰς νέων.

γ) Ἡ διάπλασις τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων εἰς τελείους Ἑλληνας πολίτας, ἀφωσιωμένους εἰς τὴν Ἑλληνικὴν πατρίδα καὶ συναισθανομένους τὰς ὑποχρεώσεις των ὡς πολιτῶν πρὸς τὴν Ἑλλάδα μητέρα, ἥτοι ἡ διάπλασις αὐτῶν εἰς μέλλοντας πολίτας μὲ ἀκμαίαν ἐθνικὴν καὶ κρατικὴν - πολιτικὴν συνείδησιν.

δ) Ἡ διάπλασις τῶν τροφίμων εἰς χρήσιμα μέλη τῆς διεθνοῦς ἀνθρωπίνης κοινωνίας, ἡ στηριζομένη ἐπὶ ὑγιοῦς διαπλάσεως τῆς ἐθνικῆς καὶ πολιτειακῆς των συνείδησεως.

Συνοψίζομεν : τοῦ γενικοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς, τοῦ ἐκτεθέντος ἀνω-





Σχηματικὴ παράστασις τοῦ τετραμεροῦς σκοποῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας.

τέρω, τὰ τέσσαρα σκέλη δύνανται νά χαρακτηρισθοῦν ὡς ἐξῆς: Τὸ πρῶτον εἶναι σκοπὸς θεωρητικὸς-εἰδολογικὸς, τὸ δεῦτερον μορφωτικὸς-ἠθικὸς, τὸ τρίτον ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐθνικὴν καὶ πολιτικὴν ἀγωγὴν τῶν τροφίμων καὶ τὸ τέταρτον εἰς τὴν ἀγωγὴν τῶν πρὸς διεθνῆ συνεργασίαν καὶ ἄμιλλαν.

Τονίζομεν, ὅτι αἱ προσπάθειαι διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν ἐκτεθέντων σκοπῶν πρέπει νά κατανέμονται τοιοῦτοτρόπως, ὥστε νά μὴ ἐξαιρέται καὶ ἐξυπηρετῆται ἓνας ἀπὸ τοὺς σκοποὺς αὐτοὺς εἰς βάρους τῶν ἄλλων. Ἐπιβάλλεται μία ἐξισορρόπησις τῶν διδακτικῶν προσπαθειῶν, ὥστε οὔτε τὸ μορφωτικὸν ἀγαθὸν νά εὐρίσκεται εἰς μειονεκτικὴν θέσιν οὔτε ὁ παιδαγωγικὸς σκοπὸς τοῦ μαθήματος νά παραγνωρίζεται. Μονομερῆς ἔξαρσις ἐνὸς σκοποῦ εἰς βάρους τῶν ἄλλων ἀποτελεῖ παράβασιν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχῆς τοῦ «μέτρον ἄριστον» ἢ τοῦ «μηδὲν ἄγαν». Μερικὰ παραδείγματα παραμελήσεως αὐτῆς τῆς ἀρχῆς: Ὅταν ἐπικρατήσῃ κυριαρχικῶς ὁ ἐθνικὸς σκοπὸς εἶναι δυνατὴ ἔκτροπὴ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰς καλλιέργειαν ἄκρου ἐθνικισμοῦ καὶ σωβινισμοῦ. Ἄλλὰ καὶ ἀντιθέτως ἡ ἀποκλειστικὴ ἐξυπηρετήσις τοῦ τετάρτου σκοποῦ, δηλαδὴ τῆς ἀγωγῆς πρὸς διεθνῆ συνεργασίαν τῶν λαῶν, προσδίδει εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας πνεῦμα κοσμοπολιτικὸν καὶ προκαλεῖ χαλάρωσιν τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως, πτώσιν τοῦ ἀκμαίου ἐθνικοῦ καὶ πατριωτικοῦ φρονήματος καὶ ἀπαράδεκτον διάβρωσιν τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως. Τὴν ἰδίαν μονομέρειαν παρουσιάζει ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας, ὅταν γίνεται ἀποκλειστικῶς μορφωτικὴ καὶ ἠθοπλαστικὴ κάρπωσις τῆς διδακτέας ὕλης. Δὲν ἀρνούμεθα, ὅτι ἡ ἱστορία πολλάκις δίδει πολυτίμους νύξεις ἠθικῶν παραινέσεων καὶ συμβουλῶν, σχετικῶν μὲ τὴν προβολὴν ἠθικῶν ἱστορικῶν προτύπων, τὰς δὲ εὐκαιρίας αὐτάς δὲν πρέπει νά ἀφίνη διδακτικῶς ἀνεκμεταλλεύτους ὁ διδάσκαλος· συστηματικὴ ὅμως ἠθικολογία καὶ δεοντολογία εἶναι εὐκόλον νά ἐκτραπῆ εἰς ἀνιερὸν ἠθικὸν βερμπαλισμὸν περισσότερον βλάποντα παρά ὠφελοῦντα τὴν ἠθικὴν καὶ ἱστορικὴν μόρφωσιν τῶν νέων.

Πρὸ πάντων δὲ δὲν πρέπει νά ὑποτιμῶνται αἱ ἀπαιτήσεις, ποὺ προβάλλει εἰς τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας, ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας καὶ ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη. Ὅταν δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ἡ ἀληθὴς καὶ ἀκριβὴς ἀπεικόνισις τοῦ ἱστορικοῦ βίου, δηλαδὴ ἡ οὐσία τοῦ μορφωτικοῦ ἀγαθοῦ τοῦ μαθήματος αὐτοῦ, χάνει πλέον ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας τὸν γνήσιον ἐπιστημονικὸν χαρακτήρα τῆς καὶ καταντᾷ ἀνεπιστημονικὴ τις καὶ ἄγονος τριβή. Ἡ ἐντολὴ τοῦ Κυρίου: «γνώσαθε τὴν ἀλήθειαν καὶ ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς» ἰσχύει κατ' ἐξοχὴν ὡς ὀδηγήτρια ἀνθρωποπλαστικὴ ἀρχὴ τοῦ διδασκάλου τῆς ἱστορίας εἰς τὸ μορφωτικὸν ἔργον του. Ἡ ποθητὴ ὅμως ἐπιστημονικότης τῆς διδασκαλίας δὲν ἐξασφαλίζεται μὲ τὴν ἀποθήκευσιν σάκκων ἱστορικῶν γνώσεων εἰς τὴν παιδικὴν καὶ ἐφηβικὴν ψυχὴν

καί μὲ τὴν συσσώρευσιν ἱστορικῶν λεπτομερειῶν. Ἐπιπλέον καταπονεῖται ἡ μνήμη τῶν μαθητῶν. Βεβαίως ἡ ἱστορία εἶναι διαμνημόνευσις καὶ ἐρμηνεία γεγονότων τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ τὸ νόημα καὶ τὴν οὐσίαν τῆς ἱστορίας δὲν παρέχουν αἱ ξηραὶ λεπτομέρειαι ἀσυνδέτων γεγονότων, ἀλλ' αἱ κρίσεις στιγμαὶ τοῦ ἱστορικοῦ βίου καὶ τὰ «κλέα τῶν ἀνδρῶν», ποῦ διαιωνίζει ὁ αἶνος τῆς Κλειοῦς καὶ σφῆζει ἀπὸ τὴν λήθην ἡ Μνημοσύνη.

Ἄν ὅμως κατεκρίθη δίκαιως ὁ διδακτικὸς ὕλισμὸς τοῦ παλαιότερου σχολείου, δηλαδή ἡ ὑπέρμετρος παροχὴ ἱστορικῶν γνώσεων καὶ λεπτομερειῶν, εἶναι ἐξ Ἰσου ἀξιοκατάκριτος ἡ ἀντίληψις, ὅτι ἐλάχισται γενικαὶ ἱστορικαὶ γνώσεις ἀρκοῦν, διὰ νὰ ἀσκηθῇ ἡ ἱστορικὴ σκέψις καὶ κρίσις καὶ νὰ στηριχθῇ ἐπ' αὐτῶν τὸ ὅλον οἰκοδόμημα τῆς ἱστορικῆς μορφώσεως τῶν μαθητῶν.

Ἐπειδὴ εἶναι εὐκόλος ἡ κατολίσθησις ἀπὸ τὴν μίαν ἀκρότητα εἰς τὴν ἄλλην, φρόνιμον εἶναι νὰ ἀποφεύγωμεν τὰς μονομερείας καὶ νὰ λαμβάνωμεν ὑπ' ὄψιν ἐξ Ἰσου τὰ ὅρια, ποῦ θέτουν εἰς τὴν διδακτικὴν ἐργασίαν, τὸσον ὁ θεωρητικὸς καὶ ἐπιστημονικὸς, ὅσον καὶ ὁ παιδαγωγικὸς καὶ ψυχολογικὸς παράγων τοῦ καθορισμοῦ τοῦ σκοποῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας.

Ἡ διδακτικὴ ἐργασία εἰς τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας πρέπει νὰ διατηρήσῃ παντὶ σθένει τὸν χαρακτήρὰ τῆς ὡς παιδαγωγούσης διδασκαλίας ἀνευ θυσίας τῆς ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας τοῦ μορφωτικοῦ ὕλικου τῆς.

**Ὅρια τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ τεθέντος σκοποῦ εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον.**— Ὁ ψυχολογικὸς παράγων προβάλλει τώρα ἐν ἀμείλικτον ἐρώτημα: Εἶναι δυνατὴ καὶ μέχρι τίνων ὀρίων ἡ πραγματοποίησις τῶν τεθέντων σκοπῶν καὶ εἰς τὰς τρεῖς βαθμίδας ἡλικίας;

Ἄς ἀρχίσωμεν ἀπὸ τὸ δημοτικὸν σχολεῖον, οἱ μαθηταὶ τοῦ ὁποίου κατατάσσονται, ἰδίως τῶν τεσσάρων ἀνωτέρων τάξεων, εἰς τὴν λεγομένην κατωτέραν βαθμίδα ἡλικίας. Παρατηρήσαμεν ἤδη εἰς τὸ κεφάλαιον τῶν ψυχολογικῶν προϋποθέσεων τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας, ὅτι τὰ παιδιὰ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου εἰσάγονται εἰς τὸν κόσμον τῆς ἱστορίας μέσῳ τελετῶν καὶ ἑορτῶν καὶ εὐκαιρικῶς δημιουργουμένων ἱστορικῶν βιωμάτων. Κατὰ τὴν συστηματικὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας, ποῦ ἀρχίζει εἰς τὴν τρίτην τάξιν τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, γίνεται βαθμιαία μετάβασις μέσῳ τῶν βιογραφιῶν τῶν ἡρώων ἀπὸ τῶν ἀφελῶν ἱστορικῶν βιωμάτων εἰς πρόσκτησιν στοιχειωδῶν ἱστορικῶν γνώσεων. Ὑπὸ τοῦς ἐκτεθέντας ψυχολογικοὺς ὄρους δὲν εἶναι δυνατόν νὰ πραγματοποιηθῇ εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον ὁ ἐκτεθεὶς εἰς τὰ προηγούμενα θεωρητικὸς - εἰδολογικὸς σκοπός, ὅπως τὸν ἐπιβάλλουν ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας καὶ ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη, οὔτε ὁ ἠθικὸς - μορφωτικὸς σκοπός, ὅπως τὸν ἐννοοῦμεν, δηλαδή ὡς πρόσκτησιν τῶν μορφωτικῶν ἀξιών τῆς ἱστορίας καὶ ὡς μετουσίωσιν αὐτῶν εἰς

ζωντανάς αξίας προσωπικότητας. Δυνατή είναι μόνον ή προβολή ήθικων παραδειγματικῶν προτύπων ἀπὸ τὴν ἱστορίαν, εἴτε αὐτὰ εἶναι πρόσωπα εἴτε πράξεις, ἱστορικά δηλαδὴ στοιχεῖα προκαλοῦντα τὴν περιέργειαν, τὴν ἐκπληξιν καὶ τὸν θαυμασμόν τῶν μικρῶν μαθητῶν. Καὶ τοῦ τετάρτου μερικῶς σκοποῦ ἢ πραγματοποιήσεως εἶναι δύσκολος. Οἰκουμενικαὶ καὶ ὑπερεθνικαὶ ἀντιλήψεις τῆς ἱστορίας καὶ δύσκολον εἶναι νὰ μεταδοθοῦν εἰς τὰ παιδιὰ τῆς κατωτέρας βαθμίδος ἡλικίας καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ βλάψουν τὸν ἐθνικὸν σκοπὸν, ὁ ὁποῖος φυσικὸν εἶναι νὰ κατέχη πρωτεύουσαν θέσιν εἰς τὸ παιδαγωγικὸν ἔργον τοῦ δημοτικῶς σχολείου. Νομίζομεν, ὅτι εἶναι δυνατὸν ἢ διδασκαλία τῆς ἱστορίας εἰς τὸ στοιχειῶδες σχολεῖον νὰ ἐπιτύχη τὸν συνδυασμὸν τοῦ πρώτου μὲ τὸν τρίτον σκοπὸν, ἤτοι ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν γνῶσιν καὶ κατανόησιν τοῦ ἱστορικῶς βίου τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν καλλιέργειαν τῆς φιλοπατρίας τῶν τροφίμων του, καθὼς καὶ τὴν ψυχικὴν καὶ πνευματικὴν προπαρασκευὴν τῶν, διὰ νὰ ἀποβοῦν χρήσιμα μέλη τῆς ἐθνικῆς, πολιτικῆς καὶ πολιτιστικῆς κοινότητος τῶν Ἑλλήνων. Ἐν μέρει εἶναι δυνατὴ καὶ ἡ πραγματοποίησις τοῦ ἠθικοῦ σκοποῦ διὰ τῆς παραδειγματικῆς προβολῆς ἐνδόξων ἱστορικῶν προτύπων τοῦ Ἔθνους.

Προϋπόθεσις διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῶν σκοπῶν τοῦ ἱστορικῶς μαθήματος ἐντὸς τῶν ὁρίων, πὺ καθωρίσαμεν, εἶναι ἡ πρόσκτησις ἱστορικῶν γνώσεων περὶ Ἑλλάδος, τοῦ βίου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς καὶ ἡ καλλιέργεια ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ δυνατοῦ τῆς ἱστορικῆς σκέψεως τῶν μαθητῶν τῶν δύο ἀνωτέρων τάξεων, ἤτοι τῆς ἰκανότητος αὐτῶν νὰ ἀντιλαμβάνωνται τὰς αἰτιώδεις σχέσεις μεταξὺ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ τὴν διαδοχὴν τῶν, δηλαδὴ τὴν ἱστορικὴν ζωὴν ὡς ροὴν καὶ ἐξέλιξιν ἀνθρωπίνου βίου<sup>1</sup>.

**Ὅρια τῆς πραγματοποίησεως τοῦ θεέντος σκοποῦ εἰς τὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως.** — Ἀπὸ τὰς ἀπαιτήσεις τῶν ψυχολογικῶν ὄρων τῶν δύο βαθμίδων ἡλικίας, τὰς ὁποίας διανύουν οἱ μαθηταὶ τῶν σχολείων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, προκύπτει, ὅτι ἡ πλήρωσις τοῦ ἀνωτέρου ἐκτεθέντος τετραμεροῦς σκοποῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας μόνον εἰς τὴν ἀνωτέραν βαθμίδα ἡλικίας, ἤτοι τοὺς μαθητὰς τῶν τριῶν ἀνωτέρων τάξεων τοῦ γυμνασίου (ἡλικίας 16 - 18 ἐτῶν) εἶναι δυνατὴ. Εἰς τὰς κατωτέρας γυμνασιακὰς τάξεις, διὰ τὰς ὁποίας προορίζεται ὁ πρῶτος διδακτικὸς κύκλος τῆς ἱστο-

1. Κατὰ τὸ ἐπίσημον πρόγραμμα τῶν μαθημάτων τοῦ δημοτικῶς σχολείου (B. Διάγραμμα ὑπ' ἀριθμ. 702, Φ.Ε.Κ. 31.10.1969, ἀριθμ. φύλλ. 218, τευχ. Α') ὁ σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον καθορίζεται ὡς ἑξῆς :

α) Γενικὸς σκοπὸς.

Γενικὸς σκοπὸς τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας εἶναι νὰ καταστήσῃ ἰκανοὺς τοὺς μαθητὰς νὰ κατανοοῦν τὸν ἱστορικὸν βίον τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους καὶ νὰ ἀντλοῦν διδάγματα ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν ἱστορίαν, νὰ καλλιεργήσῃ τὸ συναίσθημα τῆς φιλοπατρίας

ρίας, είναι δυνατή μόνον περιορισμένη κάπως ιστορική μόρφωσις. Το περιεχόμενον του πρώτου αὐτοῦ διδακτικοῦ κύκλου καλύπτει ὀλόκληρος ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία (ἀρχαία, βυζαντινὴ καὶ νεωτέρα μετὰ ἀπαραιτήτων στοιχείων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας) ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον. Ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας εἰς τὰ παιδιὰ τῆς μέσης βαθμίδος ἡλικίας, κατὰ τὴν διδακτικὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ πρώτου κύκλου, εἶναι δύσκολον νὰ ἐπιτύχη τὴν πληρῶσιν ὄλων τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ τεθέντος γενικοῦ σκοποῦ, ἀλλὰ μόνον τὴν ἐν μέρει πραγματοποιήσιν αὐτοῦ : Εἶναι δηλαδὴ δυνατὴ ἡ ἐξασφάλις τῶν νοησιαρχικῶν προϋποθέσεων τοῦ πρώτου μέρους τοῦ σκοποῦ, ἥτοι ἡ πρόσκτησις καί, χάρις εἰς τὴν μνημονικὴν ἰκανότητα τῶν παιδιῶν αὐτῶν, ἡ ἐμπέδωσις ἐπιστημονικῶς ὀρθῶν ἱστορικῶν γνώσεων, ἀναφερομένων εἰς συγκεκριμένα ἱστορικὰ γεγονότα, ἀλλ' ἡ κατανόησις καὶ ἐρμηνεία ἀφηρημένων ἱστορικῶν σχέσεων προσκρούει εἰς ψυχολογικῶς ἀνυπερβλήτους δυσχερείας. Ἐφόσον δὲ ἐδέχθημεν εἰς τὰ προηγούμενα, ὅτι οἱ μαθηταὶ τῶν δύο ἀνωτέρων τάξεων τοῦ δημοτικοῦ σχολείου εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκτήσουν χάρις εἰς τὴν διδακτικὴν δεξιότητιαν τοῦ διδασκάλου τῶν ὑποτυπώδη ἱστορικὴν σκέψιν, πρέπει νὰ μὴ ἀρνηθῶμεν τὸ διδακτικὸν τοῦτο ἀποτέλεσμα καὶ προκειμένου περὶ τῶν μαθητῶν τῶν κατωτέρων γυμνασιακῶν τάξεων· δηλαδὴ εἶναι δυνατόν οἱ φοιτῶντες εἰς αὐτάς νὰ κατανοήσουν τὰς σχέσεις αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος, παραλληλίας καὶ ὑπαλληλίας τῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ νὰ συλλάβουν ἐν γένει τὴν διαδοχὴν καὶ ροὴν τοῦ ἱστορικῶς γίνεσθαι.

Ἐπίσης ἐν μέρει μόνον εἶναι δυνατὴ ἡ πλήρωσις τοῦ ἠθικοῦ - μορφωτικοῦ σκοποῦ τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος. Ἡ ἐπίδρασις τῶν μορφωτικῶν ἀξιών τῆς ἱστορίας εἰς τὰ παιδιὰ τῶν δεκατριῶν ἢ δεκατεσσάρων ἐτῶν

αὐτῶν καὶ νὰ παρασκευάσῃ τούτους ψυχικῶς καὶ πνευματικῶς, ὥστε νὰ ἀποβοῦν χρήσιμα μέλη τῆς πολιτικῆς καὶ ἔθνικῆς κοινότητος τῶν Ἑλλήνων.

β) Μερικοὶ σκοποὶ :

Εἰδικώτερον, διὰ τοῦ μαθήματος τῆς Ἱστορίας ἐπιδιώκονται οἱ κάτωθι μερικοὶ σκοποὶ :

1) Ἡ μεταδόσις καὶ ἡ ὑπὸ τῶν μαθητῶν πρόσκτησις ἱστορικῶν γνώσεων, ἵνα ἰκανοποιηθῇ ἡ φύσει ὑπάρχουσα εἰς αὐτοὺς ὀρμὴ πρὸς γνῶσιν τοῦ παρελθόντος.

2) Ἡ ἀνάπτυξις καὶ ἡ καλλιέργεια τῆς ἱστορικῆς σκέψεως, ἥτοι τῆς ἰκανότητος τῶν μαθητῶν πρὸς κατανόησιν τῶν αἰτιῶδων σχέσεων τῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ γενικώτερον τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως.

3) Ἡ διέγερσις διαφέροντος πρὸς ἀσχολίαν μὲ ἱστορικὰ θέματα καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἰκανότητος πρὸς μελέτην, ἐρευναν καὶ κρίσιν αὐτῶν.

4) Ἡ καλλιέργεια τῆς ἔθνικῆς συνειδήσεως, τοῦ χρέους πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ τῆς εὐθύνης διὰ τὸ παρὸν καὶ τὴν δημιουργίαν τοῦ μέλλοντος.

5) Ἡ διάπλασις χρηστῶν καὶ ἐνθουσιῶδων πολιτῶν, ἰκανῶν, ὅπως ἐνταχθοῦν εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ ἔθνικὴν κοινότητα καὶ συμβάλουν εἰς τὴν περιφρούρησιν τῆς ἔθνικῆς κληρονομίας καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πολιτισμοῦ τῆς πατρίδος.

είναι μᾶλλον ἐπιφανειακή καὶ ἐξωτερική. Δὲν ἀρνούμεθα βεβαίως, ὅτι κατὰ τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας τὰ συγκεκριμένα ἱστορικά πρότυπα, εἴτε πράξεις εἴτε πρόσωπα, ἀσκοῦν ἀναμφιβόλως ἐπίδρασιν εἰς τὴν βούλησιν καὶ τὸν χαρακτήρα τῶν μαθητῶν αὐτῶν. Ἡ παιδαγωγικὴ κάρπωση τῶν μορφωτικῶν ἀξιῶν τῆς ἱστορίας διευκολύνεται ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅταν μία γοητευτικὴ καὶ συναρπαστικὴ ἀφήγησις τοῦ διδασκάλου ἢ τοῦ διδακτικοῦ βιβλίου δημιουργῇ συναισθηματικὴν ἀτμόσφαιραν, κεντρίξῃ τὴν περιέργειαν καὶ προκαλῆ ἔκπληξιν, δέος ἢ θαυμασμόν. Πάντως ἡ ἀσκουμένη ἐπίδρασις τῶν ἱστορικῶν προτύπων εἰς τὰ παιδιά αὐτὰ εἶναι ἄμεσος καὶ ἐξωτερικὴ. Ἄλλοια εἶναι ἡ ἠθικὴ ἐπίδρασις, ποῦ δέχονται οἱ ἔφηβοι τῶν δέκα ἐπτά ἢ δέκα ὀκτῶ ἐτῶν ἀπὸ τὰ ἱστορικά πρότυπα. Εἶδομεν, ὅτι εἰς τὰ παιδιά τῆς ἀνωτέρας βαθμίδος εἶναι ἄμεσος, τὸ δὲ παρεμβαλλόμενον ἐνδιάμεσον εἶναι ἡ μετουσίωσις τῶν ἀντικειμενικῶν ἀξιῶν τῆς ἱστορίας εἰς ὑποκειμενικὰς προσωπικὰς ἀξίας τοῦ τροφίμου.

Ἀσφαλῶς καὶ ἀποτελεσματικῶς εἶναι δυνατόν νὰ πραγματοποιηθῇ ὁ ἐθνικὸς σκοπός. Ὁ ψυχικὸς βίος τῶν παιδιῶν αὐτῶν πλουτίζεται εὐχερῶς μὲ συναισθηματικὸν περιεχόμενον, ἐφόσον δὲ τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας παρέχει πολὺ συχνὰ ἀφορμὰς πρὸς καλλιέργειαν ἐθνικῆς καὶ πατριωτικῆς ἀτμοσφαιρας, δημιουργεῖται τὸ προσφορότερον ψυχολογικῶς ἔδαφος πρὸς διάπλασιν ὑγιῶν ἐθνικῶν ψυχῶν. Καὶ ἡ πολιτικὴ ἀγωγή τῶν μαθητῶν, καθὼς καὶ ἡ ἀγωγή πρὸς διεθνή συνεργασίαν, εἶναι δυνατὴ, ἐφόσον στηρίζεται ἐπὶ ὑγιοῦς διαμορφώσεως τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν τροφίμων (βλ. ἀνωτ. σελ. 90 κ.έ.).

Προστάδιον ἱστορικῆς μορφώσεως ἀποτελεῖ καὶ ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας εἰς τὴν τρίτην τάξιν τοῦ Γυμνασίου<sup>1</sup>, ἂν καὶ αἱ ψυχολογικαὶ προϋποθέσεις τῆς ἱστορικῆς μορφώσεως τῶν μαθητῶν τῆς τάξεως αὐτῆς εἶναι εὐνοϊκώτεροι διὰ τὴν πλήρωσιν τῶν σκοπῶν τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος παρὰ εἰς τὰς κατωτέρας τάξεις. Ὁ θεμελιώδης τετραμερῆς σκοπός<sup>2</sup> τῆς διδα-

1. Ὁμιλοῦμεν περὶ τοῦ Γυμνασίου ὡς τοῦ παρ' ἡμῖν κυριωτέρου τύπου σχολείου μέσης ἐκπαιδεύσεως.

2. Κατὰ τὸ ἐπίσημον πρόγραμμα τῶν μαθημάτων τοῦ Γυμνασίου (B. Διάταγμα ὑπ' ἀριθμ. 723, Φ.Ε.Κ. 10.11.1969, ἀριθμ. φύλλ. 225, τευχ. Α') ὁ σκοπός τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰς τὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως καθορίζεται ὡς ἑξῆς :

Σ κ ο π ὄ ς :

Τελικὸς σκοπὸς τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ καλλιέργεια τῆς ἱστορικῆς σκέψεως τῶν μαθητῶν, ὥστε νὰ δύνανται οὗτοι νὰ κατανοοῦν τὰ ἱστορικά γεγονότα κατὰ τὴν χρονικὴν διαδοχὴν καὶ ἀλληλουχίαν αὐτῶν, ἐν τῇ συναφείᾳ καὶ τῇ ἀλληλεξαρτήσεϊ των, καὶ νὰ ἐρμηνεύουν αὐτὰ, νὰ δύνανται νὰ κατανοοῦν, νὰ ἐρευνοῦν καὶ νὰ ζοῦν (νὰ ἔχουν προσωπικὰ βιώματα) τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν, τὸ ἱστορικὸν γίνεσθαι, διὰ τῆς κατανοήσεως δὲ, τῆς ἐρμηνείας καὶ τῆς ἀναβιώσεως τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος νὰ ἀντλοῦν ἐξ αὐτοῦ διδάγματα διὰ τὸ παρὸν. Δηλαδή, κατὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον πρέπει ὁ μαθητὴς νὰ

σκαλίας τῆς ἱστορίας εἶναι δυνατόν νά πραγματοποιηθῆ εἰς τὰς τρεῖς, ἰδίως δὲ εἰς τὰς δύο ἀνωτέρας τάξεις τοῦ Γυμνασίου. Διότι οἱ μαθηταὶ τῶν τά-

δύναται νά αἰσθανθῆ καὶ νά κατανοήσῃ δι' ὅλου τοῦ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ δυναμικοῦ του, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἀπλῶς ἕν βιολογικὸν ὄν, ἀλλ' εἶναι ὄν ἱστορικόν, καὶ νά ἀποκτήσῃ τὴν συναισθήσιν τῆς προσωπικῆς του εὐθύνης διὰ τὴν ὑπάρξιν τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τὴν ἐπιβίωσιν καὶ τὴν πρόδον τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἱστορικοῦ ὄντος.

Εἰδικώτερον διὰ τοῦ μαθήματος τῆς Ἱστορίας ἐπιδίδονται καὶ ἐπιτυγχάνονται τὰ ἀκόλουθα παιδευτικὰ ἀποτελέσματα :

α) διὰ τῶν προσφερομένων ἱστορικῶν γνώσεων καὶ διὰ τῆς κριτικῆς καὶ βιωματικῆς ἐπεξεργασίας αὐτῶν καλλιεργῶνται αἱ ψυχικαὶ καὶ πνευματικαὶ ἰκανότητες τοῦ μαθητοῦ καὶ δημιουργοῦνται εἰς αὐτὸν προσωπικὰ βιώματα.

β) διὰ τῆς προβολῆς τῶν ἀξιολόγων ἐπιτευγμάτων τῶν προσωπικοτήτων τῆς ἱστορίας καὶ καταλλήλων ἱστορικῶν παραδειγμάτων, ὀδηγεῖται ὁ μαθητὴς εἰς αὐτογνωσίαν, ἀναπτύσσεται ἡ κοινωνικότης του καὶ δημιουργεῖται εἰς αὐτὸν ἡ διάθεσις προσωπικῆς εἰσφορᾶς τοῦ ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ, ἥτοι φρονηματίζεται ὁ μαθητὴς.

γ) διὰ τῆς εἰσαγωγῆς εἰς τὰς ἀξίας τοῦ ἔθνικοῦ καὶ τοῦ παγκοσμίου πολιτισμοῦ ὡς πνευματικῶν δημιουργημάτων τοῦ ἀνθρώπου, ἀποκτᾶ ὁ μαθητὴς ἀξιολογικὴν εὐαισθησίαν καὶ καθίσταται ἰκανὸς νά ἐκτιμᾷ μὲ ἀντικειμενικότητα τὰς ἀξίας τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ τοῦ ἔθνικοῦ καὶ τοῦ παγκοσμίου.

δ) διὰ τῆς διδασκαλίας τῆς ἔθνικῆς μας ἱστορίας γνωρίζει ὁ μαθητὴς τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἱστορικῆς ζωῆς τοῦ ἔθνους μας διὰ μέσου τῶν αἰώνων, γνωρίζει τοὺς ἀγῶνας, τὰς περιπέτειας, τοὺς κινδύνους, τοὺς ἥρωισμούς, τὰς θυσίας, τὰ κατορθώματα, οὕτω δὲ αἰσθάνεται ψυχικῶς καὶ πνευματικῶς συνδεδεμένος πρὸς τὸ ἔθνος του καὶ καλλιεργεῖται τὸ ἔθνικόν του φρόνημα.

ε) διὰ τῆς διδασκαλίας τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τοῦ ἔθνους μας καὶ τῆς συναγωγῆς ἐξ αὐτῆς διδαγμάτων ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀγωγή τῶν μαθητῶν ὡς μελλόντων πολιτῶν.

ς) διὰ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας τῶν ἄλλων λαῶν γνωρίζει ὁ μαθητὴς τὴν ἱστορικὴν ζωὴν αὐτῶν, τὴν ψυχικὴν καὶ τὴν πνευματικὴν ἰδιοσυστασίαν των, συνειδητοποιεῖ, ὅτι ἡ ἱστορικὴ ζωὴ τῶν λαῶν ἐξελιίσσεται μὲ ἀλληλοεξάρτησιν καὶ ἀλληλοεπιδράσεις, οὕτω δὲ καταπολεμεῖται ἡ μισαλλοδοξία καὶ καλλιεργεῖται ἡ διάθεσις πρὸς διεθνή κατανόησιν καὶ συνεργασίαν.

ζ) διὰ τῆς κατανοήσεως καὶ τῆς ἐρμηνείας τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος βοηθεῖται ὁ μαθητὴς εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ παρόντος καὶ εἰς τὴν ὁμαλὴν προσαρμογὴν του πρὸς τὸ κοινωνικόν, τὸ πολιτικόν, τὸ ἔθνικόν, τὸ ἱστορικόν καὶ τὸ πολιτιστικόν περιβάλλον καὶ παρακινεῖται πρὸς δημιουργικὴν συμμετοχὴν εἰς τὴν τελουμένην ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος αὐτοῦ ἐργασίαν διὰ τὴν συνέχισιν τοῦ παρόντος καὶ τὴν προετοιμασίαν τοῦ μέλλοντος.

η) διὰ τῆς κατανοήσεως τοῦ ἱστορικοῦ βίου γνωρίζει καὶ κατανοεῖ καλύτερον ὁ μαθητὴς τὸν δημιουργὸν καὶ φορέα τοῦ ἱστορικοῦ βίου, τὸν ἄνθρωπον, καὶ συνδέεται στενωτέρου δι' ἀγάπης πρὸς αὐτόν.

θ) διὰ τῆς προβολῆς τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ ἀνθρώπου προβάλλονται εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ μαθητοῦ αἱ μεγάλα δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου πρὸς κυριαρχίαν ἐπὶ τῆς φύσεως, πρὸς αὐτοβελτίωσιν, πρὸς πνευματικὴν δημιουργίαν, οὕτω δὲ καλλιεργεῖται εἰς τοὺς μαθητὰς αἰσιοδοξία καὶ αὐτοπεποίθησις καὶ διευρύνεται ὁ ὄριζον πρὸς δημιουργικὴν ἐλευθερίαν.

Οὕτω νοούμενον καὶ διδασκόμενον τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας καθίσταται μάθημα κατ' ἐξοχὴν φρονημαστικὸν καὶ ἀνθρωπιστικόν.

ξων αὐτῶν εἶναι ὄριμοι ὄχι ἀπλῶς νὰ εἰσδέχωνται ἱστορικὰς σχέσεις, ἀλλὰ καὶ νὰ σκέπτονται ἱστορικῶς, καθ' ὃν τρόπον θὰ ἀναλύσωμεν εἰς τὰ ἐπόμενα τὸ περιεχόμενον τοῦ ὅρου «ἱστορικὴ σκέψις», ἀναλαμβάνοντες τὴν ἐν σελίδι 66 κ.έ. διακοπεῖσαν κρίσιν τῶν περὶ τοῦ θέματος τοῦτου γνωμῶν τοῦ Th. Litt.

**Τί εἶναι ἱστορικὴ σκέψις τῶν μαθητῶν.** — Ὑπὸ τὸν ὅρον «ἱστορικὴ σκέψις τῶν μαθητῶν» ἐννοοῦμεν τὴν ἰκανότητα αὐτῶν νὰ κατανοοῦν τὰς ἐσωτερικὰς σχέσεις : α) τῆς διαδοχῆς καὶ β) τῆς παραλληλίας τῶν παντὸς εἶδους ἐκδηλώσεων τῆς ἱστορικῆς ζωῆς.

Τὰς σχέσεις τῆς διαδοχῆς κατανοεῖ ὁ μαθητῆς, ὅταν ἀντιλαμβάνεται, ὅτι ἡ ἱστορικὴ ζωὴ καὶ τοῦ ἰδικοῦ του καὶ τῶν ξένων λαῶν δὲν εἶναι σειρὰ ἢ ἄθροισμα ἀσυνδέτων καὶ ἀσχέτων μεταξὺ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ἀλλὰ ροὴ ἢ ἐξέλιξις ἱστορικῶν ἐκδηλώσεων ἐσωτερικῶς συνδεομένων πρὸς ἀλλήλας. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον κατανοεῖ ὁ μαθητῆς, ὅτι ἡ ἀπλῆ γνώσις ἐπὶ μέρους καὶ μεμονωμένων ἱστορικῶν γεγονότων δὲν ἀποτελεῖ ἱστορίαν, ἀλλὰ ἡ ἐνταξίς αὐτῶν μέσα εἰς τὸ πλαίσιον τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως. Τῆς ἐξελίξεως αὐτῆς δὲν εἶναι οὔτε δυνατὸν οὔτε ἀναγκαῖον νὰ γνωρίσουν οἱ μαθηταὶ ὅλας ἀνεξαιρέτως τὰς ἐκδηλώσεις, ἀλλὰ τοὺς κυριωτέρους σταθμούς, διὰ μέσου τῶν ὁποίων διέρχεται τὸ συνεχὲς καὶ ἀτελεύτητον ρεῦμα τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς.

Οἱ σταθμοὶ αὐτοὶ εἶναι αἱ ἱστορικαὶ ἐποχαὶ ἢ περίοδοι τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῶν λαῶν. Ἐκάστη ἐποχὴ τῆς ἱστορίας ἐνὸς λαοῦ, συνδεομένη ἐσωτερικῶς τόσον μὲ τὴν προηγουμένην, ὅσον καὶ τὴν ἐπομένην ἐποχὴν, ἀποτελεῖ ὄργανικόν μέλος ἐνὸς μεγαλύτερου ἱστορικοῦ συνόλου, ἥτοι τοῦ ὅλου ἱστορικοῦ βίου τοῦ λαοῦ αὐτοῦ. Ὁ ἱστορικὸς βίος πάλιν ἐκάστου λαοῦ εἶναι ἐντεταγμένος μέσα εἰς τὸ γενικώτατον πλαίσιον τῆς ὅλης ἀνθρωπίνης ζωῆς.

Ἰδιαιτέρα μορφή τοῦ ἱστορικῶς σκέπτεσθαι εἶναι ἡ ἰκανότης τοῦ μαθητοῦ νὰ ἀντιλαμβάνεται τὴν παραλληλίαν τῶν ἱστορικῶν ἐκδηλώσεων ἢ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἐκάστης ἐποχῆς. Ὡς γνωστόν, ὁ ἱστορικὸς βίος ἐνὸς λαοῦ διανύει πολλὰς περιόδους. Ἐκάστης ἐξ αὐτῶν ὁ βίος ἔχει ποικίλας παραλλήλους ἐκδηλώσεις, λ.χ. πολιτικὰς, θρησκευτικὰς, πνευματικὰς, καλλιτεχνικὰς, οἰκονομικὰς κ.λπ. Ὁ μαθητῆς σκέπτεται ἱστορικῶς, ὅταν κατανοῇ τὰ ἰδιαίτερα γνωρίσματα καὶ τὰς ἐσωτερικὰς σχέσεις τῶν παντὸς εἶδους παραλλήλων ἐκδηλώσεων μιᾶς ἐποχῆς, ὅταν δηλαδὴ ἀντιλαμβάνεται, ὅτι ἐκάστη ἐκδήλωσις τοῦ πολιτισμοῦ μιᾶς ἱστορικῆς ἐποχῆς συνδέεται ἐσωτερικῶς πρὸς τοὺς ὑπολοίπους τομεῖς τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἰδίας ἐποχῆς. Κατανοεῖ ἐπίσης τὰς ἀμοιβαίας ἐπιδράσεις τῶν πεδίων τοῦ πολιτισμοῦ εἰς ἐκάστην ἱστορικὴν περίοδον, ἢ δὲ κατανόησις αὕτη καταλήγει εἰς τὴν σύλληψιν τοῦ ὅλου κεντρικοῦ νοήματος καὶ τοῦ πνεύματος ἐκάστης ἐποχῆς



καθώς και τοῦ πολιτιστικοῦ ἐκείνου τομέως τῆς, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ ἀντιπροσωπευτικώτερος φορεὺς καὶ ἐρμηνευτὴς τοῦ πνεύματος τούτου. Ἡ ἰδία μέθοδος τῆς θεωρήσεως βοηθεῖ τὸν διδάσκαλον καὶ τὸν μαθητὴν τῆς ἱστορίας νὰ ἀντιληφθῇ τὰς ἀνθρωπογεωγραφικὰς σχέσεις, ἤτοι τὰς σχέσεις μεταξὺ χώρας καὶ φυσικῶν καὶ κλιματολογικῶν ὄρων αὐτῆς ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀνθρώπων κατοικούντων εἰς τὴν χώραν αὐτὴν ἀφ' ἑτέρου. (Σχέσεις χωρογραφίας καὶ ἱστορίας).

Τὸ «ἱστορικῶς σκέπτεσθαι» κεῖται μεταξὺ δύο ἄλλων μορφῶν σκέψεως, ἤτοι τοῦ μαθηματικῶς - λογικῶς σκέπτεσθαι καὶ τοῦ αἰσθητικῶς - ἠθικῶς σκέπτεσθαι. Ἐνῶ δηλαδὴ, τὸ μὲν μαθηματικῶς - λογικῶς σκέπτεσθαι διδάσκει, πῶς ἔχουν καὶ πῶς πρέπει νὰ ἔχουν τὰ πράγματα σύμφωνα μὲ λογικοὺς νόμους ἀναγκαίως ἰσχύοντας, τὸ δὲ αἰσθητικῶς - ἠθικῶς σκέπτεσθαι ὑποδεικνύει, πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι τὰ πράγματα κρινόμενα ἐπὶ τῇ βάσει αἰσθητικῶν καὶ ἠθικῶν κριτηρίων, τὰ ὅποια ἡμεῖς θέτομεν, τὸ ἱστορικῶς ἢ γενετικῶς σκέπτεσθαι δεικνύει, πῶς τὰ πράγματα ἐγένοντο, πῶς ἐξειλίχθησαν τοιαῦτα, ὅποια εἶναι. Ὁ ἱστορικῶς σκεπτόμενος συνηθίζει νὰ μὴ ἐξυμνῇ μῆτε νὰ κατακρίνῃ ἀβασανίστως πρόσωπα καὶ πράγματα, ἀλλὰ νὰ τὰ κατανοῇ καὶ νὰ τὰ ἐρμηνεύῃ, δηλαδὴ νὰ ἐξηγῇ τὴν ἱστορικὴν των προέλευσιν, τὰ αἷτια καὶ τὰ ἀποτελέσματά των, καὶ ὅλα αὐτὰ τοποθετημένα εἰς ἓν εὐρύτερον νοηματικὸν πλαίσιον. Ὁ ἱστορικῶς σκεπτόμενος βλέπει τὴν ἱστορικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου ὡς διαδοχὴν αἰτίων καὶ ἀποτελεσμάτων, χωρὶς ὅμως νὰ ἀντιλαμβάνεται τὴν αἰτιώδη αὐτὴν σχέσιν ὡς σχέσιν γενικὴν, καθοριζομένην ὑπὸ ἀτέγκτων ἱστορικῶν νόμων, ὅπως εἶναι οἱ φυσικοὶ νόμοι τοῦ μακροκόσμου. Εἶναι ἀληθές, ὅτι οἱ φυσικοὶ - ὕλικοι συντελεσταὶ τῆς ἱστορίας σύρουν τὴν ζωὴν τῆς μὲ δεσμὰ πρὸς ὀρισμένην κατεύθυνσιν, ἀλλὰ τὰ δεσμὰ αὐτὰ πολὺ συχνὰ συντρίβει ἡ ἀνθρωπίνη προσωπικότης, ἡ θέτουσα σκοποὺς καὶ λαμβάνουσα καὶ πραγματοποιοῦσα ἀποφάσεις. Μόνον ἐκεῖνος, πού ἐσυνήθισε νὰ βλέπῃ ἱστορικῶς καὶ γενετικῶς πρόσωπα καὶ πράγματα, κατανοεῖ τὴν πάλιν τῆς ἐλευθερίας μὲ τὴν ἀνάγκην εἰς τὸ δρᾶμα τῆς ἱστορίας. Δι' αὐτὸν τὸ παρὸν δὲν εἶναι ἓνας κόσμος κλειστός, χωρισμένος μὲ τείχη σινικὰ ἀπὸ τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον, ἀλλὰ σταθμὸς καὶ ὀρόσημον εἰς τὴν συνεχῆ καὶ ἀδιάλειπτον ἐξέλιξιν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου.

Συχνὰ ἀκούομεν, ὅτι ἡ γνῶσις τοῦ παρελθόντος διευκολύνει τὴν κατανόησιν τοῦ παρόντος. Ὑπάρχουν καὶ οἱ ὑποστηρίζοντες, ὅτι ἡ μάθησις τῆς ἱστορίας κύριον σκοπὸν ἔχει τὴν καλυτέραν κατανόησιν τοῦ παρόντος. Μερικοὶ μάλιστα θεωροῦν περιττὴν τὴν γνῶσιν τοῦ ἀπωτέρου παρελθόντος καὶ συνιστοῦν νὰ περιορίζεται ἡ σχολικὴ διδασκαλία τῆς ἱστορίας μόνον εἰς τὴν γνῶσιν τῆς νεωτέρας ἱστορίας, τῆς ἀμέσως συνδεομένης μὲ τὸ παρὸν.

Ἡ ὑπερτίμησις αὐτῆ τοῦ παρόντος καὶ ὁ ὑποβιβασμὸς τῆς γνώσεως τοῦ παρελθόντος εἰς ἀπλήν ὑπηρετίαν τῆς γνώσεως τοῦ παρόντος εἶναι σκέψεις πρόχειροι καὶ ἐπιφανειακοί, τὰς ὁποίας ἀνέτρεψεν ὁ Th. Litt<sup>1</sup> καταδείξας διὰ σειρᾶς λεπτοτάτων καὶ κριτικωτάτων σκέψεων, ὅτι: α) ἡ κατανόησις τοῦ παρόντος ἀπὸ τοῦ παρελθόντος εἶναι κάτι πολὺ συνθετώτερον καὶ πολυπλοκώτερον ἀπὸ ὅ,τι συνήθως νομίζεται· β) ἱστορικῶς κατανοεῖται καὶ ἐρμηνεύεται ὄχι μόνον τὸ παρὸν ἀπὸ τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ καὶ τὸ παρελθὸν ἀπὸ τοῦ παρόντος· καὶ γ) ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον κυρίως πρέπει νὰ κατανοηθῆ εἶναι οὔτε τὸ ἓν οὔτε τὸ ἄλλο, ὡς μεμονωμένα καὶ χωριστὰ ἀπ' ἀλλήλων ὁλότητες, ἀλλὰ τὸ διήκον διὰ τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος καὶ ὑποσημαῖνον τὸ μέλλον ἐνιαῖον, ὑπεριсторικὸν καὶ αἰώνιον. Αὐτὸ εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν ἱστορικὸν καὶ ἀνθρώπινον, ποῦ μᾶς δίδει τὴν οὐσίαν τοῦ αἰωνίου ἀνθρώπου.

Καὶ αὐτοῦ τοῦ ὑπεριστορικοῦ καὶ αἰωνίου ἀνθρώπινου ἡ σύλληψις εἶναι ὁ ἀπάτατος σκοπὸς τῆς ἀληθινῆς ἱστορικῆς μορφώσεως, ποῦ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ σχολεῖον καὶ φθάνει μέχρι τοῦ τάφου. Τὸ σχολεῖον πρέπει νὰ θεωρηθῆ τὸ ἔργον τοῦ ἀποτελεσματικόν, ἂν κατορθώσῃ νὰ διεγείρῃ τὸ ἱστορικὸν ἐνδιαφέρον καὶ νὰ ἀσκήσῃ τοὺς μαθητὰς του εἰς τὸ ἱστορικῶς σκέπτεσθαι, θέτον τοιουτοτρόπως τὰ ἀσφαλῆ θεμέλια τῆς συμπληρώσεως τῆς ἱστορικῆς μορφώσεως αὐτῶν κατὰ τὸν μετασχολικὸν βίον.

Αὐτὸ εἶναι τὸ περιεχόμενον τῆς ἐννοίας «ἱστορικὴ σκέψις τῶν μαθητῶν», τὴν ὁποίαν ἀνελύσαμεν ἐδῶ διεξοδικώτερον, διὰ νὰ δείξωμεν, ὅτι ἡ ἀσκήσις τῆς σκέψεως αὐτῆς εἰς τὸ σχολεῖον δὲν εἶναι ἐργασία παθητικῆ, ὅπως ἰσχυρίσθη ὁ Litt, ἀλλ' ὅτι εἶναι ἐργασία δημιουργικῆ, ὅσον εἶναι δυνατόν εἰς τὸ σχολεῖον. Κατὰ ταῦτα δὲν δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν τὴν ὀρθότητα τῆς συστάσεως τοῦ Litt, ὅπως ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας εἰς τὰ σχολεῖα περιορισθῆ μόνον εἰς προσφορὰν γνώσεων ἱστορικῶν καὶ γενικῶς εἰς τὴν παροχὴν μιᾶς συνοπτικῆς εἰκόνας τῆς ἱστορικῆς ἐξελιξέως τῶν λαῶν τῆς Δύσεως ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους μέχρι σήμερον. Τὸ ὀρθότερον εἶναι νὰ δεχθῶμεν τὴν διάκρισιν μεταξὺ ἐπιστημονικῆς ἱστορικῆς μορφώσεως παρεχομένης εἰς τὸ Πανεπιστήμιον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐρεῦνης καὶ ἐρμηνείας τῶν πηγῶν καὶ σχολικῆς ἱστορικῆς μορφώσεως ἢ ἀπλῶς ἱστορικῆς μορφώσεως, τῆς ὁποίας ἡ πρώτη καταβολὴ γίνεται εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον, ἀποκτᾶ εὐρύτητα καὶ βάθος εἰς τὸ σχολεῖον τῆς μέσης παιδείας καὶ συμπληρῶνεται κατὰ τὸν μετασχολικὸν βίον.

1. Εἰς τὸ βιβλίον του *Geschichte und Leben*, ἐπανειλημμένως ἐκδοθέν. Εἰς τὰ ἴδια πορίσματα καταλήγει δι' ἄλλης ὁδοῦ καὶ ὁ Ed. Spranger εἰς τὸ ἔργον του «*Lebensformen*» (εἰς ἐπανειλημμένας ἐκδόσεις).

Ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἔργου τοῦ σχολείου δὲν ἔγκειται τόσον εἰς τὸ ποσὸν τῆς ἱστορικῆς σοφίας, πού ἐχάρισεν εἰς τὰ παιδιά τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας — ἐν ποσὸν ἱστορικῶν γνώσεων εἶναι ἀναμφιβόλως ἀπαραίτητον —, ἀλλὰ εἰς τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ἀγάπην, πού ἐνέπνευσεν εἰς αὐτὰ τὸ σχολεῖον, διὰ τὸν αἰώνιον ἄνθρωπον καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῶν τυχῶν του ἀνά τοὺς αἰῶνας. Ἱστορία δὲν γράφεται οὔτε μανθάνεται κατ' ἄλλον τρόπον παρά ἀπὸ μίαν ἀπέραντον ἀγάπην πρὸς τὸν δημιουργόν τῆς ἄνθρωπον καὶ ἀπὸ τὴν ἰκανότητα τοῦ ἐρευνητοῦ ἢ τοῦ διδασκάλου τῆς ἱστορίας νὰ μετατίθεται ψυχικῶς εἰς καταστάσεις ἐποχῶν καὶ προσώπων, ὅσονδῆποτε μακρὰν καὶ ἂν εὐρίσκωνται, ὅσονδῆποτε ξένων ἀπὸ αὐτόν.

## Τ Μ Η Μ Α Γ'

### Ἐκλογή καὶ διάταξις τῆς διδακτέας ὕλης.

#### ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΚΛΟΓΗΣ ΤΗΣ ΥΛΗΣ

Εἰς τὴν διδακτέαν ὕλην τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας ἀναφέρονται ὀρι-  
σμένα προβλήματα τοῦ καταλλήλου μετασχηματισμοῦ τῆς ἐπιστημονικῆς  
ἱστορίας εἰς σχολικὴν διὰ τὴν πραγματοποιήσιν τοῦ σκοποῦ τῆς ἱστορικῆς  
παιδείας.

Ἐδῶ ἐξετάζονται, ὅσα προβλήματα ἐκλογῆς τῆς ὕλης μᾶς ἐπέβαλεν ὁ  
γνωσιολογικὸς χαρακτήρ τῆς ἐργασίας μας. Τὰ προβλήματα τῆς ἐκλογῆς  
τῆς διδακτέας ἱστορικῆς ὕλης συνοψίζονται συνήθως εἰς τὰ ἑξῆς τρία :

α) Πρέπει νὰ διδάσκεται ἡ ἐθνικὴ ἱστορία μόνον ἢ περὶ αὐτὴν, κατέ-  
χουσαν κεντρικὴν θέσιν εἰς τὴν διδασκαλίαν, νὰ διδάσκεται καὶ ἡ ἱστορία  
τῆς ἀνθρωπότητος (παγκόσμιος) ; Πόσος χῶρος εἰς τὸ πεδίον τῆς διδα-  
σκαλίας τῆς ἱστορίας θὰ διατεθῇ διὰ τὴν ἐθνικὴν ἱστορίαν καὶ πόσος διὰ  
τὴν παγκόσμιον ;

β) Ἀρχαία καὶ νεωτέρα καὶ σύγχρονος ἱστορία πρέπει νὰ ἔχουν ἴσην  
ἔκτασιν ἐκάστη εἰς τὸν χῶρον τῆς διδασκαλίας ἢ μήπως ἐπιβάλλεται νὰ  
μειωθῇ εἰς τὸν χῶρον τοῦτον ἡ ἔκτασις τῆς ἀρχαίας ἱστορίας ὑπὲρ τῆς  
νεωτέρας καὶ τῆς συγχρόνου ; Καὶ

γ) Πρέπει νὰ διδάσκεται πολιτικὴ ἱστορία καὶ ἱστορία τῶν πολέμων  
ἢ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἂν ἀμφοτέραι κατὰ ποίαν ἀναλογίαν ποσοῦ  
διδακτέας ὕλης ;

Συνήθως χαρακτηρίζονται «προοδευτικοί» μὲν, ὅσοι προτιμοῦν ἢ θεω-  
ροῦν σπουδαιότεραν τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν, τὴν ἱστορίαν τῶν νεωτέ-  
ρων χρόνων καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ, «συντηρητικοί» δὲ οἱ τασσό-  
μενοι ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς ἱστορίας καὶ μὴ ἀποδίδοντες  
προνομιακὴν θέσιν εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν νέων καὶ νεωτάτων χρόνων.

Ἡμεῖς νομίζομεν, ὅτι ἡ θέσις αὕτη τῶν προβλημάτων εἶναι κάπως πρό-  
χειρος καὶ ἐπιφανεϊακὴ διότι σημασίαν διὰ τὴν πλήρωσιν τῶν σκοπῶν  
τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος δὲν ἔχει ἀπλῶς τὸ ποσοῦ διδακτέας ὕλης ἐξ ἐκά-  
στου εἶδους ἱστορίας, ἀλλὰ τὸ ποιὸν καὶ ἡ βαθυτέρα σχέσις τῆς ἐκλεγόμε-  
νης ὕλης μὲ τὸν σκοπὸν τῆς σχολικῆς ἱστορικῆς μορφώσεως. Οἱ λεγόμε-  
νοι «προοδευτικοί» παιδαγωγοὶ παρουσιάζουν μὲ τὰς ἀνωτέρω ἔκτεθείσας

ἀντιλήψεις καὶ προτιμήσεις τῶν μίαν φοβερὰν ἀντινομίαν. Ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος εἶναι γνωστοὶ ὡς πολέμοι κατὰ κανόνα τοῦ διδακτικοῦ ὕλισμοῦ, ἀντιτάσσοντες εἰς αὐτὸν τὴν ὑπερτέραν ἀξίαν τῆς εἰδολογικῆς μορφώσεως· ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅμως οἱ ἴδιοι «προοδευτικοὶ» τὸ προκείμενον θέμα τῆς ἐκλογῆς τῆς διδακτέας ἱστορικῆς ὕλης ὑποβιβάζουν εἰς πρόβλημα ποσοῦ ὕλης. Ἀ.χ. νομίζουν, ὅτι ἐξουδετερῶνουν τὸν σφωβινιστικὸν χαρακτῆρα τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας μὲ τὸ νὰ ζητοῦν περιορισμὸν τῆς ἐθνικῆς καὶ πολιτικῆς ἱστορίας ὑπὲρ τῆς παγκοσμίου καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ. Πιστεύουν, ὅτι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον προσδίδουν εἰς τὸ ἱστορικὸν μάθημα κοσμοπολιτικὸν πνεῦμα. Ἐξ ἄλλου, διὰ νὰ πολεμήσουν οἱ «προοδευτικοὶ» αὐτοὶ παιδαγωγοὶ τὴν λεγομένην «παρελθοντολογία», ἐξαιροῦν τὴν ἀξίαν τῆς ἱστορίας τῶν νεωτέρων χρόνων καὶ τῆς συγχρόνου καὶ πιστεύουν, ὅτι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον φέρουν τὸ σχολεῖον ἐγγύτερον πρὸς τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν ζωὴν παρασυρόμενοι ἀπὸ τὸ σχῆμα : παρελθὸν = θάνατος, παρὸν = ζωὴ<sup>1</sup>.

Ἐπειδὴ ἡμεῖς δὲν ἀνήκομεν εἰς τοὺς προοδευτικοὺς τοῦ ἀνωτέρου σκιαγραφουμένου τύπου, φρονοῦμεν, ὅτι τὰ προβλήματα πρέπει νὰ τίθενται κατ' ἄλλον τρόπον. Ὑπάρχει ἄλλη πολὺ ἀσφαλεστέρα ἀφετηρία διὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν προβλημάτων αὐτῶν. Καὶ ἰδοὺ αἱ ἀντιρρήσεις μας εἰς τὰς δογματικὰς ἀπαιτήσεις τῶν «προοδευτικῶν».

Ἡ διδασκαλία τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας, ὅταν γίνῃ ἢ κατάλληλος ποιοτικὴ ἐκλογή τῶν διδακτέων φάσεών της καὶ ὅταν γίνεται ὑπὸ ἐθνικὸν καὶ ὄχι σφωβινιστικὸν πνεῦμα, ἡμπορεῖ κάλλιστα νὰ προάγῃ τὸ ἔργον τῆς ἀγωγῆς τῶν μαθητῶν πρὸς διεθνή συνεργασίαν. Λαμπρὸν παράδειγμα τούτου εἶναι ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία, οὐσία τῆς ὁποίας εἶναι ὁ συνδυασμὸς τοῦ ἐθνισμοῦ μὲ τὴν οἰκουμενικότητα. Τρεῖς μορφαὶ μύθου καὶ ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων εἶναι τὰ σύμβολα, ποὺ ἐκφράζουν τὸν συνδυασμὸν, ποὺ εἶπομεν. Καὶ αἱ μορφαὶ αὗται εἶναι : ὁ Ἀχιλλεὺς, ὁ Ἡρακλῆς καὶ ὁ Μ. Ἀλέξανδρος. Ὁ Ἀχιλλεὺς σύμβολον τοῦ ἐθνισμοῦ, ὁ Ἡρακλῆς τῆς οἰκουμενικότητος καὶ ὁ Μ. Ἀλέξανδρος ἱστορικὴ σύνθεσις ἀμφοτέρων.

Ὅπως βλέπομεν, ἀπὸ τὴν ἐθνικὴν ἱστορίαν τῶν Ἑλλήνων ἀντλεῖ τὸ σχολεῖον τὴν διδακτέαν ὕλην τῆς ἐκστρατείας τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου μὲ τὸ κοσμοπολιτικὸν πνεῦμα της, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἄριστον μέσον διὰ τὴν ἀγωγὴν τῶν μαθητῶν πρὸς διεθνή συνεργασίαν τῶν λαῶν.

Ἄλλη ἀντίρρησις μας πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τῶν «προοδευτικῶν» παιδαγωγῶν τὰς σχετικὰς μὲ τὴν ἱστορίαν τῶν πολέμων εἶναι ἡ ἐξῆς : Ἡ γνῶ-

1. Πρβλ. Κωνστ. Ἰ. Βουρβέρη, Τὸ χθὲς καὶ τὸ σήμερον εἰς τὴν παιδείαν (Δημοσεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἑταιρείας, σειρά πρώτη, ἀριθμ. 40), Ἀθῆναι 1970<sup>3</sup>.

σις τῶν ὀλεθρίων ἀποτελεσμάτων τῶν πολέμων κατακτητικοῦ χαρακτήρος, τὴν ὁποίαν παρέχει ἡ ἱστορία τῶν πολέμων, συντελεῖ εἰς τὴν καλλιέργειαν φιλειρηνικοῦ καὶ οὐχὶ φιλοπολέμου πνεύματος. Πρὸς τούτοις, ἡ γνῶσις καὶ ἡ πρέπουσα ἐκτίμησις τῆς σκληρότητος, μὲ τὴν ὁποίαν φέρονται κάποτε οἱ νικηταὶ πρὸς τοὺς ἠττημένους, δὲν νομίζομεν, ὅτι παρακινεῖ τοὺς μαθητὰς πρὸς μίμησιν· τὸναντίον προκαλεῖ τὸν ἀποτροπιασμόν των. Τέλος ἡ ἔθνικὴ ἱστορία τῶν Ἑλληνοπαίδων εἶναι ἐκείνη, ἡ ὁποία θὰ τοὺς διδάξῃ, ὅτι εἰς τὴν πατρίδα των ἐγεννήθη ἡ ἰδέα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἑθνῶν καὶ τοῦ Ὄργανισμοῦ Ἠνωμένων Ἑθνῶν<sup>1</sup>.

Διὰ τὴν μὀρφωσιν τῶν παιδιῶν ἔχει πολὺ μεγαλυτέραν σημασίαν ἀπὸ τὴν γνῶσιν τοῦ καταστατικοῦ καὶ τῶν ἄρθρων τῶν διεθνῶν αὐτῶν ὀργανώσεων ἢ ἱστορικὴ κατανόησις τῶν ὄρων, ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἐγεννήθη ἡ ἰδέα αὐτὴ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα καὶ ἡ γνωριμία μὲ τὸ βαθύτερον ὑπεριστορικὸν περιεχόμενον αὐτῆς.

Ἄς ἔλθωμεν τώρα εἰς μίαν ἄλλην ἀπαιτήσιν τῶν ἐχθρῶν τῆς «παραεθνοτολογίας» «προοδευτικῶν» μεταρρυθμιστῶν τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας. Αὐτοὶ προτιμοῦν τὴν νεωτέραν καὶ σύγχρονον ἱστορίαν. Εἰς ταῦτα ἀντιπαρατηροῦμεν, ὅτι ἡ στροφή τῆς προσοχῆς μας πρὸς τὴν νεωτέραν δὲν εἶναι τὸ καλύτερον ἢ τὸ μόνον μέσον πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ἀναγκῶν τοῦ παρόντος. Ἄν εἶναι ὀρθὸν αὐτό, πού ἰσχυρίζονται οἱ ἐκπαιδευτικοὶ μεταρρυθμισταὶ ὄλων τῶν ἀποχρώσεων, ὅτι διὰ τὴν ζωὴν χρειάζεται μᾶλλον ἰκανότητες παρά γνώσεις, πρέπει κατὰ τὴν ἐκλογὴν τῆς ὕλης νὰ προτιμᾶται τὸ κατάλληλον μορφωτικὸν ἀγαθὸν πρὸς προαγωγὴν καὶ ἀνάπτυξιν τῶν ἰκανοτήτων τούτων. Τὸ μορφωτικὸν δὲ αὐτὸ ἀγαθὸν δὲν δύναται νὰ εὑρεθῇ περισσότερον εἰς τὴν νεωτέραν καὶ ὀλιγώτερον εἰς τὴν ἀρχαίαν ἱστορίαν· διότι σημασίαν διὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ τὴν μὀρφωσίν του ἔχει ὄχι τόσον τὸ ἐκάστοτε ἱστορικῶς ἐκφραζόμενον εἴτε ἀρχαῖον εἴτε νέον, ἀλλὰ τὸ ὑπεριστορικόν, ὑπερατομικόν, ὑπερεποχικόν, τὸ αἰώνιον, τὸ διῆκον διὰ τῆς ὅλης ἱστορίας, τὸ ἀνθρώπινον καθόλου. Τὰς μορφωτικὰς ἀξίας κυρίως χρειάζομεθα· οὐδεὶς δὲ δύναται νὰ ἰσχυρισθῇ, νομίζομεν, ὅτι θὰ εὑρωμεν αὐτάς εἰς μεγαλυτέραν ἀναλογίαν ἢ ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν νεωτέραν καὶ σύγχρονον ἱστορίαν.

Ἐπειτα ποίαν σημασίαν ἔχει ὁ χῶρος ὁ διατιθέμενος εἰς τὸ ἀναλυτικὸν πρόγραμμα δι' ἕκαστον εἶδος ἱστορίας, ἂν δὲν γίνῃ ψυχικὴ στροφή τοῦ διδασκάλου τῆς ἱστορίας πρὸς τὸ γνήσιον πνεῦμα τῆς καὶ προσαρμογῆς πρὸς μίαν ἀντίστοιχον διδακτικὴν δεξιότηχίαν.

Μὲ ὅσα εἶπομεν δὲν προτιθέμεθα μῆτε νὰ συνηγορήσωμεν ὑπὲρ τῶν

1. Βλ. Σ ω κ ρ. Κ ο υ γ έ α, Ἡ ἰδέα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἑθνῶν παρά τοῖς Ἑλλησιν, Ἀθῆναι 1928.

νομιζομένων «συντηρητικών» δοξασιών μήτε να κατακρίνωμεν κατ' ἀρχήν τὰς λεγομένας «προοδευτικάς» γνώμας. Θέλομεν μόνον να δείξωμεν, ότι ὅλως προχείρως προβάλλονται τὰ διλήμματα ἐθνική ἢ παγκόσμιος ἱστορία — πολιτική ἱστορία καὶ ἱστορία τῶν πολέμων ἢ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ — ἱστορία τοῦ ἀπωτέρου παρελθόντος ἢ τῶν νεωτέρων χρόνων καὶ σύγχρονος. Θέλομεν ἀκόμη να τονίσωμεν, ότι τὰ προβλήματα τῆς ἐκλογῆς τῆς διδακτέας ὕλης κακῶς τίθενται ἐπὶ καθαρῶς νοησιαρχικῆς βάσεως καὶ κακῶς ἐντοπίζονται εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ ποσοῦ καὶ τοῦ ἱστορικοῦ εἶδους, ἐνφ' ὑπεράνω αὐτῶν κεῖται ἡ πολυτρόπως ἐκδηλουμένη πλὴν ἐνιαία καὶ ἀδιάσπαστος γραμμὴ τῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία ἀγνοεῖ παρελθὸν καὶ παρὸν καὶ μέλλον καὶ ἡ ὁποία ὡς σύνολον καὶ ὑπὸ τὴν γνησίαν μορφήν καὶ φύσιν τῆς πρόκειται να ἐξυπηρετήσῃ τοὺς παιδαγωγικοὺς σκοποὺς τοῦ σχολείου.

Εἰσερχόμεθα τώρα εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς ὀρθὴν θέσιν τῶν προβλημάτων τῆς διδακτέας ὕλης εἰς τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας. Ἡ προηγηθεῖσα συζήτησις μᾶς προπαρασκευάζει καλύτερον πρὸς τοῦτο. Πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν προκειμένων προβλημάτων ἐκλογῆς τῆς ὕλης ὀφείλομεν να ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν δύο πράγματα : α) τοὺς σκοποὺς τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας, ὅπως τοὺς ἐθέσαμεν, καὶ β) τὰς ψυχολογικὰς προϋποθέσεις αὐτῆς. Ἐκαστος ἐκ τῶν δύο αὐτῶν παραγόντων προβάλλει τὰς ἰδικὰς του ἀπαιτήσεις σχετικῶς μετὰ τὴν ἐκλογὴν τῆς ὕλης.

Ἐξετάζομεν λοιπὸν τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ πρώτου παράγοντος, ἤτοι τοῦ τετραμεροῦς σκοποῦ τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας. Καὶ πρῶτον τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ θεωρητικοῦ - εἰδολογικοῦ σκοποῦ. Πρὸς πραγματοποιήσιν αὐτοῦ εἶναι ἀνάγκη να λάβουν οἱ διδασκόμενοι τὴν ἱστορίαν μίαν συνοπτικὴν πνευματικὴν εἰκόνα τῆς ἱστορικῆς ἐξελιξέως. Βεβαίως ἡ σχολικὴ ἱστορικὴ εἰκὼν θὰ προέλθῃ ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴν ἱστορικὴν εἰκόνα, ἀφοῦ αὕτη ὑποστῇ ἓνα παιδαγωγικὸν μετασχηματισμόν. Ἡ μετατροπὴ αὐτῆ τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστορίας εἰς σχολικὴν δὲν πρέπει να εἶναι φωτογραφικὴ σμίκρυνσις, ἤτοι ἀντίγραφον τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστορικῆς εἰκόνας ὑπὸ μικροτέραν κλίμακα· δηλαδὴ ἡ σχολικὴ ἱστορία δὲν πρέπει να εἶναι περίληψις τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστορίας, ὀφειλομένη εἰς συμπύκνωσίν τῆς. Εἰς τὴν νέαν εἰκόνα τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, ποῦ θὰ προσοικειωθοῦν οἱ μαθηταὶ εἰς τὸ σχολεῖον, πρέπει να κυριαρχοῦν αἱ μεγάλα γράμματα τῆς ἱστορίας καὶ να διαφαίνωνται αἱ κινητήριαι δυνάμεις τῆς ἱστορικῆς ἐξελιξέως. Αἱ γενικαὶ ὁμῶς αὐταὶ γράμματα θὰ ἀποτελοῦν τὸν στημονικὸν σκελετὸν τῆς ἱστορικῆς ἀφηγήσεως, μέσα εἰς τὸν ὅποιον θὰ ἐνυφαίνωνται αἱ ἱστορικαὶ λεπτομέρειαι. Ἐπίσης ἱστορικὴν εἰκόνα δὲν δύναται να ἀποτελέσουν ἀποσπάσματα εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχε λαμβανόμενα ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς ἱστορικῆς ἐξελιξέως, διὰ να κατασκευασθῇ μετὰ αὐτὰ ἐν βεβιασμένον συμπίλημα καὶ τεχνητὸν

μωσαϊκόν, ἀλλὰ ὀργανικὰ μέλη ἐνιαίου συνόλου, τὸ ὅποῖον νὰ ἔχη σαφεῖ καὶ γνήσιον χαρακτῆρα ἱστορίας.

Τὸ πρόβλημα λοιπὸν τῆς διδασκτέας ὕλης δὲν λύεται μὲ ἐκλογὴν τοῦ τύπου, ποῦ ἐψέξαμεν εἰς τὰ προηγούμενα, ἀλλὰ μὲ ἐκλογὴν ποσοτικὴν ἅμα καὶ ποιοτικὴν καὶ ὄχι μόνον ἐκλογὴν, ἀλλὰ ἐκλογὴν καὶ ταυτοχρόνως νέαν σύνθεσιν.

Διὰ τὰ νὰ ἀνταποκρίνεται ἡ ἐκλογὴ εἰς τὴν οὐσίαν τῆς ἱστορίας καὶ ἐπομένως νὰ εἶναι γνησία ἐκλογὴ ἱστορικῆς ὕλης πρέπει νὰ διέπεται ἀπὸ τὰς ἐξῆς δύο ἀρχάς : α) τὴν ἀρχὴν τοῦ ἱστορικῶς οὐσιώδους καὶ ἀποτελεσματικοῦ καὶ β) τὴν ἀρχὴν τοῦ ἱστορικῶς ἐναργοῦς καὶ ἐκφραστικοῦ.

Σύμφωνα μὲ τὴν πρώτην ἀρχὴν ἡ ἐκλεγομένη διὰ τὸ σχολεῖον ἱστορικὴ ὕλη πρέπει νὰ περιλαμβάνῃ τὰς οὐσιωδέστερας ἐκδηλώσεις τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Τί εἶναι ἱστορικῶς οὐσιώδεις ἐξητάσαμεν εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ βιβλίου μας (σελ. 16 κ.έ.).

Εἰς τὴν ἐκτίμησιν τοῦ ἱστορικῶς οὐσιώδους διὰ τὸ σχολεῖον εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχῃ διαφωνία μεταξὺ τῶν ἀρμοδίων κριτῶν, ἀλλ' ἰσχύουν καὶ ἐνταῦθα, ὅσα εἶπομεν εἰς τὸ πρῶτον μέρος περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀντικειμενικότητος· δηλαδή ὁ ἐκλέγων τὴν διδασκτέαν ὕλην, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ διδάσκαλος τῆς ἱστορίας, δὲν πρέπει νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν προσωπικὴν του κοσμοθεωρίαν ἢ βιοθεωρίαν, οὔτε νὰ χρησιμοποίῃ ὑποκειμενικὰ κριτήρια, ἀλλὰ νὰ ἔχῃ τὴν ἀντικειμενικότητα ἐνὸς Θουκυδίδου καὶ ἐνὸς Ranke, καὶ ζητῆ τὸ νόημα ἐκάστης ἱστορικῆς ἐποχῆς καὶ νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν ἀξίαν της. Οὐσιώδεις ἀναμφιβόλως εἶναι καὶ τὸ ἀποτελεσματικὸν ἱστορικὸν γεγονός. Ὅσον περισσότερα εἶναι τὰ ἀποτελέσματα ἐνὸς ἱστορικοῦ γεγονότος τόσοσον περισσότερον οὐσιώδες εἶναι τοῦτο ἀπὸ ἱστορικῆς ἀπόψεως καὶ ἄξιον νὰ προτιμηθῇ κατὰ τὴν ἐκλογὴν τῆς ὕλης.

Ἐπειδὴ δὲ ἐκάστη ἱστορικὴ ἐποχὴ ἔχει ποικίλας ἐκδηλώσεις, λ.χ. πολιτικὰς, πνευματικὰς, καλλιτεχνικὰς, οικονομικὰς κ.λπ., εἶναι ἀνάγκη πρὸς ἀποφυγὴν μονομερειῶν νὰ μὴ περιορισθῇ ἡ ἐκλογὴ μόνον εἰς τὰς ἱστορικὰς ἐκδηλώσεις μιᾶς ἀξίας ἢ ἐνὸς τομέως τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ νὰ ἐπεκταθῇ εἰς τὰς οὐσιώδεις ἐκδηλώσεις ὄλων τῶν τομέων καὶ τὰς πραγματοποιήσεις ὄλων τῶν ἀξιών τῆς ἐποχῆς, διὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἐκλέγων ἐνδιαφέρεται.

Τὸ δίλημμα : πολιτικὴ ἱστορία ἢ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι δίλημμα συζητούμενον ἀπὸ ἐπιστήμονας καὶ φιλοσόφους τῆς ἱστορίας, δὲν εἶναι ὅμως πρόβλημα διὰ τὸ σχολεῖον· διότι τοῦτο θὰ ἐκλέξῃ πᾶν ὅτι ἐξυπηρετεῖ τοὺς παιδαγωγικοὺς σκοποὺς τῆς ἱστορικῆς μορφώσεως.

Κατὰ τὴν δευτέραν ἀρχὴν ἐκλογῆς τῆς ὕλης πρέπει νὰ προτιμῶνται διὰ τὴν ἱστορικὴν παιδείαν τῶν μαθητῶν αἱ ἐναργέστεραι καὶ ἀντιπροσωπευτικότεραι ἐκδηλώσεις τοῦ πνεύματος ἐκάστης ἐποχῆς· δηλαδή πρέπει



νά εξαίρωνται αί έκδηλώσεις άλλοτε τῆς πολιτικῆς ζωῆς, άλλοτε τῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς, άλλοτε τῆς πνευματικῆς καί καλλιτεχνικῆς, ἐφόσον ἐκάστη κατηγορία ἐκ τῶν ἐκδηλώσεων αὐτῶν ἐκφράζει ἀντιπροσωπευτικώτερον καί ἐναργέστερον τὸ πνεῦμα τῆς ἐξιστορουμένης ἐποχῆς. Ἡ ἐπικρατεστέρα δὲ ἱστορικὴ ἐκδήλωση ἐκάστης ἐποχῆς οἶδε καί τὸ ὄνομά της εἰς ὀλόκληρον τὴν ἐποχὴν. Ἔτσι ἐξηγοῦνται αἱ ὀνομασθαί τῶν ἱστορικῶν ἐποχῶν : γεωμετρικοὶ χρόνοι, ὁ αἰὼν τοῦ Παρθενῶνος, οἱ ἑλληνιστικοὶ χρόνοι, ἡ ἀναγέννησις, οἱ χρόνοι τῆς μεταρρυθμίσεως, οἱ χρόνοι τοῦ μπαρόκ, ὁ αἰὼν τοῦ διαφωτισμοῦ κ.λπ.

Τὰς ἐκτεθείσας ἀπαιτήσεις προβάλλει εἰς τὴν ἐκλογὴν τῆς διδακτέας ἱστορικῆς ὕλης ὁ θεωρητικὸς - εἰδολογικὸς σκοπός.

Ὁ μορφωτικὸς - ἠθικὸς σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας ἀπαιτεῖ νά γίνεται ἐκλογὴ τῆς διδακτέας ὕλης τοιαύτη, ὥστε νά εξαίρωνται αἱ μορφωτικαὶ ἀξίαι τῆς ἱστορίας. Αἱ ἀπαιτήσεις αὐταὶ τοῦ ἠθικοῦ σκοποῦ συμπίπτουν, μὲ ὅσα ἐπιβάλλει ὁ μορφωτικὸς - εἰδολογικὸς σκοπός· διότι τὸ ἱστορικῶς οὐσιῶδες καί ἀποτελεσματικὸν εἶναι ταυτοχρόνως καί ἠθοπλαστικὸν καί μορφωτικόν. Ἐκτὸς δὲ τούτου νομίζομεν, ὅτι ἡ πραγματοποιήσις τοῦ μορφωτικοῦ - ἠθικοῦ σκοποῦ τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος δὲν εἶναι τόσον πρόβλημα ὕλης, ὅσον πρόβλημα παιδαγωγικῆς καρπώσεως καί διδακτικοῦ χειρισμοῦ αὐτῆς, δηλαδὴ πρόβλημα μεθόδου ἀνθρωποπλασίας διὰ τῆς ἱστορίας.

Τὸν ἔθνικὸν σκοπὸν τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας ἐξυπηρετεῖ ἀναμφιβόλως ἡ διδασκαλία τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας, ὅταν μάλιστα ἐθνικὴ ἱστορία εἶναι ἡ Ἑλληνικὴ, τῆς ὁποίας ἡ γνῶσις δὲν εἶναι μόνον ἐθνικὴ ἀνάγκη τῶν Ἑλληνοπαίδων, ἀλλὰ καί μορφωτικὴ ἀνθρωπιστικὴ ἀνάγκη τῶν παιδιῶν ὄλου τοῦ κόσμου. Εἶναι πασίγνωστον, ὅτι πνευματικὴ τροφὸς ὄλων τῶν λαῶν, ἰδίως δὲ τῶν λαῶν τοῦ Δυτικοῦ «ἑλληνοκεντρικοῦ» κόσμου, εἶναι ἡ Ἑλλάς καί ὁ πολιτισμὸς της. Καὶ ἂν ἀκόμη καθιερῶντο κατόπιν γενικῆς συμφωνίας ὄλων τῶν λαῶν ἀντικατάστασις εἰς τὸ ἀναλυτικὸν πρόγραμμα τῶν σχολείων ὄλων τῶν χωρῶν τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας ἐκάστου λαοῦ διὰ τῆς παγκοσμίου, πάλιν ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία θά κατεῖχε σημαντικὴν θέσιν.

Διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους ἡ προτίμησις τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας κατὰ τὴν ἐκλογὴν τῆς διδακτέας ὕλης, τῆς προοριζομένης διὰ τοὺς Ἑλληνόπαιδας, εἶναι ἐπιβεβλημένη. Ἀλλὰ καί ἡ ἐκλογὴ στοιχείων ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῶν ξένων λαῶν, οἱ ὅποιοι ἤλθον εἰς ἐπικοινωνίαν μὲ τοὺς Ἑλληνας, εἶναι ἐπίσης ἐπιβεβλημένη διὰ τοὺς ἤδη ἐκτεθέντας λόγους.

Περὶ τῆς πολιτικῆς ἀγωγῆς τῶν μαθητῶν καί τῆς διαμορφώσεως πολιτικῆς - κρατικῆς συνειδήσεως εἰς αὐτοὺς ἐγράψαμεν τὰ δέοντα (σελ. 96). Βεβαίως ἡ ἀνάθεσις τῆς πολιτικῆς ἀγωγῆς τῶν μαθητῶν εἰς ἰδιαίτερον μάθημα ἐξυπηρετεῖ πληρέστερον τὸν τρίτον μερικὸν σκοπὸν τῆς διδασκα-

λίας τῆς ἱστορίας, δηλαδή τὴν διάπλασιν τῆς πολιτικῆς καὶ κρατικῆς συνειδήσεως τῶν παιδιῶν καὶ ἐφήβων, ὡς μελλόντων πολιτῶν. Ἀλλὰ εἰς τὴν πολιτικὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν μαθητῶν παρέχει πολυτίμους εὐκαιρίας πᾶσα διδακτικὴ ὥρα τῆς ἱστορίας. Πιστεύομεν μάλιστα, ὅτι βιώματα τῶν μαθητῶν ἀπὸ τὸν βίον τῆς σχολικῆς τῶν κοινότητος, ἡ ὁποία εἶναι πολιτεία ἐν μικρογραφίᾳ, καὶ εὐκαιρία ἀπὸ τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας καταλλήλως χρησιμοποιούμεναι ἀπὸ τὸν διδάσκαλον ἐμφυσοῦν πνοὴν ζωῆς εἰς ξηρὰς γνώσεις πολιτειολογίας καὶ λογιότητος σχετικῶς μὲ λειτουργίας καὶ θεσμοὺς τῆς πολιτείας. Ἐνῶ δηλαδή ἡ συστηματικὴ διδασκαλία ἀπευθύνεται κυρίως πρὸς τὴν νόησιν, ἡ ἐπ' εὐκαιρία γινομένη ἐντὸς συναισθηματικοῦ πλαισίου ὑπόδειξις τῶν ὑποχρεώσεων τῶν μαθητῶν πρὸς τὸ κράτος διαπλάσσει τὸ πολιτικὸν τῶν ἡθῶς, ἡ δὲ πολιτικὴ ἀγωγή προσλαμβάνει τὴν εὐγενεστέραν καὶ ἀνωτέραν μορφήν καλλιιεργείας τῆς πολιτικῆς ἠθικῆς. Τὴν ἀγωγήν τοῦ πολίτου δύνανται νὰ προάγουν καὶ ἄλλα μαθήματα, ἰδίως δὲ τὰ φιλολογικά<sup>1</sup>.

δ) Ὅσα ἐγράψαμεν περὶ τῆς πνευματικῆς οἰκουμεικότητος τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς διαρκοῦς παρουσίας του εἰς τὸν πολιτισμὸν τῆς Δύσεως, ἀκόμη δὲ καὶ ὅσα ὑπεδείξαμεν περὶ τῆς ἀνάγκης νὰ διδάσκωνται, μαζὶ μὲ τὴν ἐθνικὴν ἱστορίαν τῶν Ἑλλήνων, στοιχεῖα τῆς συνεχομένης μὲ αὐτὴν παγκοσμίου ἱστορίας, ἀρκοῦν διὰ νὰ μᾶς βεβαιώσουν, ὅτι καὶ ὁ τέταρτος σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας, δηλαδή ἡ ἀγωγή τῶν μαθητῶν πρὸς διεθνῆ συνεργασίαν δὲν παραμελεῖται, ἀν ἡ ἐκλογή τῆς ὕλης γίνῃ ὑπὸ τοὺς ἡδὴ ἐκτεθέντας ὅρους.

**Ἡ κατὰ τὰ ἀνωτέρω εἰκὸν τῆς διδακτέας σχολικῆς ἱστορίας.** — Ἐξεθέσαμεν εἰς τὰ προηγούμενα ὅλας τὰς ἀπαιτήσεις ὡς πρὸς τὴν ἐκλογήν τῆς διδακτέας ὕλης, τὰς ὁποίας προβάλλουν οἱ τέσσαρες μερικοὶ σκοποὶ ἢ τὰ τέσσαρα μέλη τοῦ τετραμεροῦς γενικοῦ σκοποῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας. Ἐπειδὴ δὲ ὅλοι αὐτοὶ οἱ μερικοὶ σκοποὶ εἶναι δυνατὸν νὰ πληρωθοῦν μόνον εἰς τὰς δύο τελευταίας τάξεις τῆς μέσης παιδείας, ἡ εἰκὸν τῆς σχολικῆς ἱστορίας, τὴν ὁποίαν θὰ παραθέσωμεν κατωτέρω, θὰ ἀνταποκρίνεται πρὸς ὅλας τὰς ἀπαιτήσεις τῶν τεσσάρων σκοπῶν, οἱ ὅποιοι οὔτε εἰς τὰς κατωτέρας τάξεις τοῦ γυμνασίου εἶναι ἐν τῷ συνόλῳ τῶν πραγματοποιιή-

1. Πρβλ. M. Pohlenz, Staatsbürgerliche Erziehung im Griechischen Unterricht (εἰς τὴν σειράν Neue Wege zur Antike III), Leipzig 1925. Τοῦ αὐτοῦ, Staatsgedanke und Staatslehre der Griechen, Leipzig 1923. Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf, Der griechische und der platonische Staatsgedanke, Berlin 1919. W. Jaeger, Die griechische Staatsethik im Zeitalter des Plato, ἐν Humanistische Reden und Vorträge, Berlin 1960<sup>2</sup>.

σιμοι οὔτε, κατά μείζονα λόγον φυσικά, εἰς τὰς τέσσαρας ἀνωτέρας τάξεις τοῦ δημοτικοῦ σχολείου διὰ τοὺς ἐκτεθέντας ψυχολογικοὺς λόγους, ὥστε κατ' οὐσίαν ἢ κατωτέρω παρατιθεμένη εἰκὼν διδακτέας ὕλης εἶναι δεοντολογικὸν πλάσμα εἰκόνοσ κείμενον εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἰδεατοῦ, διὰ νὰ ἐπηρεάξῃ τὴν ἐκλογὴν τῆς διδακτέας ὕλης εἰς τὴν σχολικὴν πρᾶξιν ὄλων τῶν ἐκπαιδευτικῶν βαθμίδων.

Ἡ ἰδεατὴ σύνθεσις τῆς διδακτέας ἱστορικῆς ὕλης εἰς τοὺς Ἑλληνοπαίδαs θὰ παρουσιάξῃ κατὰ ταῦτα τὴν ἐξῆς εἰκόνα :

Τὸ κέντρον τῆς θὰ κατέχῃ ἡ ἔθνικὴ ἱστορία τῶν Ἑλλήνων· με αὐτὴν δὲ θὰ εἶναι συνυφασμένη ἡ ἱστορία τῶν ξένων λαῶν, ποὺ ἤλθον εἰς ἱστορικὰς σχέσεις με τοὺς Ἑλληνας καὶ τῶν λαῶν, οἱ ὅποιοι παρέσχον ἀξιόλογον συμβολὴν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην πρόοδον. Οἱ λαοὶ αὐτοὶ εἶναι οἱ ἀνατολικοὶ, οἱ Ῥωμαῖοι, οἱ λαοὶ τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας Εὐρώπης καὶ οἱ λαοὶ τῆς Ἀμερικῆς (Ἡνωμένοι Πολιτεῖαι). Στοιχεῖα προῖστορίας θὰ συμπληροῦν τὴν εἰκόνα αὐτὴν· διότι με αὐτὰ διαφωτίζονται αἱ ἀρχαὶ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ προπαρασκευάζονται ἡ παρακολούθησις τῆς πολιτιστικῆς ἐξελίξεωσ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Προκειμένου περὶ τῆς ἱστορίας τῶν νεωτέρων χρόνων ἡ ἔθνικὴ ἱστορία τῶν Ἑλλήνων δὲν θὰ παύσῃ νὰ κατέχῃ κεντρικὴν θέσιν, θὰ γίνεται ὅμως ἡ προσήκουσα ἔνταξις αὐτῆς εἰς τὸ εὐρύτερον πλαίσιον τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Ἡ σύνθεσις τῶν ἀνωτέρω στοιχείων τῆς σχολικῆς ἱστορίας θὰ γίνεται κατὰ ἱστορικὰς ἐποχάς, ὁ δὲ μεταξὺ τῶν ἐποχῶν σύνδεσμος πρέπει νὰ εἶναι πολὺ ἐκδηλός. Διὰ τὴν ἱστορικὴν εἰκόνα ἐκάστης ἐποχῆς θὰ ἐκλέγωνται τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα ἀπὸ ὅλα τὰ πεδία τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἐποχῆς, συναπτόμενα εἰς ἑνιαῖον σύνολον με κέντρον τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν. Ἄλλ' ἡ τοποθέτησις τῆς πολιτικῆς ἱστορίας εἰς τὸ κέντρον τῆς ἱστορικῆς εἰκόνοσ δὲν πρέπει νὰ παρεμποδίξῃ τὴν ἔξαρσιν τῶν στοιχείων ἐκείνων τοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ ἐκφράζουν ἀντιπροσωπευτικώτερα τὸ πνεῦμα ἐκάστης ἐποχῆς.

Ἄς ἴδωμεν τώρα τίνας ἀπαιτήσεις προβάλλουν εἰς τὴν ἐκλογὴν τῆς διδακτέας ἱστορικῆς ὕλης αἱ ψυχολογικαὶ προϋποθέσειs ἐκάστης βαθμίδοσ ἡλικίας. Τὸ βασικὸν πρόβλημα ἐδῶ εἶναι τὸ ἐξῆς :

Πῶs πρέπει νὰ γίνῃ ἡ ἐκλογὴ τῆς ὕλης κατὰ ποσὸν καὶ ποιόν, ὥστε ἡ εἰκὼν τῆς ἱστορίας νὰ εἶναι προσιτὴ εἰς τὴν ἀντιληπτικότητα τῶν παιδιῶν ἐκάστης βαθμίδοσ ἡλικίας καὶ νὰ εἶναι τοιαύτη ἡ σύνθεσις τῆς, ὥστε καὶ ἐπιστημονικὴν ἀκρίβειαν νὰ ἔχῃ καὶ νὰ ἐκφράξῃ κατὰ τὸν παιδαγωγικῶς προσφορότερον τρόπον τὰς μορφωτικὰς ἀξίαι8 τῆς ἱστορίας.

Προχωρούμεν εἰς τὴν ἔκθεσιν ὠρισμένων εἰδικῶν μορφῶν τοῦ ἀνωτέρου γενικοῦ προβλήματος, διὰ νὰ φανοῦν αἱ μεγάλαι δυσκολίαι τοῦ συνδυασμοῦ τῶν ἐπιστημονικῶν - ἱστορικῶν ἀπαιτήσεων μὲ τὰς παιδαγωγικὰς - ψυχολογικὰς ἀπαιτήσεις.

Μία πρώτη εἰδικὴ μορφή τοῦ προβλήματος εἶναι τὸ πῶς θὰ ἐπιτύχη ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας τὴν ἄσκησιν τῆς ἱστορικῆς σκέψεως τῶν μαθητῶν. Ἦδη εἰς τὰ προηγούμενα ἐλέγχθη, ὅτι τοιαύτη ἄσκησις πρέπει νὰ γίνε-ται καὶ εἰς τὰ παιδιὰ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, τοῦλάχιστον τῶν ἀνωτέρων τάξεων τοῦ καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὸ γυμνάσιον. Κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ψυχολογίας μία οἰαδήποτε ἄσκησις πνευματικῆς ἢ ψυχικῆς ἰκανότητος πρέπει νὰ ἀρχίζῃ ἀπὸ ἀπλουστέρων μορφῶν καὶ νὰ προχωρῇ πρὸς συνθε-τώτερας. Θὰ ἦτο δηλαδὴ ψυχολογικῶς εὐκταῖον νὰ καθίστατο δυνατὴ τοι-αύτη ἐκλογή καὶ διάταξις τῆς ἱστορικῆς ὕλης, ὥστε νὰ γίνεται βαθμιαία προαγωγή τῆς ἱστορικῆς σκέψεως τῶν μαθητῶν. Ἀλλὰ πρὸς μίαν τοιαύτην ἐκλογὴν καὶ διάταξιν ὑπαγορευομένην ἀπὸ ψυχολογικοὺς λόγους ἀντιτί-θεται ἡ φύσις τῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία ἐπιβάλλει μίαν καὶ μόνην ἐκλογὴν καὶ διάταξιν, αὐτήν, ἡ ὁποία παρακολουθεῖ τὴν χρονολικὴν ἐξέλιξιν τῆς ἱστο-ρικῆς ζωῆς. Ἐκτός δὲ τούτου καὶ ἡ γνῶσις τῶν ἀπλουστέρων ἱστορικῶν σχέσεων τῆς προϊστορικῆς ζωῆς ἀπαιτεῖ ὑπαρξίν στοιχειώδους ἱστορικῆς σκέψεως, τὴν ὁποίαν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχουν μαθηταὶ τὸ πρῶτον ὀδη-γούμενοι εἰς τὴν γνωριμίαν μὲ τὸν ἀνθρώπινον βίον τοῦ παρελθόντος. Ὁ μαθητὴς ἤδη κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰσάγεται *in medias res*, χωρὶς νὰ διαθέτῃ τὰ πρὸς τοῦτο ἐφόδια τῶν ἱστορικῶν ἐννοιῶν καὶ γνωστικῶν κατηγοριῶν. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἄλλα μαθήματα, λ.χ. τὰ μαθηματικά καὶ τὰ γλωσσικά, εὐρίσκονται ὑπὸ ὄρους εὐμενεστέρους τῶν ὄρων τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας. Ἡ φύσις λ.χ. τῶν μαθηματικῶν δὲν ἐμπο-δίζει ἐκλογὴν καὶ διάταξιν τῆς ὕλης προάγουσαν βαθμιαίως τὴν μαθημα-τικὴν σκέψιν καὶ μὀρφωσιν τῶν μαθητῶν, κατ' ἐφαρμογὴν τῶν παιδαγωγι-κῶν ἄρχων «ἀπὸ τῶν εὐκολωτέρων καὶ γνωστῶν εἰς τὰ δυσκολώτερα καὶ ἄγνωστα, ἀπὸ τῶν ἀπλῶν εἰς τὰ σύνθετα».

Δευτέρα δυσχέρεια παρουσιαζομένη εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας εἰς τὰ παιδιὰ τῆς κατωτέρας βαθμίδος ἡλικίας, ἦτοι τῶν τριῶν ἀνωτέρων τάξεων τοῦ δημοτικοῦ σχολείου καὶ τῶν δύο κατωτέρων τάξεων τοῦ γυμνα-σίου (μέση βαθμὶς ἡλικίας) εἶναι ἡ ἐξῆς : Ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος ἡ ἀνωτέρω παρατεθεῖσα, σύμφωνα μὲ τὴν φύσιν καὶ τὴν οὐσίαν τῆς ἱστορίας, ἰδεατὴ εἰκὼν διδασκῆς ἱστορικῆς ὕλης ἀπαιτεῖ γνωριμίαν καὶ οἰκείωσιν τῆς παι-δικῆς καὶ ἐφηβικῆς ψυχῆς μὲ ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις τοῦ πολιτισμοῦ ἐκάστης ἱστορικῆς ἐποχῆς (πολιτικὰς, ἰδιωτικὰς, οἰκονομικὰς, κοινωνικὰς, θρησκευ-τικὰς, πνευματικὰς, καλλιτεχνικὰς κ.λπ.), προσέτι δὲ κατανόησιν τοῦ πνεύ-ματος ἐκάστης ἱστορικῆς περιόδου, ὅπως τοῦτο ἐκφράζουσι αἱ ἀντιπροσω-

πεντικώτεροι πολιτιστικά εκδηλώσεις του πνεύματος αυτού<sup>1</sup>, από το άλλο μέρος όμως περίπλοκοι και ανώτεροι πολιτιστικά σχέσεις και εκδηλώσεις δεν είναι προσिताί διά ψυχολογικούς λόγους εις την αντίληπτικότητα των παιδιών ηλικίας κάτω του δεκάτου τετάρτου έτους. Διά τα παιδιά αυτά ενδείκνυται περισσότερο η πολιτική και ιδιωτική ζωή, εις δε τα πρώτα έτη της διδασκαλίας της ιστορίας εις το δημοτικόν σχολείον, προσιτή εις τα παιδιά είναι η βιογραφία μυθικών και ιστορικών ήρωικών προσωπικοτήτων και εν γένει εξιστορήσεις πολιτικών και πολεμικών γεγονότων συγκεντρουμένων περί ιστορικάς προσωπικότητας.

Παράδειγμα μιās μορφής της ανωτέρω δυσχερείας παρέχει η διδασκαλία της ιστορίας της αρχαίας Ελλάδος εις την τρίτην και τετάρτην τάξιν του δημοτικού σχολείου και την πρώτην τάξιν του γυμνασίου. Τα παιδιά, τα όποια φοιτοῦν εις τὰς τάξεις αὐτάς, μόνον στοιχεῖα πολιτικῆς ιστορίας και ιδιωτικῆς βίου εἶναι δυνατόν νά ἀφομοιώσουν. Ὁ βίος ὁμως τῆς Ἀρχαίας Ελλάδος και τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, εις τὸ ὅποσον εἶναι ριζωμένος ὁλόκληρος ὁ μετὰ τοὺς Ἑλληνας πολιτισμὸς και ἰδίως ὁ εὐρωπαϊκός, ἀπαιτεῖ δέκτας πολυμεροῦς εἰσδοχῆς ὄλων τῶν ἐκδηλώσεών του και ὄχι μόνον τῆς πολιτικῆς και ιδιωτικῆς ζωῆς του.

Ἴδου ἡ μεγάλη δυσχέρεια τῆς διδασκαλίας τῆς ιστορίας κατὰ τὰ ἔτη τῆς ἐνάρξεως αὐτῆς εἴτε εις τὸ δημοτικὸν σχολεῖον ἢ εις τὸ γυμνάσιον και ἡ μειονεκτικὴ θέσις, εις τὴν ὁποίαν εὐρίσκεται ἡ ἱστορία τῶν πηγῶν τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ, δηλαδὴ ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία, διδασκομένη εις ἄωρους εἰσέτι μαθητάς.

Πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν δυσχερειῶν αὐτῶν προτείνονται διάφοροι λύσεις, ἀλλ' ὅλοι σχεδὸν ἔχουν τὰ μειονεκτήματά των, διότι εἶναι λύσεις ἀνάγκης. Ἄς τὰς παρακολουθήσωμεν κατὰ σειράν.

Κατὰ τοὺς μᾶλλον ἀπαισιοδόξους διδακτικούς τῆς ιστορίας οὐσιαστικὴ διδασκαλία τῆς εἶναι δυνατὴ μόνον ἀπὸ τοῦ δεκάτου τετάρτου ἔτους τῆς ηλικίας, ἐνῶ κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη ἡ διδασκαλία τῆς ιστορίας εἶναι ὑποτυπώδης και ἔχει χαρακτῆρα ἀπλῶς προπαρασκευαστικὸν τῆς οὐσιαστικῆς διδασκαλίας τῆς, περιοριζομένη εις εὐληπτον ἀπεικόνισιν τῆς πολιτικῆς και ιδιωτικῆς ζωῆς. Εἰς τὴν τελευταίαν τάξιν τοῦ δημοτικῆς σχολείου ἴσως ἐνδείκνυται, λέγουν αὐτοί οἱ διδακτικοί, μία ἐπανάληψις τῆς διδασκαλίας ὕλης εις τὰς τέσσαρας ἀνωτέρας τάξεις τοῦ δημοτικῆς σχολείου, παρέχουσα τὴν εὐκαιρίαν εις τὸν διδάσκαλον νά δώσῃ εις τοὺς μαθητάς

1. Πρβλ. ὅσα ἀνωτέρω σ. 111 ἐγράψαμεν περὶ τῆς ὀνομασίας ἐκάστης ἐποχῆς ἐκ τοῦ ἐκάστοτε ἐπικρατεστέρου και ἀντιπροσωπευτικώτερου πεδίου τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἐποχῆς: γεωμετρικὴ ἐποχὴ, αἰὼν τοῦ Παρθενῶνος, Ἀναγέννησις, αἰὼν τοῦ μαρκό, αἰὼν τοῦ διαφωτισμοῦ, κ.λπ.

του πληρεστέραν εικόνα της αρχαίας ελληνικής ιστορίας από εκείνην, πού εγνώρισαν κατά τὸ ἕνατον καὶ δέκατον ἔτος τῆς ἡλικίας των.

Ὑπὸ παραπλησίας συνθήκας εὐρίσκειται καὶ ἡ διδασκαλία τῆς ιστορίας τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος εἰς τὰ γυμνάσια. Ἐφόσον εἰς αὐτὰ ἡ διδασκαλία τῆς ιστορίας ἀκολουθεῖ μίαν συνεχῆ γραμμὴν ἀπὸ τῆς πρώτης μέχρι τῆς ἕκτης τάξεως, ἀπεικονίζουσα τὴν ιστορικὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, εἶναι προφανῆς ἡ μειονεκτικὴ θέσις τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ιστορίας, ἡ ὁποία διδάσκεται εἰς τὴν κατωτάτην τάξιν τοῦ γυμνασίου καὶ εἰς ἄωρους εἰσέτι προσήβους. Πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς διδακτικῆς ἰσορροπίας μεταξύ τῶν τριῶν μεγάλων περιόδων τῆς ἀνθρωπίνης ιστορίας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν ἱστορία τῆς ἀρχαιότητος διδάσκεται εἰς ἄωροτέρους μαθητάς, ἡ δὲ μεσαιωνικὴ, νεωτέρα καὶ σύγχρονος ἱστορία εἰς ὀριμότερους, συνιστάται νὰ διατεθῇ τὸ δεύτερον ἐξάμηνον τῆς τελευταίας τάξεως τοῦ δημοτικοῦ σχολείου καὶ τοῦ γυμνασίου διὰ μίαν γενικὴν ἐπισκόπησιν τῆς ἐθνικῆς ιστορίας εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον καὶ τῆς παγκοσμίου ιστορίας (μὲ κέντρον πάντοτε τὴν ἐθνικὴν ἱστορίαν) εἰς τὸ γυμνάσιον. Κατὰ τὴν ἐπισκόπησιν αὐτὴν γίνεται συμπλήρωσις τῆς ἀτελῶς διδασθείσης ἀρχαίας ἐλληνικῆς ιστορίας μὲ στοιχεῖα τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ καταδεικνύοντα τὴν διαρκῆ πνευματικὴν παρουσίαν, ὑπεριστορικότητα καὶ οἰκουμενικότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Λύσις τοῦ ἰδίου προβλήματος προτεινομένη διὰ τὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαίδευσως εἶναι ἡ διάταξις τῆς ὅλης διδασκτέας ὕλης ἐθνικῆς καὶ παγκοσμίου ιστορίας ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι σήμερον εἰς δύο διδακτικούς κύκλους. Σύμφωνα μὲ τὴν λύσιν αὐτὴν ὁλόκληρος ἡ ἱστορία ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τῶν ἡμερῶν μας διδάσκεται δύο φορές. Οἱ δύο αὐτοὶ διδακτικοὶ κύκλοι εἶχον ὁ μὲν πρῶτος τριετὴ διάρκειαν, ὁ δὲ δεύτερος παλαιότερον μὲν τετραετὴ, σήμερον δὲ τριετὴ. Παλαιότερον, ὡς γνωστόν, ἡ μέση ἐκπαίδευσις ἦτο ἐπταετής (3 ἔτη τοῦ ἐλληνικοῦ σχολείου, κατὰ τὰ ὁποῖα ἐδιδάσκετο ὁ πρῶτος διδακτικὸς κύκλος καὶ 4 ἔτη τοῦ γυμνασίου, τετραετοῦς τότε, κατὰ τὰ ὁποῖα ἐδιδάσκετο ὁ δεύτερος διδακτικὸς κύκλος). Εἰς τὸ σύγχρονον ἐξατάξιον γυμνάσιον ἔγιναν καὶ οἱ δύο κύκλοι τριετείς καθιερωθείσης αὐτῆς τῆς λύσεως διὰ τῶν νέων προγραμμάτων τοῦ 1969.

Ἡ ὕψη, ἡ σύνθεσις καὶ ἡ γλωσσικὴ μορφή ἐκάστου ἐκ τῶν δύο κύκλων ἱστορικῆς ὕλης εἶναι διάφορος. Καὶ ἰδοῦ ἡ διαφορά : Εἰς μὲν τὸν κατώτερον διδακτικὸν κύκλον ἡ ἱστορία ἐξετάζεται ὑπὸ μορφήν μᾶλλον στατικὴν καὶ μορφήν κλειστῶν, αὐτοτελῶν ἱστορικῶν εἰκόνων, εἰς τὰς ὁποίας κατέχουν κεντρικὴν θέσιν αἱ ἐπιφανεῖς ἱστορικαὶ προσωπικότητες. Εἰς τὸν ἄνωτερον κύκλον ἡ ἐξέτασις εἶναι μᾶλλον δυναμικὴ, ἡ ἱστορικὴ συνέχεια καὶ ἐξέλιξις καὶ αἱ δημιουργικαὶ τῆς δυνάμεις εἶναι πολὺ φανεραὶ καὶ σαφεῖς. Καὶ ἡ σύνθεσις τοῦ ἱστορικοῦ περιεχομένου τοῦ κύκλου εἶναι τοιαύτη,

ὥστε νά εἶναι δυνατόν νά εἰσδύσῃ ὁ μαθητής εἰς τόν χαρακτήρα καί τὸ πνεῦμα ἐκάστης ἱστορικῆς ἐποχῆς καί νά κατανοῆ αὐτὸ καί τὰς μορφάς, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐκφράζεται ἀντιπροσωπευτικῶς.

Ἡ λύσις τῶν δύο ἐπαλλήλων διδακτικῶν κύκλων διὰ τὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαιδύσεως, τὴν ὁποίαν ἐπανεφέρε τὸ ἐν ἰσχύι ἀναλυτικὸν πρόγραμμα τοῦ 1969, θὰ ἦτο ἀναμφιβόλως περισσότερον ἰκανοποιητικῆ, ἂν ἢ φοιτήσις εἰς τὰ γυμνάσια ἦτο ἐπταετῆς καί διετίθεντο τέσσαρα ἔτη διὰ τὸν δευτέρου διδακτικὸν κύκλον. Καί μὲ τὴν ἐξαετῆ ὅμως διάρκειαν τοῦ συγχρόνου γυμνασίου ἢ λύσις τῶν δύο κύκλων εἶναι ἀσυγκρίτως προτιμότερα τοῦ ἀπὸ τοῦ 1931 κ.έ. ἐπικρατοῦντος καθεστώτος τῆς διδασκαλίας τῆς ὅλης ἐθνικῆς καί παγκοσμίου ἱστορίας εἰς ἓνα κύκλον καλύπτοντα ὁλόκληρον τὴν ἐξαετίαν τῆς φοιτήσεως. Τὰ μειονεκτήματα ἐνὸς τοιοῦτου ἀναλυτικοῦ προγράμματος τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας, ἀρχομένης ἀπὸ τὴν πρώτην τάξιν τοῦ γυμνασίου καί καταληγούσης εἰς τὴν ἕκτην, ἐξεθέσαμεν προηγουμένως. Κρίνομεν σκόπιμον ἐν τέλει νά ἐπαναλάβωμεν πολλᾶκις διατυπωθὲν αἰτημά μας περὶ ἀποδόσεως εἰς τὴν μέσῃν ἐκπαίδευσιν τοῦ ἀναγκαιοτάτου δι' αὐτὴν ἐβδόμου ἔτους φοιτήσεως. Τὸ εὐχόμεθα καί δι' ἄλλους λόγους καί διὰ νά ἀποκτήσῃ ὁ δευτέρου διδακτικὸς κύκλος τῆς ἱστορίας τὸν ἀναγκαῖον χῶρον καί χρόνον διὰ μίαν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας ἔχουσαν ὅλας τὰς ἀπαραιτήτους ἐπιστημονικὰς, παιδαγωγικὰς, ψυχολογικὰς καί διδακτικὰς διαστάσεις.

#### Ἡ διάταξις τῆς διδασκείας ὕλης.

Τὸ θέμα τῆς διατάξεως τῆς διδασκείας ἱστορικῆς ὕλης εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα καί τὰ σχολεῖα μέσης ἐκπαιδύσεως κεῖται κατ' οὐσίαν ἔξω τῶν ὁρίων τοῦ παρόντος βιβλίου, τὸ ὅποιον, ὡς ἐπανειλημμένως ἐγράψαμεν, δὲν εἶναι εἰδικὴ διδακτικὴ τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ ἔργον προβληματισμοῦ φαινομενολογίας καί γνωσιολογίας τῆς ἀγωγῆς, παρεχομένης ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας.

Ἐχομεν τὴν γνώμην, ὅτι ἡ διάταξις τῆς ὕλης, συμφώνως πρὸς τὰ ἀναλυτικὰ προγράμματα δημοτικῆς καί μέσης ἐκπαιδύσεως τοῦ 1969, ἔχει καλῶς κατὰ τὸ μέγιστον μέρος τῆς. Ἐπιφυλάξεις τινὰς θὰ εἶχομεν ὡς πρὸς τὴν δυνατότητα πλήρους ἐφαρμογῆς τῶν ἀναλυτικῶν τούτων προγραμμάτων ὄχι μόνον διὰ ψυχολογικοὺς λόγους, ἀλλ' ὅπερ καὶ σπουδαιότερον, διὰ λόγους ἀνεπαρκείας χρόνου, ἰδίως διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας εἰς τὰ γυμνάσια.

Δὲν ἐθεωρήσαμεν ὅμως ἄσκοπον νά δώσωμεν κατωτέρω εἰς γενικὰς γραμμάς τὸ ἐν ἰσχύι ἀναλυτικὸν πρόγραμμα τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, τὸ δὲ

ἀναλυτικὸν πρόγραμμα τοῦ μαθήματος αὐτοῦ εἰς τὰ γυμνάσια παραθέτομεν μόνον εἰς τὰ κεφαλαίωδη σημεῖα του.

Θέλομεν ἀκόμη νὰ τονίσωμεν ἐδῶ, ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τῶν προγραμμάτων αὐτῶν, τὴν σύνταξιν τῶν ὁποίων διακρίνει ἐπιμέλεια καὶ γνῶσις τῶν ἐπιστημονικῶν ἀπαιτήσεων τοῦ μαθήματος, εἶναι φυσικὸν νὰ προσκρούῃ εἰς δυσκολίας, ὀφειλομένας εἰς ἔλλειψιν τῶν προβλεπομένων ἀπὸ τὰ προγράμματα ταῦτα καταλλήλων διδακτικῶν καὶ βοηθητικῶν βιβλίων.

**Τὸ πρόγραμμα τῆς διδακτέας ἱστορικῆς ὕλης εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα ἐν γενικαῖς γραμμαῖς.**

**Τάξις Γ'.** — Μυθικοὶ χρόνοι καὶ ἥρωες. — 1. Αἱ μυθολογικαὶ παραδόσεις περὶ τοῦ γενάρχου τῶν Ἑλλήνων. 2. Ὁ Ἡρακλῆς. 3. Ὁ Θησεύς. 4. Ἡ Ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία. 5. Ὁ Τρωικὸς πόλεμος. 6. Αἱ περιπλανήσεις τοῦ Ὀδυσσεῶς κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν του εἰς τὴν Ἰθάκην.

**Τάξις Δ'.** — Ἀρχαία Ἑλληνικὴ ἱστορία. — 1. Οἱ Ἀρχαῖοι Ἕλληνες. 2. Αἱ Ἑλληνικαὶ πόλεις : α) Σπάρτη β) Ἀθῆναι γ) Αἱ ἄλλαι πόλεις. Οἱ Ἕλληνες εἰς τὰς ἀποικίας δ) Παράγοντες τῆς ἐθνικῆς καὶ πνευματικῆς ἐνότητος τῶν Ἑλλήνων. (Θρησκεία, γλῶσσα, ἥθη καὶ ἔθιμα, ἀγῶνες, μαντεῖα, ἀμφικτιοναί). 3. Οἱ Περσικοὶ πόλεμοι : α) Ἀμυντικοὶ πόλεμοι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Περσῶν β) Ἀπελευθερωτικοὶ πόλεμοι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Περσῶν. 4. Ἡ περίοδος τῆς ἀκμῆς τῶν Ἑλλήνων μετὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους : α) Ἡ ἡγεμονία τῶν Ἀθηνῶν β) Οἱ ἀνταγωνισμοὶ τῶν Ἑλληνικῶν πόλεων. 5. Ὁ Μακεδονικὸς Ἑλληνισμὸς. 6. Οἱ Διάδοχοι τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ἑλληνιστικοὶ χρόνοι.

**Τάξις Ε'.** — Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ ἱστορία. — 1. Ἡ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία καὶ οἱ Ἕλληνες. 2. Ὁ Χριστιανισμὸς. 3. Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος. 4. Διάδοχοι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου. Ἰουλιανὸς ὁ παραβάτης. 5. Θεοδοσίος ὁ Μέγας. 6. Τὸ Ἀνατολικὸν Ρωμαϊκὸν κράτος. 7. Ὁ Ἰουστινιανός. 8. Ὁ Ἡράκλειος. 9. Ὁ Μωαμεθανισμὸς. 10. Ἡ δυναστεία τῶν Ἰσαύρων. Οἱ ἀγῶνες αὐτῶν κατὰ τῶν Ἀράβων. 11. Σλαῦοι καὶ Βούλγαροι εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Αἴμου. 12. Ἡ Μακεδονικὴ δυναστεία. 13. Ἡ κατάστασις τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης κατὰ τὸν Μεσαίωνα. Αἱ Σταυροφορίαι. 14. Ἡ Φραγκοκρατία ἐν Ἑλλάδι καὶ ἡ διάσπασις τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ. Αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας καὶ Αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος. Δεσποτᾶτον τῆς Ἡπείρου. 16. Ἡ ἀνάκτησις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ ἀποκατάστασις τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Οἱ Παλαιολόγοι. 17. Οἱ Τοῦρκοι. Ἡ πτῶσις τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. 18. Γενικὴ ἐπισκόπησις τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας. 19. Ἡ Δυτικὴ Εὐρώπη. Λαοὶ καὶ κράτη. Ἐφευρέσεις καὶ ἀνακαλύψεις. 20. Ἀναγέννησις.



**Τάξις Σ'.** — Ἑλληνικὴ ἱστορία τῶν Νεωτέρων Χρόνων. — 1. Ἡ Τουρκοκρατία ἐν Ἑλλάδι. 2. Ἡ προεπαναστατικὴ περίοδος. 3. Ἡ Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐπανάστασις τοῦ 1821. 4. Ἡ Ἑλλάς ὡς ἀνεξάρτητον κράτος ἀπὸ τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967.

**Τὸ πρόγραμμα τῆς διδασκαλίας ἱστορικῆς ὕλης εἰς τὰ γυμνάσια θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς κατευθύνσεως περιληπτικῶς.**

**Τάξις Α'.** — Ἀρχαία ἱστορία (Ἑλληνικὴ ἱστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων. Σύντομος ἱστορία τῶν Ἀνατολικῶν λαῶν. Σύντομος Ῥωμαϊκὴ ἱστορία). — 1. Εἰσαγωγή. Σκοπὸς καὶ ὑποκείμενον τῆς ἱστορίας. Διαίρεσις τῆς ἱστορίας εἰς μεγάλας ἱστορικὰς περιόδους (ἀρχαία ἱστορία, μεσαιωνικὴ ἱστορία, ἱστορία νεωτέρων καὶ νεωτάτων χρόνων). Πηγαὶ τῆς ἱστορίας. Παιδευτικὴ χρησιμότης τῆς μελέτης τῆς ἱστορίας. Ὁ Ἑλληνικὸς χῶρος. Ἡ ἐπίδρασις τοῦ γεωγραφικοῦ παράγοντος εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων. 2. Προϊστορικὴ περίοδος. 3. Ἀνατολικοὶ λαοί. 4. Γεωμετρικὴ καὶ ἀρχαϊκὴ περίοδος. 5. Οἱ κλασσικοὶ χρόνοι (Ε' καὶ Δ' αἰὼν π.Χ.): α) Μηδικὰ β) Ἡ λαμπρὰ πεντηκονταετία τῶν Ἀθηνῶν γ) Ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος δ) Ἡ ἡγεμονία τῆς Σπάρτης ε) Ἡ ἡγεμονία τῶν Θηβῶν ς) Ὁ Μακεδονικὸς Ἑλληνισμὸς ζ) Οἱ Ἑλληνιστικοὶ Χρόνοι η) Ῥωμαϊκὴ ἱστορία. — Πηγαί.

**Τάξις Β'.** — Ἱστορία Ἀρχαία καὶ Μέσων Χρόνων. Ἑλληνικὴ ἱστορία ἀπὸ τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος εἰς τοὺς Ῥωμαίους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (146 π.Χ. - 1453 μ.Χ.) μετὰ στοιχείων γενικῆς ἱστορίας.

**Τάξις Γ'.** — Ἑλληνικὴ ἱστορία ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. — Γενικὴ ἱστορία ἀπὸ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων.

**Τάξις Δ'.** — Ἀρχαία ἱστορία. Ἑλληνικὴ ἱστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων (146 π.Χ.). Σύντομος ἱστορία τῶν Ἀνατολικῶν λαῶν. Ῥωμαϊκὴ ἱστορία.

**Τάξις Ε'.** — Ἑλληνικὴ ἱστορία ἀπὸ τῆς ὑποταγῆς εἰς τοὺς Ῥωμαίους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (146 π.Χ. - 1453 μ.Χ.) μετὰ στοιχείων γενικῆς ἱστορίας.

**Τάξις Σ'.** — Ἑλληνικὴ ἱστορία ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. — Γενικὴ ἱστορία ἀπὸ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. — Ὁ σύγχρονος Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς. Ἡ κρατικὴ ὀργάνωσις.

ωσις, ή Έκκλησία, ή Παιδεία, ό Έθνικός Στρατός, ή Γεωργία, ή Συγκοινωνία, ή Βιομηχανία, τό Έμπόριον, ή Ναυτιλία, αί Έπιστήμαι, αί Τέχναι, τὰ Γράμματα. Τό Κυπριακόν. Τό Βορειοηπειρωτικόν. — Σύντομος έπισκόπησις τής Έλληνικής Ιστορίας κατά τās τρεις μεγάλας ιστορικάς περιόδους (Αρχαίαν, Μεσαιωνικήν, Νεωτέραν).

**Ώραι διδασκαλίας.** — Είς τās τάξεις Γ', Δ', Ε', Σ' του δημοτικού σχολείου όρίζονται είς τό ώρολόγιον πρόγραμμα 2 ώραι καθ' έβδομάδα διά τήν διδασκαλίαν τής Ιστορίας και μία είς τήν Σ' τάξιν διά τήν διδασκαλίαν τής άγωγής του πολίτου.

Δι' έκάστην των έξ τάξεων των ήμερησίων γυμνασίων θεωρητικής και πρακτικής κατευθύνσεως όρίζονται 3 ώραι διδασκαλίας τής Ιστορίας καθ' έβδομάδα, μία δέ ώρα διά τήν διδασκαλίαν τής άγωγής του πολίτου είς τās τάξεις Γ' και Σ'.

## ΤΜΗΜΑ Δ'

### Προβλήματα της διαμορφώσεως της σχολικής ιστορικής εικόνας από διδακτικής απόψεως.

Το τελευταίον αυτό τμήμα του βιβλίου ασχολείται μὲν μὲ βασικά προβλήματα διδακτικῆς, πού ἀνακύπτουν κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας, δὲν εἶναι ὅμως ἕνας πρακτικὸς ὁδηγὸς τοῦ διδασκάλου τῆς ἱστορίας, εἴτε εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον εἴτε εἰς τὸ γυμνάσιον. Ἄλλὰ καὶ δὲν ἀπέβλεπεν ὁ συγγραφεὺς του εἰς ἕνα παρόμοιον σκοπὸν. Τὸ βιβλίον αὐτὸ εἶναι μίᾳ ἐπίμονος προσπάθεια προβληματισμοῦ τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ παιδαγωγικῆς σκέψεως εἰς τὰ θεμελιώδη προβλήματα, πού παρουσιάζει τὸ ἔργον τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας γενικῶς. Καὶ αὐτὰ τὰ βασικὰ προβλήματα, ὡς εἶδομεν, εἶναι δύο : πρῶτον, πῶς ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας καὶ ἡ ἱστορικὴ ἐπιστῆμη σχηματίζουν τὴν ἐπιστημονικὴν ἱστορικὴν εἰκόνα, ἡ ὁποία προσφέρει τὸ μορφωτικὸν ἀγαθὸν εἰς τὸ σχολεῖον, καὶ δεύτερον, πῶς τὸ ἐπιστημονικὸν αὐτὸ ἀγαθὸν, μετασχηματιζόμενον καταλλήλως καὶ χωρὶς νὰ θυσιασθῇ ἢ ἐπιστημονικῆ του ἀκρίβεια, ἐξυπηρετεῖ τὸ παιδαγωγικὸν καὶ μορφωτικὸν ἔργον τοῦ σχολείου.

Τὸ δεύτερον τοῦτο πρόβλημα, πού εἶναι καὶ τὸ κυρίως πρόβλημα τοῦ βιβλίου μας, δηλαδὴ τὸ πρόβλημα τοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστορίας εἰς σχολικὴν καὶ γενικώτερον τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορικῆς μορφώσεως τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων, ἐξετάσαμεν εἰς τὰ δύο προηγούμενα τμήματα ὑπὸ τὰς δύο μορφάς του, ἥτοι πρῶτον ὡς πρόβλημα σκοποῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας — αὐτὸ θὰ τὸ ἐλέγομεν ἀπὸ γνωσιολογικῆς ἀπόψεως : πρόβλημα τοῦ σκοποῦ τῆς οἰκειώσεως τῶν μαθητῶν πρὸς τὸ προϊόν τοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς ἐπιστήμης εἰς μόρφωσιν — καὶ δεύτερον ὡς πρόβλημα ἐκλογῆς καὶ διατάξεως τῆς διδακτέας ὕλης διὰ τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας. Ὑπὸ τὴν τρίτην μορφήν του, δηλαδὴ τὴν ἐν στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ μορφήν διδακτικῆς πορείας καὶ μεθόδου διδασκαλίας, ἐξετάζομεν τὸ βασικὸν πρόβλημα τοῦ δευτέρου αὐτοῦ μέρους τοῦ βιβλίου μας εἰς τὸ παρὸν Δ' τμήμα.

Ἄναλυτικώτερον ἢ τρίτη αὐτῆ ἐιδικῆ μορφή τοῦ βασικοῦ προβλήματος τοῦ βιβλίου ἐκφράζεται μὲ τὰ ἐξῆς ἐρωτήματα : πῶς διαμορφώνεται ἀπὸ μεθοδικῆς καὶ διδακτικῆς ἀπόψεως ἡ σχολικὴ ἱστορικὴ εἰκὼν ; Τίνες εἶναι

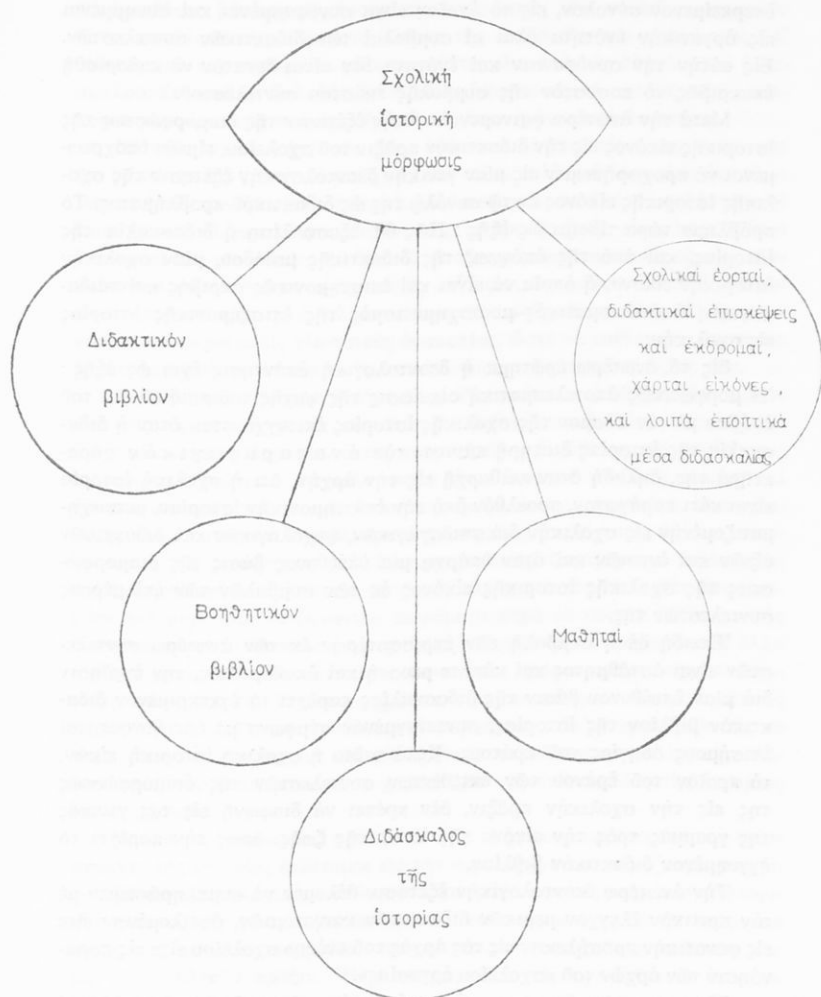
οί συντελεσται τῆς διαμορφώσεως αὐτῆς καὶ ποία εἶναι ἡ συμβολὴ ἐκάστου ἐξ αὐτῶν;

Ἄς θέσωμεν τὰ τρία αὐτὰ ἐρωτήματα εἰς ἓν συγκεκριμένον παράδειγμα ἱστορικοῦ μαθήματος : τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Τὴν ἱστορίαν αὐτὴν διδάσκονται οἱ μαθηταὶ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου εἰς τὴν Γ' τάξιν καὶ οἱ μαθηταὶ τοῦ γυμνασίου, σύμφωνα μὲ τὸ ἐν ἰσχύϊ πρόγραμμα, δύο φορές, μίαν εἰς τὴν Γ' τάξιν καὶ πάλιν εἰς τὴν Γ' τάξιν. Καὶ εἰς τὰς τρεῖς περιπτώσεις ἐπιδιώκεται μία γνώριμία καὶ οἰκειώσις τοῦ τροφίμου μὲ τὸν κόσμον τοῦ 1821 καὶ τὰ ἔργα του. Αἱ τρεῖς αὐταὶ ἱστορικαὶ εἰκόνες τοῦ 1821 εἰς τὰ κύρια καὶ οὐσιώδη σημεῖα τῶν ταυτίζονται. Τὸ νόημά των εἶναι κοινόν : Τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος κατέλυσε τὰ δεσμὰ τῆς δουλείας, ἠλευθερώθη ἀπὸ τὸν Τουρκικὸν ζυγόν, ὄχι βεβαίως ὀλόκληρον, ἀλλὰ ἔν μέρος του, πού ἔγινε κράτος ἐλευθέρων καὶ ἀνέλαβε τὴν εὐθύνην διὰ τὴν αὐτοσυντήρησιν καὶ ἀνάπτυξιν του καὶ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν ὑποδοῦλων εἰσέτι τέκνων του καὶ τὴν δημιουργικὴν ἔνταξιν του εἰς τὸν εὐρωπαϊκὸν καὶ παγκόσμιον πολιτισμόν. Περί τὸ κοινὸν τοῦτο κεντρικὸν νόημα τῶν τριῶν σχολικῶν ἱστορικῶν εἰκόνων τοῦ 1821 ὁ χώρος τῆς διδασκείας ὕλης καὶ ἡ μέθοδος τῆς ἱστορικῆς μορφώσεως ποικίλλουν εἰς τὰς τρεῖς εἰκόνας. Ἐνῶ εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον ἡ ἀφήγησις καὶ ἐρμηνεῖα τῶν γεγονότων τοῦ 1821 εἶναι ἀπλή, συνοπτικὴ, συναισθηματικὴ καὶ βιωματικὴ, εἰς τὸ γυμνάσιον αἱ παιδαγωγικαὶ ἀπαιτήσεις, ὅπως τὰς ἀπαγορεύουν ὁ τετραμερὴς γενικὸς σκοπὸς τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος καὶ αἱ ψυχολογικαὶ συνθήκαι τῆς μέσης καὶ ἀνωτέρας βαθμίδος ἡλικίας τῶν μαθητῶν του, εἶναι πολὺ μεγαλύτεραι.

Παρὰ τὴν ἐκτεθεῖσαν ὁμως διαφοροποίησιν, τὸ ἱστορικὸν μάθημα εἰς ὅλας τὰς βαθμίδας ἡλικίας παρουσιάζεται ἀπὸ διδασκτικῆς καὶ μεθοδικῆς ἀπόψεως ὡς φαινόμενον ἓν καὶ τὸ αὐτό. Διότι διδασκτικῶς διαμορφώνεται ἀπὸ τοὺς ἴδιους συντελεστάς εἰς ὅλα τὰ σχολεῖα, ὅσον καὶ ἂν ἡ συμβολὴ ἐκάστου συντελεστοῦ ποικίλλῃ ὑπὸ τὰς διαφόρους ψυχολογικὰς συνθήκας τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων, πού προσοικεῖονται τὸν κόσμον τῆς ἱστορίας.

Τίνες εἶναι αὐτοὶ οἱ κοινοὶ εἰς ὅλα τὰ σχολεῖα συντελεσταί; Ἡ φαινομενολογικὴ τῶν ἐξέτασις ἀπαντᾷ εἰς τὸ ἐρώτημα ὡς ἑξῆς : Πρῶτος συντελεστής εἶναι τὸ διδακτικὸν βιβλίον τῆς ἱστορίας· δευτέρος τὰ πάσης φύσεως βοηθητικὰ βιβλία· τρίτος ὁ διδάσκαλος τῆς ἱστορίας· τέταρτος συντελεστής εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ μαθηταί, ὅταν βεβαίως ἡ ὅλη διδασκτικὴ ἐργασία καὶ ἡ οἰκειώσις τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων μὲ τὸν κόσμον τῆς ἱστορίας γίνεται μὲ κάθε δυνατὴν συμμετοχὴν καὶ αὐτενέργειάν των· τέλος ἀξίαν λόγου συμβολὴν εἰς τὴν ἱστορικὴν καὶ ἐθνικὴν μόρφωσιν παρέχουν αἱ σχολικαὶ ἑορταί, αἱ διδασκτικαὶ ἐκδρομαὶ καὶ ἐπισκέψεις καὶ τὰ παντὸς εἶδους ἐποπτικὰ μέσα τῆς διδασκαλίας.

Τὴν τοιαύτην ἀπὸ μεθοδικῆς καὶ διδακτικῆς ἀπόψεως διαμόρφωσιν τῆς ἱστορικῆς εἰκόνος εἰς τὴν σχολικὴν πράξιν παριστᾷ ἐποπτικῶς ἢ κατωτέρω σχηματικῆ παράστασις :



Ἀπὸ τὸ παρατεθὲν σχεδιογράφημα καταφαίνεται, ὅτι ἡ σχολικὴ ἱστορικὴ εἰκὼν δὲν εἶναι ἀπλοῦν ἄθροισμα τῶν συμβολῶν, ποὺ παρέχουν οἱ καθ' ἕκαστον συντελεσταὶ τῆς διαμορφώσεώς της, ἀλλὰ κάτι νέον, ἐνιαῖον ὑπερκείμενον σύνολον, εἰς τὸ ὅποιον εἶναι συνυφασμένοι καὶ συνημμένοι εἰς ὄργανικὴν ἐνότητα ὅλαι αἱ συμβολαὶ τῶν διδακτικῶν συντελεστῶν. Εἰς αὐτὴν τὴν συνύφανσιν καὶ ἐνότητα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ ἐπακριβῶς τὸ ποσοστὸν τῆς συμβολῆς ἐκάστου συντελεστοῦ.

Μετὰ τὴν ἀνωτέρω φαινομενολογικὴν ἐξέτασιν τῆς διαμορφώσεως τῆς ἱστορικῆς εἰκόνας εἰς τὴν διδακτικὴν πράξιν τοῦ σχολείου, εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ προχωρήσωμεν εἰς μίαν γενικὴν δεοντολογικὴν ἐξέτασιν τῆς σχολικῆς ἱστορικῆς εἰκόνας ἐν τῷ συνόλῳ της ὡς διδακτικοῦ προβλήματος. Τὸ πρόβλημα τώρα τίθεται ὡς ἐξῆς : Πῶς θὰ ἐξασφαλίσῃ ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας, καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς διδακτικῆς μεθόδου, μίαν σχολικὴν ἱστορικὴν εἰκόνα, ἡ ὁποία νὰ εἶναι καὶ ἐπιστημονικῶς ἀκριβῆς καὶ παιδαγωγικῶς ἀποτελεσματικῶς μετασχηματισμὸς τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστορίας εἰς σχολικὴν;

Εἰς τὸ ἀνωτέρω ἐρώτημα ἡ δεοντολογικὴ ἀπάντησις ἔχει ὡς ἐξῆς : Ἡ μορφωτικῶς ἀποτελεσματικὴ οἰκείωσις τῆς ψυχῆς τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ ἐφήβου μὲ τὸν κόσμον τῆς σχολικῆς ἱστορίας ἐπιτυγχάνεται, ὅταν ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας διατηρῇ πάντοτε τὸν ἀ ν α π α ρ α γ ω γ ι κ ὸ ν χαρακτῆρά της, δηλαδὴ ὅταν πειθαρχῇ εἰς τὴν ἀρχήν, ὅτι ἡ σχολικὴ ἱστορία εἶναι κάτι παράγωγον, προελθὸν ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴν ἱστορίαν, μετασχηματιζομένην εἰς σχολικὴν διὰ παιδαγωγικῶν, ψυχολογικῶν καὶ διδακτικῶν ἀξιῶν καὶ ἐννοιῶν καὶ ὅταν ὑπάρχῃ μία ὑπεύθυνος βάσις τῆς διαμορφώσεως τῆς σχολικῆς ἱστορικῆς εἰκόνας ἐκ τῶν συμβολῶν τῶν ἐπὶ μέρους συντελεστῶν της.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ συμβολὴ τῶν περισσοτέρων ἐκ τῶν ἀνωτέρω συντελεστῶν εἶναι ἀστάθμητος καὶ κάποτε ρευστὴ καὶ ἀκαθόριστος, τὴν ἐγγύησιν διὰ μίαν ὑπεύθυνον βάσιν τῆς διδασκαλίας παρέχει τὸ ἐγκεκριμένον διδακτικὸν βιβλίον τῆς ἱστορίας, συντεταγμένον σύμφωνα μὲ ὑπευθύνους καὶ ἐπισήμους ὁδηγίας τοῦ κράτους. Κατὰ ταῦτα ἡ σχολικὴ ἱστορικὴ εἰκὼν, τὸ προϊόν τοῦ ἐράνου τῶν ἐκτεθέντων συντελεστῶν τῆς διαμορφώσεώς της εἰς τὴν σχολικὴν πράξιν, δὲν πρέπει νὰ διαφωνῇ εἰς τὰς γενικὰς τῆς γραμμὰς πρὸς τὴν εἰκόνα τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, ὅπως τὴν παρέχει τὸ ἡγγυημένον διδακτικὸν βιβλίον.

Τὴν ἀνωτέρω δεοντολογικὴν ἐξέτασιν θέλομεν νὰ συμπληρώσωμεν μὲ τὸν κριτικὸν ἔλεγχον μερικῶν διδακτικῶν καινοτομιῶν, ὀφειλομένων εἴτε εἰς φανατικὴν προσήλωσιν εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ «νέου» σχολείου εἴτε εἰς παρανόησιν τῶν ἀρχῶν τοῦ «σχολείου ἐργασίας».

Εἶναι γνωστὸν, ὅτι τὸ «σχολεῖον ἐργασίας» ἀπαιτεῖ τὴν αὐτοτελῆ καὶ

ἐλευθέραν πνευματικὴν ἐργασίαν τῶν μαθητῶν τόσον εἰς ἄλλα μαθήματα, ὅσον καὶ εἰς τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας. Οἱ ἀκρότεροι ἀντιπρόσωποι τῶν ἀρχῶν αὐτῶν ἀποκρούουν τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ διδακτικοῦ βιβλίου, ὡς ὑπευθύνου βάσεως τῆς ἱστορικῆς μορφώσεως τῶν παιδιῶν, συνιστοῦν δὲ νὰ συναγοῦν οἱ μαθηταὶ τὸ ὑλικὸν τῆς ἱστορικῆς τῶν μορφώσεως ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὰς πηγὰς εἴτε αὐτενεργοῦντες εἴτε ὑπὸ τὰς ὁδηγίας τοῦ διδασκάλου. Συνιστάται δηλαδὴ νὰ ἐπαναλαμβάνεται εἰς τὸ σχολεῖον ὑπὸ ἀνάλογον μορφήν αὐτό, ποῦ ἔχει ἤδη ἐπιτελέσει ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη.

Ἔτι μία τοιαύτη ἐργασία εἶναι ἀδύνατον νὰ γίνῃ εἰς τὸ σχολεῖον καὶ ὅτι οἱ αὐτὴν ὄχι μόνον οἱ μαθηταὶ, ἀλλ' οὔτε πολλοὶ διδάσκαλοι δὲν εἶναι ἱκανοί, ἐδείξαμεν ἤδη (σελ. 65 κ.έ.). Ἄλλωστε καὶ αὐτοὶ οἱ εἰδικοί ἱστορικοὶ ἐπιστήμονες ὀλίγων μόνον φάσεων τῆς ἱστορικῆς ζωῆς εἶναι πρωτοπόροι ἐρευνῆται ἀπὸ τῶν πηγῶν. Αἱ δυσκολίαι τῆς χρήσεως πηγῶν εἰς τὸ σχολεῖον φαίνονται καλῶτερα, ἂν λάβῃ κανεὶς ὑπ' ὄψιν, ὅτι μόνον ὀλίγα ἐξ αὐτῶν εἶναι προσίται εἰς τὴν ἀντιληπτικότητα τῶν μαθητῶν, πολλῶν δὲ ἡ κατανόησις προσκρούει εἰς γλωσσικὰς δυσκολίας, ὥστε νὰ καθίσταται ἀναγκαία ἡ ἀπὸ μεταφράσεων ἀνάγνωσις τῶν ἐπὶ θυσίᾳ τῆς πηγαίας ἀξίας τῶν.

Συμπέρασμα : Ἰστορικὴ μὲν μορφώσις τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων μόνον ἀπὸ τὰς πηγὰς καὶ χωρὶς τὴν ὑπαρξίν διδακτικοῦ βιβλίου ἀποκλείεται· διότι μία τοιαύτη ἐργασία, ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶναι ἀνεύθυνος καὶ ἀνέλεγκτος παιδαγωγικὴ ἐνέργεια, τὸ πολὺ - πολὺ εἶναι δυνατόν νὰ δώσῃ ἑλλειπῆ καὶ ἀποσπασματικὴν γνῶσιν τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, ἔσπερηνμένην ἄρα ἐπιστημονικῆς πληρότητος καὶ ἀκριβείας καὶ ἡγγυημένης μορφωτικῆς ἀξίας. Τοιοῦτοτρόπως δέ, προχειρῶς καὶ ἀνεπιστημονικῶς ἐργαζόμενοι διδάσκαλοι καὶ μαθηταὶ καὶ διατελοῦντες ἐν κοινῇ πλάνῃ, τίποτε ἄλλο δὲν ἀποκομίζουν ἀπὸ παρόμοια παιδαγωγικὰ πειράματα παρὰ τὸ κοινὸν ἐλάττωμα τῆς δοκησιοφίας καὶ ἐπιτολαιότητος. Θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν καὶ ἄλλα σοβαρὰ μειονεκτήματα τῶν περιέργων αὐτῶν τρόπων μαθητικῆς αὐτενεργείας, ὅπως λ.χ. τὴν ἀπώλειαν χρόνου, τὴν καταπόνησιν τῶν μαθητῶν εἰς βάρος τῆς γενικῆς τῶν προόδου καὶ μορφώσεως, ἀλλὰ ἀρκοῦμεθα εἰς τὸ σοβαρώτερον μειονέκτημα, ὅτι μία ἐργασία τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἀντιστρατεύεται πρὸς τὸν ἀναπαραγωγικὸν χαρακτῆρα τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰς τὰ σχολεῖα.

Ἄποια τις δύναται καὶ πρέπει νὰ εἶναι ἡ χρῆσις πηγῶν κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας ἐκθέτομεν εἰς τὴν περὶ πηγῶν κατωτέρω παράγραφον.

Ἡ φαινομενολογικὴ καὶ δεοντολογικὴ ἐξέτασις τῆς σχολικῆς ἱστορικῆς εἰκόνας εἰς τὰ προηγούμενα ἀπέβλεπεν εἰς μίαν γενικὴν θεώρησιν αὐτῆς, ὡς συνόλου συμβολῶν τῶν συντελεστῶν τῆς διαμορφώσεώς της εἰς τὴν σχολικὴν πράξιν. Ἦδη προχωροῦμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν ἐκάστου ἐπὶ μέρους συντελεστοῦ καὶ τῆς συμβολῆς του.

### Ἡ συμβολὴ τοῦ διδακτικοῦ βιβλίου τῆς ἱστορίας.

Ἐξεθέσαμεν εἰς τὰ προηγούμενα τοὺς λόγους, διὰ τοὺς ὁποίους ἡ σχολικὴ ἱστορικὴ εἰκὼν, ποῦ θὰ προσοικειωθοῦν οἱ μαθηταί, πρέπει νὰ εἶναι ἐκ τῶν προτέρων εἰς τὰς γενικάς τῆς γραμμᾶς τοῦλάχιστον ὑπευθύνως καθωρισμένη, διὰ νὰ ἀποφεύγονται ἐπιστημονικὰ καὶ παιδαγωγικά, ἐπικίνδυνα πολλάκις, μειονεκτήματά τῆς, ὀφειλόμενα εἰς τὴν ρευστότητα, τὴν ἀοριστίαν καὶ τὸ ἀστάθμητον ἐνίοτε μερικῶν ἀπὸ τὰς ἐκτεθείσας συμβολάς. Διὰ τοῦτο ὑπεδείξαμεν, ὅτι βάσις τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰς τὰ σχολεῖα ὄλων τῶν ἐκπαιδευτικῶν βαθμίδων πρέπει νὰ εἶναι ἓν διδακτικὸν βιβλίον τῆς ἱστορίας, συντεταγμένον σύμφωνα μὲ ὑπευθύνους καὶ ἐπισήμους ὁδηγίας τοῦ κράτους καὶ ὑπ' αὐτοῦ ἐγκεκριμένον. Οἱ συγγραφεῖς τῶν διδακτικῶν βιβλίων πρέπει νὰ συνδυάζουν ἐπιστημονικὴν - ἱστορικὴν καὶ παιδαγωγικὴν, θεωρητικὴν καὶ πρακτικὴν, μὸρφωσιν.

Λέγοντες ἀνωτέρω, ὅτι ἡ σχολικὴ ἱστορικὴ εἰκὼν πρέπει εἰς τὰς γενικάς τῆς γραμμᾶς νὰ εἶναι ἐκ τῶν προτέρων καθωρισμένη καὶ ὅτι ἐγγύησιν τοῦ καθορισμοῦ αὐτοῦ παρέχει τὸ ὑπὸ τοῦ κράτους ἐγκεκριμένον διδακτικὸν βιβλίον, δὲν ἠθελήσαμεν νὰ ὑποδείξωμεν ὡς πρότυπον μίαν συγγραφὴν καὶ σύνθεσιν διδακτικοῦ βιβλίου συνοπτικὴν καὶ ἐν γενικαῖς γραμμαῖς, συντελουμένην λ.χ. ὑπὸ μορφήν διαγράμματος ἢ ἱστορικῶν πινάκων ἢ περιληπτικοῦ ἱστορικοῦ σκελετοῦ ἀποτελουμένου ἀπὸ ὀνόματα, ἀριθμούς, χρονολογίας καὶ ἀορίστους καὶ γενικοὺς χαρακτηρισμοὺς προσώπων καὶ γεγονότων. Τὸ διδακτικὸν βιβλίον πρέπει νὰ ἔχῃ τὴν συνήθη μορφήν τῆς διεξοδικῆς ἀφηγήσεως ἐν συνεχεῖ λόγῳ. Ἡ ὅλη ὁμῶς ὕψὸς καὶ σύνθεσις του πρέπει νὰ ἐπιτρέπη τὴν προσθήκην συμπληρώσεως καὶ τὴν παραχρῆν νύξεων δι' ἐμβαθύνσεις καὶ χαρακτηρισμοὺς προσώπων καὶ πραγμάτων, διὰ τὰ ὅποια θὰ παρέχῃ ὑλικὸν ἐν βοηθητικῶν βιβλίων τοῦ κατωτέρω περιγραφομένου τύπου.

Ἡ ὑπαρξὶς ἰδιαίτερου διδακτικοῦ βιβλίου ἱστορίας δι' ἐκάστην τάξιν σχολείου ἐπιβάλλεται διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους :

α) Ἐξασφαλίζεται ἡ ἐπιστημονικὴ ἀκρίβεια καὶ ἡ προσήκουσα σύνθεσις τῆς σχολικῆς ἱστορικῆς εἰκόνος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἐπιτυγχάνεται, ὅταν τὰ στοιχεῖα τῆς λαμβάνωνται ἀπὸ ἀποσπάσματα πηγῶν, ὅπως προέτειναν μερικοὶ νεώτεροι ἐκπρόσωποι τῆς διδακτικῆς τοῦ μαθήματος. Αἱ ἀτέλειαι τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς εἰκόνος, ἡ ὁποία φυσικὸν εἶναι νὰ ἔχῃ κενὰ καὶ χάσματα, ἐφόσον σχηματίζεται ἀπὸ ὀλίγας ἑλλειπεῖς καὶ ἀποσπασματικὰς πηγὰς, γίνονται ἀκόμη μεγαλύτεραι, ὅταν τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας διδάσκῃ ἐκπαιδευτικὸς στερούμενος πλήρους καὶ βαθείας ἐπιστημονικῆς ἱστορικῆς μορφώσεως.

β) Ἐξασφαλίζεται ἐκλογή τῆς διδασκτέας ὕλης, ἀνταποκρινομένη πρὸς



τόν ἔθνικόν καί τόν μορφωτικόν - ἠθικόν σκοπόν τῆς διδασκαλίας αὐτῆς. Ἐνα καλόν διδακτικόν βιβλίον παρέχει κατὰ τόν παιδαγωγικῶς καί διδακτικῶς προσφορῶτερον τρόπον στοιχεῖα ἐξαίροντα τὰς μορφωτικάς ἀξίας τῆς ἱστορίας καί νύξεις καί ἄθήσεις πρὸς τόνωνσιν ἀτομικῶν, κοινωνικῶν καί ἔθνικῶν ἀρετῶν, ὅπως ἡ φιλοπατρία, ἡ εὐσέβεια, ἡ φιλαλληλία κ.ἄ. καί πρὸς ἐξάλειψιν ἀντιστοίχων κακιῶν.

γ) Ἐπιτυγχάνεται διαμόρφωσις τῆς σχολικῆς ἱστορικῆς εἰκόνας σύμφωνα πρὸς τὰς ψυχολογικάς προϋποθέσεις τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰς ἐκάστην βαθμίδα ἡλικίας. Περιεχόμενον καί γλωσσικὴ διατύπωση τοῦ διδακτικοῦ βιβλίου θὰ εἶναι ἄλλοια διὰ τὸ δημοτικόν σχολεῖον καί ἄλλοια διὰ τὸ γυμνάσιον, μὲ ἰδίαν διαφοροποίησιν δι' ἕκαστον ἀπὸ τοῦς δύο διδακτικοῦς κύκλους, οἱ ὅποιοι προορίζονται ἀντιστοίχως διὰ τὴν μέσην καί τὴν ἀνωτέραν βαθμίδα ἡλικίας.

δ) Παρεμποδίζεται μὲ τὴν ὑπαρξίν διδακτικοῦ βιβλίου ἡ ἐπίδρασις τῆς προσωπικῆς κοσμοθεωρίας τοῦ διδασκάλου, διαφωνούσης τυχόν πρὸς τοὺς σκοποὺς τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας, ὅπως τοὺς θέτει ἡ συνεργασία ἐπιστήμης καί ἀγωγῆς. Κάθε διδάσκαλος εἶναι δυνατόν νὰ ἔχη ἰδικήν του κοσμοθερίαν καί βιοθερίαν· δὲν ἔχει ὅμως τὸ δικαίωμα, νομιζόμεν, νὰ διαπαιδαγωγῇ καί διδάσκη τοὺς νέους, ἐξυπηρετῶν σκοποὺς διδασκαλίας τῆς ἀρεσκείας του, ἀλλὰ σκοποὺς, οἱ ὅποιοι τίθενται ἀπὸ τοὺς ὑπευθύνους ρυθμιστὰς τοῦ ἀνθρωποπλαστικοῦ ἔργου τοῦ σχολείου. Μέσα δὲ εἰς τὸ πλαίσιον τῶν σκοπῶν αὐτῶν δύναται ὁ διδάσκαλος νὰ κινήται ἐλευθέρως, διὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τοὺς ὑπευθύνως τεθέντας σκοποὺς.

Τὸ καλόν διδακτικόν βιβλίον εἶναι μία ἐγγύησις, ὅτι ἡ ἱστορία, ποὺ διδάσκεται εἰς τὰ σχολεῖα, εἶναι αὐτό, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι, δηλαδὴ ὑπεύθυνος καί ἡγυγημένος παιδαγωγικός, ψυχολογικός καί διδακτικός μετασχηματισμὸς τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστορίας εἰς σχολικὴν.

#### Ἡ συμβολὴ τοῦ βοηθητικοῦ βιβλίου.

Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς εἰκόνας τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, ποὺ παρέχει τὸ διδακτικόν βιβλίον τῆς ἱστορίας, ἐποπτικὴν διασάφησιν καί βαθυτέραν κατανόησιν αὐτῆς, κρίνομεν ἀπαραίτητον διὰ τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας εἰς τὰ γυμνάσια (μέσην καί ἀνωτέραν βαθμίδα ἡλικίας) τὴν χρῆσιν βοηθητικοῦ βιβλίου.

Περιεχόμενον αὐτοῦ θὰ εἶναι: α) Ἱστορικαὶ πηγαὶ ἢ ἀποσπάσματα αὐτῶν, νοοῦμενα ὑπὸ τὴν ἔννοιαν, ποὺ ἔχει ὁ ὅρος «πηγαί» εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐπιστήμην. Κάμνομεν αὐτὴν τὴν διακρίβωσιν τῆς ἐννοίας τοῦ ὅρου, διότι συνήθως οἱ περισσότεροί διδακτικοὶ τῆς ἱστορίας δίδουν εἰς τὸν ὅρον «πηγαί» πολὺ εὐρὴ περιεχόμενον, μέσα εἰς τὸ ὅποιον περιλαμβάνουν

και αποσπάσματα ιστορικών επιστημονικών συγγραμμάτων και ιστορικού περιεχομένου λογοτεχνικά έργα (Historische Belletristik). Δια τουτο ημεις το βιβλιον, το περιεχον και άλλα πλην των πηγων ιστορικης φύσεως στοιχεια, δέν ονομάζομεν «βιβλιον πηγων», αλλά «βοηθητικόν βιβλιον». Κατά την γνώμη μας πηγαί, υπό την επιστημονικην έννοιαν του δρου, δυνάμεναι να χρησιμοποιηθούν κατά την διδασκαλίαν της ιστορίας εις τα γυμνάσια, είναι επιγραφαι, έγγραφα, επιστολαι, αυτοβιογραφιαι, βιογραφιαι, ιστορικαι αφήγησεις, εφημερίδες, και δια την σύγχρονον εποχην κείμενα ραδιοφώνου, τηλεοράσεως, μαγνητοφωνήσεων ήγγυημένης προελεύσεως κ.λπ.

Των πηγων τούτων το περιεχόμενον δύναται να είναι ποικίλον : Αυται απεικονίζουν ή αφηγούνται γεγονότα ή περιγράφουν καταστάσεις ή αναφέρονται εις αιτια και αποτελέσματα της ιστορικης εξελίξεως ή παρέχουν χαρακτηριστικά ιστορικών προσώπων ή γενικόν χαρακτηρισμόν αυτών ή σκιαγραφούν κρίσιμους ιστορικας στιγμάς και αποφασιστικας καμπάς του ιστορικού βίου. Με την ανάγνωσιν και επεξεργασίαν των πηγων δέν επιδιώκομεν την γνώσιν συγκεκριμένων ιστορικών στοιχείων, τα όποια άλλωστε υπό την ιδίαν ή περιληπτικην μορφήν ήμπορει να παρέχη ή αφήγησις του διδακτικού βιβλίου ή του διδασκάλου, αλλά την ζωηράν, έναργή και παραστατικην προβολήν της υπό κατανόησιν ιστορικης ζωής. Το παιδι έρχεται εις άμεσον επαφήν με αυτούσια λείψανα της ζωής αυτης, αισθάνεται τον παλμόν της. Μία πηγαία απεικόνισις ή αφήγησις άποσπᾶ το παιδι από το άμεσον περιβάλλον του και το μεταθέτει ψυχικώς εις τον κόσμον της ιστορίας. Η ιστορικη μάθησις γίνεται ιστορικη βίωσις. Αί πηγαί δέν προσφέρουν γνώσιν άπλην του παρελθόντος, αλλά με την ύπ αυτών προκαλουμένην ψυχικην μετάθεσιν του άναγνώστου ή ακροατου των εις τον κόσμον της ιστορίας ζωντανεύουν την άτμόσφαιραν, το κλίμα και το πνεύμα της ιστορουμένης εποχης και εξυπηρετουν καλύτερον τον φρονηματιστικόν και ανθρωπιστικόν χαρακτήρα του μαθήματος.

β) Χαρακτηριστικά και σημαντικά αποσπάσματα από σοβαρά επιστημονικά έργα. Και

γ) Προϊόντα της λογοτεχνίας (ποιήματα, δράματα, διηγήματα, μυθιστορήματα, ιστορικά αναγνώσματα), τα όποια εποιήθησαν ή συνεγράφησαν είτε κατά την υπό κατανόησιν ιστορικην εποχην είτε βραδύτερον, με περιεχόμενον εμπνευσμένον από την πολιτικην ιστορίαν ή την ιστορίαν του πολιτισμου της εκάστοτε εξεταζομένης εποχης. Τα ιστορικά αυτα λογοτεχνήματα δίδουν έντονον και γνήσιον χρώμα εις την φυσιογνωμίαν εκάστης περιόδου, υποβοηθούν την ένιαίαν κατανόησιν και σύλληψιν του νοήματός της. Η δεξιοτεχνία του διδασκάλου, που γνωρίζει να συνδυάζη ώραία ιστορικά λογοτεχνήματα με την ιστορικην του αφήγησιν,

είναι ίκανή νά μεταβάλλη τὸ παιδί καὶ τὸν ἔφηβον ἀπὸ παθητικὸν δέκτην ἱστορικῆς σοφίας εἰς θεατὴν ἱστορικῆς σκηνῆς. Ἡ ζωὴ εἰς πολλὰς φάσεις τῆς εἶναι ἓν ἱστορικὸν δράμα, τὸ ὁποῖον, ἂν σκηνοθετῆται ἀπὸ καλὸν διδάσκαλον, καθιστᾷ τὸν μαθητὴν ἀγωνιώδη θεατὴν μετέχοντα τῶν «δρωμένων» καὶ τῶν περιπετειῶν τοῦ ἀνθρωπίνου ἱστορικοῦ βίου.

Εἶναι εὐνόητον, ὅτι ἡ κατανόησις λογοτεχνικῶν ἔργων ἐμπνευσμένων ἀπὸ τὴν ἱστορίαν προϋποθέτει γνῶσιν τῶν ἱστορικῶν στοιχείων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ καλλιτέχνης τοῦ λόγου ἤντησε τὰς ἐμπνεύσεις του.

Νομίζομεν ὅτι τὸ βοηθητικὸν βιβλίον πρέπει νά ἀνταποκρίνεται εἰς τὰς ἐξῆς θεμελιώδεις ἀπαιτήσεις :

α) Δι' ἐκάστην τάξιν πρέπει νά ἐκδοθῆ βοηθητικὸν βιβλίον ἀντίστοιχον τοῦ διδακτικοῦ μὲ τὸ περιεχόμενόν του διατεταγμένον κατὰ ἐποχάς. Ἡ ὕλη τοῦ βοηθητικοῦ βιβλίου δὲν πρέπει νά ἀλλοιῶνῃ τὴν οὐσίαν τῆς σχολικῆς ἱστορικῆς εἰκόνας, ποῦ παρέχει τὸ διδακτικὸν βιβλίον, ἀλλὰ νά συμπληρώνῃ, διαφωτίζῃ καλύτερον καὶ νά καθιστᾷ αὐτὴν περισσότερον ἐναργεῖ, σαφῆ καὶ ἐποπτικῆν. Ἡ ἐσωτερικὴ αὐτῆ ἀντιστοιχία καὶ ἄρμονία μεταξὺ διδακτικοῦ καὶ βοηθητικοῦ βιβλίου ἐπιτυγχάνεται καλύτερον, ἂν τὴν ἐκδοσὶν τοῦ βοηθητικοῦ βιβλίου ἀναλάβῃ ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἀντιστοίχου διδακτικοῦ.

β) Ἡ ὕλη τοῦ βοηθητικοῦ βιβλίου πρέπει τὸσον εἰς τὴν οὐσίαν, ὅσον καὶ εἰς τὴν γλωσσικὴν μορφήν τῆς νά εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν ἀντιληπτικὴν τῶν μαθητῶν, τὴν πνευματικὴν των ὀριμότητα καὶ τὴν σχέσιν των πρὸς τὸν κόσμον τῆς ἱστορίας. Βεβαίως δὲ καὶ τὸ βοηθητικὸν βιβλίον πρέπει νά πραγματοποιηθῇ, καθόσον ἐξαρτᾶται ἀπὸ αὐτό, τοὺς σκοποὺς τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἐκδοσὶς καλῶν βοηθητικῶν βιβλίων, ἰδίᾳ παρ' ἡμῖν, προσκρούει εἰς πολλὰς δυσκολίας, ἴσως πολὺ μεγαλύτερας ἐκείνων, τὰς ὁποίας ἀντιμετωπίζουσιν οἱ συγγραφεῖς τῶν διδακτικῶν βιβλίων. Διότι εἶναι δύσκολον νά συμβιβασθοῦν αἱ ἀπαιτήσεις τῆς καταλλήλότητος τῶν πηγῶν καὶ λοιπῶν στοιχείων τοῦ βοηθητικοῦ βιβλίου ἀπὸ ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως μὲ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς προσιτότητος αὐτῶν εἰς τὴν ἀντιληπτικότητα τῶν μαθητῶν, διὰ τοὺς ὁποίους προορίζονται. Εἶδομεν δὲ ἀνωτέρω, πόσον ἀναγκαῖα εἶναι πολλάκις ἡ μετάφρασις τῶν πηγῶν καὶ ἄλλων στοιχείων τοῦ βοηθητικοῦ βιβλίου, ἀλλὰ καὶ πόσον ζημιώνεται ἀπὸ τὴν μετάφρασιν ἡ πηγαία ἀξία τῶν στοιχείων αὐτῶν. Θὰ χρειασθοῦν πολλοὶ καὶ εὐσυνείδητοι προσπάθειαι νά ἀποκτήσουν τὰ σχολεῖά μας καλὰ βοηθητικὰ βιβλία διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας. Διὰ τῆς λειτουργίας τμημάτων ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν εἰς τὰς Φιλοσοφικὰς Σχολὰς ἔχουν μορφωθῆ ἄρκετοὶ πτυχιούχοι ἱστορικοὶ καὶ ἀρχαιολόγοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἡ ἐκπαίδευσίς ἀναμένει βελτίωσιν τῆς ποιότητος τῶν διδακτικῶν βιβλίων καὶ πρὸ παντὸς συγγραφὴν καταλλήλων βοηθητικῶν βιβλίων

ιστορίας και αντίστοιχον αποτελεσματικότητα αὐτῶν εἰς τὴν σχολικὴν πρᾶξιν τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας.

### Ἡ συμβολὴ τοῦ διδασκάλου τῆς ἱστορίας.

Εἰσερχόμεθα τώρα εἰς ἓν ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα κεφάλαια τοῦ τμήματος αὐτοῦ, τὸ κεφάλαιον περὶ τῆς συμβολῆς τοῦ διδασκάλου τῆς ἱστορίας εἰς τὴν ἱστορικὴν μόρφωσιν τῶν τροφίμων του, ἐπιτυγχανομένην κατὰ τὸν μεθοδικῶς καὶ διδακτικῶς προσφορώτερον τρόπον.

Ὁ ἀληθινὸς διδάσκαλος τῆς ἱστορίας εἶναι ὁ ζωντανὸς σύνδεσμος μεταξὺ ἱστορικῆς ζωῆς καὶ παιδικῆς ψυχῆς. Εἰς τὴν προσωπικότητά του λαμβάνουν ζῶσαν μορφήν καὶ αἱ ἐπιστημονικαὶ καὶ αἱ παιδαγωγικαὶ κατηγορίαι καὶ ἀξίαι. Βεβαίως ὁ διδάσκαλος πρέπει νὰ ἔχη ἄρκετον ἀπόθεμα ἱστορικῶν γνώσεων. Ὅμως ἡ κυριώτερα ἀρετὴ του δὲν εἶναι ἡ ἱστορικὴ σοφία του, ἀλλὰ ἡ ιδιότης του ὡς φορέως δύο δικτύων γνωστικῶν μέσων καὶ κατηγοριῶν. Τὸ πρῶτον περιέχει τὰς ἱστορικὰς γνωστικὰς κατηγορίας, μὲ τὰς ὁποίας ἡ ἐπιστήμη δαμάζει τὸν ἱστορικὸν βίον καὶ τὸν μετουσιώνει εἰς ἱστορικὸν λόγον. Τὸ δεύτερον δίκτυον ἐγκλείει τὰς παιδαγωγικὰς, ψυχολογικὰς καὶ διδακτικὰς κατηγορίας καὶ ἀξίας, διὰ τῶν ὁποίων ἡ ἐπιστημονικὴ ἱστορία μετασχηματίζεται εἰς ἱστορικὴν μόρφωσιν τῶν τροφίμων τοῦ σχολείου. Διδάσκαλος, τοῦ ὁποίου ὁ ἔσωτερικὸς κόσμος στερεῖται τῆς ἐκτεθεισῆς ιδιότητος καὶ ὕψους, ἀντὶ νὰ φέρῃ εἰς ἐπαφὴν τὴν ψυχὴν τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων μὲ τὸ ἱστορικὸν παρελθὸν καὶ ἀντὶ νὰ γεφυρώσῃ τὸ παρὸν μὲ τὸ παρελθόν, ἀντὶ νὰ συνδέῃ τὴν γενεάν τῶν μαθητῶν του μὲ τὰς προγενεστέρας γενεάς, ἀποτελεῖ τοῦναντίον πρόσκομμα καὶ φραγλὴν εἰς τὸν σύνδεσμον αὐτόν. Ἐτσι, ἀδυνατῶν νὰ κατανοήσῃ τὴν διαδοχὴν τῶν γενεῶν, διασπᾷ τὴν πνευματικὴν συνέχειαν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Ἐνῶ παρέχει ἀτόνους ὠθήσεις τῆς μνήμης τῶν μαθητῶν του πρὸς τὸ παρελθόν, δυσκολεύεται νὰ διεγείρῃ εὐοίωνους προοπτικὰς καὶ προσδοκίας δι' ἓν αἰσιώτερον μέλλον.

Τὰ ἀνωτέρω καταδεικνύουν, πόσον πολυμερὴς καὶ πολύπλευρος εἶναι καὶ πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀποστολὴ τοῦ διδασκάλου τῆς ἱστορίας. Βεβαίως ἓν ἀπὸ τὰ ἔργα του εἶναι ἡ μετάδοσις ἱστορικῶν γνώσεων εἰς λογικὸν ποσοστὸν, καλύπτουσα εἰς ἕκτασιν τὸν χρόνον τοῦ διδακτικοῦ βιβλίου καὶ συμπληρώνουσα αὐτόν, ὅπου χρειάζεται. Ἡ μετάδοσις αὐτὴ θὰ γίνεταί μὲ ἀφηγηματικὸν συνεχῆ λόγον, κατὰ κανόνα μὲν εἰς τὰς κατωτέρας τάξεις, συνηθέστατα δὲ καὶ εἰς τὰς ἀνωτέρας. Ὑπάρχουν μάλιστα καὶ περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας οὐδεμία ἄλλη μορφή ἐργασίας εἰς τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας ἔμπορεῖ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν ζωντανήν, παραστατικὴν καὶ ἐποπτικὴν ἀφήγησιν τοῦ διδασκάλου.

Ὁ διδασκαλικὸς μονόλογος ἦτο, ὡς γνωστὸν, ἡ κυριαρχοῦσα μορφή διδακτικῆς ἐργασίας εἰς τὸ παλαιότερον σχολεῖον. Πλεῖστοι ὁμῶς ἀπὸ τοὺς διδακτικοὺς τοῦ νέου σχολείου ἠμφεσβήτησαν τὴν ἀξίαν τῆς μονολογικῆς μορφῆς τῆς διδασκαλίας. Προλαμβάνει, εἶπον, τὴν αὐτενέργειαν τῶν μαθητῶν καὶ τοὺς καταδικάζει εἰς πνευματικὴν στασιμότητα. Καὶ ἡμεῖς εἰς τὸ Α' τμῆμα τοῦ παρόντος δευτέρου μέρους, ἐκθέτοντες τὴν ἱστορίαν τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας (σελ. 44 κ.έ.), ὑπεδείξαμεν μερικὰ τρωτὰ τοῦ διδασκαλικοῦ μονολόγου, ποὺ δὲν ἀνταπεκρίνετο πρὸς τοὺς ψυχολογικοὺς ὄρους τῆς διδασκαλίας.

Παρὰ ταῦτα θεωροῦμεν ὑπερβολικὴν τὴν κατακραυγὴν τοῦ νέου σχολείου κατὰ τοῦ διδασκαλικοῦ μονολόγου. Μιὰ ἰσχυρὰ διδασκαλικὴ προσωπικότης κατορθώνει νὰ δώσῃ μὲ τὸν μονόλογον ὀλοκληρωμένην καὶ ἀκριβῆ ἐπιστημονικῶς εἰκόνα κάθε μεθοδικῆς ἐνότητος τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος. Ὁ λόγος τοῦ διδασκάλου, ὅταν μάλιστα ἔχῃ τὴν μορφήν γλωσσικῶς ἀσφύτου ἱστορικῆς ἀφηγήσεως, προσδίδει ζωηρὸν τόνον εἰς τὴν ὅλην ἐργασίαν. Μὲ τὸν μονόλογον προκαλεῖται εἰς τὰς κατωτέρας τάξεις εὐκολώτερον τὸ ἱστορικὸν βίωμα. Ὅταν ὁ διδάσκαλος ἔχῃ ἀβίαστον ἐπιβολὴν εἰς τοὺς μαθητὰς του, ὀφειλομένην βεβαίως εἰς ἀναγνώρισιν ὑπ' αὐτῶν τῆς ἀξίας τῆς προσωπικότητός του, εἶναι δυνατὸν νὰ ὑψώσῃ τὸν μονόλογον εἰς λόγον κηρυγματικὸν καὶ ἐνθουσιαστικὸν καὶ νὰ προκαλέσῃ ὠραίας ἀνατάσεις τοῦ ἠθικοῦ καὶ ἐθνικοῦ τῶν φρονήματος. Ἡ γοητεία καὶ ἐπίδρασις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κηρύγματος ἀπὸ κορυφαίους ἐκκλησιαστικοὺς ρήτορας ἔχει κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίαι μεταφέρει τὴν χρῆσιν τοῦ κηρύγματος ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος εἰς τὴν σχολικὴν ἔδραν, εἰς τρόπον ὅσπερ νὰ περιληφθῆ καὶ τὸ κήρυγμα εἰς μορφὰς διδακτικῆς ἐργασίας εἰς τὰ σχολεῖα<sup>1</sup>. Ἐπειτα ἡ ἀκρόασις δὲν εἶναι πάντοτε κατάστασις πνευματικῆς στασιμότητος, ὅπως αὐτενέργεια δὲν εἶναι τὸ διαρκῶς ὀμιλεῖν καὶ φλυαρεῖν τῶν μαθητῶν.

Ὁ παρακολουθῶν μετὰ προσοχῆς ἄλλον ὀμιλοῦντα σκέπτεται καὶ αὐτός, ἀπορεῖ, κρίνει· ἐνίοτε προτρέχει τοῦ ὀμιλοῦντος μὲ τὴν σκέψιν του, προβλέπει πιθανὰς ἐκβάσεις καὶ ἀποτελέσματα τῶν ἐκτιθεμένων ὑπὸ τοῦ ἀφηγουμένου διδασκάλου ἱστορικῶν αἰτίων καὶ χαίρει, ὅταν βλέπῃ νὰ ἐπιβεβαιῶνῶνται ὑπὸ τοῦ ὀμιλοῦντος, ὅσα συμπεράσματα αὐτὸς ἐνδομύχως προέβλεψεν. Ὑπὸ τὴν ἐπιφανειακὴν σιγὴν τοῦ ἀκροατοῦ μαθητοῦ κρύπτεται πολλάκις ἐσωτερικὴ ἀνησυχία καὶ κινήσις τῆς ψυχῆς του. Ὁ γοητεύων καὶ συγκινῶν διδασκαλικὸς μονόλογος εὐρίσκει πάντοτε ἀπήχησιν εἰς τὰς ἀπαλὰς παιδικὰς ψυχάς. Ἄν ὁμῶς ὁ διδάσκαλος δὲν ἀφηγῆται καλά; Ἄν ὁ λόγος του εἶναι ἀδέξιος, ἄτονος, ξηρὸς καὶ ψυχρὸς; Τότε δὲν παταεῖ ὁ μονόλογος ὡς διδακτικὴ μέθοδος, ἀλλὰ ὁ κακὸς χειριστὴς τῆς μεθόδου

1. Βλ. Theodor Wilhelm, Pädagogie der Gegenwart, Stuttgart 1960<sup>2</sup>.

αὐτῆς, ὁ διδάσκαλος. Αὐτά, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πρῶτον καὶ συνηθέστερον ἔργον τοῦ διδασκάλου, δηλαδὴ τὴν μετάδοσιν ἱστορικῶν γνώσεων. Καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ κυριώτερον ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας εἰς τὰ παιδιὰ τῆς πρώτης βαθμίδος ἡλικίας καὶ ἰδίως τὰ παιδιὰ τῆς Γ' καὶ Δ' τάξεως τοῦ δημοτικοῦ σχολείου. Δι' αὐτὰ ἢ καλυτέρα διδακτικὴ μέθοδος εἶναι ἡ ὠραία καὶ συναρπαστικὴ ἀφήγησις τοῦ διδασκάλου. Ὅσον ὅμως προχωρεῖ ἡ ἡλικία τῶν τροφίμων μας, τόσον αὐξάνονται καὶ τὰ μεθοδικὰ καὶ διδακτικὰ καθήκοντα τοῦ διδασκάλου, ἰδίως κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας εἰς τὰ παιδιὰ τῆς Σ' τάξεως τοῦ δημοτικοῦ σχολείου καὶ ἀκόμη περισσότερον εἰς τοὺς μαθητὰς τῆς μέσης βαθμίδος ἡλικίας καὶ ἰδίως τῆς ἀνωτέρας (16 - 18 ἐτῶν).

Εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν τῶν διδακτικῶν καθηκόντων τοῦ διδασκάλου κεῖται τὸ ἔργον τῆς βαθμιαίας μορφώσεως καὶ προαγωγῆς τῆς ἱστορικῆς σκέψεως τῶν μαθητῶν καὶ τῆς μεταδόσεως ἀξιῶν τοῦ ἔθνικοῦ καὶ γενικώτερον τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ, ἢ γινομένη ὑπὸ δημιουργικῆν μορφήν, ὅπως τὴν ἐξεθέσαμεν εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον (σελ. 90 κ.ε.).

Διὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ ἔργου ἢ μᾶλλον κατάλληλος καὶ ἀποτελεσματικὴ μορφή ἐργασίας εἶναι ὁ διάλογος διδασκάλου καὶ μαθητῶν. Εἶναι ἀληθές, ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἄκρους ὁπαδοὺς τοῦ σχολείου ἐργασίας κατέκριναν τὴν διαλογικὴν μορφήν τῆς διδασκαλίας καὶ εἰδικώτερον τὴν ἀφετηρίαν τοῦ διαλόγου μεταξὺ διδασκάλου καὶ μαθητῶν διὰ τῆς «πνευματοκτόνου ἐρωτήσεως» τοῦ διδασκάλου, ποὺ ἀναγκάζει τὴν σκέψιν τοῦ παιδιοῦ νὰ κινῆται σύμφωνα μὲ τὰς ἐντολάς τῆς διδασκαλικῆς ἐρωτήσεως.

Αἱ ἀντιρρήσεις αὐταὶ ἐναντίον τοῦ «ἀναπτύσσοντος διαλόγου» οὐδ' ἐπὶ μίαν στιγμὴν ἐκλόνισαν τὴν ἐκ μακρᾶς διδακτικῆς πείρας ἀποκτηθεῖσαν πεποιθησὶν μας περὶ τῆς ἀξίας τῆς διαλογικῆς μορφῆς τῆς διδασκαλίας. Μόνον μὲ αὐτὴν τὴν διδακτικὴν μορφήν εἶναι δυνατὴ ἡ βαθμιαία ἄσκησις καὶ προώθησις τῶν μαθητῶν πρὸς δημιουργικὴν, αὐτοτελεῆ καὶ ἐλευθέραν πνευματικὴν ἐνέργειαν καὶ ἡ ἐξασφάλισις μιᾶς γονίμου συμβολῆς τῶν μαθητῶν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς σχολικῆς ἱστορικῆς εἰκόνας, ὅπως ἡ συμβολὴ αὐτὴ θὰ περιγραφῆ εἰς ἐπόμενον κεφάλαιον τοῦ τμήματος τούτου. Μὲ τὸ ἀσφαλές καὶ δεδοκιμασμένον μέσον τῆς διαλογικῆς μορφῆς τῆς διδασκαλίας εἶναι δυνατόν νὰ διεξάγονται αἱ ἐξῆς ἐργασίαι εἰς τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας :

α) Ἀνάυσις ἱστορικῶν ἐννοιῶν. — Εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ βιβλίου ἐδειξάμεν, ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη δὲν ἀναπαριστᾷ φωτογραφικῶς ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ γενόμενα, ἀλλὰ παρέχει μίαν πνευματικὴν εἰκόνα τῆς ἱστορικῆς ζωῆς μὲ τὰ μέσα τῆς ἱστορικῆς γνώσεως, ἥτοι τὰς ἱστορικὰς κατη-

γορίας και έννοιας, διὰ τῶν ὁποίων δαμάζει καὶ ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐγκλείει τὸν κόσμον τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος. Εἶναι δὲ ἀδύνατον νὰ γίνη καὶ τῶν ἀπλουστερῶν ἀκόμη ἐκδηλώσεων τοῦ ἀνθρωπίνου βίου πνευματικῆ ἀπεικόνισης, δηλαδὴ ἐξιστόρησις, ἀνευ τῆς χρησιμοποίησεως συστήματος ἢ δικτύου ἱστορικῶν ἐννοιῶν, ἐντὸς τῶν ὁποίων περιέχονται λογικῶς συμπυκνωμένα αἱ οὐσιώδεις ἐκδηλώσεις τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Διὰ νὰ κατανοήσῃ δὲ ὁ μαθητὴς τὴν πνευματικὴν εἰκόνα τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, δηλαδὴ τὸν ἱστορικὸν λόγον, ὁ ὁποῖος προήλθεν ἀπὸ τὸν ἱστορικὸν βίον μέσῳ τῶν ἱστορικῶν ἐννοιῶν, εἶναι ἀνάγκη νὰ συνειδητοποιήσῃ τὰ βασικὰ μέσα τῆς ἱστορικῆς γνώσεως, ἤτοι τὰς ἱστορικὰς κατηγορίας καὶ ἐννοίας. Τὴν ἴδιαν ἀνάλυσιν ἀπαιτοῦν καὶ αἱ ἐννοιαὶ χώρου καὶ χρόνου καὶ ἐπιθετα προσδιορίζοντα ὅλας αὐτάς τὰς ἐννοίας. Διὰ νὰ γίνουν σαφέστερα, ὅσα προηγουμένως εἴπομεν, παραθέτομεν ἐδῶ συγκεκριμένα παραδείγματα ἱστορικῶν κατηγοριῶν καὶ ἐννοιῶν :

Κατηγορίαι τινὲς ἱστορικῶν ἐννοιῶν : 1) Ἐννοιαὶ, δηλοῦσαι ὁμάδας ἢ ὑπερατομικὰς ψυχικὰς μονάδας : γένος, φυλὴ, λαός, ἔθνος, κράτος, πόλις (ὑπὸ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἔννοιαν), urbs, ἀμφικτιονία, ἐκκλησία, ὁμάς, κοινότης, κοινωμία, συντεχνία, σωματεῖον, κοινωρικὴ τάξις, κοινωμία τῶν ἐθνῶν, ἀνθρωπότης. 2) Ἐννοιαὶ, δηλοῦσαι ἐπὶ μέρους πεδία τοῦ πολιτισμοῦ : πολιτικὴ ἐσωτερικὴ, πολιτικὴ ἐξωτερικὴ (εἰδικότερα συναφεῖς ἐννοιαὶ : ἀρχαί, διοικήσεις, νόμος, δίκαιον, τίμημα, φόρος, λειτουργία, πολίτευμα, εἶδη πολιτεύματος, πολιτικὸν κόμμα, ρήτωρ, πολιτικός, δημαγωγός), θρησκεία, οἰκονομικὴ ζωὴ (γεωργία, βιομηχανία, ἐμπόριον, ναυτιλία), κοινωρικὴ ζωὴ, πνευματικὴ ζωὴ, ἰδιωτικὴ ζωὴ, βιοτεχνία, καλαὶ τέχναι, συγκοινωνία. 3) Ἐννοιαὶ, δηλοῦσαι ἐνεργείας καὶ καταστάσεις : ἀνακωχὴ, εἰρήνη, συνθήκη, συμμαχία, ἐπιμαχία, μάχη, σύρραξις, κίνημα, ἐπανάστασις, ἐμφύλιος πόλεμος, πάλη τῶν κοινωρικῶν τάξεων, ἀνταγωνισμός, ὀργανοσις, ἀκμὴ, παρακμὴ, πρόοδος, ἐξέλιξις, μετανάστευσις, ἐπικοινωνία, σχέσεις πολιτισμοῦ, ἐπίδρασις. 4) Ἐννοιαὶ, ἐκφράζουσαι τύπους ἀνθρώπων ἀντιπροσωπευτικούς ὀρισμένης ἱστορικῆς ἐποχῆς : ὁ Ἄρχαῖος Ἕλλην, ὁ Ῥωμαῖος, ὁ ἄνθρωπος τοῦ Μέσου Αἰῶνος, ὁ τῆς Ἀναγεννήσεως.

β) Ἐπιθετα, προσδιορίζοντα ἱστορικὰς ἐννοίας : μέγας, ἔνδοξος, μεγαλεπήβολος, ρηζικέλευθος, ἀρχικός, περιπετειώδης, ρομαντικός, στατικός, δυναμικός, ὀπισθοδρομικός, συντηρητικός, προοδευτικός, προοδόφιλος, πεφωτισμένος, δημοτικός. Καὶ

γ) Ἐννοιαὶ γεωγραφικαὶ : πεδιάς, λεκάνη, κοιλάς κ.λπ. γῆνται· γειτνίας, ἔκτασις, ἀπόστασις (σχετικότης αὐτῶν κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς ἀναλόγως τῶν μέσων συγκοινωνίας), θαλασσία ὁδός, κλείς συγκοινωνιῶν. Εἶναι εὐνόητον, ὅτι τὰ ἀνωτέρω ἀποτελοῦν ὀλίγα παραδείγματα ἱστορικῶν ἐννοιῶν καὶ ὄχι πλήρη πίνακα αὐτῶν.

Διὰ νὰ ἐπιτύχῃ ὁ διδάσκαλος τὴν κατανόησιν τῶν ἀνωτέρω ἐννοιῶν ἀπὸ τοῦ μαθητᾶς του, εἶναι ἀπαραίτητον νὰ συνεργάζεται μὲ αὐτοὺς, ὥστε νὰ ἀνευρίσκου διδάσκαλος καὶ μαθηταὶ εἰς συγκεκριμένα περιπτώσεις τὰ γνωρίσματα ἐκάστης ἱστορικῆς ἐννοίας καὶ κατηγορίας. Δὲν πρέπει ἄλλωστε νὰ λησμονηταὶ ἡ κλασσικὴ διδακτικὴ ἀρχὴ «ἀπὸ τοῦ συγκεκριμένου εἰς τὸ ἀφηρημένον». Τὴν ἐποπτικὴν κατανόησιν ἱστορικῶν ἐννοιῶν διευκολύνου καὶ ἐπισκέψεις ἱστορικῶν τοποθεσιῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν

χώρων και ταξίδια ἀνά τὴν χώραν, τῆς ὁποίας διδάσκεται ἡ ἱστορία. Καὶ ἐδῶ ἡ διδακτικὴ ὁδός, ἡ ὁποία προχωρεῖ ἀπὸ τὰ πράγματα εἰς τὰς λέξεις καὶ τὰς ἐννοίας, τὰ σύμβολα τῶν πραγμάτων, εἶναι ἡ πλέον ἐνδεδειγμένη. Ἐς προστεθῆ τέλος ἡ σημασία, πού ἔχουν αἱ γνώσεις γεωγραφίας, ἀδελφῆς τῆς ἱστορίας, καὶ γεωγραφικῶν ἐνοιῶν χώρου διὰ τὴν ἱστορικὴν μὀρφωσιν τῶν μαθητῶν.

β) **Χαρακτηρισμοὶ πράξεων καὶ προσώπων.** — Ἐν ἀπὸ τὰ θέματα τοῦ διαλόγου μεταξὺ διδασκάλου καὶ μαθητῶν, διαλόγου προάγοντος τὴν ἱστορικὴν σκέψιν παιδιῶν καὶ ἐφήβων, εἶναι οἱ χαρακτηρισμοὶ καὶ αἱ κρίσεις γεγονότων καὶ προσωπικοτήτων ἱστορικῶν. Ὁ κριτικὸς αὐτὸς διάλογος πρέπει νὰ γίνεται ἀπαραιτήτως μετὰ τὴν ἐξιστόρησιν τῶν συγκεκριμένων ἱστορικῶν στοιχείων, τῶν σχετικῶν μετὰ τὰ γεγονότα καὶ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα πρόκειται νὰ χαρακτηρισθοῦν καὶ νὰ κριθοῦν. Μόνον δὲ ὑπ' αὐτὸν τὸν ὄρον εἶναι δυνατόν νὰ κριθῆ εὐσυνεΐδητα καὶ μία ἔστω σοβαρὰ ἱστορικὴ πρᾶξις προσώπου, διότι ἡ ἐπὶ μέρος πρᾶξις ἱστορικοῦ προσώπου, ὅπως εἶπομεν, κατανοεῖται καὶ ἐρμηνεύεται ἀπὸ τοῦ συνόλου, δηλαδὴ τῆς ὅλης προσωπικότητος, τῆς ὁποίας μία ἐκδήλωσις εἶναι ἡ κρινομένη πρᾶξις. Ἡ βεβιασμένη κρίσις μιᾶς πράξεως ἢ ὀλοκλήρου τῆς δράσεως καὶ τοῦ χαρακτήρος μιᾶς ἱστορικῆς προσωπικότητος, ἡ κρίσις, ἡ στηριζομένη ἐπὶ ὀλίγων καὶ ἀνεπαρκῶν στοιχείων, πρέπει νὰ ἀποφεύγεται, διότι συνηθίζει τοὺς μαθητὰς νὰ κρίνουν τὰ πάντα προχειρῶς καὶ ἐπιπολαίως. Ἐπίσης πρέπει νὰ ἀποφεύγωνται πρόδρομοι κρίσεις περὶ προσώπων, τὰ ὁποῖα πρόκειται νὰ γνωρίσουν βραδύτερον οἱ μαθηταί, διότι ἡ ἐργασία αὐτὴ προλαμβάνει τὴν αὐτενεργειάν των.

Διὰ τὸν ἴδιον λόγον κρίνεται σκόπιμον νὰ μὴ παρέχη τὸ διδακτικὸν βιβλίον πλήρεις χαρακτηρισμοὺς καὶ κρίσεις περὶ προσώπων καὶ γεγονότων, ἀλλὰ μόνον νύξεις, πού δίδουν ἀφορμὴν εἰς τὰ παιδιὰ νὰ ἐργασθοῦν δημιουργικῶς μόνα των. Αἰώνιον πρότυπον τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἶναι ἡ μαιευτικὴ διδακτικὴ τέχνη τοῦ Σωκράτους, ὁ ὁποῖος οὐδέποτε προσέφερεν ἑτοίμους γνώσεις πρὸς μάθησιν εἰς τοὺς «*συνόντας*», ἀλλ' ὑπεβοήθει τὰς ἱκανότητας τῶν «*ἐταίρων*», τῶν τροφίμων, νὰ μανθάνουν μόνοι των, νὰ εὐρίσκουν μόνοι των τὸν δρόμον πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν γνῶσιν τῆς. Ὅπως θὰ ἴδωμεν εἰς ἐπόμενον κεφάλαιον, οἱ μαθηταὶ δύνανται νὰ ἀναλαμβάνουν μετὰ τὴν ἐξιστόρησιν τοῦ βίου ἱστορικῶν προσωπικοτήτων, ὑπὸ τὰς ὁδηγίας τοῦ διδασκάλου, τὴν περιγραφὴν τοῦ χαρακτήρος των, ἰδίως εἰς τὰς ἀνωτέρας τάξεις. Διὰ νὰ γίνων ὁμως οἱ ἐφηβοὶ ἱκανοὶ διὰ τὴν διεξαγωγὴν τοιούτων ἐργασιῶν, πρέπει νὰ προηγηθῆ βαθμιαῖος καὶ συστηματικὸς ἐθισμὸς των εἰς τὸ νὰ κρίνουν ἱστορικῶς σωστὰ πράξεις καὶ πρόσωπα.



Προσφορωτάτη πρὸς τοῦτο μορφή ἐργασίας εἶναι ἡ διαλογικὴ. Θέματα τῆς συνεργασίας διδασκάλου καὶ μαθητῶν εἰς τὰς ἀνωτέρω περιπτώσεις εἶναι τὰ ἐλατήρια, ὁ σκοπὸς καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐκάστοτε κρινομένης πράξεως καὶ αἱ συνθήκαι, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐνήργησεν ὁ πράξας. Ἡ ζήτησις ὁμως αὐτὴ εἶναι ἔργον ἀρκετὰ δύσκολον. Δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ εἰσδύσῃ κανεὶς εἰς τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον τῆς κρινομένης ἱστορικῆς προσωπικότητος, νὰ κατανοήσῃ καὶ ἐρμηνεύσῃ τὴν πάλιν τῶν διαφορῶν ἐλατηρίων τῆς βουλήσεως τοῦ ἱστορικοῦ προσώπου, ποῦ εἶναι ὑποχρεωμένον νὰ λάβῃ εἰς ὀρισμένην στιγμὴν μεγάλας ἱστορικὰς ἀποφάσεις. Εἰς αὐτὰς τὰς κρισίμους στιγμὰς τῆς λήψεως μεγάλων ἀποφάσεων ἦτο ἀπολύτως ἢ μέχρι τίνος σημείου ἐλευθέρω ἢ βούλησις τοῦ κρινομένου προσώπου ; Ἐνήργησε τοῦτο ἐλευθέρως καὶ ὑπευθύνως ἢ ὡς φορεὺς καὶ ἐρμηνευτὴς ὁμαδικῆς βουλῆσεως καὶ ρευμάτων τῆς ἐποχῆς του ἢ ὑπὸ τὸ κράτος καὶ τὴν ἐπιβολὴν ἀναγκαστικῶν αἰτίων ; Εἶναι ἴσως εὐκόλον πρᾶγμα νὰ ἐξετάζῃ κανεὶς θεωρητικὰ τὰ προβλήματα : «ἄτομον ἢ λαός;», «ἦρωες ἢ ὀμάδες;». Τὸ νὰ ἐξακριβώῃ ὁμως ὁ ἐξετάζων καὶ κρίνων ἐκάστοτε εἰς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην συγκεκριμένην ἱστορικὴν περίπτωσιν, τί ὀφείλεται εἰς τὸ ἄτομον καὶ τί εἰς τὴν ὀμάδα, νὰ ἐκτιμᾷ καθὼς πρέπει τὴν συμβολὴν ἐκάστου ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς παράγοντας εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν καὶ νὰ συνάγῃ ὀρθὰ πορίσματα, νὰ κρίνῃ καὶ νὰ χαρακτηρίξῃ ὀρθῶς, αὐτὰ ὅλα δὲν εἶναι τόσον εὐκόλα πράγματα. Τὰς δυσχερεῖας αὐτὰς πρέπει νὰ κάμῃ συνειδητὰς εἰς τοὺς τροφίμους ὁ κατὰ τρόπον φυσικὸν καὶ ἀβίαστον ἐξελισσόμενος διάλογος διδασκάλου καὶ μαθητῶν.

Τὰ ζητήματα αὐτὰ ἐξετάζονται σοβαρῶς μακρὰν οἰασδήποτε προχειρολογίας καὶ ἐπιπολαιότητος, ὅταν ἡ ἐξέτασις τῶν στηρίζεται εἰς ἀσφαλῆ πορίσματα τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ γνωρίζῃ ὁ διδάσκαλος ἄλλως ἢς παραιτῆται καὶ αὐτὸς καὶ οἱ μαθηταὶ τοῦ συζητήσεων προχείρων καὶ καφενειακῶν. Εἶναι προτιμότερον νὰ μὴ γίνωνται χαρακτηρισμοὶ πράξεων καὶ προσώπων, ὅταν δὲν ὑπάρχουν ἠγγυημένα στηρίγματα τῆς συναγωγῆς τῶν. Θὰ εἶναι σημαντικὸν τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας, ἂν ἡ διδασκαλία τῆς καταδείξῃ εἰς τοὺς ἐφήβους τὰς δυσχερεῖας τῆς ἱστορικῆς ἐρμηνείας καὶ τοὺς καταστήσῃ προσεκτικοὺς εἰς ἀταλαίπωρον ἐκφορὰν κρίσεων ἢ κατακρίσεων. Ὁ Θουκυδίδης σχετικῶς μὲ αὐτὰ παρατηρεῖ : «οὕτως ἀταλαίπωρος τοῖς πολλοῖς ἡ ζήτησις τῆς ἀληθείας, καὶ ἐπὶ τὰ ἔτοῖμα μᾶλλον τρέπονται» (Θουκ. Α 20, 3).

γ) Ἀνεύρεσις τῶν σχέσεων διαδοχῆς καὶ παραλληλίας τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. — Ὡς γνωστόν, τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ἢ διαδέχονται ἄλληλα κατὰ κάθετον διεύθυνσιν ἢ εἶναι παράλληλα καθ' ὀριζοντίαν διεύθυνσιν. Τὰ γεγονότα τῆς διαδοχῆς συνδέουν ἀναμεταξύ τῶν αἰ σχέσεις αἰτίου

καὶ αἰτιατοῦ (ἀποτελέσματος), αἱ λεγόμεναι αἰτιώδεις σχέσεις. Τὰ γεγονότα τῆς παραλληλίας εἶναι σύγχρονα γεγονότα διαφόρων ὁμως παραλλήλων πεδίων τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἀνεύρεσις τῶν μεταξὺ αὐτῶν σχέσεων (πολιτικῶν, δημοσίων, ἰδιωτικῶν, θρησκευτικῶν, πνευματικῶν, καλλιτεχνικῶν, οἰκονομικῶν), καθὼς καὶ ἡ ἀνεύρεσις τῶν σχέσεων διαδοχῆς (αἰτιωδῶν σχέσεων) εἶναι ἕν ἀπὸ τὰ κυριώτερα ἔργα διδασκαλίας τῆς ἱστορίας. Ἀ.χ. ἕν πολιτικὸν γεγονός τοῦ Ε΄ π.Χ. αἰῶνος, ἡ Ἀθηναϊκὴ συμμαχία, συσχετίζεται πρὸς πολιτικὰ γεγονότα προγενέστερα, τῶν ὁποίων αὐτὴ ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα (αἰτιώδης συσχέτισις) καὶ πρὸς σύγχρονα πολιτικὰ, πνευματικὰ, καλλιτεχνικὰ, οἰκονομικὰ, κοινωνικὰ κ.λπ. γεγονότα τῆς ἰδίας ἐποχῆς (συσχέτισις παραλληλίας).

δ) **Γενικὸς χαρακτηρισμὸς ἐκάστης ἱστορικῆς ἐποχῆς.** — Ἡ ἀνεύρεσις καὶ κατανόησις τῶν σχέσεων παραλληλίας τῶν διαφόρων περιοχῶν (τομέων, πεδίων) τοῦ πολιτισμοῦ μιᾶς ἱστορικῆς ἐποχῆς πρὸς ἀλλήλας βοηθεῖ εἰς τὴν συναγωγὴν τῶν οὐσιωδῶν χαρακτηριστικῶν αὐτῆς καὶ εἰς τὴν τελικὴν σύλληψιν τοῦ γενικοῦ χαρακτήρος καὶ τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς, διὰ τοῦ ὁποίου αὐτὴ διακρίνεται ἀπὸ τὰς λοιπὰς ἱστορικὰς ἐποχάς. Ἔτσι λ.χ. ἀνεύρισκεται τὸ πνεῦμα καὶ ὁ χαρακτήρ τῆς Ἑλληνιστικῆς ἢ Ἀλεξανδρινῆς περιόδου, τὸ πνεῦμα τῆς Ἀναγεννήσεως, ὁ χαρακτήρ τοῦ 19ου αἰῶνος κ.λπ. Εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ ἐποχικοῦ πνεύματος παρέχει πολύτιμον ὑπηρεσίαν καὶ ἡ ἀνάγνωσις λογοτεχνικῶν ἔργων, ἐμπνευσμένων ἀπὸ τὴν ἐποχὴν, τῆς ὁποίας οἱ μαθηταὶ ἐγνώρισαν προηγουμένως τὴν ἱστορίαν.

ε) **Ἡ συσχέτισις τῶν διαφόρων ἱστορικῶν ἐποχῶν πρὸς ἀλλήλας.** — Μὲ τὴν συσχέτισιν αὐτὴν ζητοῦνται καὶ ἀνεύρισκονται αἱ μεγάλοι γραμμαὶ τῆς ἱστορίας, παρακολουθεῖται ἡ ἀδιάλειπτος ροὴ τοῦ ἱστορικοῦ βίου ἀπὸ σκοπιᾶς ὑψηλοτέρας καὶ ἐπισημαίνονται εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν οἱ μεγάλοι σταθμοί, διὰ τῶν ὁποίων διήλθε κατὰ τὴν ἱστορικὴν πορείαν του τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος καὶ ἡ ὄλη ἀνθρωπότης κατὰ τὴν μακροαἰῶνα ζωὴν τῆς.

Ἡ ἀνωτέρω σκιαγραφία τοῦ ἔργου τοῦ διδασκάλου τῆς ἱστορίας, τῆς συμβολῆς του εἰς τὴν ἱστορικὴν μόρφωσιν τῶν μαθητῶν καὶ τῶν διδασκικῶν μορφῶν, ὑπὸ τὰς ὁποίας αὐτὴ θὰ παρέχεται, εἶναι γενικὴ. Τὸ βιβλίον αὐτὸ ἄλλωστε δὲν εἶναι εἰδικὴ διδασκικὴ τοῦ γνωστοῦ καθιερωμένου τύπου, διότι δὲν ἔχει σκοπὸν τὴν παροχὴν συγκεκριμένων, ἀλυσίστων καὶ ἀτέγκτων διδασκικῶν προτύπων καὶ σχεδίων, τὰ ὁποῖα καθιστοῦν καὶ αὐτὸν τὸν ἐπιστημονικῶς μορφωμένον διδάσκαλον τῆς ἱστορίας «ἄτονον καὶ ἄψυχον ἐκτελεστὴν διδασκικῶν συνταγῶν, ἐστερημένον ἐμπνεύσεως, ἀτομικότητος καὶ

δημιουργικότητας»<sup>1</sup>. Ἡμεῖς ἀπεβλέψαμεν εἰς παροχὴν μιᾶς γενικῆς σκιαγραφίας τῆς συμβολῆς τοῦ διδασκάλου ἀπὸ διδακτικῆς ἀπόψεως εἰς τὸ ἔργον τῆς ἱστορικῆς μορφώσεως τῶν μαθητῶν καὶ εἰς ἀπόδοσιν τοῦ ὅλου πνεύματος, τὸ ὅποιον πρέπει νὰ διαπνέη τὸν διδάσκαλον κατὰ τὴν ἄσκησιν τοῦ ἔργου του. Ὁ εὐστροφὸς καὶ εὐκίνητος Ἕλληνας διδάσκαλος εἶναι, πρέπει νὰ εἶναι, μόνος εἰς θέσιν νὰ διακρίνη, πότε θὰ χρησιμοποίησιν τὸν μόνολογον, πότε τὴν διαλογικὴν μορφήν τῆς διδασκαλίας καὶ πότε καὶ τίνας ἀπὸ τὰς ἀνωτέρω ἐκτεθείσας ἐργασίας θὰ ἀναθέτῃ εἰς τὴν πρωτοβουλίαν τῶν μαθητῶν του, μετὰ παροχὴν τῶν καταλλήλων ὁδηγιῶν καὶ νύξεων καὶ ἐφόσον οἱ μαθηταὶ του εἶναι ὄριμοι διὰ τιαυτάς ἐργασίας.

Ἐνας καλὰ μορφωμένος ἀπὸ ἐπιστημονικῆς καὶ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως διδάσκαλος, γνωρίζων τὴν ἀτομικότητα τῶν μαθητῶν του, τοὺς ἐπιδοκομένους σκοποὺς τῆς διδασκαλίας του καὶ τὰ δυνατὰ ὅρια τῆς πραγματοποιήσεώς των, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀρκεσθῇ μόνον εἰς τὸν μόνολογον ἢ μόνον εἰς τὸν διάλογον ἢ νὰ ἀποφύγῃ τὰς δύο αὐτάς μορφάς ἐργασίας, διὰ νὰ ἀναθέσῃ τὰ πάντα εἰς τοὺς μαθητάς. Ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας, ὅπως καὶ κάθε διδασκαλία, παρουσιάζει ποικίλας φάσεις καὶ ποικίλας διδακτικὰς περιστάσεις. Διὰ κάθε μίαν ἐξ αὐτῶν ὑπάρχει καὶ ἕνας κατάλληλος τρόπος μεθοδικῆς ἀντιμετωπίσεως. Ἄν ὁ διδάσκαλος τῆς ἱστορίας θὰ ἀρχίζῃ κάτι πρῶτος ἢ θὰ συμπληρώνῃ κενὰ τῆς μαθητικῆς ἀφηγήσεως ἢ θὰ ἀναμένῃ ἀπορίας ἢ θὰ τὰς ἐκμαιεύῃ, ἂν καὶ πότε θὰ ἐπιστῇ τὴν προσοχὴν, ἂν θὰ λέγῃ κάτι κατὰ τίνα οἰανδήποτε στιγμὴν ἢ θὰ ἀναμένῃ τὴν πρὸς τοῦτο κατάλληλον εὐκαιρίαν, ἂν θὰ προσφέρῃ τὸ νέον μάθημα εἰσιμιον ἢ θὰ παρέχῃ εἰς τὰ παιδιὰ τὰς καταλλήλους νύξεις διὰ τὴν εὕρεσιν τοῦ νέου, ὅλα αὐτὰ εἶναι περιπτώσεις, ποὺ δὲν ἐπιδέχονται καθορισμὸν ἐκ τῶν προτέρων. Πρέπει ὁ διδάσκαλος νὰ μὴ σπεύδῃ πρὸς ἀδοκιμάστους μεθόδους, διὰ νὰ φανῇ πνεῦμα «ἀνήσυχον» καὶ «προοδευτικόν». Ὑπάρχουν τάξεις μὲ τὰ περισσότερα παιδιὰ ξευπνα καὶ πνευματικῶς ἐκκίνητα· διὰ τὰς τάξεις αὐτάς ἔνδεικνυται ρυθμὸς ἐργασίας γοργός. Ὅταν τὸ ποσοστὸν τῶν εἰς πνευματικὴν κίνησιν ὑστερούντων μαθητῶν εἶναι σημαντικόν, ὁ καλὸς διδάσκαλος θὰ προσαρμόσῃ τὰς μεθόδους του πρὸς τὸ πνευματικόν

---

1. Ὁ χαρακτηρισμὸς ἐλήφθη ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ μακαρίτου Ἱω. Χαντέλη, Συμβολὴ εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν Ἀρχαίων Ἑλληνικῶν καὶ Λατινικῶν, τόμ. Α', Ἀθήναι 1930 (εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν, σελ. ὑπὸ στοιχ. ε'). Τοῦ ἔργου τούτου ἐξεδόθη καὶ Β' τόμος, ἐξίσου πολῦτιμος μὲ τὸν Α' τόμον ὁδηγὸς τῶν φιλολόγων λειτουργῶν τῆς μέσης ἐκπαίδευσσεως. Ἐκφράζομεν καὶ ἐδῶ τὴν εὐχὴν νὰ γίνῃ μία νέα ἔκδοσις τοῦ ἐξαιρέτου αὐτοῦ ἔργου, τὸ ὅποιον συνδυάζει ρώμην φιλολογικῆς σκέψεως μὲ παιδαγωγικὴν καὶ διδακτικὴν μόρφωσιν οὐ τὴν τυχοῦσαν καὶ πλουσίαν ἐμπειρίαν τῆς ἑλληνικῆς σχολικῆς πράξεως, ὀφειλομένην εἰς τὴν μακρὰν ἐπιθεωρητικὴν πείραν τοῦ συγγραφέως.

ἐπίπεδον τῆς τάξεώς του. Τὴν ἐλαστικότητα τῶν μεθόδων καὶ τὸν ρυθμὸν τῆς ἐργασίας κανονίζει πρὸς τούτους καὶ ἡ ἱστορικὴ σημασία τῆς ἐξεταζομένης ἱστορικῆς ἐποχῆς. Δὲν χρειάζεται νὰ γίνεταί ἡ ἴδια ἐργασία εἰς ἕκτασιν καὶ εἰς βάθος δι' ὅλας τὰς ἱστορικὰς περιόδους. Ἐπίσης δὲν χρειάζεται νὰ ἐξετάζωνται ὅλα ἡ ἐκδηλώσεις πολιτισμοῦ ἐκάστης ἐποχῆς (πολιτικά, θρησκευτικά, πνευματικά, καλλιτεχνικά) μὲ τὸν ἴδιον τρόπον καὶ τὸν αὐτὸν ρυθμὸν ἐργασίας.

Τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας βαρύνει ἀνεκαθεν τὸ μειονέκτημα τῆς ἐλλείψεως ἐπαρκoῦς χρόνου διδασκαλίας, ἀναλόγου πρὸς τὴν διδακτέαν ὕλην, τὸ δὲ μειονέκτημα αὐτὸ γίνεται ἐκάστοτε μεγαλύτερον, ἐφόσον τὰ νέα γεγονότα τοῦ παρόντος προστίθενται εἰς τὸ ἀναλυτικὸν πρόγραμμα, χωρὶς νὰ αὐξάνωνται αἱ ὥραι τῆς διδασκαλίας. Ἡ φειδῶ τοῦ διατιθεμένου χρόνου διδασκαλίας ἐπιβάλλει εἰς τὸν εὐσυνείδητον διδάσκαλον νὰ καταρτίξῃ εἰς τὴν ἀρχὴν κάθε σχολικοῦ ἔτους καὶ ἓνα προγραμματισμὸν κατανομῆς κατὰ ἱστορικὰς περιόδους τῆς διδασκτέας ὕλης του εἰς τὰς διατιθεμένας ὥρας ἐργασίας κατὰ τρόπον ὀρθολογιστικὸν καὶ πραγματοποιησίμῳ. Ὁ ἐτήσιος αὐτὸς γενικὸς προγραμματισμὸς τῆς ἀναλογίας ὕλης καὶ ἀντιστοίχου χρόνου διδακτικῆς ἐπεξεργασίας τῆς δὲν θὰ εἶναι δεσμευτικὸς τῆς ἐλευθερίας καὶ ἐλαστικότητος τοῦ διδακτικοῦ ἔργου, ἀλλὰ θὰ εἶναι ἓνας αὐτοπεριορισμὸς τῆς ἐκτάσεως καὶ ἐντάσεως τῆς διδασκαλίας καὶ ἓνας δείκτης τῆς διδακτικῆς πορείας, τὸν ὅποιον ὁ ἴδιος ὁ διδάσκαλος τοποθετεῖ ἐγκαίρως πρὸς αὐτοέλεγχον καὶ ἀποφυγὴν τῆς διδακτικῆς ἀσυδοσίας. Τὰ δύο θαυμάσια παραγγέλματα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς βιοθεωρίας καὶ παιδαγωγικῆς, τὸ «*σπεῦδε βραδέως*» καὶ τὸ «*μέτρον ἄριστον*», ὡς εἶναι οἱ καλύτεροι παραστάται τῆς φροντίδος τοῦ διδασκάλου διὰ τὴν ἱστορικὴν καὶ ἀνθρωπιστικὴν μόρφωσιν τῶν τροφίμων του.

Ὁ διδάσκαλος τῆς ἱστορίας, ποῦ γνωρίζει καλὰ τὴν σχολικὴν πραγματικότητα τῆς χώρας μας, δὲν θὰ ἀναθέσῃ ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς διδασκαλίας τοῦ ἐργασίας εἰς τοὺς μαθητάς, ὅπως αὐταί, ποῦ ἐκθέτομεν κατωτέρω, κατ' ἐφαρμογὴν τῶν ἀρχῶν τοῦ σχολείου ἐργασίας ἂν προχωρήσῃ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εἰς τοιοῦτου εἶδους πειράματα, καὶ τὸ σχολεῖον ἐργασίας παρῶδῃ καὶ τοὺς μαθητάς του ζημιώνει. Ἀσυγκρίτως προτιμότερος τοῦ προοδopλήκτου αὐτοῦ διδασκάλου εἶναι ὁ παλαιὸς μετριόφρων διδάσκαλος, ὁ κατ' οἶκον παρασκευαζόμενος ἐπιμελῶς καὶ εὐσυνειδήτως διὰ τὸ μάθημα τῆς ἐπομένης καὶ προσφέρων μονολογικῶς τὰς νέας ἱστορικὰς γνώσεις.

Λυπούμεθα, διότι κλειόμεν τὸ περὶ διδασκάλου τῆς ἱστορίας κεφάλαιον μὲ τόσον συντηρητικὴν καὶ ἀπαισιόδοξον κατάληξιν. Ἀλλὰ εἰς τοῦτο μᾶς ἀναγκάζει τὸ καθήκον νὰ λέγωμεν πάντοτε τὴν ἀλήθειαν «*καὶ ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ἡμᾶς*».

### Ἡ συμβολὴ τῶν μαθητῶν.

Ἐφόσον εἰς τὸ σχολεῖον γίνεται συνεργασία διδασκάλου καὶ μαθητῶν, φυσικὸν εἶναι μερικὰ στοιχεῖα τῆς σχολικῆς ἱστορικῆς εἰκόνας νὰ ὀφείλωνται καὶ εἰς τὴν συμβολὴν τῶν μαθητῶν.

Αἱ μορφαί, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐκδηλώνεται ἡ σχετικὴ πρωτοβουλία καὶ αὐτενέργεια τῶν μαθητῶν, εἶναι αἱ ἑξῆς :

- α) Προβολὴ ἐρωτήσεων καὶ ἀποριῶν.
- β) Παρασκευὴ γραπτῶν ἐργασιῶν.
- γ) Ἐκτέλεσις ἐργασιῶν, ποὺ ἀπαιτοῦν τεχνικὰς δεξιότητες.
- δ) Παρασκευὴ γραπτῶν ἐργασιῶν, ποὺ περιέχουν ἐκτὸς τοῦ κειμένου των καὶ σχεδιάσματα, ἰχνογραφήματα, ζωγραφίας καὶ καλλιτεχνικὸν διάκοσμον (μεικταὶ ἐργασίαι).

α) **Ἐρωτήσεις καὶ ἀπορίαι.** — Δύο εἰδῶν ἐρωτήσεις εἶναι δυνατόν νὰ προβάλλουν οἱ μαθηταὶ εἰς τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας.

Αἱ ἐρωτήσεις τῆς πρώτης κατηγορίας ἔχουν σκοπὸν τὸ ξεκαθάρισμα καὶ τὴν διασάφησιν ὀρισμένων σημείων τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, ποὺ ἀφήκεν ἀσαφῆ καὶ σκοτεινὰ ἢ ἀφήγησις τοῦ διδασκάλου ἢ τοῦ διδακτικοῦ βιβλίου ἢ καὶ τῶν μαθητῶν. Ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν ἐρωτήσεων εἶναι προφανῆς. Ἀποφεύγονται αἱ παρανοήσεις καὶ γίνεται γνωστὴ ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια. Ὅσάκις εἶναι ἀνάγκη, προκαλεῖται ἐξ ἀφορμῆς μαθητικῆς ἐρωτήσεως καὶ μικρὰ συζητήσεις, διευθυνομένη ἀπὸ τὸν διδάσκοντα.

Αἱ ἐρωτήσεις τῆς δευτέρας κατηγορίας συνήθως ἀναφέρονται εἰς πολιτικὰ ἢ κοινωνικὰ θέματα. Ἀφορμὴν πρὸς τοιαύτας ἐρωτήσεις τῶν μαθητῶν παρέχουν εἴτε ἐξωσχολικὰ ἀνεύθυνα ἀναγνώσματα, ὀρισμένα ἐκ τῶν ὁποίων δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ψευδομορφωτικὰ ἢ προπαγανδιστικὰ φυλλάδια, εἴτε συζητήσεις εἰς τὸ οἰκογενειακὸν ἢ κοινωνικὸν περιβάλλον τῶν μαθητῶν, ἰδίᾳ τῆς ἀνωτέρας βαθμίδος ἡλικίας. Εἶναι γνωστὸν, ὅτι οἱ ἔφηβοι ἦσαν καὶ εἶναι ὁ στόχος πολλῶν ὀρίμων, ἀναζητούντων ἐπιμόνως ἀκρατὰς ἢ ἀποδέκτας τῶν γνώμων των. Ἐδῶ κείται ἡ τραγικότης τοῦ ἐφήβου, τὴν ὁποίαν ὁ Σοφοκλῆς ἐδραματοποίησε μὲ τὴν τραγωδίαν του «Φιλοκτῆτης»<sup>1</sup>. Πολλοὶ ἐκ τῶν ἐρωτήσεων αὐτῶν ἀναφέρονται εἰς τὰς μεταξὺ τῶν κομμάτων ἰδεολογικὰς καὶ προγραμματικὰς διαφοράς, εἰς τὸν μεταξὺ αὐτῶν ἀνταγω-

1. Βλ. Κωνστ. Ἴ. Βουρβέρη, Ὁ «Φιλοκτῆτης» τοῦ Σοφοκλέους, ἡ αἰωνία τραγωδία τοῦ ἐφήβου (Δημοσιεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἐταιρείας, σειρά πρώτη, ἀριθμ. 34), Ἀθῆναι 1966. Τὸ ὁ αὐτοῦ, Σοφοκλέους «Φιλοκτῆτης». Ἀνθρωπιστικὴ ἔρμηνεια τῆς τραγωδίας (Δημοσιεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἐταιρείας, σειρά δευτέρα, ἀριθμ. 1), Ἀθῆναι 1963.

νισμόν καὶ εἰς κοινωνικά προβλήματα ὑποκείμενα εἰς πολιτικοκομματικὰς ἐκμεταλλεύσεις.

Ἡ ἐξ ἀφορμῆς μαθητικῶν ἐρωτήσεων διαπραγμάτευσίς τοιούτων θεμάτων εἶναι δυνατόν νά φέρῃ πολλάκις εἰς δυσχερῆ θέσιν τὸν διδάσκαλον τῆς ἱστορίας, τὸν θέλοντα νά παραμείνῃ εἰς φαινομενικὴν τοῦλάχιστον ἀντικειμενικότητα καὶ ἐπιθυμοῦντα νά μὴ ἀμελήσῃ τὸ χρέος τῆς ἔθνικης, πολιτικῆς καὶ ἠθικῆς ἀγωγῆς τῶν μαθητῶν διὰ τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας. Εἶναι εὐτύχημα, ὅτι διὰ τὴν ἐξέτασιν τοιούτων θεμάτων καὶ γενικώτερον θεμάτων πολιτικῆς ἀγωγῆς καθιερώθη διὰ τοῦ νέου προγράμματος ἡ πολιτικὴ ἀγωγή ὡς ἴδιον μάθημα, διδασκόμενον εἰς τὴν τελευταίαν τάξιν τοῦ δημοτικοῦ σχολείου καὶ εἰς τὴν Γ' καὶ Γ' τάξιν τοῦ γυμνασίου. Διὰ τοῦ νέου μαθήματος καὶ τίθενται ἀσφαλῶς πολιτειολογικαὶ βάσεις<sup>1</sup> τῆς ἐθνικῆς καὶ πολιτικῆς ἀγωγῆς τῶν μαθητῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων καὶ μόνον εἶναι δυνατόν νά στηριχθῆ μία σοβαρὰ διαπραγμάτευσίς τῶν ἀνωτέρω πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν προβλημάτων, καὶ ἐξοικονομεῖται πολὺτιμος χρόνος διὰ τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας, πού τόσοσιν βαρύνεται ἀπὸ χρονικὴν ἀνεπάρκειαν καὶ ἔλλειψιν.

β) **Γραπτὰ ἔργασια τῶν μαθητῶν.** — Αἱ ἔργασια αὐταὶ ἀποτελοῦν τὴν σπουδαιότεραν συμβολὴν τῶν μαθητῶν εἰς τὸν σχηματισμόν τῆς σχολικῆς ἱστορικῆς εἰκόνας. Περί τῶν ἐργασιῶν τούτων ἔχουν γραφῆ πολλὰ καὶ γνωστὰ θεωρητικά. Ἡμεῖς ἐδῶ ἀρκούμεθα εἰς τὴν ἔκθεσιν πορισμάτων τῆς μακρᾶς διδακτικῆς μας πείρας ἀπὸ τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας. Αἱ ἔργασια αὐταὶ ἐπιδιώκουν ἀπὸ κοινοῦ μὲ ὅλας τὰς ἄλλας ἀνωτέρω ἐκτεθεισὰς διδακτικὰς συμβολὰς τὴν πραγματοποίησιν ὅλων τῶν σκοπῶν τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας, ἀναλόγως πάντοτε πρὸς τὴν ἀντιληπτικότητα τῶν ἀναλαμβάνόντων αὐτὰς μαθητῶν. Γίνονται δέ, πρῶτον μὲν κατὰ τὰ ἐπὶ μέρους μαθήματα, δευτέρον δὲ τρεῖς ἢ τέσσαρας φοράς κατ' ἔτος μετὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας ἐκάστης ἐποχῆς, ὡς συμβολαὶ εἰς μίαν γενικὴν ἐπισκόπησιν καὶ χαρακτηρισμόν τῆς, καὶ τρίτον κατὰ τὸ τέλος τοῦ σχολικοῦ ἔτους, ὅτε ρίπεται γενικὸν βλέμμα εἰς ὁλόκληρον τὴν κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος διδασχθεῖσαν ἱστορικὴν ὕλην. Αἱ μαθητικαὶ ἔργασια τῆς πρώτης κατηγορίας δύνανται νά ὀνομασθοῦν, ὅπως καὶ πράγματι εἶναι, εἰδικαί· τὰς ἄλλας, τῆς δευτέρας καὶ τρίτης κατηγορίας, ὀνομάζομεν γενικάς.

1. Τὸ καὶ ἀνωτέρω μνημονευθὲν βιβλίον: Θεοφ. Παπακωνσταντίνου, Πολιτικὴ ἀγωγή, ἀποτελεῖ ἐν προκειμένῳ πολὺτιμον θεωρητικὸν σύμβουλον τοῦ διδάσκοντος τὸ μάθημα τῆς ἀγωγῆς τοῦ πολίτου εἰς τὰ σχολεῖα τῆς στοιχειώδους καὶ μέσης ἐκπαίδευσως.

1) **Ειδικαί εργασίαι.** — Σκοπός αὐτῶν εἶναι μία μᾶλλον εἰδική ἐξέτασις καὶ κριτικὴ ἐμβάθυνσις εἰς ἓν σημεῖον τοῦ ἐπὶ μέρους μαθήματος, τὸ ὁποῖον προσεῖλκυσε τὴν προσοχὴν τῶν μαθητῶν λόγῳ τοῦ ἰδιαίτερου ἱστορικοῦ του ἐνδιαφέροντος. Θέματα εἰδικῶν ἐργασιῶν εἶναι ἡ λεπτομερεστέρη ἔκθεσις ἐνὸς ἱστορικοῦ γεγονότος ἐπὶ τῇ βάσει στοιχείων πηγῶν κ.λπ. ἐκ τοῦ βοηθητικοῦ καὶ ἄλλων ὑποδεικνυμένων βιβλίων, ὁ ὀρισμὸς ἱστορικῆς ἐννοίας, ἡ ζήτησις καὶ ἡ προσήκουσα ἐκτίμησις αἰτίων καὶ ἀποτελεσμάτων, αἱ πάσης φύσεως συγκρίσεις, ὁ χαρακτηρισμὸς ἱστορικῶν πράξεων ἢ ἱστορικῶν προσωπικοτήτων καὶ ἡ βιογραφία μεγάλων ἱστορικῶν ἀνδρῶν.

2) **Γενικαί εργασίαι.** — Αὐταὶ εἶναι δύο εἰδῶν : ἐργασίαι ἀναλαμβάνόμεναι εἰς τὸ τέλος τῆς διδασκαλίας ἐκάστης ἱστορικῆς ἐποχῆς καὶ ἐργασίαι κατακλείουσαι τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας ὀλοκλήρου τοῦ σχολικοῦ ἔτους. Αἱ ἐργασίαι τῆς γενικωτέρας ἐπισκοπῆσεως ἐκάστης ἱστορικῆς περιόδου ἔχουν σκοπὸν ἢ νὰ δώσουν μίαν νέαν κατάταξιν τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου τῆς ἐποχῆς, διάφορον ἀπὸ τὴν κατάταξιν τοῦ διδακτικοῦ βιβλίου, ἢ τὴν βαθυτέραν κατανόησιν τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς ἐποχῆς καὶ τὴν σύλληψιν τοῦ ἱστορικοῦ νοήματος αὐτῆς καὶ τοῦ ἐποχικοῦ πνεύματος ἢ καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἔργα. Γίνονται δηλαδὴ δύο εἰδῶν ἐργασίαι δι' ἐκάστην ἐποχὴν : συγκεντρωτικῆς καὶ κριτικῆς - φιλοσοφικῆς τύπου. Αἱ συγκεντρωτικαὶ ἐργασίαι ἐπιδιώκουν συγκέντρωσιν τῶν ἱστορικῶν γνώσεων περὶ τῆς ἐποχῆς καὶ ἐν ταύτῃ νέαν κατάταξιν αὐτῶν κατὰ περιοχὰς τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀναλαμβάνεται δηλαδὴ εἰς τὸ τέλος τῆς ἱστορικῆς διδασκαλίας ἐκάστης ἐποχῆς νέα κατάταξις τῶν ἱστορικῶν στοιχείων τῆς κατὰ πεδία τοῦ πολιτισμοῦ (πολιτικόν, θρησκευτικόν, πνευματικόν, καλλιτεχνικόν, οἰκονομικόν), διότι κατὰ τὴν συνήθη καθημερινὴν διδασκαλίαν τὰ στοιχεῖα ταῦτα τοῦ πολιτισμοῦ παρέχονται ἀναμῖξ εἰς τὰς διαφόρους μεθοδικὰς ἐνότητας τῶν μαθημάτων, ἤτοι συνδέονται ἄλλοτε στοιχεῖα πολιτικὰ μετὰ θρησκευτικῶν, ἄλλοτε πολιτικὰ μετὰ οἰκονομικῶν ἢ πολιτικὰ μετὰ καλλιτεχνικῶν κ.ο.κ.

Ἀπὸ τὰ ἐπὶ μέρους μαθήματα ἢ συγκεντρωτικὴ ἐπισκόπησις παρέχει παραλλήλους ἱστορικὰς ἀπεικονίσεις ἐκάστου πεδίου ἢ ἐκάστης περιοχῆς τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἐποχῆς ἐν συσχετίσει πρὸς τὰς ἄλλας. Ἀνευρίσκεται μὲ μίαν τοιαύτην ἐργασίαν ἢ ἀντιπροσωπευτικωτέρα περιοχὴ ἐκάστης ἐποχῆς, διευκολύνεται δὲ μὲ αὐτὴν τὴν συγκεντρωτικὴν καὶ κριτικὴν ἐργασίαν ἢ κατανόησις τοῦ ὅλου πνεύματος καὶ ἡ σύλληψις τοῦ γενικωτέρου νοήματος τῆς ἐποχῆς, ὅπερ τὴν διακρίνει ἀπὸ ἄλλας ἱστορικὰς περιόδους.

Παρὰ τὴν ἐκτεταμένην κάπως αὐτὴν ἐπισκόπησιν τῆς διδασκαλίας ἱστορικῆς ἐποχῆς, οἱ μαθηταὶ δύνανται νὰ ἀναλαμβάνουν καὶ τὴν σύνταξιν

περιληπτικῶν διαγραμμάτων τῶν ἱστορικῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς καὶ ἱστορικῶν συγχρονιστικῶν πινάκων.

Ἄλλου εἴδους γενικαὶ ἐργασίαι, τὰς ὁποίας ἀναλαμβάνουν οἱ μαθηταὶ μετὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας ἐκάστης ἐποχῆς, εἶναι αἱ παρέχουσαι βαθυτέραν καὶ κριτικωτέραν ἐπεξεργασίαν τῆς ὅλης ἱστορικῆς εἰκόνης τῆς ἐποχῆς. Κατηγορίας τοιούτων ἐργασιῶν παρέχει τὸ περὶ τῆς συμβολῆς τοῦ διδασκάλου κεφάλαιον.

Τέλος αἱ γενικαὶ ἐργασίαι, μετὰ τὰς ὁποίας κατακλείεται ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας ὀλοκλήρου τοῦ σχολικοῦ ἔτους, ἔχουν σκοπὸν μίαν γενικὴν ἐπισκόπησιν τῆς διδασκείας ὕλης καὶ τὴν συγκέντρωσιν εἰς ἐνιαῖον σύνολον τῶν ἐργασιῶν, εἰς τὰς ὁποίας κατέληγεν ἡ διδασκαλία τῶν ἐπὶ μέρους ἱστορικῶν περιόδων.

Συμπληροῦμεν τὴν εἰκόνα τῆς συμβολῆς τῶν μαθητῶν μὲ μερικὰς γενικὰς παρατηρήσεις μας, τὰς ὁποίας ἀντλοῦμεν ἀπὸ τὴν προσωπικὴν διδακτικὴν πεῖράν μας. Αἱ παρατηρήσεις αὐταὶ ἀναφέρονται εἰς τὸν χαρακτήρα τῶν ἐργασιῶν, ἂν δηλαδὴ αὐταὶ θὰ εἶναι ἀτομικαὶ ἢ ὁμαδικαί, εἰς τὴν προπαρασκευὴν τῶν, τὴν ἐκτέλεσιν καὶ τὴν ἐξέτασιν αὐτῶν εἰς τὸ σχολεῖον.

Ὅλας τὰς ἀνωτέρω ἐργασίας, εἴτε εἰδικὰς εἴτε γενικὰς, δύνανται νὰ ἀναλαμβάνουν οἱ μαθηταὶ ἢ ὡς ἄτομα ἢ ὡς ὁμάδες συνεργαζομένων. Ἐχουν λοιπὸν αἱ ἀναλαμβανόμεναι ἐργασίαι ἢ ἀτομικὸν ἢ ὑπερατομικὸν χαρακτήρα. Ὁ ὑπερατομικὸς χαρακτήρ τῶν ὁμαδικῶν ἐργασιῶν ἐγκείται εἰς τὸ ὅτι αὐταὶ δὲν εἶναι ἀπλῶς ἄθροισμα τῶν συμβολῶν τῶν συνεργασθέντων μελῶν τῆς ὁμάδος, ἀλλ' ἐν σύνολον νέον. Περιέχουν δηλαδὴ κάτι περισσότερον ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῶν καθ' ἕκαστον συμβολῶν εἰς τὸν κοινὸν ἔρανον τῆς ὁμαδικῆς ἐργασίας καὶ αὐτὸ τὸ περισσότερον εἶναι ἡ ὑπερκειμένη τῶν ἐπὶ μέρους νέα σύνθεσις τῶν οὐσιωδῶν στοιχείων ἐκάστης συμβολῆς εἰς ἐνιαῖον ὅλον. Ὅταν τηρηθῶν αἱ ἀπαιτήσεις αὐταὶ τῆς ὑπερατομικότητος τῶν ὁμαδικῶν ἐργασιῶν ἤμπορεῖ νὰ ἀσκήσουν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν εἰς τὴν προαγωγὴν τοῦ ὁμαδικοῦ καὶ κοινωνικοῦ πνεύματος καὶ τὴν καθόλου κοινωνικὴν ἀγωγὴν τῶν μαθητῶν.

Διὰ νὰ ἐπιτύχουν αἱ ὁμαδικαὶ ἐργασίαι πρέπει νὰ ἔχῃ προηγηθῆ ἄσκησις τῶν μαθητῶν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν ἀτομικῶν ἐργασιῶν. Πρὸς τούτοις εἰς τὴν σύνθεσιν τῆς ὁμάδος παρουσιάζονται διάφορα κωλύματα, ὀφειλόμενα εἴτε εἰς ἔλλειψιν συνεργατικότητος τῶν μελῶν τῆς ὁμάδος εἴτε εἰς δυσκολίας συγχῆς ἐπικοινωνίας, ἰδίᾳ εἰς τὰς μεγάλας πόλεις. Τέλος ὁ ὁμαδικὸς χαρακτήρ ἀφανίζεται, ὅταν ἐκ τῶν τεσσάρων ἢ πέντε μελῶν τῆς ὁμάδος ἐργασθῆ μόνον εἰς, ὁ καλύτερος καὶ ἐργατικώτερος, οἱ δὲ ἄλλοι καρποθῶν ἀταλαιπώρως τὴν ἐργασίαν τοῦ ἑνός. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν



άσφαλώς ζημιούται και ή ήθικη και κοινωνική άγωγή τών μαθητών. Διά τούς λόγους αούτους πρέπει να ανατίθενται όμαδικά έργασιαί, μόνον όταν έξασφαλίζεται ό ύπερατομικός χαρακτήρ των.

Έκτός τής άνωτέρω άπαιτήσεως, είναι άνάγκη να λαμβάνονται ύπ' όψιν και αί έξής ούσιαστικαί άπαιτήσεις. Είς τό τέλος τής διδασκαλίας εκάστης ιστορικής εποχής είναι καλόν να καταρτίζεται εν συνεργασία διδασκάλου και μαθητών πρόγραμμα τών έργασιων, πού θα αναλάβουν οί μαθηταί σχετικώς με την διδασχθεισαν εποχήν. Το πρόγραμμα αυτό καθορίζει τά προς ανάπτυξιν θέματα, τούς αναλαμβάνοντας εκαστον εξ αυτών μαθητάς (άτομα ή ομάδας) και την ήμέραν, κατά την όποίαν εκάστη εργασία πρέπει να είναι έτοιμη προς κριτικήν εξέτασιν εις τό σχολειον. Τέλος ό διδάσκαλος όφείλει να δώσει καταλλήλους οδηγίας σχετικώς με τά όρια εκάστου θέματος και τόν τρόπον τής διαπραγματεύσεώς του και να υποδείξη τά κατάλληλα βοηθήματα καθώς και τόν τρόπον τής χρήσεώς των. Η κατανομή τών θεμάτων πρέπει να γίνεται αναλόγως τών κλίσεων και ιδιαιτέρων ενδιαφερόντων τών μαθητών.

Βασικά βοηθήματα διά τας μαθητικάς έργασίας είναι τό διδακτικόν και τό βοηθητικόν ή τά βοηθητικά βιβλία. Άλλα βοηθήματα εκτός αυτών πρέπει να υποδεικνύονται μόνον, εφόσον κατά την κρίσιν του διδασκάλου πληρούν τας επιστημονικάς, παιδαγωγικάς και ψυχολογικάς προϋποθέσεις τής διδασκαλίας. Ό διδάσκαλος πρέπει να γνωρίζη εκ τών προτέρων την επιστημονικήν και μορφωτικήν αξίαν τών βιβλίων, πού υποδεικνύει, καθορίζων ακριβώς και τας ενδιαφερούσας σελίδας του βιβλίου. Άλλως, αν άρκεσθῆ εις την ανάθεσιν τών θεμάτων και άδιαφορήσῃ διά τά περαιτέρω, τότε θα συμβῆ αυτό, πού όχι σπανίως συμβαίνει, εν όνόματι πάντοτε του σχολείου εργασίας και του νέου σχολείου. Δηλαδή οί μαθηταί, όχι μόνον τών κατωτέρων γυμνασιακών τάξεων, αλλά και τών άνωτέρων του δημοτικού σχολείου, καταφεύγουν εις άρθρα έγκυκλοπαιδείων, εις ιστορίας και άλλα βιβλία και κάποτε και εις ύποκτα άναγνώσματα και εις άπληρχαιωμένα βιβλία τής πατρικῆς και οίκογενειακῆς βιβλιοθήκης, αντιγράφουν ως επί τό πλείστον άβασανίστως και φέρουν εις τό σχολειον πολυσελίδους εργασίας προς άναγνωσιν, ενίοτε προτου ἴδη και έλέγξῃ αυτάς ό διδάσκαλος. Άλλά αυτό δεν είναι ούτε προαγωγή τής αυτενεργείας ούτε καν εργασία. Δικαίως δε θα ηύχετο κάθε γνωστικός άνθρωπος να άνακοπῆ τό ταχύτερον ή ούτω νοουμένη παιδαγωγική πρόοδος.

Είς τό σχολειον γίνεται κατά τας όρισθείσας ήμέρας ή άναγνώσις ή καλύτερα ή έλευθερά ανάπτυξις επί τη βάσει περιληπτικού διαγράμματος τών έργασιων τών μαθητών, επακολουθεῖ συζήτησις και κρίσις αυτών, τά δε πορίσματα τής ύπό του διδασκάλου διευθυνομένης συζητήσεως τής τάξεως κατατάσσονται συστηματικώς.

Αί ἐλεύθεραι αὐταὶ συζητήσεις μεταξύ τῶν μαθητῶν ἔχουν ἄριστα ἀποτελέσματα, ἂν διευθύνωνται μὲ ἐπιδεξιότητα ἀπὸ τὸν διδάσκαλον καὶ ἐν γένει διεξάγονται καλῶς. Αἱ ἐργασίαι αὐταὶ καὶ αἱ μετρημένα συζητήσεις εἰς τὸ σχολεῖον προάγουσι ποικίλας πνευματικὰς δεξιότητας τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων καὶ καλλιεργοῦν ἀτομικὰς καὶ κοινωνικὰς ἀρετάς. Ἀναπτύσσεται ἡ παρατηρητικότης, ὀξύνεται ἡ κρίσις, ἐπιβάλλεται ὁ σεβασμὸς πρὸς τὴν γνώμην τῶν ἄλλων, καλλιεργεῖται τὸ πνεῦμα τῆς συνεργασίας, ἀποκτᾶται τὸ θάρρος τῆς ἰδίας γνώμης. Καὶ γλωσσικῶς προάγονται οἱ μαθηταί, ἐθιζόμενοι, μὲ τὴν συχνὴν χρῆσιν τῆς ἀπλῆς νεοελληνικῆς, νὰ τὴν μεταχειρίζονται σωστὰ καὶ ὅταν τὴν γράφουσι καὶ ὅταν τὴν ὁμιλοῦν. Τὴν ὀρθὴν χρῆσιν τῆς γλώσσης τῆς διδασκαλίας, δηλαδὴ τῆς ἀπλῆς καθαρευούσης, δὲν θὰ μάθουσι τὰ παιδιά μόνον ἀπὸ τὰ νεοελληνικὰ ἀναγνώσματα καὶ τὰς ἐκθέσεις τῶν. Ὅλα τὰ μαθήματα προάγουσι τὴν γλωσσικὴν μόρφωσιν, ἀρκεῖ νὰ θελήσῃ ὁ διδάσκαλος καὶ νὰ ἐπιμείνῃ ὄχι μόνον εἰς τὸ ὀρθῶς γράφειν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἐλευθέρως, ὀρθῶς καὶ εὐκρινῶς ὁμιλεῖν. Καὶ ἓνα ἄλλο παράδειγμα θὰ ἐνισχύσῃ ἐδῶ τὰ λεγόμενα : καλλιγραφίαν δὲν μαθαίνουν τὰ παιδιά ἀπὸ τὸ μάθημα τῆς καλλιγραφίας καὶ τῶν τεχνικῶν, ἀλλὰ ἀπὸ ὅλα τὰ μαθήματα, ὅταν καὶ οἱ διδάσκαλοι οἱ ἴδιοι γράφουσι καλὰ γράμματα καὶ οἱ μαθηταὶ καλλιγραφοῦσι εἰς ὅλα τῶν τὰ τετράδια καὶ εἰς τὰς ἀσκήσεις καὶ τὰ δοκίμια τῶν ἐξετάσεων.

Ἡ μακρὰ διδακτικὴ πεῖρά μου<sup>1</sup> ὑπαγορεύει, ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω, καὶ τὰς ἐξῆς ὁδηγίας διὰ τοὺς ἀπειροτέρους διδασκάλους τῆς ἱστορίας : Δεξιῶν διευθύνουσιν συζητήσεων μεταξύ τῶν Ἑλλήνων μαθητῶν καὶ ἰδίως τῶν ἐφήβων δὲν ἐξασφαλίζει μόνον ἡ ἀρτία ἐπιστημονικὴ μόρφωσις τοῦ διδασκάλου. Εἶναι ἀνάγκη νὰ γνωρίζῃ οὗτος καλὰ τὴν ψυχολογίαν τῶν παιδιῶν καὶ ἐφήβων τῆς χώρας μας, τὸ πνευματικὸν ἐπίπεδον τῆς τάξεώς του καὶ τὴν φύσιν τῆς ὡς κοινότητος ἐργασίας καὶ ζωῆς, πρὸς τοὺτους δὲ καὶ τὴν ἀτομικότητα ἐκάστου μαθητοῦ. Ὑπὸ αὐτὰς τὰς προϋποθέσεις εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτύχῃ ὁ διδάσκαλος ὀρθὰς καὶ γονίμους συζητήσεις μεταξύ τῶν μαθητῶν του. Τὸ πρᾶγμα αὐτὸ δὲν εἶναι ἀκατόρθωτον, δὲν εἶναι ὅμως καὶ τόσο εὐκόλον. Διότι πάντοτε ἀπειλεῖται ἔκτροπὴ τῆς συζητήσεως εἰς ἀπεραντολογίαν καὶ φλυαρίαν καὶ ἡ δημιουργία ἀτμοσφαιρας εὐνοουσης τὴν ἀνάπτυξιν παντὸς εἶδους μαθητικῶν κακιῶν, ὅπως λ.χ. εἶναι ἡ ἀκρισία, ἡ δοκη-

1. Πρὶν ἢ εἰσελθῶ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ἀνωτάτης Ἐκπαιδεύσεως τῷ 1940, ἐπὶ 16 περίπου ἔτη ἐδίδοχα καὶ εἰς δημόσια συνήθη σχολεῖα τῆς Νέας καὶ τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος (ἐλληνικὸν σχολεῖον Λαύκου, γυμνάσια Σαράντα Ἐκκλησιῶν, Σουφλίου, Ἀλεξανδρουπόλεως, Ἀλμυροῦ καὶ Βόλου) καὶ εἰς τὰ πρότυπα τοῦ ὑπὸ τὴν διευθύνσιν μου Διδασκαλείου Μέσης Ἐκπαιδεύσεως καὶ τῆς Βαρβακείου Σχολῆς, προσέτι δὲ τοῦ Πειραματικοῦ Σχολείου τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὅπου εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ παρακολουθῆσθαι διδασκαλίαις πολλὰς εἰς τὰ πρότυπα δημοτικὰ σχολεῖα του καὶ κριτικὰς αὐτῶν.

σισοφία, τὸ θράσος, ἡ ἀναίδεια καὶ τὸ ἐριστικὸν καὶ σοφιστικὸν πνεῦμα.

Δὲν εἴμεθα ἀπαισιόδοξοι. Πιστεύομεν, ὅτι εἰς ἓνα καλὸν σχολεῖον μὲ καλοῦς, μορφωμένους καὶ ἀγαπώντας τὰ παιδιὰ διδασκάλους, ἀβιάστως ἐπιβαλλομένους εἰς τοὺς μαθητὰς τῶν μὲ τὴν προσωπικότητά των, πολλὰ καὶ καλὰ εἶναι δυνατόν νὰ γίνουιν. Ὅμως καὶ τὰ σφάλματα δὲν ἀποκλείονται μὲ τὰ σημειωθέντα ἐπακόλουθα. Πρὸς αὐτὰ ἐστρέψαμεν μὲ ἰσχυρὸν φῶς τὸν προβολέα τῆς θεωρήσεώς μας, ὄχι διὰ νὰ ὑποτιμήσωμεν τὴν ἀξίαν τῶν φρονίμων παιδαγωγικῶν νεωτερισμῶν, ἀλλὰ διὰ νὰ ὑποδείξωμεν μερικὰς παρανοήσεις τοῦ σχολείου ἐργασίας καὶ τοῦ νέου ἐν γένει σχολείου καὶ νὰ συντελέσωμεν κατὰ τὸ δυνατόν εἰς καλὴν ἐφαρμογὴν τῶν ὑγιῶν νέων παιδαγωγικῶν καὶ διδακτικῶν ἀρχῶν εἰς τὰ σχολεῖά μας.

γ) **Μαθητικαὶ ἐργασίαι ἀπαιτοῦσαι τεχνικὰς δεξιότητας.** — Αἱ χειροτεχνικαὶ ἐργασίαι εἰς τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας ἔχουν σκοπὸν νὰ καταστήσουν μᾶλλον ἐποπτικὴν τὴν σχολικὴν ἱστορικὴν εἰκόνα καὶ νὰ προσδώσουν καλλιτεχνικὴν μορφήν εἰς τὴν πνευματικὴν ἐργασίαν τοῦ μαθήματος αὐτοῦ. Εἰς τὰς κατωτέρας ἰδίως τάξεις ὁ διακοσμητικὸς χαρακτήρ τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν ἐνισχύει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μικρῶν μαθητῶν διὰ τὴν ἱστορίαν.

Αἱ μαθητικαὶ χειροτεχνικαὶ ἐργασίαι, ποὺ ἀντλοῦν τὰ θέματά των ἀπὸ τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας, δύνανται νὰ εἶναι ἀναπαραστάσεις ἢ ἱστορικῶν σκηνῶν ἢ ποικίλων μορφῶν ἢ στοιχείων τοῦ ὑλικοτεχνικοῦ πολιτισμοῦ, λ.χ. ἐργαλείων, οἰκίων, ὄπλων, σκευῶν, ἄλλων προϊόντων τῆς καλλιτεχνικῆς βιοτεχνίας διαφόρων ἐποχῶν. Ἄλλα χειροτεχνικαὶ ἐργασίαι, σχετικαὶ μὲ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας εἶναι ποικίλα ἰχνογραφήματα, διὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνῃ ἰδιαίτερος λόγος κατωτέρω.

Αἱ χειροτεχνικαὶ ἀναπαραστάσεις ἱστορικῶν ἐν γένει ἐκδηλώσεων γίνονται συνήθως εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα καὶ τὰς κατωτέρας τάξεις τῶν γυμνασίων μὲ πηλόν, ξύλον ἢ ὕφασμα. Δύο ἀντιρρήσεις θὰ ἠδύναντο νὰ προβληθοῦν κατὰ τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν. Ἡ πρώτη εἶναι, ὅτι ἡ χειροτεχνικὴ ἔκφρασις τῆς ἱστορίας ἀλλοιώνει τὸν πνευματικὸν χαρακτήρα τοῦ μαθήματος ἢ ἄλλῃ εἶναι, ὅτι διὰ τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν ἀφαιρεῖται πολὺτιμος χρόνος ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν μαθήματος, τὸ ὁποῖον, ὡς εἶπομεν, βαρύνεται ἀπὸ ἀνεπάρκειαν χρόνου εἰς τὸ ὄρολόγιον πρόγραμμα. Τὸ κέρδος ἀπὸ τὴν ἐποπτικὴν γνωριμίαν μὲ στοιχειώδεις μορφὰς τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ δὲν ἀναπληρῶνει τὴν ζημίαν ἀπὸ τὴν σπατάλην πολυτίμου χρόνου, ἀπαιτούμενου διὰ τὴν ἐρμηνευτικὴν εἰσδυσιν εἰς τὸ πνεῦμα τῶν διαφόρων ἐποχῶν καὶ τὴν σύλληψιν τοῦ νοήματος τοῦ ἱστορικοῦ βίου. Διὰ τοῦτο δὲν θὰ εἴχομεν νὰ συστήσωμεν αὐτὰς τὰς ἐργασίας, ὀφειλομένας εἰς παρανόησιν τῶν ἀρχῶν τοῦ νέου σχολείου.

Δὲν δυνάμεθα ὁμῶς νὰ εἰπῶμεν τὰ ἴδια καὶ διὰ τὴν ἱχνογράφησιν, ἢ ὁποῖα πολὺ ὑποβοηθεῖ τὴν ἱστορικὴν μὀρφωσιν τῶν μαθητῶν. Ποικίλα ἱχνογραφήματα, ὅπως γνωρίζομεν ἐκ προσωπικῆς πείρας, εἶναι δυνατὸν νὰ προέλθουν ἀπὸ τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας. Αὐτὰ εἶναι τὰ ἑξῆς :

1) **Χάρται**, ἐκφράζοντες ἱχνογραφικῶς διαφόρους ἱστορικός σχέσεις, λ.χ. πολιτικός σχέσεις (ὄρια κρατῶν, μεταβολαὶ τῶν ὀρίων λόγῳ σπουδαίων συνθηκῶν, ἀποικισμοί, συμμαχίαι, πολιτικά ἐπιρροαί, ὄρια ἐπεκτατικῶν σχεδίων κ.λπ.), θρησκευτικός (ὄρια διαδόσεως θρησκείας ἢ δογμάτων ἢ ὄρια ἐπεκτάσεως θρησκευτικῆς φύσεως κατευθύνσεων, ρευμάτων, αἱρέσεων, ἐπιδράσεων), οἰκονομικός (ἐξερευνήσεις νέων χωρῶν, ἀποικισμός, ἐμπορικά καὶ ναυτιλιακά σχέσεις, συμβάσεις, τελωνειακὰ ὄρια κ.λπ.). Οἱ μαθηταὶ ἢ σχεδιάζουν ἐξ ὀλοκλήρου τοιοῦτους χάρτας ἢ συμπληρῶνουν βωβὸς χάρτας, καὶ τοῦτο δι' οἰκονομίαν χρόνου.

2) **Σχεδιάσματα ἢ ἱχνογραφήματα χαρακτηριστικῶν ἢ ἀντιπροσωπευτικῶν στοιχείων τοῦ ἱστορικοῦ βίου.** — Τοιαῦτα στοιχεία εἶναι : οἰκίαι, οἰκισμοί, ναοί, θέατρα, ἀρχιτεκτονικοὶ ρυθμοί, ἀγάλματα, ἀγγεῖα, στολαί, ὄπλα, πλοῖα, πορεῖαι στρατῶν εἰς ἐκστρατείας, παρατάξεις εἰς σπουδαίας μάχας κ.λπ.

3) **Προσωπογραφία ἐπιφανῶν ἱστορικῶν προσωπικοτήτων.** Καὶ

4) **Ἐλεύθεραι ἱχνογραφικαὶ ἀναπαραστάσεις ἀξιολόγων καὶ κρίσιμων ἱστορικῶν σκηνῶν.**

Μὲ αὐτὰ τὰ ἐλεύθερα ἱχνογραφήματα ἐκφράζουν συνήθως τὰ παιδιὰ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου τὰ ἱστορικά τῶν βιώματα ἀπὸ ἐντυπωσιακῆς ἀφηγήσεις γεγονότων, ποὺ προσεῖλκυσαν τὸ ἐνδιαφέρον ἢ τὴν συγκίνησιν ἢ τὸν θαυμασμόν των.

Ἦλα αἱ ἀνωτέρω μαθητικαὶ ἐργασίαι ἡμποροῦν νὰ εἶναι εἴτε ἀτομικαὶ εἴτε ὁμαδικαί. Ἐξ αὐτῶν, τὰς ἐργασίας τῆς ὑπ' ἀριθ. 1 κατηγορίας δύνανται νὰ ἀναλαμβάνουν ὅλοι οἱ μαθηταὶ τὰς ἄλλας τῶν δύο ἐπομένων κατηγοριῶν μόνον οἱ δυνάμενοι καὶ βουλόμενοι. Αἱ ἐργασίαι τῆς τελευταίας κατηγορίας εἶναι νοηταὶ μόνον ὡς πηγαῖαι, ἐλεύθεραι καὶ αὐθόρητοι ἐκδηλώσεις τῆς παιδικῆς ψυχῆς. Ὑπ' αὐτὰς δὲ τὰς συνθήκας εἶναι δυνατόν νὰ προκύψουν καὶ παραχθοῦν παιδικὰ πλαστουργήματα, ἐγγίζοντα τὰ ὄρια τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Διὰ τοιαῦτα χειροτεχνικὰ προϊόντα τῶν παιδιῶν παρέχει προσφορῶτερον ἔδαφος ἢ διδασκαλία τῆς ἱστορίας εἰς τοὺς ἰσχυρῶν τεχνικῶν ἐνδιαφέρον ἔχοντας μαθητὰς τῶν κατωτέρων τάξεων παρὰ τῶν ἀνωτέρων. Εἰς τὰ παιδιὰ αὐτὰ τὸ ἱστορικὸν βίωμα προκαλεῖται εὐκολώ-

τερον και συχνότερον, ή δέ συναισθηματική ατμόσφαιρα του μθήματος, όταν την καλλιεργή ψυχωμένος και ένθουσιώδης διδάσκαλος, ζωντανεύει την φαντασίαν των και την παρωθεϊ εις καλλιτεχνικήν έλευθέραν έκφρασιν των ιστορικών βιωμάτων των.

Καθώς προχωρεί ή ηλικία των παιδιών, χειροτεχνικάς έργασίας εις το μάθημα της ιστορίας αναλαμβάνουν, όσα παιδιά είναι προικισμένα με έμφύτους τεχνικάς δεξιότητας. Μαθηταί αυτού του τύπου παράγουν άληθινά λευκώματα με ιστορικόν, λογοτεχνικόν και καλλιτεχνικόν περιεχόμενον και ώραιότητα ένφάνισιν<sup>1</sup>.

Αί μαθητικά χειροτεχνικά έργασία πρέπει να είναι προϊόντα συνδυασμού της έπιστημονικής ιστορικής άληθείας με την παιδαγωγικήν κάρπωσιν της ιστορίας και τά καλλιτεχνικά χαρίσματα ώρισμένων προικισμένων μαθητών. Βεβαίως δέν επιτρέπεται να θυσιάζεται ή ιστορική άλήθεια εις τον βωμόν της τολμηράς και άτιθάσου φαντασίας. Άλλωστε σκοπός των ζωγραφιών και ίχνογραφημάτων αυτών είναι να συμπληρώσουν και να έποπτικοποιήσουν άπλως την ιστορικήν γνώσιν και να έκφράσουν βιώματα των μαθητών από την οικείωσίν των με τον κόσμον της ιστορίας, όχι δέ να άντικαταστήσουν την διδασκαλίαν ή να άλλιώσουν τον πνευματικόν χαρακτήρα του μθήματος.

δ) **Μεικταί έργασία.** — Μεικτάς μαθητικάς έργασίας εις το μάθημα της ιστορίας όνομάζομεν εκείνας, που είναι σύνθεσις πνευματικού ιστορικού περιεχομένου με χειροτεχνικήν (ζωγραφικήν ή ίχνογραφικήν) έποπτικοποίησιν και διακόσμησην. Αί μεικταί έργασία ήμπορεί να είναι ή άτομικά ή όμαδικά. Τόν καλόν εις την ιστορίαν μαθητήν συμπληρώνει εις τάς έργασίας αυτάς ό καλλιτεχνικά προικισμένος συνάδελφος του. Άπό μίαν τοιαύτην πνευματικήν και καλλιτεχνικήν συνεργασίαν όλων των μαθητών μιās καλής τάξεως, που είχε την τύχην να έχη και εξαίρετον διδάσκαλον της ιστορίας, είναι δυνατόν να παραχθοϋν ώραία ιστορικά λευκώματα όλοκλήρου της τάξεως, γεννήματα ζήλου προς το μάθημα, άγάπης προς τό σχολείον, συνεργατικότητας, άληθινά καλλιτεχνήματα σχολικής κοινότητας έργασίας και ζωής.

Τά ιστορικά λευκώματα είναι ύπερατομικά προϊόντα μιās κοινότητας συνεργαζομένων, γεννήματα της πνευματικής, τεχνικής και καλλιτεχνικής συμβολής έκάστου μαθητού, παρασκευάζονται δέ πολύ συχνά κατ' επιθυμίαν των ίδιων των μαθητών, φυσικά μετά τό τέλος της διδασκαλίας έκάστης

---

1. Όλόκληρον προθήκην τοιούτων έργασιών είχε τό Πειραματικόν Σχολείον του Πανεπιστημίου Άθηνών, κατάλοιπα της έν αυτώ έργασίας μου εις τό μάθημα της ιστορίας κατά τά έτη 1933 - 1936 έν συνεργασίά με τό μάθημα των τεχνικών. Ίσως σφάζονται άκόμη.

ιστορικής εποχής και έφόσον αί ιστορικοί έκδηλώσεις του βίου της προέκλεσαν τό ιδιαίτερον ένδιαφέρον τής τάξεως, μετά προηγηθείσαν άσκησιν αὐτῶν εἰς μικροτέρας άτομικάς ἢ ὁμαδικάς ἐργασίας εἰς τὰ καθημερινά μαθήματα.

#### Ἐπισκέψεις καί ταξίδια πρὸς διδακτικούς σκοπούς. Ἐποπτικά μέσα τῆς διδασκαλίας. Συμβολή αὐτῶν.

Εἰς τὴν μόρφωσιν τῆς σχολικῆς ἱστορικῆς εἰκόνας συντελοῦν ἐπισκέψεις ἱστορικῶν καί ἀρχαιολογικῶν χώρων μιᾶς χώρας, γινόμεναι εἰς ἐκδρομάς ἢ ταξίδια διδακτικῆς φύσεως. Αἱ ἐπισκέψεις αὐταὶ βοηθοῦν εἰς τὴν κατανόησιν τῶν γεωγραφικῶν, φυσικῶν καί ὑλικῶν ἐν γένει συνθηκῶν, ὑπὸ τὰς ὁποίας διεμορφώθη ἡ ἱστορία, πού ἐνδιαφέρει τοὺς μαθητὰς.

Εἰδικότερα αἱ ἐπισκέψεις ἱστορικῶν τοποθεσιῶν, ἀρχαιολογικῶν χώρων, μουσείων καί συλλογῶν ἔργων τέχνης φέρουν εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν τὰ παιδιά καὶ τοὺς ἐφήβους μὲ τὴν ἐποχὴν, τῆς ὁποίας προσοικειοῦνται τὴν ἱστορίαν.

Ἐπίσης ὅλα τὰ λεγόμενα ἐποπτικά μέσα διδασκαλίας (χάρται γεωγραφικοὶ καὶ ἱστορικοὶ, συλλογαὶ ἐκμαγείων καὶ εἰκόνων πάσης φύσεως) εἶναι χρήσιμοι συντελεστοὶ εἰς τὸν σχηματισμὸν μιᾶς πολυπλεύρου ἱστορικῆς εἰκόνας. Δὲν παρέχουσι λεπτομερείας περὶ ὧν αὐτῶν τῶν ἐποπτικῶν μέσων, διότι αὐταὶ ἔχουν θέσιν μᾶλλον εἰς μίαν τοῦ συνήθους τύπου εἰδικὴν διδακτικὴν τῆς ἱστορίας καὶ τὰ γνωρίζουν καλῶς ὅλοι οἱ διδάσκοντες.

Συνοψίζομεν ὅσα ἐλέχθησαν εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο Δ' τμῆμα τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ βιβλίου. Τὸ τμῆμα αὐτὸ εἶναι κατ' ἐξοχὴν φύσεως διδακτικῆς. Ἄν τὸ βιβλίον μας ἦτο εἰδικὴ διδακτικὴ τῆς ἱστορίας, τὸ Δ' τοῦτο τμῆμα θὰ εἶχε τὸν τίτλον : «Ἡ διδακτικὴ μέθοδος τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας» καὶ θὰ περιεῖχε πολλὰς καὶ λεπτομερεῖς πρακτικὰς ὁδηγίας πρὸς μεθοδικὴν διδασκαλίαν τοῦ μαθήματος. Τὴν πεπατημένην αὐτὴν ὁδὸν τῆς διδακτικῆς παραδόσεως ἀπεφύγομεν, σύμφωνα μὲ τὸν χαρακτῆρα τοῦ βιβλίου, τοῦ ὁποίου βασικὴ φιλοδοξία καὶ σκοπὸς ἦτο ὄχι νὰ χειραγωγήσῃ τοὺς διδασκάλους τῆς ἱστορίας εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα καὶ τὰ γυμνάσια μὲ μεθοδικὰς μόνον καὶ διδακτικὰς πρακτικὰς συμβουλὰς, ὁδηγίας καὶ ἀρχὰς, ἀλλὰ νὰ παρουσιάσῃ τὸ παιδαγωγικὸν τοῦτο φαινόμενον καὶ πρόβλημα, ὅπως τὸ ἀντιμετώπισα εἰς τὴν θεωρίαν καὶ τὸ ἐξῆσα εἰς τὴν σχολικὴν πρᾶξιν. Βεβαίως ὑπάρχουν καὶ εἰς τὸ τμῆμα τοῦτο ὁδηγίαι καὶ ὑποδείξεις ἀντλούμεναι ἀπὸ τὰς θεωρητικὰς καὶ πρακτικὰς πηγὰς τῶν, ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ ὅμως ἦτο νὰ δεῖξῃ, πῶς σχηματίζεται ἡ σχολικὴ ἱστορικὴ εἰκὼν καὶ τί ἀπὸ αὐτὴν ἀποκομίζουσι τὰ παιδιά καὶ οἱ ἔφηβοι, μὲ τὴν συμβολὴν εἰς αὐτὴν τῶν

συντελεστών, πού είδομεν, ήτοι του διδακτικού βιβλίου, του βοηθητικού βιβλίου ή τοιούτου ειδικού βιβλίου έλλείποντος, των υπό του διδασκάλου ύποδεικνυομένων συμπληρωματικών του διδακτικού βιβλίου στοιχείων (πηγαί, έπιστημονικά Ιστορικά έργα, λογοτεχνικά Ιστορικής έμπνεύσεως έργα κ.λπ), του διδασκάλου τής Ιστορίας, των μαθητών και των προς διδακτικούς σκοπούς γινομένων επισκέψεων, καθώς και των έποπτικών μέσων διδασκαλίας. Η Ιστορική μόρφωσις, πού άποκοτούν οί μαθηταί, όφείλεται εις τās συμβολάς των άνωτέρω πέντε συντελεστών. Αυτό πού άποκομίζουν από την Ιστορίαν οί μαθηταί είναι προϊόν του έράνου των συντελεστών ή παραγόντων τής Ιστορικής των μορφώσεως. "Αν τās συμβολάς αυτές δηλώσωμεν με τὰ στοιχεία α, β, γ, δ, ε, ή σχολική Ιστορική μόρφωσις των παιδιών και των έφήβων δέν είναι τó άθροισμα των πέντε συμβολών, δέν είναι  $\alpha + \beta + \gamma + \delta + \epsilon =$  σχολική Ιστορική μόρφωσις, άλλ' είναι νέον σύνθετον όλον, είναι μία πνευματική και ψυχική όλότης, συντιθεμένη από τὰ μέρη της, όμως κάτι πάρα πάνω και κάτι διάφορον από τó άπλουδ άθροισμα των μερών, όπως έδειξεν ό 'Αριστοτέλης. Είναι υπερτεταγμένον σύνολον, μία νέα σύνθετος πνευματική μονάς, ή όποία από τόν διδάσκαλον έξαρτάται να είναι ένότης ή ράκη ένότητος.

'Από αυτά τὰ ράκη και τὰ άσύντακτα άποσπάσματα Ιστορικών γνώσεων, έστω και άν είναι αυτά καθ' έαντά σωστά και ακριβή Ιστορικώς, πού μόνον άποκομίζουν συχνά οί μαθηταί, όταν άποφοιτήσουν από τó σχολειον, καταφαινεται ή ουσιαστική άποτυχία τής σχολικής διδασκαλίας τής Ιστορίας. Έξηγεΐται δέ ή άποτυχία αυτή του σχολείου από τó γεγονός, ότι ή Ιστορική μόρφωσις, πού απέκτησαν οί μαθηταί του, δέν ήτο άποστρογγυλωμένη σύνθεσις ενιαίας Ιστορικής εικόνας, άποτελούσης οργανικόν πνευματικόν σύνολον, άλλ' άσύνδετα μεταξύ των Ιστορικά στοιχεία προσώπων, γεγονότων, αριθμών και χρονολογιών. Μία δέ τοιαύτη διδασκαλία τής Ιστορίας καταλήγει εις σύγχυσιν Ιστορικής διαδοχής και παραλληλίας, άσύστατον πολυμάθειαν, χειροτέραν τής άμαθείας και ουσιαστικήν άνυπαρξίαν Ιστορικής μνήμης και Ιστορικής συνειδήσεως των τροφίμων.

Τό σημερινόν σχολειον έχει, έπαναλαμβάνομεν, εύλογον άπαιτησιν από τούς πολλούς λειτουργούς του, πτυχιούχους των Ιστορικών και άρχαιολογικών τμημάτων των Φιλοσοφικών Σχολών, να προσφέρουν όλοκληρωμένας εικόνας του Ιστορικού βίου και, τó κυριώτερον, να υπεκαύσουν εις τὰ παιδιά την Ισχυράν έφεσιν προς συμπλήρωσιν τής Ιστορικής των μορφώσεως κατά τόν μετασχολικόν βίον.

## ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Φιλοδοξία και προσπάθεια του βιβλίου αυτού ήτο να παρουσιάσει και να δείξει εις τους αναγνώστας του, και ιδίως τους διδάσκοντας την ιστορίαν λειτουργούς της παιδείας, τὰς δύο εικόνας της ιστορικής ζωῆς τῶν ἀνθρώπων: τὴν ἐπιστημονικὴν ἱστορικὴν εἰκόνα, τὴν ὁποίαν πλαστοურγεῖ ὁ σκληρὸς μόχθος τῆς ιστορικής ἐπιστήμης ἀφ' ἑνός, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν σχολικὴν ἱστορικὴν εἰκόνα, ποὺ ἀποκτοῦν καὶ προσοικειώνονται τὰ παιδιὰ καὶ οἱ ἔφηβοι εἰς τὸ σχολεῖον. Ἡ πρώτη εἰκὼν εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιμόχθου ζητήσεως καὶ ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ δυνατοῦ εὐρέσεως τῆς ιστορικής ἀληθείας. Εἶναι ἔργον θεωρητικὸν εἰς τὴν οὐσίαν του, πνεῦμα ὑποκειμενικόν. "Ὅταν ἡ θεωρητικὴ αὐτὴ εἰκὼν ἀντικειμενικοποιηθῆ καὶ γίνῃ μορφωτικὸν ἀγαθόν, διδασκαλία καὶ μάθησις καί, τὸ κυριώτερον, βίωσις τῆς ἱστορίας, τότε γεννᾶται ὁ ἀπὸ τῆς ἱστορίας «*ἀλβος*», ποὺ ὕμνησεν ὁ λόγος τοῦ τραγικοῦ. Ὁ θεωρητικὸς λόγος μετουσιώνεται εἰς πνευματικὴν, ἠθικὴν, κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν ἀνθρωποπλασίαν, ἡ ἐπιστήμη γίνεται μορφωτικὴ ἀλήθεια καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἱστορία ἱστορικὴ μόρφωσις. Τί ἡ μόρφωσις αὐτὴ ἠμπορεῖ νὰ προσφέρῃ εἰς τὸν νέον ἄνθρωπον, ὡς μέλος τῆς ἔθνικῆς καὶ πολιτικῆς του κοινότητος καὶ ὡς μέλος τῆς εὐρυτέρας πανανθρωπίνης κοινωνίας, εἶδομεν εἰς τὰς σελίδας τοῦ βιβλίου. Εἶδομεν ἀκόμη, ἕως ποῦ φθάνουν εἰς ἐκάστην βαθμίδα ἡλικίας τὰ ὄρια τῆς μορφωτικῆς ἐπιδράσεως τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος καὶ τῆς ἀπὸ τῆν ἱστορίαν ἀνθρωποπλασίας. "Ὅτι εἰς τὸ ἔργον αὐτὸ τῆς ἱστορικής μορφώσεως καὶ τῆς διαπλάσεως τῆς ἱστορικής συνειδήσεως ὑπάρχουν καὶ ἀτομικαὶ διαφοραὶ, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία· διότι κάθε ἄτομον εἶναι προικισμένον μὲ ἰδιαιτέρας πνευματικὰς καὶ ἠθικὰς ιδιότητας· ὡς φορεὺς ἰδίας ἀτομικότητος ἀντιδρᾷ κατὰ ἴδιον πάλιν τρόπον πρὸς τὰς ἐξωθεν ἐπιδράσεις, λαμβάνει ἴδιαν θέσιν ἀπέναντι τοῦ κόσμου τῆς ἱστορίας καὶ ὑφίσταται τὴν ἰδικὴν του ἕκαστον ἄτομον, ἐξωθεν ἐπίδρασιν. Ἀπὸ τὴν ποικιλίαν τῶν ἐπιδράσεων τῶν διαφόρων συντελεστῶν, ποὺ δημιουργοῦν τὴν ἱστορικὴν εἰκόνα εἰς κάθε ἄτομον καὶ ἀπὸ τὴν ποικιλίαν τῶν ἀτομικῶν ἀντιδράσεων εἰς αὐτὰς τὰς ἐπιδράσεις, ἠμπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ ἡ διαπίστωσις, ὅτι ἡ ἱστορικὴ μόρφωσις ἐκάστου ἀτόμου εἶναι σύνθετον κρᾶμα ἀντικειμενικῶν καὶ ὑποκειμενικῶν συμβολῶν. Ἡ ἀτομικὴ αὐτὴ ἱστορικὴ μόρφωσις συμπληρώνεται κατὰ τὸν μετασχολικὸν βίον καὶ ἔτσι προκύπτει ἐξ ἐπιδράσεων καὶ ἀντι-



δράσεων ή ὅλη ἱστορικὴ μὀρφωσις τοῦ ἀτόμου. Ἡ ποιότης ὁμως τῆς ὅλης ἱστορικῆς μὀρφώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐξαρτᾶται κυρίως ἀπὸ τὸν τρόπον, μὲ τὸν ὅποιον τὸ σχολεῖον, εἴτε τῆς στοιχειώδους εἴτε τῆς μέσης ἐκπαίδεύσεως, ἐφύτευsen εἰς τὴν ψυχὴν τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων γόνιμα σπέρματα καὶ εὐρώστους καταβολὰς τῆς ἱστορικῆς τῶν μὀρφώσεως.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ \*

### Α'. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

- Windelband W., Präludien, τόμ. 2, Tübingen 1915<sup>5</sup>.
- Rickert H., Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung, Tübingen 1921<sup>4</sup>.
- Die Probleme der Geschichtsphilosophie, Heidelberg 1924.
- Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft, 1926<sup>7</sup>.
- Troeltsch E., Der Historismus und seine Probleme, Tübingen 1922.
- Simmel G., Die Probleme der Geschichtsphilosophie, München und Leipzig 1923<sup>6</sup>.
- Βλάχου Ν., Θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα ἐν τῇ ἱστορίᾳ, Ἀθήναι 1925.
- Haering Th., Geschichtsphilosophie, Karlsruhe i.B. 1925.
- Bauer W., Einführung in das Studium der Geschichte, Tübingen 1928.
- Spranger E d., Lebensformen, Halle (εις ἐπανειλημμένες ἐκδόσεις).
- Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft, Berlin (εις ἐπανειλημμένες ἐκδόσεις).
- Kulturfragen der Gegenwart, Heidelberg 1953.
- Litt Th., Geschichte und Leben, Leipzig und Berlin 1925<sup>2</sup>.
- Individuum und Gemeinschaft, Berlin 1926.
- Wege und Irrwege geschichtlichen Denkens, München 1949.
- Geschichtswissenschaft und Geschichtsphilosophie, München 1950.
- Die Wiedererweckung des geschichtlichen Bewußtseins, Heidelberg 1956.

---

\* Ἡ παρατιθεμένη ἐνταῦθα Βιβλιογραφία δὲν εἶναι κατάλογος ὅλων τῶν βοηθημάτων, τὰ ὅποια ἐχρησιμοποιήθησαν, ἀλλὰ βασικὴ βιβλιογραφία τῶν προβλημάτων, πού συζητοῦνται εἰς τὸ βιβλίον, παρέχουσα στοιχεῖα καὶ διὰ μιᾶν περαιτέρω ἔρευνα τῶν ἀναπτυχθέντων θεμάτων.

- Litt Th., Wissenschaft und Menschenbildung im Lichte des West - Ost - Gegensatzes, Heidelberg 1958.
- Jaspers K., Vom Ursprung und Ziel der Geschichte, München 1949.
- Aron R., La philosophie critique de l'histoire, Paris 1950<sup>2</sup>. (Κριτική θεώρησης τῶν ἀπόψεων τῶν Rickert, Simmel καὶ M. Weber).
- Niebuhr R., Glaube und Geschichte, München 1951.
- Butterfield H., Christentum und Geschichte, Stuttgart 1952.
- Berdiajew N., Der Sinn der Geschichte, Tübingen.
- Wetzel P., Vom Wesen und Sinn der Geschichte (ἐκλογή ἐκ τῶν περὶ ἱστορίας θεωριῶν τοῦ 19ου καὶ 20οῦ αἰῶνος), τόμ. I Frankfurt 1950, τόμ. II Frankfurt 1953, τόμ. III Frankfurt 1951.
- Huizinga J., Geschichte und Kultur, Stuttgart 1954.
- Unser Geschichtsbild. Der Sinn in der Geschichte, ἐκδ. ὑπὸ Karl Rüdinger, München 1955.
- Ortega y Gasset J., Vergangenheit und Zukunft im heutigen Menschen, Stuttgart 1955.
- Hofer W., Geschichte zwischen Philosophie und Politik, Stuttgart 1956.
- Freyer H., Das soziale Ganze und die Freiheit des Einzelnen unter den Bedingungen des industriellen Zeitalters, Göttingen 1957.
- Gigon O., Zur Grundlegung der Geisteswissenschaften und Philologie, Berner Rektoratsreden, Bern 1966.
- Σπετσιέρη Κ., Θεωρία τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, Ἀθῆναι 1967.
- Tuttle H., Wilhelm Dilthey's Philosophy of historical understanding: A critical analysis, Leiden 1969.
- Βουρβέρη Κωνστ., Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἀρχαιογνωσίαν καὶ τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν. (Δημοσιεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἑταιρείας, σειρά δευτέρα, ἀριθμ. 15), Ἀθῆναι 1967, σελ. 63 - 89 καὶ ἐν αὐτῷ βλ. Βιβλιογραφίαν σελ. 292 - 316.
- Τὸ νόημα τοῦ πολιτικοῦ φαινομένου τῆς ζωῆς. Αἰσχύλος - Πλάτων. (Δημοσιεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἑταιρείας, σειρά πρώτη, ἀριθμ. 7), Ἀθῆναι 1967<sup>2</sup>.
  - Die Geschichte als ancilla philosophiae bei Platon. Ἀνακοίνωσις εἰς τὸ συνέδριον κλασσικῶν σπουδῶν Βουδαπέστης 1965. (Δημοσιεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἑταιρείας, σειρά πρώτη, ἀριθμ. 32), Ἀθῆναι 1966.
  - Τὸ χθὲς καὶ τὸ σήμερον εἰς τὴν παιδείαν. (Δημοσιεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἑταιρείας, σειρά πρώτη, ἀριθμ. 40), Ἀθῆναι 1970<sup>2</sup>.

Ὡς πρὸς τὸ νόημα τῆς ἱστορίας βλέπε ἀκόμη καὶ τὰς ἀπόψεις τῶν : Benedetto Croce, Alfred Weber, Friedrich Meinecke, René Grousset, Arnold Toynbee, Helmut Berve εἰς τὰ σχετικὰ ἔργα των.

## Β'. ΓΕΝΙΚΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Διὰ τὴν θεμελίωσιν τῆς ὅλης παιδαγωγικῆς μορφώσεως καὶ ἐρεύνης πολύτιμος προϋπόθεσις εἶναι ἡ οἰκείωσις μετὰ τὰ ἑλληνικὰ καὶ κλασσικὰ κείμενα. Ὁ καλὸς κλασσικὸς φιλόλογος εἶναι καὶ καλὸς παιδαγωγὸς τόσον εἰς τὴν θεωρίαν, ὅσον καὶ εἰς τὴν πράξιν. Εἶναι εὐτυχεῖς, ὅσοι ἐκ τῶν νεωτέρων παιδαγωγῶν ἀφωρμήθησαν εἰς τὴν εἰδικὴν παιδαγωγικὴν των μόρφωσιν ἀπὸ μίαν ἐπαρκῆ γνωριμίαν μετὰ τοὺς Ἑλληνας Κλασσικοὺς, ποιητὰς καὶ πεζογράφους. Τὰ κλασσικὰ κείμενα, ἰδίως τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ, εἶναι αἱ πηγαὶ πάσης μεταγενεστέρας παιδαγωγικῆς σοφίας.

Βασικὰ ἔργα Γενικῆς Παιδαγωγικῆς :

Ἐξ α ρ χ ο π ο ὄ λ ο υ Ν., Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παιδαγωγικὴν, Ἀθήναι (εἰς ἐπανειλημμένας ἐκδόσεις).

Δ ε λ μ ο ὄ ζ ο υ Α., Αἱ κατευθύνσεις τῆς παιδείας (Ἀνώτατον Ἐκπαιδευτικὸν Συμβούλιον, Πρακτικὰ συνεδριάσεων 5 - 24 Ὀκτωβρίου 1931), Ἀθήναι.

Κ α λ λ ι ἄ φ α Σ., Χαρακτήρες ἢ ψυχολογικοὶ τύποι παιδαγωγικὰ καὶ κοινωνιολογικὰ πορίσματα, Ἀθήναι 1935.

Σ κ ο υ τ ε ρ ο π ο ὄ λ ο υ Ἰ ω., Ὁ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς τῶν Ἑλληνοπαίδων καὶ οἱ θεμελιώδεις ὅροι τῆς πραγματοποιήσεως αὐτοῦ, Ἀθήναι 1936<sup>2</sup>.

B o h n e G., Grundlagen der Erziehung. Die Pädagogik in der Verantwortung vor Gott, τόμ. 2, 1951 - 1953.

S p r a n g e r E d., Festschrift «Erziehung zur Menschlichkeit» 1957. (Περιέχει τὸ ἀφιέρωμα τοῦτο εἰς τὸν κορυφαῖον φιλόσοφον καὶ παιδαγωγὸν Ed. Spranger πολλὰς καὶ ἀξιολόγους παιδαγωγικὰς συμβολὰς συναδέλφων καὶ μαθητῶν του).

W i l h e l m T h., Die Pädagogik Kerschensteiners, 1957.

— Pädagogik der Gegenwart, Stuttgart 1960<sup>2</sup>.

S t o l d t H., Die pädagogische Krise der Gegenwart. Ihr Wesen und ihre Überwindung, 1959.

H a n s e n W., Psychologie der Unterrichtsfächer der Volksschule, τόμ. I - XIII. Ἐκ τούτων βλ. κυρίως : R o t h H., Kind und Geschichte. Psychologische Voraussetzungen des Geschichtsunterrichts in der Volksschule, München 1965<sup>4</sup>.

- Spranger Ed. - Λούβαρι Ν., Ψυχολογία τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας, Ἀθήναι 1956<sup>2</sup>.
- Bühler K., Die geistige Entwicklung des Kindes, Jena 1929.
- Piaget J., Psychologie der Intelligenz, Zürich 1947.
- Die Bildung des Zeitbegriffes beim Kinde, Zürich 1965.
- Cousinet R., L'Enseignement de l'histoire et l'éducation nouvelle, Paris 1950.
- Zietz K., Der Geschichtsunterricht im Lichte der Jugendpsychologie, Geschichtsunterricht in unserer Zeit, Braunschweig 1951.
- Petzelt A., Kindheit, Jugend, Reifezeit. Grundriß der Phasen psychischer Entwicklung, Freiburg 1951.
- Hansen W., Die Entwicklung des kindlichen Weltbildes, München 1952<sup>2</sup>.
- Μελανίτου Ν., Ἡ προσωπικότης καὶ ὁ χαρακτήρ ὑπὸ τὸ πρῶμα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης, Ἀθήναι 1953.
- Stern W., Psychologie der frühen Kindheit, Heidelberg 1953.
- Remplein H., Die seelische Entwicklung in der Kindheit und Reifezeit, 1954<sup>2</sup>.
- Zazzo B i a n k a, Psychologie differentielle de l'adolescence, Étude de la représentation de soi, P.U.F., Paris 1966. (Κυρίως τὰ κεφάλαια τὰ σχετικὰ μὲ τὰ θέματα : Ἐφηβος καὶ χρόνος, Ἐγὼ καὶ παρελθόν, Ἐγὼ καὶ μέλλον).
- Küppers W., Zur Psychologie des Geschichtsunterrichts. Eine Untersuchung über Geschichtswissen und Geschichtsverständnis bei Schülern, Bern und Stuttgart 1966<sup>2</sup>.

## Γ'. ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

Βασικά ἔργα (Handbücher) :

- Faber W. - Oppolzer S., Didaktik für die Grund- und Hauptschule. Ἐν τούτῳ βλ. κυρίως : Fiege H., Geschichte, Düsseldorf 1969.
- Roller - Weinstock - Zühlke, Handbuch des Unterrichts an höheren Schulen. Ἐν τούτῳ βλ. κυρίως : Peters W., Methodik des Geschichtsunterrichts an höheren Lehranstalten, Frankfurt 1925.
- Kende O., Handbuch für den Geschichtslehrer, Leipzig und Wien. Ἐν τούτῳ βλ. κυρίως : Moog W., Geschichtsphilosophie und Geschichtsunterricht in ihren wichtigsten Problemen, Leipzig und Wien 1927.

- Handbuch des Geschichtsunterrichts, έκδ. Moritz Diesterweg, τόμ. I - V, Frankfurt a.M. 'Εν τούτῳ βλ. κυρίως: Klein knecht W. - Lohan W., Aufgabe und Gestaltung des Geschichtsunterrichts, Frankfurt a.M. 1966<sup>4</sup>.
- Friedrich F., Stoffe und Probleme des Geschichtsunterrichts, Leipzig und Berlin 1925<sup>5</sup>.
- Willmanns E., Die Quelle im Geschichtsunterricht, Leipzig 1932.  
— Geschichtsunterricht. Grundlegung seiner Methodik, Stuttgart 1949.
- Johnson H., Teaching of history in elementary and secondary schools with application to allied studies, New York 1940.
- Ritter G., Geschichte als Bildungsmacht, Stuttgart 1947<sup>2</sup>.
- König K. - Witte K., Grundprobleme und Aufgaben des Geschichtsunterrichts von heute, Paderborn 1947.
- Weniger Er., Die Grundlagen des Geschichtsunterrichts. Untersuchungen zur geisteswissenschaftlichen Didaktik, Leipzig und Berlin 1926<sup>2</sup>.  
— Neue Wege im Geschichtsunterricht, Frankfurt a.M. 1957<sup>2</sup>.  
— Zur Frage der staatsbürgerlichen Erziehung, Oldenburg 1951.
- Improving the teaching of world history, έκδ. ὑπὸ Edith West, The National Council for the Social Studies, Washington 1949.
- Mommsen W., Zur Stoffauswahl im Geschichtsunterricht. Geschichtsunterricht in unserer Zeit, Braunschweig 1951.
- Geschichtsunterricht in unserer Zeit. Grundfragen und Methoden, έκδ. ὑπὸ Arbeitsgemeinschaft Deutscher Lehrerverbände, Braunschweig 1951.
- Spranger Ed. Der Bildungswert der Heimatkunde, Stuttgart 1952.
- Geschichtsunterricht in einer sich wandelnden Welt. Ein Beitrag zur internationalen Verständigung, Bonn 1953.
- Hill C. P., Suggestions on the teaching of history, Unesco 1954.
- Oettinger, Partnerschaft, Stuttgart 1956<sup>3</sup>.
- Hoffmann H. W., Zeitnahe Geschichte in der Volksschule, 1958.
- Schlegel W., Geschichtsunterricht in der Volksschule, Frankfurt a.M. 1960.  
— Handbuch für den Geschichtsunterricht an Haupt- und Realschulen, Weinheim 1966<sup>2</sup>.
- Ἐξαρχοπούλου Ν., Γενική Διδακτική, τόμ. 2, 'Αθήναι 1961<sup>2</sup>.  
— Ειδική Διδακτική, τόμ. Α', 'Αθήναι 1962, σελ. 243 κ.έ.
- Ebeling H., Methodik des Geschichtsunterrichts, Hannover 1955<sup>2</sup>.

- Ebeling H., Zur Didaktik und Methodik eines kindsach- und zeitgemäßen Geschichtsunterrichts, Hannover 1965.
- Ebeling E. - Kühl H., Praxis des Geschichtsunterrichts, τόμ. 2, Hannover 1964.
- Lewis E. M., Teaching history in secondary schools, London 1965.
- Münter W., Geschichtsunterricht und Schüleraktivität. (Mit besonderer Berücksichtigung der Volksschule), Ratingen 1965.
- Zeitgemäßer Geschichtsunterricht, Grundsätze, Ziele und Lehrpläne der Hauptschule, München 1967.
- Mariénfeld W. - Osterwald W., Die Geschichte im Unterricht, Düsseldorf 1966.
- Council for Cultural Cooperation, History teaching, Straßburg 1967.
- Παπακωνσταντίνου Θ., Πολιτική αγωγή, Ἀθήναι 1970.
- Βουρβέρη Κωνστ., Ἡ αγωγή τοῦ πολίτου ὑπὸ τὸ φῶς τῶν Ἀρχαίων. (Δημοσιεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἑταιρείας, σειρά πρῶτη, ἀριθμ. 6), Ἀθήναι 1970.

Δ'. ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΗΓΩΝ ΚΑΙ ΒΟΗΘΗΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ  
ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Παλαιότερα συλλογή πηγῶν ἢ τοῦ οἴκου Teubner, Quellensammlung für den Geschichtsunterricht.

- Νεώτεροι σειραὶ πηγῶν διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας :
- Beiträge zum Geschichtsunterricht, Braunschweig 1948 κ.έ.
- Geschichtliche Quellenschriften, Düsseldorf 1950 κ.έ.
- Quellen- und Arbeitshefte für den Geschichtsunterricht, Stuttgart 1951 κ.έ.
- Weltgeschichte im Aufbau. Arbeits- und Quellenbuch, τόμ. 3 (Ἀρχαϊότης, Μέσος Αἰὼν, Νεώτεροι χρόνοι), Frankfurt 1953 κ.έ.
- Quellen zur neueren Geschichte, Bern.
- Quellensammlung zur Kulturgeschichte, Göttingen 1953 κ.έ.
- Cohn-Haft L., Source Readings in Ancient History, New York 1965.
- Geschichte in Quellen, ὑπὸ Beumann H., Taeger F., Wagner E., ἐκδ. ὑπὸ Lautemann W. καὶ Schlenke M., ἐπεξεργ. ὑπὸ Arend W., München 1965.
- Ἱστορικοὶ ἄτλαντες καὶ χάρται :
- Καρολίδου Π., Ἱστορικὸς Ἀτλας, ἐκδ. Δημητράκου.

- Κο ν τ ο ρ λ ή Κ., 'Ιστορικός "Ατλας. (Διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀρχαιότητος ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν Ἀνατολικῶν λαῶν μέχρι τοῦ τέλους τῶν Μηδικῶν πολέμων), Ἀθῆναι 1967<sup>2</sup>.
- Großer Historischer Weltatlas, München 1953.
- Westermans Atlas zur Weltgeschichte, τόμ. 3 (Ἀρχαιότης, Μέσος Αἰὼν, Νεώτεροι χρόνοι), Braunschweig 1953 κ.έ.
- Bilderatlas zur Kulturgeschichte, ἔκδ. Verein Schweizerischer Geschichtslehrer, τεύχη 3, Aarau.

### Ε'. ΣΥΛΛΟΓΑΙ, ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ, ΕΠΕΤΗΡΙΔΕΣ

- Annuaire International de l'Éducation, ἔκδ. Unesco, Paris.
- Antike und Abendland, Hamburg.
- Bulletin signalétique, ἔκδ. ὑπὸ Brunschwig M., Centre National de la Recherche Scientifique, Paris. Κυρίως βλ. τοὺς τόμους ὑπὸ τὸν τίτλον : Psychologie - Pédagogie.
- Δελτίον Διδακταλικῆς Ὀμοσπονδίας, Ἀθῆναι.
- Δελτίον Ὀμοσπονδίας Λειτουργῶν Μέσης Ἐκπαίδευσως, Ἀθῆναι.
- Δημοσιεύματα τοῦ Πειραματικοῦ Σχολείου τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τόμ. 6, Ἀθῆναι.
- Didaskalos, London.
- Die Pädagogische Provinz. Monatschrift für Erziehung und Unterricht, ἔκδ. ὑπὸ Schramm Fr. καὶ Hasinger H., Frankfurt.
- Ἑλληνικά, Θεσσαλονίκη.
- Ἑλληνοχριστιανικὴ ἀγωγή, Ἀθῆναι.
- Ἐπιστημονικὸν Βῆμα τοῦ Διδασκάλου, ἔκδ. Διδακταλικῆς Ὀμοσπονδίας, Ἀθῆναι.
- Ἐρμῆς, ἔκδ. ὑπὸ Ἀ. Καραγιάννη, Ἀθῆναι.
- Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, ἔκδ. ὑπὸ Erdmann K. καὶ Messerschmid F., Offenburg / Baden.
- Gesellschaft, Staat, Erziehung - Freiheit und Verantwortung, ἔκδ. ὑπὸ Messerschmid F., Minnsen F., Seitzer O., 1958 κ.έ. (Κοινὴ ἔκδοσις τῶν παλαιότερων περιοδικῶν: Freiheit und Verantwortung, ἔκδ. ὑπὸ Frede G., Messerschmid F., Seitzer O., Stuttgart 1956 κ.έ. καὶ Gesellschaft, Staat, Erziehung. Zeitschrift für politische Bildung und Erziehung, ἔκδ. ὑπὸ Ebner F., Fetscher I., Minnsen F., Frankfurt 1956 κ.έ.
- Gymnasium, Heidelberg.



- Historia. Zeitschrift für alte Geschichte, Wiesbaden.  
History. The Quarterly Journal of the Historical Association, London.  
Internationales Jahrbuch für Geschichtsunterricht, έκδ. υπό Arbeitsgemeinschaft Deutscher Lehrverbände, επιμελεία Georg Eckert, Braunschweig 1951 κ.έ.  
Internationale Zeitschrift für Erziehungswissenschaft, έκδ. Unesco, Hamburg.  
Journal of Educational Research, έκδ. υπό Barr A., Illinois.  
Neue Sammlung. Göttinger Blätter für Kultur und Erziehung, έκδ. υπό Becker H., Blochmann E. κ.ά. (Συνέχεια του περιοδικού Die Sammlung έκδ. μέχρι 1960 και έχοντος ίδιαν αριθμησην).  
Pädagogische Rundschau. Erziehungswissenschaftliche Monatschrift für Schule und Hochschule, ίδρ. υπό Antz J., έκδ. υπό Bergmann B., Göbels H. κ.ά., Ratingen.  
Παιδεία, διευθ. υπό Ε. Παπανούτσου, έκδ. υπό Ι. Ζαχαροπούλου, 'Αθήναι.  
Πλάτων, Δελτίον 'Εταιρείας 'Ελλήνων Φιλολόγων, 'Αθήναι.  
Συζήτησις, "Όργανον τής 'Ενώσεως «'Ελληνικός Πολιτισμός», 'Αθήναι.  
Σχολείον και Ζωή, έκδ. υπό Ζομπανάκη, 'Αθήναι.  
Θέσεις και 'Ιδέαι, 'Αθήναι.  
The British Journal of Educational Psychology, έκδ. υπό Nisbet J., London.  
Vergangenheit und Gegenwart, έκδ. υπό Friedrich Fr. και Rühlmann P. μέχρι τοῦ 1934.  
Westermanns Pädagogische Beiträge. Eine Zeitschrift für die Volksschule, Schietzel C., Sprenger H. και Wommelsdorf O., Braunschweig.  
Zeitschrift für angewandte Psychologie, έκδ. υπό Stern W., Lipmann O., Leipzig.

Γενικά Βιβλιογραφικά Έργα :

- Bibliographie Internationale des Sciences Historiques, υπό François M. και Tolu N., Paris, έκδ. κατ' έτος τῆ ἀρωγῆ τῆς Unesco υπό Comité International des Sciences Historiques.  
Bibliographie pédagogique annuelle du Bureau International d'Éducation, 1968 (Κατάλογος τῶν κυριωτέρων παιδαγωγικῶν ἐκδόσεων), έκδ. Unesco. (Τὰς ἐκδόσεις τῆς UNESCO τὰς σχετικὰς μετ' τὴν ἐκπαίδευσιν βλ. εἰς τοὺς εἰδικοὺς καταλόγους : «Publications de l'Unesco», Paris, ἰδίαι τὸν τοῦ 1970).  
Bulletin Analytique de Bibliographie Hellénique, έκδ. τοῦ Institut Français d' Athènes.

## ΠΙΝΑΞ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΟΡΩΝ

(Οί αριθμοί δηλούν τάς σελίδας του βιβλίου)

- άγωγή μαθητών: 49. 50. 51. 60. 72. 92. 97.  
     103. 107. 108. 139  
 άγωγή πολίτου (πολιτική άγωγή): 43. 59.  
     72. 73. 108  
 άγωγής σκοπός: 57. 58. 69 κ.έ. 71. 72. 90  
     — φορείς: 71  
 αίτημα ένότητος: 89  
     — διαφοροποιήσεως: 89  
 αιτιώδεις σχέσεις: 132  
 άλήθεια ιστορική: 34. 135. 143. 146  
     — -ας -ής άλλωίωσις: 63  
     — ζήτησις: 32. 62. 63  
 άνθρωπίνη ζωή (ή -ος βίος): 3. 9. 10. 12.  
     13. 16. 94. 99  
 άνθρώπινος πολιτισμός: 17  
 άνθρωπιστική μόρφωσις: 134  
     — -ός χαρακτήρ: 124  
 άξίαι άνθρωποπλαστικά: 69. 107  
     — άντικειμενικά: 73. 90  
     — ζώσαι: 79. 90. 93  
     — ιστορικά: 70. 86  
     — μορφωτικά: 69. 73. 90. 93. 95. 96. 104  
     — πολιτισμογόνοι: 69  
 άπαιτήσεις διδακτικά: 62  
     — έπιστημονικά: 62. 90. 110  
     — παιδαγωγικά: 62. 90. 110. 118  
     — πολιτειολογικά: 62. 90  
     — ψυχολογικά: 62. 110  
 άπτενέργεια μαθητών: 68. 127. 130  
 άυτογνωσία: 97  
 άυτοπαρτηρησία: 85  
  
 βιβλίον βοηθητικόν ιστορίας: 118. 123 κ.έ.  
     125. 130. 145  
 βούλησις έλευθερά: 22. 23  
  
 γλώσσα: 57. 140  
  
 διάλογος (άναπλάσεων): 46. 128. 133  
 διαρρήμισις (-ιστικός): 47. 56  
  
 διαφωτισμός: 64  
 διακτέα σχολ. ιστορία: 108 κ.έ.  
     — ύλη: 109. 110. 122  
     — — (διάταξις): 113 κ.έ. 117  
     — — (έκλογή): 39. 60. 102 κ.έ. 117. 122  
     — — (πρόγραμμα): 114 κ.έ.  
 διδακτική ιστορίας: 86  
     — μέθοδος: 35  
 διδακτικόν βιβλίον: 118. 120. 121. 122 κ.έ.  
     124. 125. 145  
 διδασκαλία έποπτική: 46. 83  
     — ιστορίας: 66. 73  
     — (δυσχέρεια): 110. 111  
     — (σκοπός): 39. 42. 43. 44. 60 κ.έ. 62. 68.  
     69. 71. 72. 74. 86. 89. 90 κ.έ. 93. 105.  
     108. 113. 117  
     — παιδαγωγούσα: 46  
     — -ας τριμερής πορεία: 55  
 διδασκαλικός μονόλογος: 46. 127. 133  
 διάσκαλος ιστορίας: 39. 118. 123. 124.  
     126 κ.έ. 133. 134. 139. 140. 145  
 διεθνισμός: 52. 61. 72. 73  
 δυναμική - τεολογική μορφή: 19. 25  
  
 έθνική ιστορία: 72. 102. 103. 104. 105. 107.  
     109. 112. 113  
     — μόρφωσις: 118  
     — παράδοσις: 92  
     — συνειδήσις: 72. 73. 74. 92. 95. 96  
 έθνικισμός (ή σωβινισμός): 52. 72. 73. 92  
 έθνικόν έργον σχολείου: 50  
 έθνικός σκοπός ιστορ. μαθήματος: 49.  
     51. 96. 123  
 έθνικός φρονηματισμός: 44. 72  
 έθνισμός: 72. 103  
 έθνογραφία: 11. 12  
 έθνολογία: 11. 12  
 ειδολογική μόρφωσις: 103  
 έκλογή στοιχείων ουσιαδών: 15 κ.έ.

- ἐλεύθεροι συζητήσεις: 139, 140  
 ἑλληνοκεντρικός κύκλος πολιτισμοῦ: 73, 107  
 ἐπιστήμης καὶ ἀγωγῆς συζυγία: 38  
 ἐποπτικά μέσα διδασκαλίας: 118, 141, 144, 145  
 ἐρβάρτιανή παιδαγωγική: 46  
 ἐργασία ἀτομική (μαθητῶν): 142, 144  
 — γενικά: 137  
 — γραπτά: 136  
 — εἰδικά: 137  
 — μεικτά: 143  
 — ὁμαδικά: 138, 142, 144  
 — χειροτεχνικά: 141, 143  
 ἐρμηνευία ἱστορ. γεγονότων (ἢ ἱστορ. ζωῆς): 63, 64, 65, 66, 90  
 ἐρωτήσεις καὶ ἀπορίαι (μαθητῶν): 135 κ.ἔ.  
 ἐφηβεία βιολογική: 82  
 — ψυχική: 82  
  
 ἦβη βιολογική: 82, 84  
 — ψυχική: 82, 84, 86  
  
 θετικισμός: 19, 20, 89  
 θεωρητική (ἢ πνευματ.) εἰκόν: 13, 33, 63  
 θρησκευτική κοσμοθεωρία: 89  
  
 ἰδεοκρατία (-ική ἀντίληψις): 63, 89  
 ἱστορία: passim  
 — ἔθνικη (βλ. «ἐθνική ἱστορία»)  
 — ἑλληνική: 103  
 — ἐπιστημονική: 3, 4, 62, 105, 120, 123, 126  
 — παγκόσμιος: 17, 102, 103, 105, 108, 109, 112, 113  
 — πολέμων: 102, 104, 105  
 — πολιτική: 18, 44, 97, 102, 103, 105, 106, 109  
 — πολιτισμοῦ: 18, 42, 103, 105, 106  
 — σύγχρονος: 104, 105  
 — σχολική: 3, 4, 62, 105, 109  
 — χωρογραφία (σχέσεις): 99  
 ἱστορίας ὑποκείμενον: 1, 9, 10, 12, 13, 25  
 ἱστορικά γεγονότα (ἢ φαινόμενα): 11, 20, 95, 98, 131  
 — λογοτεχνήματα: 124, 125  
 ἱστορικά γνῶσεις: 67, 68, 93, 94, 95, 100, 101, 126, 128, 145  
  
 ἱστορικά ἔννοιαι (ἢ κατηγορίες): 18, 27, 29, 110, 126, 129 κ.ἔ.  
 — πηγαι: 12, 14, 66, 123, 124  
 — πράξεις: 22  
 — σχέσεις: 88, 98  
 ἱστορική ἀντικειμενικότης: 32, 33, 63, 106  
 — βίωσις (ἢ -ὄν βίωμα): 78, 80, 93, 124, 142, 143  
 — γνῶσις: 13, 16, 25, 78, 80, 128, 129  
 — εἰκόν: 3, 4, 6, 14, 16, 29, 32, 34, 39, 67, 105, 109, 117, 135, 146  
 — ἐξέλιξις: 11, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 63, 64, 67, 88, 95, 96, 98, 100, 105, 112, 124, 132  
 — ἐπιστήμη: 2, 3, 6, 9, 12, 13, 14, 19, 37, 62, 63, 66, 67, 69, 82, 91, 93, 117, 121, 128  
 — ἐρευνα: 3, 24  
 — ἐρμηνευία: 15, 18 κ.ἔ., 24, 25, 78, 131  
 — ζωῆ (ἢ -ικός βίος): 1, 2, 5, 9, 10, 12, 13, 16, 17, 18, 19, 22, 24, 32, 60, 62, 63, 64, 72, 92, 94, 97, 98, 99, 110, 120, 123, 124, 126, 129, 132, 146  
 — μέθοδος: 5, 13 κ.ἔ.  
 — μόρφωσις: 93, 96, 100, 102, 106, 118, 121, 122, 126, 130, 133, 145  
 — παράδοσις: 12, 13, 87  
 — πραγματικότης: 1, 2, 6, 14, 19, 32, 34, 79, 129  
 — σκέψις: 58, 67, 68, 88, 90, 93, 94, 95, 96, 98 κ.ἔ., 110, 128  
 ἱστορικοί νόμοι: 6, 19 κ.ἔ., 99  
 ἱστορικόν ὕλικόν (ἢ -ική ὕλη): 17, 29, 60, 106, 109, 110, 136  
 ἱστορικός λόγος: 19  
 — ρεαλισμός: 6, 9  
 ἱστορικῶς ἀποτελεσματικόν: 106 κ.ἔ.  
 ἱστορικῶς (ἢ -ικόν) γίνεσθαι: 2, 23, 58, 85, 95, 96  
 — ἐναργές: 106  
 — κατανοεῖν καὶ ἐρμηνεύειν: 20, 24, 25, 68  
 — οὐσιῶδες: 15, 16, 106, 107  
 — σκέπτεσθαι: 67, 68, 98, 99  
 ἱστορισμός: 70  
  
 κοινωνιολογία (-ική ἀντίληψις): 59, 65  
 κοσμοπολιτισμός: 72, 73, 92

- κράτος: 69, 71  
— και παιδεία: 71  
κριτήρια αξιολογικά: 15, 16
- λιμπεραλισμός: 64
- μακρόκοσμος: 99  
Μεγάλη Ίδέα: 45, 46, 50, 51  
μεταρρυθμίσεις εκπαιδευτική: 42, 47, 56  
μεταρρυθμιστική παιδαγωγική: 47, 55, 65
- οικειώσεις (παιδ. ψυχής): 1, 2, 90, 118, 120  
οίκουμενικότης: 103, 108, 112
- παιδαγωγική αξιοποιήσις: 70  
— ἐπιστήμη: 69, 71, 73, 82  
παράγοντες (ή συντελεστοί) Ιστορίας: 22  
παρατήρησις: 5  
πατριδογνωσία: 58, 75, 77, 78, 79  
πείραμα: 6  
πολιτειολογία πνευματοκρατική: 59, 82  
πολίτης τέλειος: 71, 74, 90  
πολιτική βιογραφία: 33  
πολιτική - κρατική ἀγωγή: 72  
— συνειδήσις: 73, 90, 107, 108  
πολιτικὸν ἦθος: 108  
— φαινόμενον: 59  
πολιτικοποιήσις παιδείας: 56  
προϊστορία: 11, 12  
προοδευτικοί: 102, 105  
προσχολική ἡλικία: 75, 76, 77, 82, 88  
πρότυπα ιστορικά: 86, 87, 92, 94, 96
- σκοπὸς γενικὸς τετραμερῆς: 90 κ.έ. 105, 108, 118  
— ἔθνικος: 92, 107  
— ἠθικός: 93  
— θεωρητικὸς - εἰδολογικός: 92, 93, 105, 107
- σκοπὸς ἱστορικὸ ἠθικός: 65, 66, 68, 82, 94 κ.έ. 96  
— μορφωτικὸς - ἠθικός: 92, 93, 95, 107  
— παιδαγωγικός: 92, 105, 106  
συντηρητικοί: 105  
σχολεῖον ἐργασίας: 47, 55, 120  
σχολικαὶ ἑορταί: 118  
σχολικὴ εἰκὼν ἱστορίας: 37 κ.έ. 39, 67, 108, 117, 120, 121, 122, 123, 136, 141, 144, 146  
— ἱστορία: 38, 108, 123  
— πρᾶξις: 38, 121, 144  
σωκρατικοὶ διάλογοι: 27  
Σωκράτους προσωπικότης: 26 κ.έ.
- τυπολογία (Spranger): 28
- ὕλισται (-σμός): 22, 63, 93, 103  
ὕπεριστορικὸν (-ικότης): 100, 104, 112
- φαινομενολογία καὶ γνωσιολογία ἀγωγῆς: 38  
φαντασία: 30, 31  
φιλοσοφία ἱστορίας: 5, 6, 14, 62, 68, 69, 92, 93, 117  
— πολιτισμοῦ: 66  
φυσικὰ φαινόμενα: 11, 20  
φυσικαὶ ἐπιστήμαι: 13, 20, 21  
φυσικοὶ νόμοι: 6, 21, 24, 99
- ζάρται: 142  
χρόνου ἀντίληψις: 80, 81, 83  
χώρου παράστασις: 80, 83
- ψυχάνάλυσις: 22  
ψυχικὴ ἐξέλιξις: 89  
ψυχικοὶ παράγοντες: 22, 93  
ψυχολογία παιδαγωγική: 57, 85, 86  
ψυχολογικαὶ προϋποθέσεις: 64, 74 κ.έ. 93, 96, 105, 109, 118, 123, 139  
ψυχολογικοὶ ὄροι: 93, 94, 127

## ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

σελίς	X (προλόγου),	στίχος 9	άντι :	«άνειμμένη»	γραπτέον :	«άνειμμένη»
σελίς	10	στίχος 11	άντι :	νά κάμωμεν	γραπτέον :	νά κάμωμεν
»	18	» 1	»	γενικήν ἤ	»	γενικήν
»	27	» 39	»	αὐτῆς	»	αὐτήν
»	29	» 33	»	ἱστορικῶν,	»	ἱστορικῶν
»	43	» 22	»	ἄς εἶδομεν	»	ἄς ἴδωμεν
»	48	» 34	»	ἐναντίον	»	καί ἐναντίον
»	53	» 33	»	Πλ.	»	Πλάτ.
»	58	» 10	»	κατωτέρω	»	κατωτέρας
»	59	» 7	»	τῶν ἀρχαίων	»	τῶν Ἀρχαίων
»	61	» 18	»	τόσες	»	τόσαι
»	64	» 23	»	τῆς ἱστορίας	»	τῆς ἱστορίας,
»	64	» 24	»	εἰς τὸ σχολεῖον,	»	εἰς τὸ σχολεῖον
»	64	» 37	»	Μάιος	»	Μάιος
»	74	» 11	»	τὸ προηγούμενον κε- φάλαιον κατέληξεν	»	τὰ προηγούμενα κεφάλαια κατέληξαν
»	110	» 17	»	χρονολικήν	»	χρονολογικήν
»	156	στήλη πρώτη	κάτω,	άντι :	διάλογος (ἀναπλάσσω)	
					γραπτέον :	διάλογος ἀναπτύσσω

ΚΩΝΣΤ. Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ

ΒΙΒΛΙΑ - ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΙ - ΑΡΘΡΑ

- Το πρόβλημα του μαθήματος τῆς ἱστορίας εἰς τὰ δημοτικά σχολεῖα καὶ τὰ γυμνάσια. (Δημοσιεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἐταιρείας, σειρά δευτέρα, ἀριθμ. 8). Β' ἔκδοσις βελτιωμένη καὶ συγχρονισμένη. Ἀθῆναι 1970. Σελίδες XII + 170.
- *Platon und die Barbaren*. Athen 1938. Σελίδες 24. (Ἐξηντλήθη).
- *Πλάτων καὶ βάρβαροι*. (Ἱστορικαὶ γνώσεις τοῦ Πλάτωνος, τόμος Α', Βαρβαρικά. Εἰσαγωγή, ἀρχαῖον κείμενον, ἐρμηνευτικὸν ὑπόμνημα, πίνακες, παράρτημα : Zusammenfassung der wichtigsten Ergebnisse. Δημοσιεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἐταιρείας. Σειρὰ δευτέρα: Μελέται καὶ ἔρευναι, ἀριθμ. 10), Ἀθῆναι 1966<sup>ο</sup>. Σελίδες 175.
- *Ἡ ἐθνικὴ συνείδησις τοῦ Πλάτωνος*. Ἀθῆναι 1939. Σελίδες 52. (Ἐξηντλήθη).
- *Ἱστορικαὶ συγκρίσεις παρὰ Πλάτωνι*. (Περιοδικὸν «Ἑλληνικά», τόμ. ΙΑ', Ἀθῆναι 1939, σελ. 5 - 11).
- *Πλάτων καὶ Ἀθῆναι*. (Ἱστορικαὶ γνώσεις τοῦ Πλάτωνος, τόμος Β', Ἑλληνικά, μέρος Ι. Εἰσαγωγή, ἀρχαῖον κείμενον, ἐρμηνευτικὸν ὑπόμνημα, πίναξ. Δημοσιεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἐταιρείας. Σειρὰ δευτέρα: Μελέται καὶ ἔρευναι, ἀριθμ. 11), Ἀθῆναι 1966<sup>ο</sup>. Σελίδες 240.
- *Ἡ κλασσικὴ φιλολογία ὡς πνευματικὴ ἐπιστήμη*. Ἀθῆναι 1965<sup>ο</sup>. Σελίδες 112. (Ἐξηντλήθη).
- *Σοφοκλέους Φιλοκτῆτης. Ἀνθρωπιστικὴ ἐρμηνεία τῆς τραγωδίας*. (Δημοσιεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἐταιρείας. Σειρὰ δευτέρα: Μελέται καὶ ἔρευναι, ἀριθμ. 1). Ἀθῆναι 1963. Σελίδες VIII + 135.
- *Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἀρχαιογνωσίαν καὶ τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν*. (Δημοσιεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἐταιρείας. Σειρὰ δευτέρα: Μελέται καὶ ἔρευναι, ἀριθμ. 15), Ἀθῆναι 1967. Σελίδες XVI + 550.

- *Κλασική παιδεία και ζωή*. (Έκδοσις ἐπὶ τῇ πεντηκονταετηρίδι τῆς καθηγησίας τοῦ συγγραφέως. Δημοσιεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἑταιρείας. Σειρὰ δευτέρα: Μελέται καὶ ἔρευνα, ἀριθμ. 17), Ἀθήναι 1969. Σελίδες XII + 406.
- Εἰς τὸν τόμον τοῦτον περιέχονται αἱ ἐξῆς ἐργασίαι :
- Θεῖος φόβος. Σελίδες 10.
- Ἡ προέλευσις τῶν Νόμων κατὰ Πλάτωνα. Σελίδες 5.
- Ὁ παιδείων διάλογος. Σελίδες 14.
- Ἔθνος καὶ ἐθνικὴ συνείδησις. Σελίδες 7.
- Ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας παρ' Ἑλλήσι μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Πλάτωνος. Σελίδες 12.
- Πλάτων καὶ ἱστορία. Σελίδες 29.
- Πλάτων καὶ Κρήτη. Ἐν κεφάλαιον ἀρχαίης ἑλληνικῆς ἀνθρωπογεωγραφίας. Σελίδες 12.
- Παιδιά καὶ παιδεία. (Σωκράτης - Πλάτων - Ἀριστοτέλης). Σελίδες 59.
- Πλάτωνος «Μενέξενος». Σελίδες 8.
- Κράτος καὶ παιδεία κατὰ τὸν Πλάτωνα. Σελίδες 20.
- Πλάτωνος «Θεάγης». Σελίδες 16.
- Τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας εἰς τὸν «Φιλοκλήτην» τοῦ Σοφοκλέους. Σελίδες 16.
- Ἀρχαιότης καὶ σύγχρονος ἐθνικὸς πολιτισμὸς τῶν Ἑλλήνων. Σελίδες 10.
- Ἑλλάς καὶ Ἑσπερία. Σελίδες 14.
- Europa liegt in Hellas. Σελίδες 8.
- Τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ εἰς τὸ ἀναλυτικὸν πρόγραμμα τοῦ γυμνασίου τοῦ 1931. Σελίδες 20.
- Διδακταλὶα τῆς ἱστορίας καὶ πανευρωπαϊκὴ συνεργασία. Σελίδες 4.
- Ψυχολογία καὶ κοσμοθεωρία τῆς μεταπολεμικῆς νεολαίας εἰς τὴν Εὐρώπην. Σελίδες 13.
- Αἱ ἀνθρωπιστικαὶ ἰδέαι Βασιλείου τοῦ Μεγάλου. Σελίδες 5.
- Ἀνθρωπισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς. Σελίδες 5.
- Κλασικὴ παιδεία, ἡ μεγάλη μορφωτικὴ ἀγωνία τῆς ἐποχῆς μας. Σελίδες 21.
- Τὸ διεθνὲς συνέδριον τῆς Avignon διὰ τὴν ζώσαν λατινικὴν. Σελίδες 10.
- Ἴδρυμα ἑλληνικῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν. Σελίδες 13.
- Dialectique et apologétique de l'Humanisme grec dans la vie d'après-guerre. Σελίδες 5.
- Ἀνθρωπισμὸς καὶ τεχνικὴ εἰς τὴν σύγχρονον ζωὴν. Σελίδες 9.
- Ἡ ἀγωγή τοῦ πολίτου ὑπὸ τὸ φῶς τῶν Ἀρχαίων. Σελίδες 15.
- Ἡ ἰδέα τῆς Ἑλλάδος καὶ τὸ νόημα τῶν ἀγώνων τῆς. Σελίδες 16.
- Ἡ πνευματικὴ οἰκουμενικότης καὶ παρουσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Σελίδες 16.
- Ἔρθρα εἰς τὴν Ἑγκυκλοπαιδεῖαν τοῦ «Ἡλίου». Σελίδες ἐν ὅλῳ 116 (σχῆμα 4ον).
- Αἰσχύλου «Προμηθεὺς Δεσμώτης», «Ὀρέστεια». Σελίδες 5 (σχῆμα 4ον).
- Ἀριστοτέλους «Περὶ ποιητικῆς», «Ἀθηναίων Πολιτεία». Σελίδες 4 (σχῆμα 4ον).
- Γιακόμπου Φηλιξ. Σελίδες 2 (σχῆμα 4ον).
- Ἑλληνικὴ παιδεία. Σελίς 1 (σχῆμα 4ον).
- Ἱστορία. Σελίδες 8 (σχῆμα 4ον).
- Κλασικισμὸς, Κλασικὸς, Κλασικαὶ σπουδαί. Σελίδες 6 (σχῆμα 4ον).

- Κριτική τοῦ καιμένου. Σελίδες 2 (σχῆμα 4ον).
- Νόμος ὡς ἔννοια τῶν θετικῶν καὶ πνευματικῶν ἐπιστημῶν. Σελίς 1 (σχῆμα 4ον).
- Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος. Σελίδες 3 (σχῆμα 4ον).
- Ξενοκράτης ὁ Χαλκιδόνιος. Σελίδες 2 (σχῆμα 4ον).
- Ὁ ἑλληνικὸς ἀνθρωπισμὸς (τόμος «Ἑλλάς»). Σελίδες 15 (σχῆμα 4ον).
- Πάριον Χρονικόν (μετὰ μεταφράσεως τοῦ καιμένου τοῦ χρονικοῦ). Σελίδες 5 (σχῆμα 4ον).
- Παρμενίδης ὁ Ἐλεάτης. Σελίδες 2 (σχῆμα 4ον).
- Πλάτων (βίος, συγγράμματα, ἱστορία τοῦ πλατωνικοῦ καιμένου, ἡ νεώτερα πλατωνικὴ ἔρευνα, ὁ Πλάτων καὶ ἡ ἐποχὴ μας). Σελίδες 20 (σχῆμα 4ον).
- Πλάτωνος «Πολιτεία». Σελίδες 8 (σχῆμα 4ον).
- Πλάτωνος «Νόμοι». Σελίδες 16 (σχῆμα 4ον).
- Πλάτωνος διάλογοι «Πρωταγόρας», «Θεαίτητος», «Μενέξενος», «Φαίδρος», «Φαίδρος», «Πολιτικός», «Χαρμίδης». Σελίδες ἐν ὅλῳ 16 (σχῆμα 4ον).
- Ἐνθροπιστικαὶ μελέται. Αἱ μελέται αὐταὶ περιλαμβάνονται εἰς τὴν πρῶτην σειρὰν τῶν δημοσιευμάτων τοῦ «Κέντρου Ἐνθροπιστικῶν Κλασσικῶν Σπουδῶν» καὶ νῦν «Διεθνoῦς Κέντρου Ἐνθροπιστικῶν Κλασσικῶν Ἐρευνῶν» τῆς Ἑλληνικῆς Ἐνθροπιστικῆς Ἐταιρείας, τὴν φέρουσαν τὸν τίτλον : «Ἀρχαίότης καὶ σύγχρονα προβλήματα», εἶναι δὲ αἱ ἑξῆς :
- Ἐνθροπισμὸς καὶ τεχνικὴ εἰς τὴν σύγχρονον ζωὴν (ἀριθμ. 1). Ἀθῆναι 1967<sup>3</sup>. Σελίδες 12.
- Ὁ ἑλληνικὸς ἀνθρωπισμὸς σήμερον. Σκοποὶ καὶ ἐπιδιώξεις τῆς Ἑλληνικῆς Ἐνθροπιστικῆς Ἐταιρείας (ἀριθμ. 2). Ἀθῆναι 1967<sup>2</sup>. Σελίδες 12.
- Ἡ ἀγωγή τοῦ πολίτου ὑπὸ τὸ φῶς τῶν Ἀρχαίων (ἀριθμ. 6). Ἀθῆναι 1970<sup>3</sup>. Σελίδες 18.
- Τὸ νόημα τοῦ πολιτικοῦ φαινομένου τῆς ζωῆς. Αἰσχύλος - Πλάτων (ἀριθμ. 7). Ἀθῆναι 1967<sup>2</sup>. Σελίδες 20.
- Ὁ ἑλληνικὸς ἀνθρωπισμὸς κατὰ τὸν Werner Jaeger (ἀριθμ. 10). Ἀθῆναι 1967<sup>2</sup>. Σελίδες 34.
- Λαϊκαὶ ἐκδόσεις τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων Κλασσικῶν (ἀριθμ. 12). Ἀθῆναι 1967<sup>2</sup>. Σελίδες 16.
- Alt-Hellas und neugriechische Kultur (ἀριθμ. 14). Ἀθῆναι 1967<sup>2</sup>. Σελίδες 24.
- Προβλήματα μορφώσεως τοῦ ἐργαζομένου λαοῦ ὑπὸ τὸ φῶς τῶν Ἀρχαίων (ἀριθμ. 17). Ἀθῆναι 1968<sup>2</sup>. Σελίδες 16.
- Ὁ Πλάτων καὶ ἡ ἐποχὴ μας (ἀριθμ. 18). Ἀθῆναι 1967<sup>2</sup>. Σελίδες 20.
- Humanismus und Technik in unserer Zeit (ἀριθμ. 19). Ἀθῆναι 1967<sup>2</sup>. Σελίδες 12.
- Τὸ ἀγωνιστικὸν πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων (ἀριθμ. 21). Ἀθῆναι 1967<sup>2</sup>. Σελίδες 20.
- Ἡ πνευματικὴ οἰκουμενικότης καὶ παρουσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ (ἀριθμ. 22). Ἀθῆναι 1970<sup>3</sup>. Σελίδες 20.
- Humanistische Interpretation (ἀριθμ. 24). Ἀθῆναι 1968<sup>2</sup>. Σελίδες 12.
- Zum Begriff der Gemeinschaft bei Platon (ἀριθμ. 25). Ἀθῆναι 1968<sup>2</sup>. Σελίδες 16.
- Ἡ ἑλληνικὴ συνειδήσις τοῦ Πλάτωνος (ἀριθμ. 30). Ἀθῆναι 1965. Σελίδες 18.
- Κλασσικὴ παιδεία καὶ ἔννοια τοῦ Κλασσικοῦ (ἀριθμ. 31). Ἀθῆναι 1970<sup>3</sup>. Σελίδες 12.
- Die Geschichte als ancilla philosophiae bei Platon (ἀριθμ. 32). Ἀνακοίνωσις εἰς τὸ συνέδριον κλασσικῶν σπουδῶν Βουλδαπέστης 1965. Athen 1966. Σελίδες 18.
- Ὁ «Φιλοκτήτης» τοῦ Σοφοκλέους, ἡ κλωνία τραγωδία τοῦ ἐφῆβου (ἀριθμ. 34). Ἀθῆναι 1966. Σελίδες 16.



- L'umanesimo e la formazione classica nella Grecia contemporanea. Scopi e risultati della Eteria Umanistica Greca (ἀριθμ. 35). Ατене 1966. Σελίδες 12.
- 'Ανθρωπισμός (ἀριθμ. 37). 'Αθήναι 1967. Σελίδες 26.
- Τὸ χθές καὶ τὸ σήμερον εἰς τὴν Παιδείαν (ἀριθμ. 40). 'Αθήναι 1970<sup>α</sup>. Σελίδες 15.
- Μία ἐπέτειος καὶ μία ἀφετηρία. Τὸ Α' Διεθνὲς 'Ανθρωπιστικὸν Συμπόσιον Δελφῶν (ἀριθμ. 46). 'Αθήναι 1970<sup>α</sup>. Σελίδες 64.
- 'Απὸ τοῦ τρίτου 'Ανθρωπισμοῦ εἰς τὸν σύγχρονον (ἀριθμ. 50). 'Αθήναι 1970<sup>α</sup>. Σελίδες 20.
- The message of contemporary Humanism (ἀριθμ. 54), Athens 1970. Σελίδες 20.
- "Άλλα ἀνθρωπιστικά καὶ λαομορφικά δημοσιεύματα.
- 'Ο ἑλληνογενὴς πολιτισμὸς ὡς οἰκουμένη ἔννοια. (Περιοδ. «'Ηλιος», 1953), 'Αθήναι.
- Διδακταλία τῆς ιστορίας καὶ πνευρωπαϊκῆ συνεργασίας. (Περιοδ. «'Ηλιος», 1953).
- Die Lage des Humanismus in Griechenland und die Sendung des klassischen Philologen. (Περιοδ. «Gymnasium», 1954, Heidelberg).
- Τὸ οἰκουμένικὸν νόημα τοῦ ἔθνομου τῶν Ἑλλήνων. (Λόγος Πανεπιστημιακὸς ἐπὶ τῇ ἔθνικῇ ἑορτῇ τῆς 25ης Μαρτίου 1955). 'Αθήναι 1955. Σελίδες 20.
- 'Η θέσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὸν σύγχρονον κόσμον. (Περιοδ. «Εὐθὺνη», 1962, σελ. 29).
- Παιδεία καὶ ἑλληνικὸς λαός. (Σειρὰ ἄρθρων εἰς τὸ περιοδ. «'Ηλιος», 1953), 'Αθήναι.
- Προβλήματα μορφώσεως τῶν ἐργαζομένων. (Σειρὰ ἄρθρων εἰς τὴν ἐφημ. «Φωνὴ τῶν ἐργαζομένων», 1954), 'Αθήναι.
- Φιλολογικὸς - ἐκπαιδευτικὸς, πολιτικὸς καὶ κοινωνικὸς 'Ανθρωπισμὸς. ('Ανακοίνωσις εἰς τὸ Α' Διεθνὲς 'Ανθρωπιστικὸν Συμπόσιον ἐν Δελφοῖς, 1969), 'Ανάτυπον ἐκ τῶν Πρακτικῶν τοῦ Συμποσίου, τόμ. Β', 'Αθήναι 1971.
- Κλασσικὴ παιδεία, ἡ μεγάλη μορφωτικὴ ἀγωνία τῆς ἐποχῆς μας. ('Η Κλασσικὴ παιδεία εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν, τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν ζωὴν). 'Ανακοίνωσις εἰς τὸ Α' Διεθνὲς 'Ανθρωπιστικὸν Συμπόσιον ἐν Δελφοῖς, 1969, 'Ανάτυπον ἐκ τῶν Πρακτικῶν τοῦ Συμποσίου, τόμ. Β', 'Αθήναι 1971.
- 'Επισκοπήσεις τῆς διεθνoῦς φιλολογικῆς ζωῆς καὶ ἐκθέσεις διεθνῶν συνεδρίων κλασσικῶν σπουδῶν.
- Παράρτημα αὐτοτελὲς τοῦ περιοδ. «Πλάτων», τόμ. Γ', 2, 1952, 'Αθήναι. Σελίδες 50.
- "Άλλαις ἐπισκοπήσεις βλ. ἐν τῷ περιοδ. «Πλάτων» 1940, 1950, 1953, 1954, 1955. Σελίδες 60.
- Ἐκθέσεις περὶ διεθνῶν συνεδρίων κλασσικῶν σπουδῶν βλ. εἰς τὰ περιοδ. «Πλάτων» 1953, 1955, «Δελτίον τῆς ΟΛΜΕ 1953, «'Ηλιος» 1954, τόμ. Ξ', 1956, καὶ εἰς ἐφημ. «Καθημερινή» 24 καὶ 26 Ὀκτωβρ. 1956.
- "Άρθρα φιλολογικὰ καὶ ποικίλα δι' ἐδύτερον κοινόν.
- Προβλήματα λαϊκῆς ἐπιμορφώσεως.
- Εἰς τὰ περιοδικὰ «'Ηλιος», «Παρνασσός», «Συζήτησις», «Νέα Ἑστία», «Ἑλληνικὴ Δημιουργία», «Κοινωνικὴ Ἑλλάς», «Ἀκτίνες», «Ἑλληνοχριστιανικὴ ἀγωγή», «Εὐθὺνη», «Ἐπιστημονικὸν Βῆμα τοῦ Διδασκάλου». «Δελτίον» τῆς ΟΛΜΕ καὶ εἰς τὰς ἐφημερίδας «Καθημερινή» κ.ἄ. τῶν Ἀθηνῶν, «Μακεδονία» καὶ «Ἑλληνικὸς Βορρᾶς» Θεσσαλονίκης, «Ταχυδρόμος καὶ «Θεσσαλία Βόλου, κ.ἄ.

Ἑτοιμάζονται:

- Πλάτων καὶ Ἕλληνες πλὴν Ἀθηναίων. (Ἱστορικαὶ γνώσεις τοῦ Πλάτωνος, τόμος Γ', Β' Ἑλληνικά, μέρος II. Δωριεῖς, Ἴωνες καὶ λοιποὶ Ἕλληνες πλὴν Ἀθηναίων. Εἰσαγωγή, ἀρχαῖον κείμενον, ἐρμηνευτικὸν ὑπόμνημα, πίνακες. Δημοσιεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἐταιρείας. Σειρὰ δευτέρα: Μελέται καὶ ἔρευναι, ἀριθμ. 7).
- Αἱ νέα διαστάσεις τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ φαινομένου. Ἀφιέρωμα εἰς Παναγιώτην Μιχαῆλην.
- Ἀνθρωπιστικὴ ἐρμηνεία τῆς «Ὁρεστείας» τοῦ Αἰσχύλου.
- Ἀπὸ τὴν πείραν 50 ἐτῶν εἰς Σχολεῖα καὶ Πανεπιστήμια. (Ἡ ζωὴ μὲ συναδέλφους καὶ μαθητάς).

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ  
ΔΙΕΘΝΕΣ ΚΕΝΤΡΟΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

ΣΕΙΡΑ ΠΡΩΤΗ : ΑΡΧΑΙΟΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

1. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, 'Ανθρωπισμός και τεχνική εις τήν σύγχρονον ζωήν, 'Αθήναι 1967<sup>3</sup>, σελ. 12. Δρχ. 12.
2. Τοῦ αὐτοῦ, 'Ο ἑλληνικός ἀνθρωπισμός σήμερον. (Σκοποὶ καὶ ἐπιδιώξεις τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἐταιρείας), 'Αθήναι 1967<sup>3</sup>, σελ. 12. Δρχ. 12.
3. «Θέματα» (Κατάλογος ἀνθρωπιστικῶν θεμάτων μετὰ βιβλιογραφίας), 'Αθήναι 1963<sup>2</sup>, σελ. 4.
4. The Greek Society for Studies in Humanities, Athens 1960 (ἐξηνητήθη).
5. 'Η Ἑλληνική Ἀνθρωπιστική Ἐταιρεία καὶ τὸ Κέντρον ἀνθρωπιστικῶν μελετῶν καὶ ἐρευνῶν, Ἀθήναι 1967<sup>3</sup>, σελ. 12.
6. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, 'Η ἀγωγή τοῦ πολίτου ὑπὸ τὸ φῶς τῶν Ἀρχαίων, 'Αθήναι 1970<sup>3</sup>, σελ. 18. Δρχ. 12.
7. Τοῦ αὐτοῦ, Τὸ νόημα τοῦ πολιτικοῦ φαινομένου τῆς ζωῆς (Αἰσχύλος - Πλάτων), 'Αθήναι 1967<sup>2</sup>, σελ. 20. Δρχ. 25.
8. Νικ. Λούρου, Ἱατρική καὶ ἀνθρωπιστική παιδεία, 'Αθήναι 1967<sup>2</sup>, σελ. 12. Δρχ. 12.
9. Δημ. Μωραΐτου, Χριστιανικός ἀνθρωπισμός καὶ τεχνική, 'Αθήναι 1967<sup>2</sup>, σελ. 12. Δρχ. 12.
10. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, 'Ο ἑλληνικός ἀνθρωπισμός κατὰ τὸν Werner Jaeger, 'Αθήναι 1967<sup>2</sup>, σελ. 34. Δρχ. 25.
11. Ἀλεξ. Τσιριντάνη, 'Η Ἑλληνική Ἀρχαιότης ὡς ὁδηγὸς τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου, 'Αθήναι 1970<sup>3</sup>, σελ. 14. Δρχ. 12.
12. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Λαϊκὰ ἐκδόσεις τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων Κλασσικῶν, 'Αθήναι 1967<sup>2</sup>, σελ. 16. Δρχ. 12.
13. Μάρκου Σιώτου, Χριστιανισμός καὶ Ἀνθρωπισμός, 'Αθήναι 1967<sup>2</sup>, σελ. 28. Δρχ. 25.
14. Κονστ. J. Vourveris, Alt-Hellas und neugriechische Kultur, Athen 1967<sup>2</sup>, σελ. 24. Δρχ. 25.
15. Κονστ. J. Vourveris, L'humanisme dans la vie d'après-guerre en Grèce. (Ἀνακοίνωσις εἰς τὸ διεθνὲς συνέδριον γενικῆς διαλεκτολογίας 1960 Λουβαίν-Βρυξελλῶν), Athènes 1967<sup>2</sup>, σελ. 20. Δρχ. 25.
16. Μιχαήλ. Μπακούρη, Ἑλληνική φύσις καὶ ἑλληνικός πολιτισμός καὶ ἀνθρωπισμός, 'Αθήναι 1967<sup>2</sup>, σελ. 10. Δρχ. 12.
17. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Προβλήματα μορφώσεως τοῦ ἐργαζομένου λαοῦ (ὑπὸ τὸ φῶς τῶν Ἀρχαίων), 'Αθήναι 1968<sup>2</sup>, σελ. 16. Δρχ. 12.
18. Τοῦ αὐτοῦ, 'Ο Πλάτων καὶ ἡ ἐποχή μας, 'Αθήναι 1967<sup>2</sup>, σελ. 20. Δρχ. 25.

19. Konst. J. Vourveris, *Humanismus und Technik in unserer Zeit*, Athen 1967<sup>2</sup>, σελ. 12. Δρχ. 12.
20. L'Association Humaniste Grecque. — Die Griechische Humanistische Gesellschaft (Buts et activités - Ziele und Tätigkeit der Gesellschaft), Athènes 1963, σελ. 8 (έξηντλήθη).
21. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Τὸ ἀγωνιστικὸν πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήναι 1967<sup>2</sup>, σελ. 20. Δρχ. 25.
22. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ πνευματικὴ οἰκουμενικότης καὶ παρουσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήναι 1970<sup>3</sup>, σελ. 20. Δρχ. 25.
23. Ἰωάννου Ξανθάκη, Ἡ νέα ἐπιστήμη τοῦ διαστήματος καὶ ὁ ἄνθρωπος, Ἀθήναι 1968<sup>2</sup>, σελ. 14. Δρχ. 12.
24. Konst. J. Vourveris, *Humanistische Interpretation*, Athen 1968<sup>2</sup>, σελ. 12. Δρχ. 12.
25. Τοῦ αὐτοῦ, *Zum Begriff der Gemeinschaft bei Platon*, Athen 1968<sup>2</sup>, σελ. 16. Δρχ. 12.
26. Wolfgang Schadewaldt, *Der Gott von Delphi und die Humanitätsidee*, Athen 1965, σελ. 26. Δρχ. 25.
27. Δημ. Ι. Κουτσογιαννοπούλου, Τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, Ἀθήναι 1970<sup>3</sup>, σελ. 26. Δρχ. 25.
28. The Greek Society for Humanistic Studies, Athens 1965 (έξηντλήθη).
29. Δημ. Ι. Κουτσογιαννοπούλου, Τὸ αἶνιγμα τοῦ πλατωνικοῦ «Παρμενίδου», Ἀθήναι 1970<sup>3</sup>, σελ. 26. Δρχ. 25.
30. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Ἡ ἐλληνικὴ συνείδησις τοῦ Πλάτωνος, Ἀθήναι 1965, σελ. 18. Δρχ. 12.
31. Τοῦ αὐτοῦ, *Κλασσικὴ παιδεία καὶ ἔννοια τοῦ Κλασσικοῦ*, Ἀθήναι 1970<sup>3</sup>, σελ. 12. Δρχ. 12.
32. Konst. J. Vourveris, *Die Geschichte als ancilla philosophiae bei Platon*. (Ἀνακοίνωσις εἰς τὸ συνέδριον κλασσικῶν σπουδῶν Βουδαπέστης 1965), Athen 1966, σελ. 18. Δρχ. 12.
33. Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, *Παιδεία ἐλληνικὴ καὶ χριστιανικὴ*, Ἀθήναι 1966, σελ. 24. Δρχ. 25.
34. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Ὁ «Φιλοκτήτης» τοῦ Σοφοκλέους, ἡ αἰωνία τραγωδία τοῦ ἐφήβου, Ἀθήναι 1966, σελ. 16. Δρχ. 12.
35. Const. J. Vourveris, *L'umanesimo e la formazione classica nella Grecia contemporanea. Scopi e risultati della Eteria Umanistica Greca*, Atene 1966, σελ. 12. Δρχ. 12.
36. Ἀριστοῦξ. Δ. Σκιαδᾶ, Ἀλεξανδρινοὶ ποιηταί, Ἀθήναι 1968<sup>2</sup>, σελ. 25. Δρχ. 25.
37. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Ἀνθρωπισμός, Ἀθήναι 1967, σελ. 26. Δρχ. 25.
38. Ἀνδρέου Χ. Παναγοπούλου, Οἱ νέοι καὶ αἱ ὀργανώσεις τῶν κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα, Ἀθήναι 1970<sup>3</sup>, σελ. 21. Δρχ. 25.
39. Ἀριστοῦξ. Δ. Σκιαδᾶ, Ἀνθρωπινὴ εὐθύνη καὶ θεῖα ἐπέμβασις εἰς τὴν πρῶτον ἐλληνικὴν ποίησιν, Ἀθήναι 1970<sup>3</sup>, σελ. 25. Δρχ. 25.
40. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Τὸ χθές καὶ τὸ σήμερον εἰς τὴν παιδεῖαν, Ἀθήναι 1970<sup>3</sup>, σελ. 15. Δρχ. 12.
41. Albin Lesky, Τὸ μήνυμα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τραγωδίας, Ἀθήναι 1970<sup>3</sup>, σελ. 19. Δρχ. 25.
42. Ἀριστοῦξ. Δ. Σκιαδᾶ, Θησεύς. Ἀπὸ τοῦ μύθου εἰς τὴν τραγικὴν σκηνήν, Ἀθήναι 1968, σελ. 18. Δρχ. 12.
43. Μιχαήλ Τσίλαγα, Μάθησις - μόρφωσις. (Διαφοραί, ἀξία ἐκάστης), Ἀθήναι 1970<sup>2</sup>, σελ. 12. Δρχ. 12.

44. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Δέκα χρόνια ανθρωπιστικού λόγου και βίου.  
Στυλ. Κορρέ, 'Επί τῆ πενηκονταετηρίδι τῆς καθηγεσίας τοῦ Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, 'Αθήναι 1969, σελ. 20. Δρχ. 25.
45. V i k t o r P ö s c h l, 'Ελληνικός καὶ ρωμαϊκός πολιτισμός εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ Αὐγούστου, 'Αθήναι 1969, σελ. 14. Δρχ. 12.
46. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Μία ἐπέτειος καὶ μία ἀφετηρία. Τὸ Διεθνὲς Ἀνθρωπιστικὸν Συμπόσιον Δελφῶν, 'Αθήναι 1970<sup>2</sup>, σελ. 64. Δρχ. 25.
47. Ἀριστοξ. Δ. Σκιαδᾶ, 'Απὸ τὴν ποιήσιν τοῦ Ὀμήρου. Ἐπικὴ ἀφήγησις καὶ ἀνθρωπίνη μοῖρα, 'Αθήναι 1970<sup>2</sup>, σελ. 20. Δρχ. 25.
48. Ἀριστοξ. Δ. Σκιαδᾶ, Παρηγορητικὰ θέματα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας, 'Αθήναι 1970<sup>2</sup>, σελ. 17. Δρχ. 12.
49. Bibliography on the Topics of the First International Humanistic Symposium at Delphi (27 September - 4 October 1969), Athens 1970<sup>2</sup>, σελ. 34. Δρχ. 25.
50. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, 'Απὸ τοῦ τρίτου Ἀνθρωπισμοῦ εἰς τὸν σύγχρονον, 'Αθήναι 1970<sup>2</sup>, σελ. 20. Δρχ. 25.
51. Σπυρ. Δ. Κυριαζοπούλου, Ἐνόπιον τοῦ τετάρτου κοσμοϊστορικοῦ γεγονότος, 'Αθήναι 1970, σελ. 20. Δρχ. 25.
52. Th. P. T a s s i o s, Side-effects of Technology and the related moral problems, Athens 1970, σελ. 24. Δρχ. 25.
53. Ἀριστοξ. Δ. Σκιαδᾶ, Σιμωνίδης ὁ Κεῖος, 'Αθήναι 1970, σελ. 23. Δρχ. 25.
54. C o n s t. J. V o u r v e r i s, The message of contemporary Humanism, Athens 1970, σελ. 16. Δρχ. 12.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ  
ΔΙΕΘΝΕΣ ΚΕΝΤΡΟΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

«ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ (1959 - 1969)»  
'Αθήναι 1969, σελίδες 100.

«ANNALS OF THE YEARS 1959 - 1969»  
(Ἀγγλιστί, γαλλιστί, γερμανιστί, ἐλληνιστί),  
Athens 1969, pp. 51.

Τὰ δημοσιεύματα τῆς πρώτης σειρᾶς διανέμονται δωρεάν εἰς ὅλα τὰ μέλη τῆς Ἐταιρείας, σχολεῖα, ἀδελφᾶς ὀργανώσεις καὶ ἰδρύματα τοῦ ἐσωτερικοῦ.

The reprints are unbound. Abroad prices are 50% more expensive. Postage extra. Orders through Eleftheroudakis International Bookshop, 4 Nikis St., Athens, Greece, or M. Kardamitsa, «Institute of Book», 8 Hippocratous St., Athens 143, Greece, or K. Grigori Bookshop, 73 Solonos St., Athens 143, Greece.

Διεύθυνσις: Ὁδὸς Καρνεάδου 26, 'Αθήναι 139. Τηλ. 720-909.  
A d d r e s s : 26 Karneadou Street, Athens 139, Greece.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ  
ΔΙΕΘΝΕΣ ΚΕΝΤΡΟΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

HELLENIC SOCIETY FOR HUMANISTIC STUDIES  
INTERNATIONAL CENTRE FOR CLASSICAL RESEARCH

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ - PUBLICATIONS

ΣΕΙΡΑ ΔΕΥΤΕΡΑ : ΜΕΛΕΤΑΙ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

SECOND SERIES : STUDIES AND RESEARCHES

EDITED BY CONST. J. VOURVERIS AND STYL. G. KAPSOMENOS

1. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Σοφοκλέους Φιλοκτήτης. 'Ανθρωπιστική έρμηνεία της τραγωδίας, 'Αθήναι 1963, 8vo. Σελ. VIII + 135. Δρχ. 140.
2. Styl. G. Kapsomenos, Sophokles' Trachinierinnen und ihr Vorbild. Eine literarische und textkritische Untersuchung, Athen 1963, 8vo. S. XII + 123 Δρχ. 125.
5. N. C. Hourmouziades, Production and Imagination in Euripides. Form and Function of the Scenic Space, Athens 1965, 8vo. Pp. XII + 180. Δρχ. 125.
4. Aristoxenos D. Skiadas, Homer im griechischen Epigramm, Athen 1965, 8vo. S. VIII + 208. Δρχ. 150.
9. Χριστίνας Β. Δεδούση, Μενάνδρου Σαμία. (Εισαγωγή, υπόμνημα, κείμενον), 'Αθήναι 1965, 8vo. Σελ. 120. Δρχ. 125.
10. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Πλάτων και βάρβαροι. (Ιστορικά γνώσεις του Πλάτωνος, τόμος Α' Βαρβαρικά. Εισαγωγή, αρχαίον κείμενον, έρμηνευτικόν υπόμνημα, πίνακες, παράρτημα: Platon und die Barbaren, Zusammenfassung der wichtigsten Ergebnisse), 'Αθήναι 1966<sup>2</sup>, 8vo. Σελ. 175. Δρχ. 150.
11. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Πλάτων και 'Αθήναι. (Ιστορικά γνώσεις του Πλάτωνος, τόμος Β' Έλληνικά, μέρος Ι: Εισαγωγή, αρχαίον κείμενον, έρμηνευτικόν υπόμνημα, πίναξ), 'Αθήναι 1966<sup>2</sup>, 8vo. Σελ. 240. Δρχ. 200.
14. Άλβιν Λέσκυ, Δ. Σκιαδά, 'Επί τύμβω. Συμβολή εις την έρμηνείαν των ελληνικών επιτυμβίων έπιγραφών, 'Αθήναι 1967, 8vo. Σελ. XII + 119. Δρχ. 100.
15. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Εισαγωγή εις την αρχαιολογίαν και την κλασσικήν φιλοσοφίαν, 'Αθήναι 1967, 8vo. Σελ. XVI + 550. Δρχ. 300.
18. Albin Lesky, Der Kampf um die Rechtsidee im griechischen Denken (μετά περίληψως ελληνιστί), Athen 1968, 8vo. Σελ. 32. Δρχ. 25.
17. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Κλασσική παιδεία και ζωή. (Scripta minora. Έκδοσις επί τη πεντηκονταετηρίδι της καθηγεσίας του συγγραφέως), 'Αθήναι 1969, 8vo. Σελ. 406. Δρχ. 252.
19. Ίωνος Ξ. Κοντιάδου, «Έχθρος» και «πολέμιος» εις την σύγχρονον πολιτικήν θεωρίαν και την ελληνικήν 'Αρχαιότητα, 'Αθήναι 1969, 8vo. Σελ. 28. Δρχ. 30.

8. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Τὸ πρόβλημα τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας εἰς τὰ δημοτικά σχολεῖα καὶ τὰ γυμνάσια, Β' ἔκδοσις βελτιωμένη καὶ συγχρονισμένη, Ἀθήναι 1970, 8vo. Σελ. XII + 170. Δρχ. 50.

Ἔγχο ἔκδοσιν :

3. Athanasios Kambylis, Untersuchungen zu Pindars Ethik.  
 6. Στυλ. Γ. Καψωμένου, Ὁ πρῶτος πυθόνικος τοῦ Πινδάρου.  
 7. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Πλάτων καὶ Ἑλληνας πλὴν Ἀθηναίων. (Ἱστορικαὶ γνώσεις τοῦ Πλάτωνος, τόμος Γ' Ἑλληνικά, μέρος II : Δωριεῖς, Ἴωνες καὶ λοιποὶ Ἑλληνας πλὴν Ἀθηναίων. Εἰσαγωγή, ἀρχαῖον κείμενον, ἐρμηνευτικὸν ὑπόμνημα, πίνακες).  
 12. Ἀριστοξ. Δ. Σκιαδᾶ, Καλλιμάχου Ἐπιγράμματα. (Εἰσαγωγή, κείμενον, κριτικὸν καὶ ἐρμηνευτικὸν ὑπόμνημα, πίνακες).  
 13. Ἀναργύρου Ἀναστασίου, Zur antiken Wertschätzung der Beredsamkeit des Demosthenes.  
 16. Ἀνδρέου Χ. Παναγοπούλου, Πλάτων καὶ Κρήτη.  
 20. Πρακτικά τοῦ Πρώτου Διεθνούς Ἀνθρωπιστικοῦ Συμποσίου τοῦ 1969, ὀργανωθέντος ἐν Δελφοῖς ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἐταιρείας.

Αἱ ἀνωτέρω τιμαὶ ἰσχύουν διὰ τὸ ἐσωτερικὸν καὶ δι' ἀντίτυπα ἀδετα.

The above prices apply inside Greece for unbound volumes.

Abroad the volumes of the Second Series are clothbound. All prices are net. Postage extra. Orders through Eleftheroudakis International Bookshop, 4 Nikis St., Athens, Greece, or M. Kardamitsa, «Institute of Book», 8 Hippocratous St., Athens 143, Greece, or K. Grigori Bookshop, 73 Solonos St., Athens 143, Greece. Prices abroad :

N° 1 \$ 6—N° 2 \$ 6—N° 5 \$ 6—N° 4 \$ 6—N° 9 \$ 5—N° 10 \$ 8—N° 11 \$ 11—N° 14 \$ 5—N° 15 \$ 12—N° 18 \$ 1—N° 17 \$ 11—N° 19 \$ 1—N° 8 \$ 3.

## Χ Α Ρ Ι Σ

### ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΩ Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ

Ἀφιέρωμα τῶν μαθητῶν του ἐπὶ τῇ ἑξηκονταπενταετηρίδι τοῦ βίου  
καὶ τῇ τεσσαρακονταπενταετηρίδι τῆς καθηγησίας αὐτοῦ.

Ἀθήναι 1964, Σελίδες XVI + 424. Τιμὴ ὄρχ. 300 (ἄδետον).

#### Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Πρόλογος, σσ. IX - X. — Tabula Gratulatoria, σσ. XI - XIII. — Βιογραφία καὶ βιβλιογραφία τοῦ Κωνσταντίνου Ι. Βουρβέρη, σσ. 1 - 23. — ΑΡΙΣΤΟΞΕΝΟΥ Δ. ΣΚΙΑΔΑ, «Γλυκὺς βίος - Μελιχρὸς αἰὼν». (Ἐρευνα εἰς τοὺς πρώτους Ἑλληνας λυρικοὺς ποιητάς), σσ. 24 - 73. — ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ι. ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος καὶ ἡ συμβολὴ του εἰς τὴν ἀρχαίαν λογικὴν, σσ. 75 - 94. — ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΑΜΒΥΛΙΣ, Anredeformen bei Pindar, σσ. 95 - 199. — Ε. ΜΟΥΤΣΟΡΟΥΛΟΣ, La philosophie de la musique et le théâtre d'Aristophane, σσ. 201 - 237. — ΦΩΤ. Π. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, Τὰ ρήματα «θανμάζειν» καὶ «ἀγασθαι» μετ' ἀπαρεμφάτου παρὰ Ξενοφῶντι, σσ. 239 - 250. — ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ Σ. ΜΠΑΠΙΩΝΑ, Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ νοήματος τῆς νομοθεσίας εἰς τὸ «Συμπόσιον» τοῦ Πλάτωνος, σσ. 251 - 271. — ΚΩΣΤΑ Π. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ, Τὸ πρόβλημα τοῦ καθέκαστον στὸν Ἀριστοτέλη, σσ. 273 - 288. — CHRISTINA DEDUSSI, Menandrea, σσ. 289 - 296. — ANARGYROS A. ANASTASSIOU, Eine σύγκρισις von Demosthenes und Thukydides bei Dionysios von Halikarnass, σσ. 297 - 304. — ANTONIOS PAPANIKOLAOU, Chariton und Xenophon von Ephesos. (Zur Frage der Abhängigkeit), σσ. 305 - 320. — Ν. Α. LIVADARAS, Pour la réédition de l'Οἰκουμένης περιήγησις de Denys le Periégète, σσ. 321 - 325. — ΜΑΡΚΟΥ ΝΑΟΥΜΙΔΟΥ, Ὁ Ρ. Oxy. 1801 καὶ ὁ Θέων, σσ. 327 - 335. — ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΚΙΑΔΑ, Πορφυρίου «Περὶ τοῦ ἐν Ὀδυσσεΐα τῶν νυμφῶν ἄντρον», σσ. 337 - 343. — LINOS BENAKIS, Doxographische Angaben über die Vorsokratiker im unedierten Kommentar zur «Physik» des Aristoteles von Michael Psellos, σσ. 345 - 354. — ΜΑΡΙΑΣ ΜΕΝΤΖΟΥ, Σημασιολογικὰ τῆς λέξεως «ξένος» σὲ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα, σσ. 355 - 358. — ΕΛΙΣΑΒΕΤ Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Ὅσιος Λεόντιος ὁ νέος ὁ Διονυσιάτης, σσ. 359 - 372. — KARIN KAMBYLIS, Zu Kellers «Fähnlein der sieben Aufrechten», σσ. 373 - 385. — ΣΠ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Τὸ μέγιστον μάθημα, σσ. 387 - 419. — Προσθήκαι εἰς τὴν βιογραφίαν καὶ βιβλιογραφίαν τοῦ Κωνσταντίνου Ι. Βουρβέρη, σσ. 421 - 427.

Athens 1964. Size 8vo., pp. XVI + 424, \$ 13 net (clothbound).

Orders through Eleftheroudakis International Bookshop, 4 Nikis St., Athens, Greece, or M. Kardamitsa, «Institute of Book», 8 Hippocratous St., Athens 143, Greece, or K. Grigori Bookshop, 73 Solonos St., Athens 143, Greece.



ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΜΥΡΤΙΔΗ  
ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ 23, ΑΘΗΝΑΙ (113)

# ΧΑΡΤΕΣ

## ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ

Επιμέλεια: Δρ. Δημήτρης Κ. Δεληγιάννης  
Εκδόσεις: 1998

Ο παρών κατάλογος περιλαμβάνει τις χαρτες που έχουν εκδοθεί από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ) από το 1998 μέχρι σήμερα. Οι χαρτες αυτές έχουν ως στόχο να ενημερώσουν και να υποστηρίξουν την εκπαιδευτική κοινότητα σχετικά με τις εξελίξεις στην εκπαίδευση και να συμβάλουν στην ανάπτυξη της παιδαγωγικής και της διδακτικής έρευνας. Οι χαρτες είναι διαθέσιμες σε μορφή PDF στην ιστοσελίδα του ΙΕΠ.



ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ  
Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ